

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ**

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РЯБУХА ІВАН МИХАЙЛОВИЧ

УДК 37:377.12(477.7)«19-20»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ І. М. Рябуха

Науковий консультант Кузьменко Василь Васильович, доктор педагогічних
наук, професор

Херсон – 2019

Тернопіль – 2019

АНОТАЦІЯ

Рябуха І. М. Тенденції розвитку морської освіти в Україні (друга половина XVIII – початок XXI століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (015 Педагогічні науки). – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України, Тернопіль, 2019.

У дисертації представлено результати історико-педагогічного дослідження генези морської освіти в Україні, визначено чинники і механізми, рушійні сили та тенденції її розвитку у період другої половини XVIII – початку XXI століть.

Підготовкою фахівців різних спеціальностей для такої стратегічно важливої галузі завжди опікувалася держава, створюючи для цього цілісну систему морської освіти, що об'єднувала різні навчальні заклади, наукові та методичні центри, управлінські органи, професійно орієнтовані установи і товариства. Кількість, структура і пріоритети діяльності названих компонентів системи відрізнялися в різні історичні періоди, проте при кожній зміні зберігалася їхнє призначення та основні завдання щодо забезпечення морського і річкового флоту професійними кадрами. Сучасне реформування морської освіти спричинене приєднанням України до Болонського процесу, необхідністю врахування Манільських поправок 2010 року до Кодексу підготовки, дипломування моряків та несення вахти і дотримання вимог «Конвенції про працю в морському судноплавстві», реалізації Стратегії «Європа – 2020».

Реальне оновлення морської освіти і закладання тренду подальшого її розвитку можливе лише на підґрунті об'єктивного переосмислення власного історико-педагогічного досвіду та співставлення його з досвідом інших європейських країн. Особливої уваги заслуговує з'ясування внеску в генезу

морської освіти на українських землях у період другої половини XVIII – початку XXI століття окремих історичних постатей, уточнення значення в цьому процесі державних структур, освітньо-культурних закладів та науково-професійних установ.

Об'єктом дослідження є морська освіта в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття, предметом – глобальні і локальні тенденції розвитку морської освіти в Україні. Метою дослідження обрано обґрунтування на основі системного ретроспективного аналізу тенденцій розвитку морської освіти в Україні у глобальному і локальному вимірах та окреслити перспективи реформування морської освіти на сучасному етапі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше:

– здійснено комплексне дослідження розвитку морської освіти в Україні другої половини XVIII – початку XXI століття як наукового феномена і соціально-економічного явища, виявлено і класифіковано тенденції її генезису: глобальні і локальні (останні конкретизовані в континентальних, державних, регіональних, об'єктно-галузевих, індивідуально-особових);

– у результаті порівняльного аналізу розвитку світового мореплавання й морської освіти до провідних глобальних тенденцій віднесено: інтеграцію освіти, науки і виробничої бази морської галузі на рівні взаємодії суб'єктів; розширення економічної і міжкультурної взаємодії; зростання чисельності осіб, що здобувають морську освіту; збільшення рівня фінансування; транснаціоналізація навчання морським професіям; зростання обсягів обміну фахівцями в освітній та водогосподарській галузях; утвердження певних механізмів управління розвитком освіти; формування і збереження спільного змістовного ядра морської освіти, наявність якого уможливила транснаціональну підготовку фахівців для флоту; упровадження принципів неперервної морської освіти; поширення дуальної системи морської освіти як складової професійної; збагачення діапазону форм і методів здобуття морської освіти; зростання автономності функціонування морських

навчальних закладів із поступовим перетворенням їх на навчально-методичні центри;

– локальними тенденціями визначено: поєднання зарубіжного і вітчизняного досвіду в організації та функціонуванні структур системи морської освіти; формування законодавчої та нормативно-правової бази водогосподарської й освітньої галузей на підґрунті європейського та міжнародного досвіду; залучення громадськості до розв'язання проблем морської освіти; зростанні ролі навчальних закладів у формуванні освітньо-культурного середовища (міста, регіону); переважання державного сектора в забезпеченні морського і водного транспорту (спеціалістами зокрема); надання пріоритету практичній складовій у підготовці фахівців для флоту; науково-професійна творчість викладачів як механізм розвитку морського навчального закладу;

– визначено конкретно-історичні передумови виникнення морської освіти в Україні (потреби національної безпеки держави, яка має морські кордони; морські походи з різною цивільною метою – торгівля, наукові експедиції, релігійне паломництво, туризм і перевезення; збереження традицій у суднобудуванні та мореплаванні);

– виявлено загальні спільні риси (розширення мережі та спеціалізації морських навчальних закладів, детермінування змісту освіти науково-технічним прогресом і політичною ситуацією, поєднання державного підходу до виховання морських офіцерів із родинно-професійною нащадковістю) та особливості (геополітична значущість території, наявність національних традицій у будуванні та експлуатації кораблів, тісний зв'язок територіальної цілісності та економічного розвитку країни з якістю морської освіти, наявність місцевого компонента в навчальних планах морських закладів, особистісно-професійна мотивація діяльності суб'єктів морської освіти) розвитку морської освіти в Україні в означений період;

– конкретизовано зміст рушійних сил (державні потреби та індивідуальні мотиви, зростання попиту на морську професію, інтеграція до

європейського та світового простору), механізмів (реформи, нормативне регулювання відносин і діяльності, рівень підтримки і фінансування, залучення громад і меценатів, зміна структури та інтеграція об'єктів морської освіти) і чинників (науково-технічний прогрес, освітні технології) розвитку морської освіти;

– розроблено, з урахуванням суспільно-політичних, економічних та педагогічних детермінант періодизацію розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – початку XXI століття: I період (друга половина XVIII століття – кінець 1910-х) – становлення і розвиток морської освіти на українських землях в імперську добу; три етапи: розбудовно-формувальний (1760-ті – 1800-ті), системно-упорядкувальний (1800-ті – 1860-ті), реформаторсько-законодавчий (1860-ті – 1910-ті); II період (1910-ті – 1991) – розвиток морської освіти у межах системи професійної освіти СРСР; три етапи: українсько-національний (кінець 1910-х – 1920-ті), уніфікаційно-воєнізований (1920-ті – 1980-ті), перебудовно-інформатичний (1980-ті – 1991); III період (1991 – 2010) – розбудова системи морської освіти в незалежній Україні; два етапи: оновлювально-перетворювальний (1991 – 1998), трансформаційно-компетентнісний (1998 – 2010) – перехід на європейські стандарти;

– встановлено, що першість у розробці та запровадженні різних типів морських навчальних закладів і моделей підготовки фахівців для флоту у XVIII – XIX століттях належить провідним європейським країнам (Нідерландам, Франції, Англії, Німеччині), до яких на початку XX століття приєдналися Японія і США, що спричинило закладання світових трендів розвитку мореплавання і судно-будування;

– систематизовано відомості про роль системних об'єктів (науково-методичних і культурно-освітніх установ, професійних товариств і громад) і внесок окремих суб'єктів у цей процес (персоніфікована участь у розвитку морських наук, розробці технологій, засобів і методів навчання, відкритті і підтримці діяльності профільних установ).

Подальшого розвитку набули: базові поняття, пов'язані з історично-педагогічним феноменом «морська освіта»; систематизація та узагальнення опублікованих і неопублікованих документів державних структур, галузевих установ та освітніх органів, що детермінували розвиток морської освіти (структуру, зміст, організаційно-педагогічні засади, матеріально-технічну базу, методичне забезпечення, систему управління) в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття; напрями імплементації національного і зарубіжного досвіду підготовки фахівців для водогосподарського комплексу.

Уточнено: зміст національних традицій і роль конкретних історичних осіб у функціонуванні й розвитку морської освіти в Україні на вказаному історичному відрізку.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його матеріали, порівняльні й хронологічні таблиці використано в процесі підготовки навчального посібника «Морська освіта у діяльності адміралів Чорноморського флоту, військових губернаторів і морських міністрів (в імперську добу)», який був задіяний викладачами морських навчальних закладів для поповнення тематики лекційних і семінарських занять. Поповнено навчальні програми Херсонської державної морської академії з окремих курсів підготовки і перепідготовки фахівців для флоту, продуктивні ідеї минулого враховано у виховній роботі закладу.

Результати і основні положення дослідження можуть бути корисними науково-педагогічним працівникам морських освітніх закладів спеціалізованої, середньо-професійної, вищої та післядипломної освіти, а також дослідникам історії України та історії педагогіки. Матеріали дослідження та висновки мають міждисциплінарний характер і тому можуть стати в пригоді при вивченні курсів «Історія педагогіки» та «Історія України».

Здійснене дослідження надало підстави для окреслення перспектив подальшого розвитку морської освіти в Україні, а саме:

– визнання морської освіти окремим видом освіти, який здобувається в морських навчальних закладах різного профілю і рівня й функціонує відповідно до законодавчої та нормативно-правової бази;

– участь у фінансуванні морської освіти територіальних громад (південних територій зокрема), мореплавних кампаній та меценатів відповідно до державних цільових програм та програм індивідуального заохочення;

– залучення громадськості і професійних товариств до підготовки і реалізації реформування системи морської освіти;

– надання провідним морським академіям статусу навчально-методичних центрів на підґрунті забезпечення їм реальної автономії;

– оптимізація управління діяльністю об'єктів системи морської освіти, зокрема через реформування їхнього підпорядкування;

– відновлення розгалуженої мережі позанавчальних закладів морського профілю (центрів, клубів) та підтримка педагогічних ініціатив у проведенні позашкільних заходів відповідного спрямування (наприклад, історико-педагогічних експедицій з вивчення національних морських традицій);

– включення до системи національно-патріотичного виховання розділу «Україна – морська держава».

Ключові слова: морська освіта, чинники, механізми і тенденції розвитку морської освіти, об'єкти і суб'єкти морської освіти.

SUMMARY

Riabukha I. M. Tendencies of maritime education development in Ukraine (second half of the 18th – beginning of the 21st century). – Manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of the doctor of pedagogical sciences on specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy. – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopol, 2019.

The dissertation provides results of historical and pedagogical research of genesis of maritime education in Ukraine; theoretical and methodological

principles of the research are substantiated. Analysis of tendencies influencing the development of maritime education in Ukraine in the period of second half of the 18th - beginning of 21st century is done.

Training and education of professionals of different specializations for this strategically important branch of economy has always been done by the state; it created integral system of maritime education, which combined different educational establishments, research and methodological centers, administrative bodies, professionally-oriented institutions and associations. Number, structure and activity priorities of abovementioned components of the system deviated in different historical periods, but in case of every change their primary task – to provide sea and river fleet with professional staff – was preserved. Modern reformation of maritime education is caused by joining of Ukraine to Bologna process, necessity to accommodate Manila Amendments 2010 to the Standards of Training, Certification and Watchkeeping of Seafarers Convention and Code as well as keeping to Maritime Labor Convention requirements and implementation of the Strategy Europe-2020.

Real renovation of maritime education and laying down a sound trend for its further development is possible only if it is based on objective reconsideration of home historical and pedagogical experience and its bang marking with the experience of other European countries. Special attention is paid to the contribution into the development of maritime education in Ukrainian lands of separate historical figures in the defined period, as well as the role of state bodies, educational and cultural institutions and research and professional establishments in this process.

Object of research is maritime education in Ukraine in the second half of 18th – beginning of 21st century, subject – global and local tendencies of maritime education development in Ukraine. *Objective of research* is substantiation of maritime education tendencies development in Ukraine in global and local dimensions, based on system retrospective analysis, and delineation of perspectives for maritime education reformation at present stage.

Scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time:

- there was carried out a comprehensive research of maritime education development in Ukraine in the second half of 18th – beginning of 21st century as a scientific phenomenon and social and economical problem. There were found out and classified tendencies of its genesis: global and local (the last were specified in continental, state, regional, objective and branch, individual);

- as a result of comparative analysis of world's seafaring and maritime education development, there were defined global tendencies: integration of education, science and maritime industry at the level of subjects' interaction; expansion of economical and cross-cultural interaction; increasing the number of people obtaining maritime education; growth of funds allocated; transnationalization of maritime professions training; increase of professionals exchange rate in educational and transport branches; maintenance of definite mechanisms for education management; formation and keeping of common content nucleus of maritime education, which provided international education and training of maritime professionals; introduction of principles of lifelong maritime education; extension of dual system of maritime education as a part of professional education; enrichment of the range of forms and methods for obtaining maritime education; increase in autonomy of maritime educational establishments alongside with step-by-step transformation into educational and methodical centres;

- there were defined local tendencies: combination of foreign and home experience in arrangement and functioning of maritime education system's structures; formation of legislative basis of navigational and educational branches based on European and international experience; involvement of society into solving problems of maritime education; increase of role of educational establishments in formation of educational and cultural environment (of the city, region); prevalence of state sector in provision sea and river transport (especially with staff); granting priority for practical component in maritime professionals' training; scientific and professional creativity of teachers as a mechanism for development of maritime educational establishment;

– there were defined concrete historical preconditions for foundation of maritime education in Ukraine (needs of national security for the state having sea borders; marine voyages with different civil aim – trade, scientific expeditions, religious pilgrimage, tourism and transportation; maintenance of traditions in shipbuilding and seafaring);

– there were found out common features (broadening of network and specialization of maritime educational establishments, determination of content of education by scientific and technical progress and by critical situation, combination of state approach to maritime officers training with family and professional heredity) and peculiarities (geopolitical importance of the territory, national traditions in building and operation of ships, close connection between territorial unity economical development of the state and quality of maritime education, local component in curriculum in maritime establishments, personal professional motivation for activity of maritime education subjects) of maritime education development in Ukraine in the defined period;

– there was specified the content of driving forces (state requirements and individual motivation, increase of demand for maritime profession, integration into European and global space), mechanisms (reforms, legislative regulation of activity, level of support and funding, attracting of society and philanthropists, change of structure and integration of maritime education objects) and factors (scientific and technical progress, educational technologies) of maritime education development;

– taking into account social and political, economic and educational determinants, there was proposed periodization of maritime education development in Ukraine in the defined period: 1st period (second half of the 18th century – end of 1910s) – formation and development of maritime education in Ukrainian lands in imperial age; three sub-periods: fostering (1760s – 1800s), systemic (180s – 1860s), reforming (1860s – 1910s); 2nd period (1910s – 1991) – development of maritime education in the framework of USSR professional education system; three sub-periods: national Ukrainian (end of 1910s – 1920s), unification and

military (1920s –1980s), restructuring (1980s – 1991); 3rd period (1991 – 2010) – development of maritime education system in independent Ukraine; two sub-periods: transition-updating (1991 – 1998), transforming (1998 – 2010) – conversion to European standards;

– it was found out that primacy in development and introduction of maritime educationally establishments of different types and new models for training seafarers in 18-19 centuries belongs to leading European countries (the Netherlands, France, the United Kingdom, Germany); at the beginning of 20th century Japan and the USA joined to these countries and thus caused a beginning of global trends in development of seafaring and shipbuilding;

– there was systematized information about the role of system objects (research and methodological, cultural and educational establishments, professional communities and associations) and contribution of separate subjects into this process (personalized participation in the development of maritime sciences, elaboration of technologies, techniques and methods of education, foundation and support of core institutions).

Further elaboration was provided for: basic notions connected with historical and pedagogical phenomenon “maritime education”; generalization and systematization of published and non-published documents of state bodies, branch establishments and educational institutions, which participated and determined the development of maritime education (its structure, content, organizational and educational modalities, material and technical facilities, methodological background, system of management) in Ukraine in the second half of 18th – at the beginning of 20th century; ways to implement home and international experience in training maritime professional into further development.

There was refined the content of national traditions and role of definite historical personalities in functioning and development of maritime education in Ukraine in the defined historical period.

Practical significance of the obtained results of the study is that its materials, comparative and chronological tables were used in the development of

textbook “Maritime education in the activity of the admirals of Black Sea Fleet, military governments and maritime ministers (in the imperial age)” which was used by the teacher of maritime educational establishments in order to enrich the content of lectures and seminars. Study programs of Kherson state maritime academy were enriched in terms of separate courses of training and requalification of maritime professionals, productive ideas of the past were integrated in educational work of the establishment.

Results and main provision of the research can be useful for research and pedagogical workers of maritime educational establishments of specialized, vocational, higher and post-graduate education as well as for researchers of history of Ukraine and history of pedagogy. Materials of the research and conclusions have interdisciplinary nature and therefore can be useful for courses “History of Pedagogy” and “History of Ukraine”.

The conducted research provided backgrounds for outlining perspectives for further development of maritime education in Ukraine:

- recognition of maritime education to be a separate type of education obtained in maritime educational establishments of different levels and specialties, which operates according to legislative and regulatory framework;
- participation of territorial communities (namely of southern territories), shipping companies and philanthropists in funding of maritime education according to state target programs and programs of personal incentives;
- attracting of public and professional associations to education and training and to implementation of reforms in the system of maritime education;
- granting leading maritime academies with a status of educational and methodological centres and providing them with real autonomy;
- rationalization of management of maritime education system’s objects through reformation of their subordination;
- restoration of extensive network of non-educational maritime establishments (centres, clubs) and support of pedagogical initiatives for

conducting out-of-class events (e.g. historical and pedagogical expeditions aimed in studying of national maritime traditions);

– incorporation of topics “Ukraine – maritime state” into the system of national-patriotic education.

Key words: maritime education, factors, mechanisms and tendencies of maritime education development, objects and subjects of maritime education.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Рябуха І. М. Морська освіта в Україні другої половини XVIII – початку XXI століття: монографія. Херсон: ТОВ «Борисфен-про», 2019. 396 с.

2. Рябуха І. М. Морська освіта у діяльності адміралів Чорноморського флоту, військових губернаторів і морських міністрів (в імперську добу). Херсон: Айлант, 2018. 180 с.

3. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Подготовка специалистов морской отрасли как составляющая системы профессионального образования в Украине (аналитико-историографическое обозрение). *Доклады Казахской академии образования*. № 4. Астана, 2017. С. 14-20.

4. Рябуха І. М. Закладення науково-методичного та загальнопедагогічного базису морської освіти (друга половина XVIII століття). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. № 10(74). Суми, 2017. С. 34-44.

5. Рябуха І. М. Закладення науково-методичних та загальнопедагогічних основ морської освіти (початок XVIII століття). *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Випуск LXXX. Херсон: Херсонський державний університет, 2017. С. 37-41.

6. Рябуха І. М. Морські міністри Російської Імперії – для розвитку морської справи на південноукраїнських територіях (1802-1917). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. № 3. Слов’янськ, 2017. С. 16-27.

7. Рябуха І. М. Династії морських офіцерів як основа розвитку морської справи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 4 (59), грудень 2017. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 465-471.

8. Ryabukha I. M. Principle of historicism in investigation of maritime education development in Ukraine (pre-revolutionary period). *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 36. С. 290-297.

9. Ryabukha I. M. Professional maritime educational institutions of the 19th century as basis for maritime education development in Ukraine (historical and retrospective review). *Доклади Казахської академії освіти*. № 1. Астана, 2018. С. 33-41.

10. Ryabukha I. M. Ukrainian admirals of the Russian empire: contribution into the development of marine science and seamanship (historical and retrospective review of the period of 1873-1917). *Доклади Казахської академії освіти*. № 3. Астана, 2018. С. 37-45.

11. Рябуха І. М. Особливості навчання та підготовки лоцманів (історико-ретроспективний аналіз). *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 37. С. 288-295.

12. Рябуха І. М. Роль Г. Потьомкіна у розбудові південноукраїнських міст та розвитку освіти. *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 38. С. 262-268.

13. Рябуха І. М. Перші очільники морської галузі СРСР: внесок у розвиток морської справи та системи підготовки кадрів для флоту (довоєнні та повоєнні роки). *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць / редкол.

В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 39. С. 297-304.

14. Рябуха І. М. Зміна парадигми морської освіти на зламі століть (глобальні виклики). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 1 (60), лютий 2018. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 291-296.

15. Рябуха І. М. Співвідношення академічного та професійного підходів у вищій освіті на зламі століть (на прикладі морської освіти). *Social Work and Education*. Vol. 5. № 1. Ternopil-Aberdeen, 2018. С. 121-130.

16. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Особливості використання навчально-тренажерного комплексу при підготовці майбутніх моряків у ХХІ столітті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*: зб. наук. пр. Випуск 50. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. С. 306-310.

17. Рябуха І. М. Тенденции подготовки моряков в учебных заведениях и на рабочем месте на рубеже XX-XXI веков. *Доклады Казахской академии образования*. № 4. Астана, 2018. С. 15-24.

18. Рябуха І. М. Внесок К. Кнорре в розвиток морської освіти та підготовки фахівців. *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 40. С. 273-278.

19. Рябуха І. М. Діяльність генерал-губернаторів Півдня України із створення освітньо-культурного простору (кінець XVIII століття). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. № 8 (82). Суми, 2018. С. 107-118.

20. Рябуха І. М. Бібліотеки Півдня України у розвитку морської освіти (початок ХІХ ст. – початок ХХ ст.). *Обрії*. № 2 (47). Івано-Франківськ, 2018. С. 23-28.

21. Рябуха І. М. Діяльність генерал-губернаторів Півдня України із створення освітньо-культурного простору (перша половина ХІХ століття). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. праць. № 60. Т. 1. Запоріжжя: КПУ, 2018. С. 45-51.

22. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Складові оцінювання компетентностей моряків: зміна парадигми на межі ХХ-ХХІ століть. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 4(63), грудень 2018. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 206-210.

23. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Внесок гідрографічних служб і видатних гідрографів у розвиток теорії та практики морської освіти (початок ХІХ – початок ХХ століття). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія «Педагогічні науки»*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2108. Вип. 3. С. 84-92.

24. Рябуха І. М. Навчальні новації та виховні ідеї адміралів Чорноморського флоту (ХVІІІ-ХІХ ст.). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. № 1. Слов'янськ, 2018. С. 17-22.

25. Рябуха І. М. Роль випускників київської академії у розвитку морської освіти в Україні (ХVІІІ – ХІХ століття). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. № 10 (84). Суми, 2018. С. 324-334.

26. Рябуха І. М. Поняття сталого розвитку в морській освіті та підготовці початку ХХІ століття. *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Випуск 41. 2019. С. 124-129.

27. Рябуха І. М. Парусні навчальні судна імперського торгового флоту як засіб підготовки морських фахівців. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. № 2. Слов'янськ, 2018. С. 19-23.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Рябуха І. М. Соціальна компетентність як ключова для майбутнього моряка. *Впровадження компетентнісного підходу в умовах комунікативного навчання: досягнення та виклики*: збірник матеріалів Міжкафедральної науково-методичної конференції (Херсон, 20 травня 2015 р.). Херсон: Херсонська державна морська академія, 2015. С. 78-88.

29. Ryabukha I. M. Professional competence development of a seafarer. *Conduct of modern science: materials of the XII International scientific and practical conference* (Sheffield, Nov.30-Dec.07, 2016). Vol. 7. Pedagogical sciences. Sheffield: Science and education LTD. P. 69-72.

30. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Роль тренажерного обладнання при інтегральному оціненні компетенцій курсантів морського ВУЗа в ХХІ столітті. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук: материалы международной научно-практической конференции* (Астана, 13 декабря 2017 г.) / под ред. А. К. Кусаинова. Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2017. С. 45-47.

31. Рябуха І. М. Сучасні тенденції розвитку системи професійної освіти в Україні. *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка*: збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14-15 вересня 2017 р.) / упор. М. В. Гончар. Каховка-Херсон: Гілея, 2017. С. 155-157.

32. Ryabukha I. M. Competence based learning as the process of professional competence development of a seafarer. *Новітні тенденції навчання іноземної мови за професійним спрямуванням*: матеріали ІV Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної конференції (Херсон, 21-22 вересня 2017 р.). Херсон: Херсонська державна морська академія, 2017. С. 232-236.

33. Рябуха І. М. Удосконалення системи підготовки й перепідготовки фахівців морського профілю. *Таврійський вісник освіти*. № 3 (59). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 133-140.

34. Рябуха І. М. Ідеї Я. А. Коменського у вихованні моральних якостей майбутнього моряка. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження): матеріали II всеукраїнських педагогічних читань* (24 березня 2017 р., Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 237-240.

35. Рябуха І. М. Питання структури поняття «морська освіта». *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції* (5 грудня 2017 р., м. Херсон) / за ред. Кузьменка В. В, Слюсаренко Н. В. Ч. 1. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 328-331.

36. Рябуха І. М. Розвиток моральної компетентності майбутнього моряка (вплив ідей Януша Корчака). *Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я. Корчака: матеріали обласних педагогічних читань* (21 березня 2018 р., м. Херсон) / за ред. Т. В. Комінарець, Т. І. Туркот, І. М. Раєвська. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 172-174.

37. Рябуха І. М. Відновлення морських кадетських корпусів – відродження традицій підготовки морських офіцерів. *Нова українська школа – діалог з В. О. Сухомлинським: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (25 квітня 2018 р., м. Херсон) / за заг. ред. А. М. Зубка, В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 174-178.

38. Ryabukha I. M. Teacher aspect of competence based learning in the process of professional competence development of a seafarer at the beginning of the XXIst century. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції* (13-14 листопада 2018 року, м. Херсон) / за ред. Кузьменка В. В,

Слюсаренко Н. В. Ч. 2. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 71-76.

39. Рябуха И. М. Развитие использования тренажеров в образовательном процессе морских учебных заведений. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: материалы международной научно-практической конференции (7 декабря 2018 года, г. Астана.) / под общей редакцией А. К. Кусаинова. Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2018. С. 199-201.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1 МОРСЬКА ОСВІТА ЯК ОБ’ЄКТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Понятійно-категоріальний апарат вивчення розвитку морської освіти в Україні	41
1.2 Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження	66
1.3 Джерельна база вивчення розвитку морської освіти в Україні та стан її розробки українськими і зарубіжними науковцями ...	88
1.4 Періодизація розвитку морської освіти на українських землях у другій половині XVIII – на початку XXI століття	111
Висновки до розділу 1	131
РОЗДІЛ 2 МОРСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ В ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД (друга половина XVIII ст. – кінець 1910-х років)	
2.1 Історичні передумови виникнення морської освіти в Україні (IX – друга половина XVIII століття)	136
2.2 Розвиток морської освіти у період 1760-х – початок 1800-х років	153
2.3 Створення системи морської освіти (початок 1800-х – початок 1860-х років)	182
2.4 Реформування морської освіти на перебудовному етапі (початок 1860-х – кінець 1910-х років)	206
2.5 Витоки науково-методичного і загальнопедагогічного підґрунтя морської освіти	230
Висновки до розділу 2	253

РОЗДІЛ 3 МОРСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ (кінець 1910-х років – 1991 р.)	
3.1 Функціонування закладів морської освіти у період кінець 1910-х – початок 1920-х років	260
3.2 Уніфікація радянської системи морської освіти (від початку 1920-х рр. – до 1991 р.)	279
Висновки до розділу 3	306
РОЗДІЛ 4 ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991 – 2010 роки)	
4.1 Оновлювально-перехідний етап у розвитку морської освіти в Україні (1991–1998 рр.)	311
4.2 Розбудова національної системи морської освіти у 1998 – 2010 роках	327
4.3 Тенденції розвитку морської освіти в Україні та перспективи її переформатування у XXI ст.	344
Висновки до розділу 4	357
ВИСНОВКИ	360
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	368
ДОДАТКИ	417

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВМФ – воєнно-морський флот

ГСМО – галузевий стандарт морської освіти

ММ – морське міністерство

МНО – Міністерство народної освіти

МНЗ – морський навчальний заклад

МО – морська освіта

МТП – Міністерство торгівлі і промисловості

МФ – Міністерство фінансів

МШС – Міністерство шляхів сполучення

ОКХ – освітньо-кваліфікаційна характеристика

ОПП – освітньо-професійна програма

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ПДНВ – Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти

ПЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії

ПТО – професійно-технічна освіта

РТПТ – Російське товариство пароплавства й торгівлі

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Актуальність теми. Україна – одна із центральних європейських держав, яка омивається двома морями та сполучається великими і малими річками. Загальновідомо, що водогосподарський комплекс у цілому і морська галузь зокрема завжди відігравали важливу роль у військово-політичному і соціально-економічному розвитку країни, становленні її державності і самодостатності. Наявність сильного флоту (військового, торгового, технічного і промислового) зміцнює престиж і авторитет держави, сприяє підвищенню ефективності участі у глобальних економічних і політичних процесах. Саме тому сьогодні забезпечення функціонування морської галузі є важливим завданням у реалізації національних інтересів незалежної України, особливо на шляху її інтеграції до Європейського союзу.

Підготовкою фахівців різних спеціальностей для такої стратегічно важливої галузі завжди опікувалася держава, створюючи для цього цілісну систему морської освіти, що об'єднувала різні навчальні заклади, наукові та методичні центри, професійно орієнтовані установи і товариства. Кількість, структура і пріоритети діяльності названих компонентів системи відрізнялися в різні історичні періоди, проте при кожній зміні зберігалася їхнє призначення та основні завдання щодо забезпечення морського і річкового флоту професійними кадрами. Сучасне реформування морської освіти спричинене приєднанням України до Болонського процесу, необхідністю врахування Манільських поправок 2010 року до Кодексу підготовки, дипломування моряків та несення вахти (ПДНВ) і дотримання вимог «Конвенції про працю в морському судноплавстві», реалізації Стратегії «Європа – 2020».

На перебудові системи морської освіти як складової національної на засадах компетентнісного підходу, забезпеченні якості освіти європейського рівня наголошено в законах України «Про освіту» та «Про професійно-технічну освіту», указі Президента України «Про національну стратегію

розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» та Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 р.». У зазначених документах актуалізовано низку організаційно-педагогічних завдань, що сьогодні потребують невідкладного вирішення. Поміж них – змістовна та структурна трансформація морської освіти, яка має за мету сприяти поверненню Україні статусу самодостатньої морської держави.

Реальне оновлення морської освіти і закладання тренду подальшого її розвитку можливе лише на підґрунті об'єктивного переосмислення власного історико-педагогічного досвіду та співставлення його з досвідом інших європейських країн. Особливої уваги заслуговує з'ясування внеску в генезу морської освіти на українських землях у період другої половини XVIII – початку XXI століття окремих історичних постатей, уточнення значення в цьому процесі державних структур, освітньо-культурних закладів та науково-професійних установ.

Нагальність розгляду проблеми визначення тенденцій змін морської освіти на глобальному і локальному рівнях зумовлена й потребою розв'язання суперечностей між:

- декларуванням високих темпів реформування системи професійно-технічної освіти та соціально-економічними проблемами щодо забезпечення відповідного рівня реалізації реформ у морській освіті;

- визнанням освітянською спільнотою та державою вагомості доробку історико-педагогічної науки XVIII-XXI століть і недостатнім рівнем використання досвіду минулого для проектування розвитку морської освіти;

- вимогою до зростання якості морської освіти в Україні відповідно до міжнародних стандартів та необхідністю збереження найкращих вітчизняних надбань, їхнього перенесення на міжнародну практику підготовки моряків.

Вивчення історичних матеріалів та науково-педагогічної літератури надало можливість встановити, що ця проблема ще в імперські та радянські часи знаходилася в центрі уваги різних дослідників (істориків, політиків,

економістів, техніків, педагогів, юристів), а з відкриттям раніше недоступних архівних джерел набула нової гостроти та актуальності. Огляд тематики наукових розвідок останніх десятиріч засвідчує, що серед них є значна кількість праць, у яких розглядається об'єктне та персоніфіковане минуле України, становлення її військового і торгового флоту, окремих морських навчальних закладів та науково-професійних установ. Проте, з огляду на певні традиції і штампи радянського минулого (приховування і викривлення фактів, безпідставність припущень і висновків), внесок деяких діячів і роль окремих структур у розвитку системи спеціалізованої і професійної освіти на українських землях висвітлено недостатньо і подекуди необ'єктивно.

Аналіз джерельного масиву названої проблеми засвідчив, що більшість наукових публікацій минулого й сучасності переважним чином стосуються окремих аспектів або регіональної специфіки підготовки фахівців для військового і торгового флотів, що унеможливорює формування цілісного уявлення про становлення і розвиток морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття. Отже, існує об'єктивна необхідність у проведенні узагальнювального дослідження, у якому було б системно розглянуто діяльність морських навчальних закладів, державних і науково-професійних установ, науковців і практиків та окремих посадовців у сукупності всіх її складових з урахуванням історико-педагогічних особливостей імперського і радянського суспільно-політичних періодів.

Аналіз різних студій дає змогу констатувати, що останнім часом у науковому обігу з'являються праці українських авторів, які раніше видавалися або за межами країни, або подавалися в скороченому вигляді. Переосмислюються окремі факти досліджень істориків України та воєнно-морського флоту – З. Аркаса, Е. Аренса, Д. Афанасьєва, Д. Багалія, Д. Бантиш-Каменського, П. Белавенця, Л. Бескровного, Л. Блінова, Г. Боплана, А. Борисова, А. Бубнова, Ф. Веселаго, В. Віноградова, Ю. Грішина, О. Зеленого, І. Кладо, С. Корякіна, М. Мамчака, С. Огороднікова, А. Скальковського, С. Рождественського, Д. Яворницького

та ін. Активізувався сьогодні й розгляд окремих аспектів функціонування водогосподарської галузі та різних складових діяльності морських навчальних закладів (Т. Аверочкін, М. Бабишена, С. Буценко, В. Деміденко, А. Зуєва, В. Кривошчоков, Ю. Сергєєв, М. Скрицький, А. Солодовник, О. Попов, К. Чорна, О. Шумей та ін.). Нові погляди на зміст і структуру професійної підготовки плавскладу, теоретичні та методичні засади професійної та морської освіти знаходимо у докторських і кандидатських дисертаціях Г. Варварецької, Л. Герганова, М. Гончара, А. Лещенко, І. Лікарчука, А. Ляшкевич, Я. Нагрибельного, Н. Терентьєвої, В. Ходаковського, О. Чорного, В. Чернявського, С. Шмалей та ін. Водночас фундаментальної теоретико-методологічної праці, у якій би системно, всебічно і послідовно розглядалася проблема визначення глобальних і локальних тенденцій розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття на підґрунті комплексного аналізу діяльності структурних одиниць системи морської освіти та її окремих суб'єктів, наразі немає.

Таким чином, необхідність переосмислення й узагальнення історико-педагогічного досвіду щодо становлення і розвитку морської освіти в Україні на означеному часовому відрізку, потреба стратегічного проектування розвитку національної системи освіти в цілому та її окремих складових зокрема з опорою на найкращі історико-педагогічні власні та зарубіжні традиції, зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Тенденції розвитку морської освіти в Україні (друга половина XVIII – початок XXI століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до науково-дослідницької проблематики Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» (№ 0115U002891).

Тему дисертації затверджено вченою радою Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 8 від 21 вересня 2017 року).

Об’єкт дослідження – морська освіта в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття.

Предмет дослідження – глобальні і локальні тенденції розвитку морської освіти в Україні.

Мета дослідження – на основі системного ретроспективного аналізу обґрунтувати тенденції розвитку морської освіти в Україні у глобальному і локальному вимірах та окреслити перспективи реформування морської освіти на сучасному етапі.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан розробки проблеми генези морської освіти в Україні в теорії та практиці, схарактеризувати джерельну базу дослідження, розкрити сутність базових понять.

2. Виокремити періоди розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття на основі розмежування спільного та особливого в синергетиці соціально-економічного та історико-педагогічного процесів у Європі та світі.

3. Окреслити зміст діяльності морських навчальних закладів та інших складників системи морської освіти, що функціонували в Україні на досліджуваному історичному відрізку, виявити вектори, механізми і чинники розвитку морської освіти.

4. Цілісно дослідити генезу морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття у суб’єктній та об’єктній площинах, з’ясувати роль персоналій і структурних компонентів у забезпеченні її розвитку.

5. Визначити глобальні і локальні тенденції розвитку морської освіти в Україні на досліджуваному відрізку й окреслити перспективні напрями її подальшого реформування.

Концепція дослідження ґрунтується на системно-хронологічному і міждисциплінарному підходах до розгляду сутності історико-педагогічних фактів щодо визначення тенденцій розвитку морської освіти в Україні, що відбувався під впливом соціально-економічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, організаційно-педагогічних та галузєво-технологічних чинників і виступав складовою світових, континентальних і регіональних процесів.

Загальна концепція дослідження, базується на таких положеннях:

– державна освітня політика детермінована національними інтересами країни: влада визначає стратегічні напрями, мету і принципи розвитку галузей, зокрема освіти, річкового і морського транспорту, створюючи відповідну законодавчо-нормативну базу, матеріально-технічне і кадрове забезпечення;

– пріоритети розвитку морської освіти як складової професійної та спеціалізованої визначаються загальнодержавною політикою, що відтворює національні інтереси країни і формується під впливом глобальних економічних і суспільно-політичних процесів, зумовлюється регіонально-географічними особливостями і реалізується через діяльність конкретних осіб (керівників регіону, галузей, установ і закладів);

– науково-методичне підґрунття функціонування і розвитку морської освіти забезпечується педагогічною наукою, яка на різних історичних етапах стає ідеологічною складовою державної освітньої політики.

Фундаментальність та прикладний характер дослідження зумовили потребу обґрунтування його концепції на методологічному, історичному, теоретичному та технологічному рівнях. *Методологічний рівень концепції* визначає взаємозв'язок логіки наукового пошуку та філософських принципів міждисциплінарного знання (цілісності, об'єктивності, єдності історичного і логічного), сприяє здобуттю достовірної інформації щодо об'єкта дослідження і відповідає вимогам вірогідності, надійності та доказовості. Історичний рівень віддзеркалює кумулятивний принцип накопичення досвіду

попередніх поколінь у навчанні та вихованні. Теоретичний рівень відображає загальнонаукові основи дослідження (закони діалектики, освітології, положення теорії пізнання, теорії самоорганізації систем, теорії неперервної професійної освіти та компаративної педагогіки) і детермінує коло базових категорій і понять, на яких ґрунтується розуміння предмета дослідження. *Технологічний рівень концепції* відтворює прикладний характер наукового пошуку, спирається на персоналістичну і прагматичну концепції й уособлює конструктивні ідеї та практики підготовки спеціалістів для морського і річкового транспорту.

Методологічний концепт дослідження створює підґрунтя для використання міждисциплінарних підходів, що стали базисом для всебічного розгляду і комплексного аналізу проблеми розвитку морської освіти в Україні, застосування компетентнісного підходу як основи синергії професійно-педагогічної теорії та практики підготовки і підвищення кваліфікації фахівців для воєнно-морського і цивільного флотів у межах ступенево-мережевої системи морської освіти. Інтерпретація названих методологічних принципів віддзеркалюється у вивченні чинників і механізмів, які визначали тенденції розвитку водоплавства і суднобудівництва в Європі та світі, та встановленні рушійних сил розвитку. Історичний концепт передбачає розгляд проблеми крізь призму історичної ретроспекції функціонування морської освіти в Україні з відстеженням генези змісту, форм та методів навчання. Теоретичний концепт дослідження надає можливість сформулювати науковий тезаурус тенденцій розвитку морської освіти в Україні на визначеному хронологічному відрізку. На основі аналізу тлумачення понять, які використовувалися в науковому просторі на різних етапах, визначено логічні пари (події – історична вага, процеси – ефективність, діяльність – результат), за допомогою яких встановлено причини і чинники розвитку. Технологічний концепт забезпечує можливість виявлення конструктивних ідей і вітчизняних практик, виокремлення із зарубіжного досвіду напрямів удосконалення підготовки фахівців різних

спеціальностей цивільного і воєнно-морського флоту та обґрунтування подальших перспектив розвитку морської освіти.

Таким чином, *методологічне підґрунтя дослідження* становлять:

1) вихідні положення, що визначені для філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового і дисциплінарного рівнів дослідження й відтворені у: завданнях і вимогах (дотримання логіки наукового пошуку, усебічне вивчення предмета дослідження, опис процесів і явищ через філософські категорії, урахування соціальної актуальності та потреб педагогічної практики, встановлення продуктивних ідей і шляхів їхнього використання за сучасних умов, посилення практичного спрямування); генеральних лініях – об'єктній (розгляд діяльності державних установ, освітніх і культурних закладів, професійних структур і товариств) і суб'єктній (з'ясування професійних профілів та результатів діяльності історичних постатей – державних діячів і посадовців, науковців, викладачів і відомих мореплавців); стратегії, визначеній із використанням змістово-логічних пар (подія – історична вага, процес – ефективність, явище – значення, діяльність – результат) та характеристик (вектор, чинник, механізм);

2) принципи: діалектики (усебічності, єдності історичного і логічного, взаємозв'язку і взаємообумовленості), загальнонаукові (єдності теорії та практики, об'єктивності, історизму, системності, наступності), спеціальні (детермінізму, сутнісного аналізу, дуальності, взаємодоповнюваності);

3) підходи: системний – розгляд морської освіти як системи, якій притаманна цілісність, структурність, ієрархічність, емерджентність, відкритість і взаємо-зв'язок із зовнішнім середовищем; історичний – вивчення явищ і процесів у часовому контексті; синергетичний – обґрунтування розвитку морської освіти як багатокомпонентного і складного процесу, що здійснюється під впливом різних чинників; компетентнісний – розгляд результату морської освіти за трьома складовими: професіографічною, ситуативно-герменевтичною, технологічною;

діяльнісний – вивчення відтворювальної та творчої діяльності суб'єктів морської освіти; критеріально-комплексний – обґрунтування системи критеріїв оцінки розвитку морської освіти в Україні.

Концептуальною домінантою дослідження визначено рушійні сили розвитку морської освіти, яка розглядається як:

- цілісне динамічне утворення, до складу якого входять змістовні елементи (мета, зміст, організація, забезпечення, результат), що пов'язані позитивним зворотнім зв'язком, та структурні елементи (навчальні й культурно-освітні заклади, професійні установи), що об'єднані обмінними процесами, сукупність і взаємодія яких між собою та із зовнішніми об'єктами надає змогу підготувати працівників різного фаху та кваліфікації для водогосподарського комплексу;

- підсистема загальної (академічної), професійної на спеціалізованій освіти і водночас – самостійна система з усіма їй притаманними ознаками;

- процес підготовки морських фахівців шляхом навчання в різних освітніх закладах, де на неперервній організованій основі особам, які пройшли спеціалізований відбір, забезпечується здобуття професійно орієнтованої освіти в обсязі, що надає змогу здійснювати професійну діяльність у галузі «Морський та річковий транспорт».

Хронологічні межі дослідження. Вибір нижньої межі розвитку морської освіти в Україні (друга половина XVIII століття) зумовлений відкриттям першого морського навчального закладу на українських землях (1776) на тлі змін у політичній системі Російської імперії, під гнобленням якої знаходилася Україна, зокрема прихід до влади Катерини II – прибічниці Просвітництва і засновниці Чорноморського флоту (1783).

Обрання верхньої межі дослідження – початок XXI століття – зумовлено приєднанням України до Болонського процесу (2010) і затвердженням державних стандартів професійно-технічної освіти з конкретних професій відповідно до компетенцій (2009); прийняттям Кабінетом Міністрів України Концепції Державної цільової програми розвитку професійно-технічної

освіти на 2011–2015 роки (2010); схваленням Манільських поправок до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти у 2010 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, які у другій половині XVIII – на початку XIX століття входили до складу Російської та Австрійської імперій, за радянських часів (1917 – 1991) – до Радянського Союзу, а після його розпаду – створили незалежну державу.

Джерельну базу дослідження складає комплекс різновидових (статті, монографії, дисертації, автореферати, державні документи, статистичні дані, мемуари), різнопрофільних (історичні, біографічні, технічні, педагогічні, оповідні, спеціальні), різножанрових (наукові, науково-популярні, методичні, публіцистичні) документів, архівних рукописів та опублікованих праць кінця XVIII – початку XXI століття, у яких висвітлено проблеми становлення і розвитку морської освіти в Україні. Фактологічний матеріал базується на відомостях офіційного характеру, знайдених у міжнародних і державних документах. Для проведення дослідження велику наукову цінність склали матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), фондів Державних архівів Київської, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей України, у яких зберігаються документи про функціонування державних і науково-професійних установ морської галузі та системи морської освіти. У процесі дослідження протягом 2011–2012 рр. використовувалися фонди Російського державного архіву Воєнно-Морського Флоту та відділу рукописів Російської національної бібліотеки (електронні каталоги).

Окрему групу джерел склали публікації з воєнно-морської історії, найбільш ґрунтовними серед яких є: «Общий морской список» у 14-ти томах, «Материалы по истории русского флота» в 17-ти томах, Повне зібрання законів Російської імперії у 16-ти томах. Значний масив склали періодичні матеріали журналів «Морской сборник» (виходить з 1848 р.) та «Судоходство» (заснований у 1898 р.), універсального видання у 86 томах

«Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» (1890–1906), хроніки і збірники наукових товариств (зокрема Одеського товариства історії та старожитностей).

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс дослідницьких **методів**, зокрема:

1) загальнонаукових – аналіз і синтез напрацювань українських і зарубіжних науковців, індукція і дедукція історико-педагогічного досвіду, зіставлення і порівняння при визначенні спільного і відмінного в соціально-економічному розвитку та суспільно-політичних процесах різних країн, аналогії при з'ясуванні умов функціонування об'єктів морської освіти, систематизація і класифікація законодавчих і нормативно-правових документів, узагальнення при підведенні підсумків та формулюванні висновків;

2) конкретно-наукових – історико-генетичний аналіз для проведення структуризації історико-педагогічних джерел, конструктивно-генетичний аналіз для здійснення періодизації розвитку морської освіти в Україні на досліджуваному відрізку, історико-структурний аналіз для розробки структури дослідження, визначення його етапів і з'ясування організаційних та процесуально-змістових особливостей на кожному з них, термінологічний аналіз спеціальної літератури для конкретизації визначення окремих понять відповідно до предмета дослідження;

3) одержання інформації для створення головного масиву джерел, вивчення продуктів діяльності і біографій суб'єктів морської освіти, перекладу автентичної літератури;

4) наративу для представлення матеріалів дослідження з елементами аналітики та прогностики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше:

– здійснено комплексне дослідження розвитку морської освіти в Україні другої половини XVIII – початку XXI століття як наукового феномена і соціально-економічного явища, виявлено і класифіковано тенденції її

генезису: глобальні (світові) і локальні (континентальні), державні, регіональні, місцеві, об'єктно-галузеві та індивідуально-особові;

– розроблено, з урахуванням суспільно-політичних, економічних та педагогічних детермінант періодизацію розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – початку XXI століття: I період (друга половина XVIII століття – кінець 1910-х) – становлення і розвиток морської освіти на українських землях в імперську добу; три етапи: розбудовчо-формувальний (1760-ті – 1800-ті), системно-упорядкувальний (1800-ті – 1860-ті), реформаторсько-законодавчий (1860-ті – 1910-ті); II період (1910-ті – 1991) – розвиток морської освіти у межах системи професійної освіти СРСР; три етапи: українсько-національний (кінець 1910-х – 1920-ті), уніфікаційно-воєнізований (1920-ті – 1980-ті), перебудовно-інформатичний (1980-ті – 1991); III період (1991 – 2010) – розбудова системи морської освіти в незалежній Україні; два етапи: оновлювально-перетворювальний (1991 – 1998), трансформаційно-компетентнісний (1998 – 2010) – перехід на європейські стандарти;

– визначено конкретно-історичні передумови виникнення морської освіти в Україні (потреби національної безпеки держави, яка має морські кордони; морські походи з різною цивільною метою – торгівля, наукові експедиції, релігійне паломництво, туризм і перевезення; збереження традицій у суднобудуванні та мореплаванні);

– встановлено, що першість у розробці та запровадженні різних типів морських навчальних закладів і моделей підготовки фахівців для флоту у XVIII – XIX століттях належить провідним європейським країнам (Нідерландам, Франції, Англії, Німеччині), до яких на початку XX століття приєдналися Японія і США, що спричинило закладання світових трендів розвитку мореплавання і судно-будування;

– виявлено загальні спільні риси (розширення мережі та спеціалізації морських навчальних закладів, детермінування змісту освіти науково-технічним прогресом і політичною ситуацією, поєднання державного підходу

до виховання морських офіцерів із родинно-професійною нащадковістю) та особливості (геополітична значущість території, наявність національних традицій у будівництві та експлуатації кораблів, тісний зв'язок територіальної цілісності та економічного розвитку країни з якістю морської освіти, наявність місцевого компонента в навчальних планах морських закладів, особистісно-професійна мотивація діяльності суб'єктів морської освіти) розвитку морської освіти в Україні в означений період;

– у результаті порівняльного аналізу історичних фактів щодо світового мореплавання до провідних глобальних тенденцій розвитку морської освіти віднесено: інтеграцію освіти, науки і виробництва; розширення економічної і міжкультурної взаємодії; збільшення рівня фінансування; зростання обсягів обміну фахівцями в освітній та водогосподарській галузях; формування і збереження спільного змістовного ядра морської освіти, наявність якого уможливила транснаціональну підготовку фахівців для флоту; поширення дуальної системи морської освіти як складової професійної; збагачення діапазону форм і методів здобуття морської освіти; зростання автономності функціонування морських навчальних закладів із поступовим перетворенням їх на навчально-методичні центри;

– на основі вивчення становлення і розвитку морської освіти на українських землях визначено локальні тенденції її розвитку: поєднання зарубіжного і власного досвіду в організації та функціонуванні структур системи морської освіти; формування законодавчої та нормативно-правової бази водогосподарської й освітньої галузей на підґрунті європейського та міжнародного досвіду; переважання державного сектора в забезпеченні морського і водного транспорту (спеціалістами зокрема); надання пріоритету практичній складовій у підготовці фахівців для флоту;

– систематизовано відомості про роль системних об'єктів (науково-методичних і культурно-освітніх установ, професійних товариств і громад) і внесок окремих суб'єктів у цей процес (персоніфікована участь у розвитку

морських наук, розробці технологій, засобів і методів навчання, відкритті і підтримці діяльності профільних установ);

– конкретизовано зміст рушійних сил (державні потреби та індивідуальні мотиви, зростання попиту на морську професію, інтеграція до європейського та світового простору), механізмів (реформи, нормативне регулювання відносин і діяльності, рівень підтримки і фінансування, залучення громад і меценатів, зміна структури та інтеграція об'єктів морської освіти) і чинників (науково-технічний прогрес, освітні технології) розвитку морської освіти.

Подальшого розвитку набули:

– базові поняття, пов'язані з історично-педагогічним феноменом «морська освіта»;

– критерії для встановлення ролі урядових посадовців, службовців і науковців у розвитку морської освіти в Україні;

– упорядкування історіографії проблеми розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття;

– формулювання напрямів імплементації національного і зарубіжного досвіду підготовки фахівців для флоту;

– систематизація та узагальнення опублікованих і неопублікованих документів державних структур, галузевих установ та освітніх органів, що детермінували розвиток морської освіти (структуру, зміст, організаційно-педагогічні засади, матеріально-технічну базу, методичне забезпечення, систему управління) в Україні.

Уточнено:

– організаційно-педагогічні підходи до забезпечення ефективності функціонування морської освіти (формування змісту і наповнення навчальних планів, відбір організаційних форм і методів, підготовка матеріально-технічної та навчально-дидактичної баз);

– зміст національних традицій у забезпеченні діяльності водогосподарської та освітньої галузей;

– роль конкретних історичних осіб у розвитку морської освіти в Україні.

До наукового обігу введено маловідомі архівні документи із фондів Центрального Державного архіву вищих органів влади України (ф. 66 «Українська академія наук. 1921–1922, 1926», ф. 318 «Центральне статистичне управління УРСР. 1921–1941», ф. 386 «Тимчасовий комітет водного господарства при Українській економічній нараді». 1929–1932, ф. 496 «Московське відділення Державного видавництва України при народному комісарі освіти УРСР», ф. 582 «Міністерство статистики України»); Російського Державного архіву воєнно-морського флоту (ф. 197 «Канцелярія князя Г. А. Потьомкіна-Таврійського з управління Чорноморським флотом (1778–1801)», ф. 215 «Адміралтейський департамент Морського міністерства (1805–1827)»; Російського Державного архіву древніх актів (ф. 21 «Справи Морського відомства»), Державного архіву Херсонської області (ф. 4 «Херсонська міська управа»), Державного архіву Миколаївської області (ф. 135 «Миколаївське політехнічне училище з нижчою ремісничою школою», ф. Р-881 «Миколаївський ордена трудового Червоного Прапора кораблебудівний інститут ім. адмірала С. Й. Макарова»), Одеської області (ф. 105 «Одеське училище торгового мореплавання», ф. 127 «Вечірні класи для робітників при Одеському відділенні Російського технічного товариства», ф. 278 «Головна контора Російського товариства пароплавства і торгівлі»), Київської області (ф. 1340 «Київське річкове училище відомства шляхів сполучення», ф. Р-142 «Відділ народної освіти Київського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів») та архіву Миколаївської астрономічної обсерваторії.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його матеріали, положення, рекомендації, порівняльні й хронологічні таблиці використано в процесі підготовки навчального посібника «Морська освіта у діяльності адміралів Чорноморського флоту, військових губернаторів і морських міністрів (в імперську добу)», який був

здіяний викладачами морських навчальних закладів для поповнення тематики лекційних і семінарських занять. Удосконалено навчальні програми Херсонської державної морської академії з окремих курсів підготовки і перепідготовки фахівців для флоту, оновлено організаційно-педагогічне підґрунтя освітнього процесу вищого морського навчального закладу.

Результати і висновки дослідження можуть бути використані для розв'язання наукових і практичних завдань реформування системи професійної та спеціалізованої освіти, формування державної і регіональної освітньої політики, виявитися корисними науково-педагогічним працівникам морських освітніх закладів спеціалізованої, середньо-професійної, вищої та післядипломної освіти, а також дослідникам історії України та історії педагогіки. Матеріали дослідження, його положення та висновки мають міждисциплінарний характер і тому можуть стати в пригоді при вивченні курсів «Історія педагогіки» та «Історія України».

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Херсонської державної морської академії (довідка про впровадження № 02.1-05/692 від 29.03.2019 р.), Національного університету «Одеська морська академія» (довідка про впровадження № 24/907 від 04.04.2019 р.), Навчально-наукового інституту морського флоту Одеського національного морського університету (довідка про впровадження № 9518 від 02.04.2019 р.), Київського інституту водного транспорту ім. Петра Конашевича-Сагайдачного Державного університету інфраструктури та технологій (м. Київ) (довідка про впровадження № 01/11-3010 від 22.03.2019 р.), Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова (м. Миколаїв) (довідка про впровадження № 66-05/1175 від 03.04.2019 р.), КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (довідка про впровадження № 01-23/228 від 28.03.2019 р.), Приватного закладу освіти «Навчально-науково-виробничий кластер морегосподарського комплексу» (м. Миколаїв) (довідка про впровадження № 01/12-2019 від 28.03.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі результати дисертаційного дослідження отримані самостійно. У наукових статтях, опублікованих у співавторстві, особистий внесок дисертанта полягає у визначенні мети дослідження, аналітико-історіографічному огляді системи морської освіти [3], аналізі ролі використання тренажерного обладнання та навчальних суден під час підготовки моряків [16], виокремленні складових оцінювання компетентностей моряків [22], з'ясуванні внеску гідрографічних служб у розвиток морської освіти [23]. Ідеї співавторів у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення і висновки дослідження були представлені в доповідях на наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях та круглих столах різного рівня, зокрема:

– *міжнародних*: «Conduct of Modern Science – 2016» (Sheffield, 2016), «Сучасні питання освіти іноземних студентів в Україні у 2017-18 навчальному році» (Київ, 2017), «Современные проблемы гуманитарных и социальных наук» (Астана, 2017, 2018), «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Київ-Вінниця, 2018);

– *усеукраїнських*: «Впровадження компетентнісного підходу в умовах комунікативного навчання: досягнення та виклики» (Херсон, 2015), «Концепція змішаного навчання (Blended Learning) іноземних мов з використанням онлайн-платформи «Lingva Skills» для фахівців з мовної підготовки» (Київ, 2016), «Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (Херсон, 2017), «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (Нова Каховка, 2017), «Новітні тенденції навчання іноземної мови за професійним спрямуванням» (Херсон, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 2017), «Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я. Корчака» (Херсон, 2018), «Нова

українська школа – діалог з В. О. Сухомлинським» (Херсон, 2018), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності» (Херсон, 2018).

Публікації. Основні результати дослідження оприлюднено в 39 публікаціях: 1 одноосібній монографії, 1 навчальному посібнику, 20 статтях у наукових фахових виданнях України, 5 статтях у міжнародних збірниках, 1 статті у науково-методичному журналі й 11 матеріалах науково-практичних конференцій.

Кандидатську дисертацію «Розвиток соціальної компетентності ліцеїстів у навчальному процесі» (спеціальність 13.00.09 – теорія навчання) захищено у 2012 році. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (580 найменувань, 102 з них – архівні матеріали), 11 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 485 сторінок. Основний текст викладено на 350 сторінках. Робота містить 3 рисунки, 14 таблиць.

РОЗДІЛ 1

МОРСЬКА ОСВІТА ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Понятійно-категоріальний апарат вивчення розвитку морської освіти в Україні

Для встановлення тенденцій розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття необхідно схарактеризувати понятійно-категоріальний апарат означеного явища, тобто окреслити сукупність наукових понять та категорій, якими оперує історико-педагогічна наука та морська галузь, і встановити їх змістовне наповнення щодо об'єкта дослідження. Зрозуміло, що за кількасот років наукового пошуку більшість термінів, пов'язаних із тенденціями розвитку морської освіти, були науково обґрунтовані українськими і зарубіжними дослідниками, проте історичний перебіг подій супроводжувався постійним поповненням кола галузєво-педагогічних понять щодо названої проблеми. Сучасні освітні реформи вимагають ґрунтовного аналізу і переосмислення змісту термінологічного апарату проблеми розвитку морської освіти в Україні у таких аспектах, як сутність історико-педагогічного явища та етимологія (походження) слів, якими позначаються поняття.

Основним інструментом вивчення основного понятійного конструкту «тенденції розвитку морської освіти» було обрано семантичний аналіз для встановлення смислового значення базових понять «освіта», «розвиток», «тенденція», «морський навчальний заклад», «професійна підготовка», «компетентність» і змістовно-структурний аналіз для розуміння їх змістового наповнення. Отже, з'ясовано сутність кожного поняття, встановлено його структуру і зміст, трансформації у трактуванні, що відбувалися із плином часу, і на цій підставі сформульовано визначення кожного базового поняття відповідно до об'єкта дослідження. З урахуванням предмета дослідження,

аналіз здійснювався у двох площинах: загальноакадемічній та галузево-професійній. Представимо його результати.

З'ясовано, що в Етимологічному словнику української мови термін «освіта» відсутній, що унеможливило встановлення його походження. За свідченням істориків педагогіки, витоки поняття «освіта» сягають перших філософських систем, які виникли за кілька століть до нашої ери. Слово «education», яким сьогодні позначається освіта в більшості європейських мов, походить із латини від «educere» – вести та «educio» – вирощувати. З німецької – мови класичної філософії, «освіта» дослівно перекладається як «побудова», саме тому це поняття спочатку трактувалося як «формування образу» (термін Й. Песталоцці) чи «виростання до гуманності» (термін Й. Гердера) і більшістю науковців і практиків ототожнювалося із поняттям «виховання» [327, с. 512-513].

Вивчення генезису поняття «освіта» показує, що в педагогічний лексикон воно увійшло в епоху Відродження для позначення розвивального та виховного формувального впливу на особистість через навчання. У книжках, виданих українською мовою, це поняття зустрічається із XVII століття, до російськомовної педагогічної літератури воно потрапило лише у XVIII столітті зі сторінок книг, виданих відомим просвітителем М. Новіковим [139]. Зрозуміло, що за багато років поняття «освіта» ускладнювалося й неодноразово змінювалося разом із суспільством, тому стисло схарактеризуємо трансформації, що відбувалися в останнє століття.

Як показав аналіз академічних та педагогічних словників радянського періоду (1920 – 1991), поняття «освіта» визначалося у таких аспектах:

- 1) процесуальному – як поширення наукових знань чи піднесення їх рівня, навчання;
- 2) змістовному – як сукупність знань, здобутих у процесі навчання;
- 3) структурному – як система закладів і установ, через які здійснюються навчально-виховні заходи;

4) результативному – як сукупність знань, здобутих у процесі навчання або загальний рівень знань [69, с. 281; 520, с. 623].

Певна інтеграція підходів у трактуванні поняття «освіта», про що свідчить аналіз наукових розвідок, відбулася у 1980-х роках, відтепер найбільш уживаними стали такі тлумачення:

- нормований процес, спрямований на трансляцію наступним поколінням соціально-значущого й культурно-історичного досвіду та забезпечення наступності поколінь [253, с. 36];

- процес і результат засвоєння особистістю певної системи наукових знань, практичних умінь і навичок та пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної й творчої діяльності, а також морально-естетичної культури [114, с. 230].

Вже наприкінці ХХ століття відбувся докорінний перелом у поглядах на освіту. Науковці констатували не лише її винятково важливе значення як суспільного інституту, а й назвали головний чинником цивілізаційного розвитку, засобом розв'язання глобальних проблем людства. Освіта була визнана засобом творення культури та засобом реалізації різних способів пізнання і освоєння світу. Отже, за двісті років відбулося усвідомлення складності поняття «освіта» й необхідності застосування інтегрованих підходів до його розгляду.

У сучасних педагогічних джерелах освіта визначається як «процес і результат засвоєння особою певної суми знань, умінь і навичок й забезпечення на цій основі відповідного рівня розвитку особи» і вказується на той факт, що освіта «здійснюється через освітню систему – всі види освітніх установ з їх матеріальною базою, кадрами, науково-методичним забезпеченням» [522, с. 42]. Інша група науковців розуміють освіту як «спеціально організовану систему зовнішніх умов, які створюються в суспільстві для розвитку людини» [480, с. 377]. За останні роки зросла частина досліджень, у яких наголошується на розумінні освіти як соціального інституту: «системи спеціалізованих установ, об'єднаних

спільністю завдань, які створюють відособлений підрозділ у системі суспільного поділу праці, що забезпечує життєдіяльність соціального організму шляхом здійснення властивих йому специфічних функцій, зокрема культурно-історичної – передача новим поколінням накопиченого соціального досвіду та соціально-економічної – підготовка працівників для різних галузей системи суспільного поділу праці» [104, с. 146].

Підкреслюючи статус цього поняття, українські науковці визначають освіту як «один із найдавніших соціальних інститутів, що викликаний потребами суспільства відтворювати і передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління для життя, готувати суб'єктів соціальної дії для вирішення економічних, соціальних, культурних проблем, що стоять перед людством» [15]. Українська професорка С. Сисоєва визначає освіту як синергетичну систему, «яка функціонує відповідно до принципу позитивного зворотного зв'язку і здатна до зміни власної структури з метою пристосування до змін зовнішніх умов свого існування» [467, с. 25].

На сучасному етапі освіта визнається рушійною силою розвитку суспільства і розглядається як: спеціальна сфера життя суспільства; процес зовнішнього впливу на засвоєння індивідом узагальненого об'єктивного, соціального досвіду, норм і цінностей; унікальна система, своєрідний соціокультурний феномен; сутнісна характеристика етносу, суспільства, людської цивілізації, способів її самозбереження й розвитку; цілісна єдність навчання, виховання, розвитку і саморозвитку особистості; соціокультурний інститут, що сприяє економічному і соціально-культурному функціонуванню і розвитку суспільства; рівень загальної культури й освіченості людей. Окрім цього, вузькопедагогічно освіту визначають як школу, в якій спеціально створений у суспільстві «цех» учителів/викладачів навчає учнів і студентів; загальнополітично – як найдешевший засіб реалізації довгострокової державної політики, мета якої полягає в максимальному пристосуванні молоді до вимог режиму влади й правопорядку [134].

Прийнятим у 1991 р. Законом України «Про освіту» освіту визначено як цілеспрямований процес виховання і навчання в інтересах людини, суспільства та держави і зазначено, що «освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави» [386, с. 2-6]. Метою освіти проголошено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [386, с. 8].

Оскільки сьогодні Україна перебуває на шляху до європейського простору і світової освітньої спільноти, проаналізовано дефініції названого поняття в міжнародних документах. Наприклад, за визначенням, прийнятим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою усвідомлюється «процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання» [222]; за концепцією Міжнародної стандартної класифікації, освіта – це «будь-яка цілеспрямована й організована діяльність для задоволення навчальних потреб (потреб у навченості)», яку в деяких країнах називають підготовкою [104, с. 33]. Інакше кажучи, освіта розглядається як організована послідовна взаємодія між певною кількістю осіб, що пов'язана із передаванням інформації заради навченості.

Отже, поняття «освіта» українськими та зарубіжними науковцями трактується достатньо широко, визначається у різних аспектах, які, залежно від ступеня широти розуміння, об'єднано у три групи:

- 1) широке системне тлумачення – соціокультурний феномен, відкрита система, яка обмінюється із довкіллям речовиною (ресурсами), енергією

(фінансами) та інформацією (знаннями), є нелінійною (через існування обернених зв'язків між змінними у часі та просторі величинами), нерівноважною (різні процеси відбуваються з різною швидкістю), складною (характеризується великою кількістю взаємодіючих підсистем, серед яких різнопрофільні і різнорівневі навчальні заклади та освітньо-культурні установи;

2) вузьке унормоване визначення – особливий процес та різнорівневий результат;

3) індивідуально-суспільне розуміння – особистісна, суспільна і державна цінність, соціальний інститут, який функціонує відповідно до законів природи і суспільства і впливає на стан його свідомості.

Вивчення законодавчо-нормативних і наукових джерел засвідчило, що поняття «освіта» є родовим (більшим за обсягом) по відношенню до понять «професійна/професійно-технічна освіта» та «спеціальна/спеціалізована освіта», аналіз яких вважаємо необхідним з огляду на предмет дослідження.

У словниках-довідниках спеціальна освіта визначається як одна із форм професійної освіти, що має на меті підготовку безпосередніх організаторів і керівників первинних ланок на виробництві, помічників фахівців вищої кваліфікації, самостійних виконавців певної кваліфікованої роботи, що вимагає не лише професійних умінь і навичок, а й відповідної теоретичної підготовки [68, с. 386]. В інших джерелах професійна освіта трактується як сукупність знань, умінь та навичок, необхідних для роботи спеціалістом у різних галузях народного господарства [490, с. 282]. С. Гончаренко наголошує, що спеціальна освіта озброює людину знаннями, уміннями та навичками, необхідними для працівника певної галузі [114, с. 242].

Професійну освіту найчастіше визначають як «підготовку в навчальних закладах спеціалістів різних рівнів кваліфікації для трудової діяльності в одній із галузей народного господарства, науки, культури; невід'ємна складова частина єдиної системи народної освіти» [148, с. 874]. При цьому підкреслюється, що її зміст вирізняється поглибленою інформацією про

наукові основи і технологію певного виду праці, практичним спрямуванням щодо формування спеціальних навичок і вмінь та особистісних якостей.

Сучасні документи і науковці (С. Гончаренко, А. Коржуєв, Н. Ничкало, В. Радул, Н. Слюсаренко та ін.) професійну освіту визначають як:

- сукупність знань, навичок і вмінь, оволодіння якими дає змогу працювати спеціалістом вищої та середньої кваліфікації або кваліфікованим робітником [104, с. 78];

- підготовленість людини до певного виду діяльності, професії, засвідчену документом (дипломом) про закінчення відповідного навчального закладу [213, с. 8];

- процес і результат професійного становлення і розвитку особистості, який супроводжується оволодінням знаннями, навичками і вміннями з конкретних професій і спеціальностей [114, с. 171];

- систему професійних навчальних закладів [490, с. 261];

- важливий соціально-державний інститут, який виконує функцію підготовки молодого покоління до вирішення в майбутньому професійних завдань у певній сфері діяльності та передбачає достатньо високий рівень сформованості різних умінь і навичок, а також здібності безперервного їх вдосконалення [211];

- неперервний процес, обумовлений потребами особистості, суспільства й економічного розвитку держави, спрямований на постійний професійно-особистісний розвиток і самовдосконалення фахівців, розширення їх можливостей в умовах якісної зміни праці як в рамках однієї професії, так і в умовах зміни сфери професійної діяльності [31, с. 138].

Отже, професійна освіта базується на загальній освіті і забезпечує підготовку робітників вищої і середньої кваліфікації та робітничих кадрів; здійснюється у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, професійно-технічних училищах, на професійних курсах, а також шляхом навчання на виробництві [469, с. 126-128]. Професійна освіта розглядається

як засіб самореалізації особистості та засіб її соціального самозахисту, усталеності й адаптації до умов ринкової економіки.

У Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») конкретизовано головну мету професійної освіти у таких положеннях:

- створення умов для оволодіння людиною знаннями і навичками у сфері професійної діяльності, отримання кваліфікації чи можливості перекваліфікуватися, що забезпечує участь особистості в суспільно корисній праці відповідно до її інтересів і здібностей;

- виховання соціально активної особистості, яка у своєму житті керується загальнолюдськими та культурно-національними цінностями і здатна до перетворення не лише виробництва, а й виробничих, економічних та суспільних відносин, до участі в управлінні, відповідальності за результати своєї діяльності;

- задоволення нагальних і перспективних потреб виробництва у кваліфікованих фахівцях, рівень підготовки яких відповідає вимогам науково-технічного, соціального прогресу, і таких, які б були професійно мобільними, мали різнобічні професійні і загальноосвітні знання, уміння та навички [136].

Отже, професійна освіта є складним поняттям, якому притаманні ознаки самостійної системи, і разом із цим виступає підсистемою поняття «освіта». Зазначене вище у повній мірі стосується морської освіти, у межах системи якої здійснюється підготовка фахівців різних спеціальностей для суднобудівної і водогосподарської галузей та захисту морських кордонів держави.

На підставі аналізу змісту понять «професійна» та «спеціальна освіта», встановлено, що їх тлумачення спираються на поняття «підготовка», під яким зазвичай розуміється «запас знань, навичок, досвіду і т. ін., набутий у процесі навчання, практичної діяльності» [325, с. 417]. З'ясовано, що найчастіше поняття «підготовка» трактується у контексті конкретної професії, до якої належить, тобто більш уживаним є поняття «професійна

підготовка». С. Гончаренко професійну підготовку визначає як «процес оволодіння сукупністю спеціальних знань, навичок і вмінь, які дають можливість виконувати роботу в галузі певної професійної діяльності» [112]; Н. Ничкало як «процес формування сукупності фахових знань, умінь і навичок, атрибутів, трудового досвіду й норм поведінки, що забезпечують можливість успішної професійної діяльності» [138, с. 17]; В. Захарченко як «комплекс заходів, спрямованих на отримання кваліфікації відповідно до обраної спеціальності, що забезпечить готовність до професійної діяльності [165].

У законодавчому полі професійна підготовка визначається як «здобуття кваліфікації за відповідним напрямом підготовки або спеціальністю» [389]; в енциклопедичному словнику як «сукупність спеціальних знань, умінь і навичок, що дозволяють виконувати роботу в певній галузі діяльності» [148, с. 789]; у педагогічній літературі професійну підготовку трактують як «процес формування сукупності фахових знань, умінь і навичок, атрибутів, трудового досвіду і норм поведінки, що забезпечують можливість успішної професійної діяльності [522, с. 427]. Сучасна дослідниця М. Кулакова, розглядаючи професійну підготовку фахівців морських спеціальностей, зазначає, що це «керований навчально-виховний процес, який спрямований на оволодіння освітньо-кваліфікаційними характеристиками певної спеціальності відповідного рівня» [241, с. 17]. Отже, при розкритті змісту поняття «професійна підготовка» деталізуються параметри предметної діяльності (у нашому випадку пов'язаної із будуванням та експлуатацією морського і річкового транспорту).

Формально професійна підготовка включає структуроване навчання в загальноосвітній школі, отримання спеціальної професійної освіти (навчання у середньо-спеціальних чи вищих навчальних закладах) та навчання на робочому місці; неформально – це процес оволодіння установками, нормами та рольовими очікуваннями, які необхідні для професійної діяльності в обраній галузі. Звернемо увагу й на те, що в міжнародному морському

судноплавстві визначено три рівні професійної підготовки кадрів морського флоту: забезпечення (рядовий склад), експлуатації (молодший командний склад), управління (старший командний склад).

Найбільш розгорнуте визначення морської освіти як професійної дає сучасна дослідниця А. Ляшкевич, яка детермінує її як «складну впорядковану систему, кожен із компонентів якої виконує певну функцію і змінюється відповідно до історичних обставин» [272, с. 52]. Структурними компонентами вона виокремлює «об'єкти і суб'єкти, що знаходяться у зв'язках координації та субординації і забезпечують процес її здобуття»; під системоутвірним чинником розуміє результат освіти. Компонентами системи «морська освіта» авторка обирає «цільовий, що окреслює мету й завдання здобуття морської професії певної спеціальності і кваліфікаційного рівня; змістовий, який зумовлює змістове наповнення навчальних програм і навчальних книг та добір дисциплін навчального плану; нормативно-правовий, що детермінує закони, правила, інструкції та рекомендації щодо організації і функціонування системи морської освіти; мотиваційний, у якому згруповано стимули і шляхи заохочення тих, хто навчається; операційно-діяльнісний, що орієнтує на оптимальний добір технологій, форм, методів, прийомів і засобів навчання; оцінно-результативний, що визначає способи контролю ... кінцевого продукту діяльності освітньої системи» [272, с. 49-50]. Наголосимо, що науковий доробок дослідниці присвячений лише одній складовій (торговій) морської освіти.

З огляду на розмежування цивільного та воєнно-морського флоту, увагу приділено іншому похідному поняттю – спеціалізованій освіті, яку частіше за все тлумачать як освіту певного спрямування, морехідного зокрема, яка може здобуватися в рамках формальної, неформальної та інформальної освіти і спрямована на здобуття компетентностей у відповідній сфері професійної діяльності під час навчання у безперервному інтегрованому освітньому процесі на кількох або всіх рівнях освіти та потребує раннього виявлення і розвитку індивідуальних здібностей [138;

148]. Формальною називають освіту, яка включає в себе всі види здобуття знань у рамках національної системи освіти (навчання в усіх закладах освіти); інформальною – таку, що не організована зовні, тобто є неофіційною та самоорганізованою (наприклад, прослуховування окремих лекцій або читання книг) [317, с. 29]; під неформальною розуміють освіту, яка є організованою, проте не завершується здобуттям кваліфікації певного рівня формальної освіти [317, с. 44]. Формальна освіта реалізується через систему навчальних закладів – установ, що надають навчальні послуги, неформальна – через мережу освітніх і галузево-професійних установ.

Спираючись на зазначене вище, констатуємо, що морська освіта як похідна від загального поняття «освіта» та синергія понять «професійна» і «спеціалізована» освіта, є цілісним динамічним утворенням, до складу якого входять змістові елементи (мета, зміст, організація, забезпечення, результат), що пов'язані зворотнім зв'язком та структурні елементи (навчальні й культурно-освітні заклади, професійні установи), що пов'язані обмінними процесами, сукупність і взаємодія яких між собою та із зовнішніми об'єктами дає змогу підготувати працівників різного фаху та кваліфікації для ВМФ та цивільної водогосподарської галузі. З урахуванням видової класифікації, що склалася історично, морська освіта є підсистемою загальної (академічної), професійної на спеціалізованій освіті і водночас – самостійною системою з усіма притаманними їй ознаками.

Якщо для візуалізації такої системно-структурної ієрархії обрати кола Ейлера, то на перетині кіл, що відтворюють поняття «академічна», «професійна» та «спеціалізована» освіта, буде знаходитися поняття «морська освіта» (див. рис. 1.1). При цьому площа отриманого перерізу, що відображує її змістове наповнення, є змінною в часі, відповідно до сутності історичного розвитку. Зрозуміло, що поняття «морська освіта» здатне до видозмін та розвитку, що знаходитиме відображення у тлумаченні його змісту.

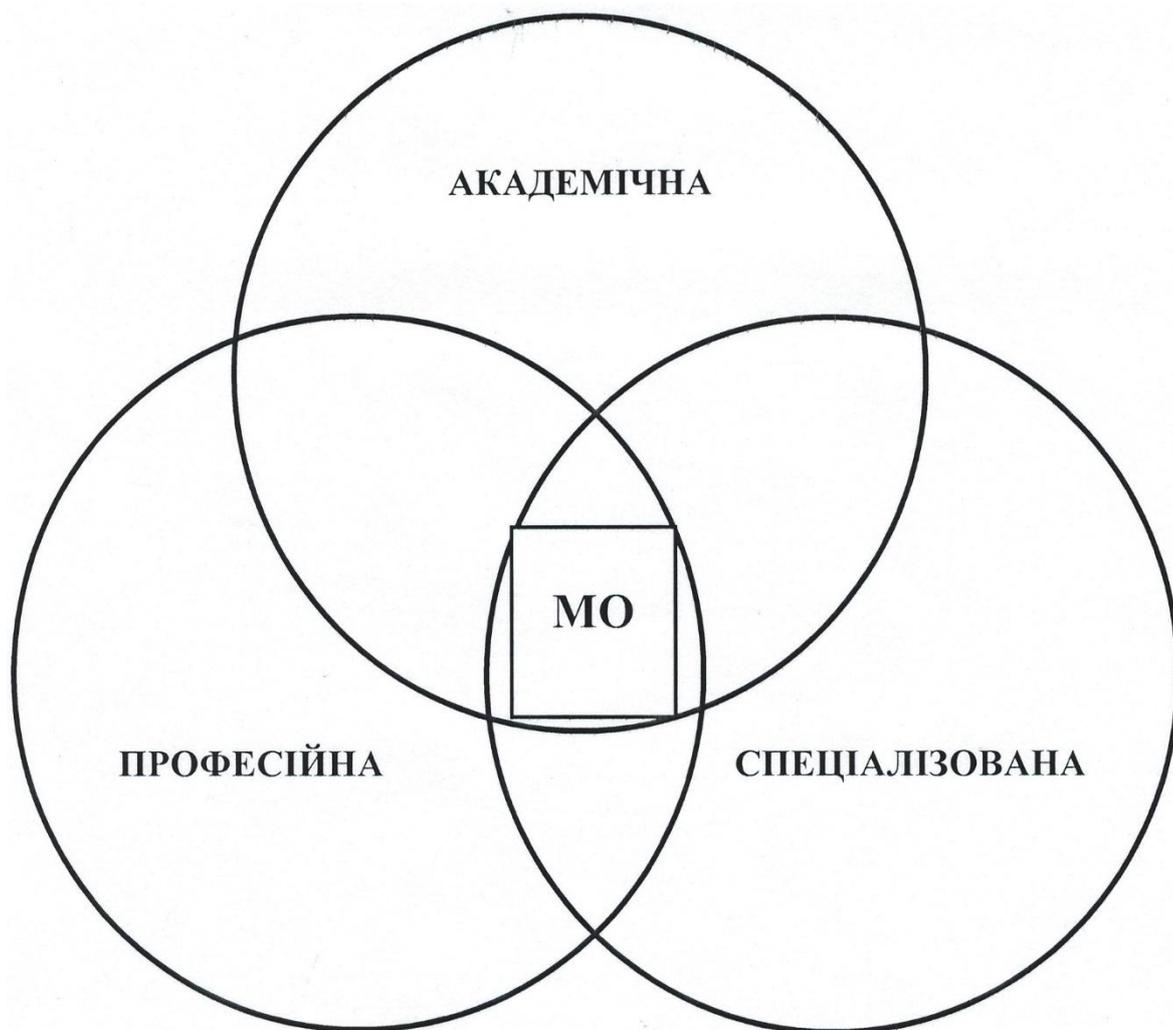

Рис. 1.1. Діаграма змістовно-структурної ієрархії морської освіти

Отже, потреби країни (суспільства) у національній безпеці та економічному розвитку спричинили розділення освіти на загальну, спеціалізовану та професійну, синергетичним вичлененням із яких виступає морська, яка розділяється відповідно на військову та цивільну. Будучи складовою державної політики, морська освіта розглядається як цінність, процес підготовки морських фахівців шляхом навчання в різних освітніх закладах, відкрита соціальна система, що взаємодіє із середовищем і розвивається під його впливом.

Унаочнення структури і відтворення зв'язків між елементами поняття «морська освіта» представлено у вигляді схеми на рисунку 1.2.

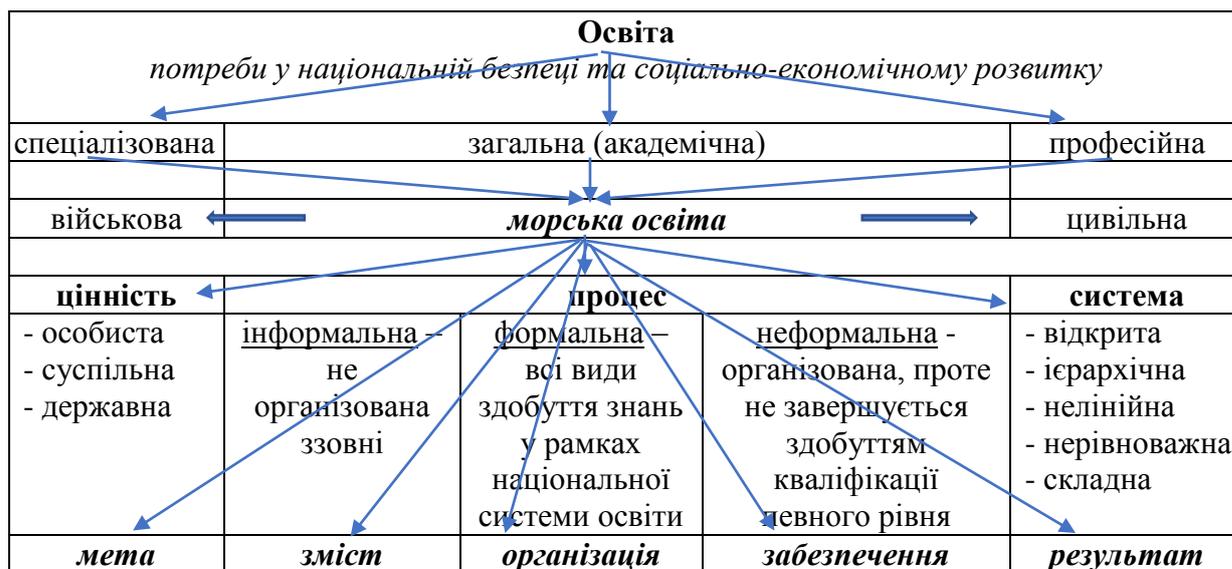

Рис. 1.2. Схема структури поняття «морська освіта»

З одного боку, морській освіті притаманна ієрархічність, яка знаходить відображення у вертикальному структуруванні не лише рівнів освіти (середня, вища, післядипломна), а й планування та управління нею (на рівні закладу, регіону, країни), з іншого – нелінійність, яка зумовлена великою кількістю елементів, різновекторністю розвитку і поліваріантністю цілей, наявністю багатокритеріального оцінювання функціонування.

Отже, морська освіта, як цілісна розгалужена багаторівнева динамічна система, включає такі складові компоненти як: зміст, організація, забезпечення, результат. Стисло їх схарактеризуємо.

У педагогічній літературі зміст освіти визначається як «вимога суспільного виробництва, яка зумовлена суспільним відношенням, станом науки і техніки, рівнем розвитку шкільної діяльності та педагогічної думки» [114, с. 102]. Зрозуміло, що зміст освіти на всіх етапах розвитку суспільства зазнавав якісних змін під впливом різних чинників: соціально-економічних відносин, рівня розвитку виробництва, науки, техніки і культури, розвитку педагогічної теорії та практики, мети і завдань виховання. З часом відбувалася його трансформація і у сучасних наукових розвідках найбільш поширеними є таке загальне визначення змісту освіти, яке у повній мірі відповідає морській: спеціально відібрана й визнана суспільством

(державою) система елементів об'єктивного досвіду людства, засвоєння якої необхідно для успішної діяльності індивіда у вибраній ним сфері суспільно корисної практики [7, с. 38].

Характерною ознакою освіти є її інституціональність, тобто наявність інституцій – закладів, серед яких загальні середні, позашкільні, професійно-технічні, вищі, післядипломні, навчальні й тренінгові центри. Саме тут відбувається навчальний процес – організована діяльність, спрямована на досягнення цілей навчання й виховання, визначених навчальними планами і навчальними програмами. Відповідно до призначення, навчальним закладам притаманні специфічні особливості й організація відповідно до його типу й профілю, форми навчання (денної, вечірньої, заочної та ін.), а також до системи навчання [114, с. 223].

Одним із ключових структурних елементів системи «морська освіта» є «морський навчальний заклад», під яким усвідомлювалася *установа, що на неперервній організованій основі забезпечує здобуття спеціалізованої освіти в обсязі, що надає змогу здійснювати професійну діяльність у галузі «Морський та водний транспорт».*

Функціонування морської освіти як системи, потребує відповідного забезпечення: матеріально-технічного, нормативно-правового, дидактико-методичного, кадрового, науково-інформаційного, технологічного, фінансового. З огляду на призначення та предмет нашого наукового пошуку, виокремлено науково-інформаційне та методичне забезпечення, до головних компонентів яких було віднесено:

- діяльність науково-дослідних інститутів, науково-методичних установ і центрів післядипломної освіти;
- розробка і видання навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників, дидактичних матеріалів;
- діяльність освітньо-культурних закладів (бібліотек, обсерваторій, музеїв);

- зміст співпраці морських освітніх закладів всіх рівнів акредитації з професійними установами та організаціями.

Будь-яка система освіти завжди орієнтована на результат. У Великому тлумачному словнику результат визначається як «підсумок якої-небудь діяльності» [69, с. 1022]. Результати освітньої діяльності відображуються відповідно у досягнутих зовнішніх і внутрішніх цілях, проявах діяльності людей і держав, тому результатом освіти часто називають документ про освіту (диплом чи свідоцтво, зразки яких представлені у додатку Д). Результати освіти на різних етапах історичного розвитку визначалися різними параметрами. Сьогодні їх детермінують галузеві стандарти морської освіти (ГСМО), які відтворені в освітньо-кваліфікаційних характеристиках (ОКХ) випускників відповідних напрямів підготовки. У цьому документі сформульовано професійне призначення й умови використання випускників вищих навчальних закладів певної спеціальності та освітньо-кваліфікаційного рівня у вигляді переліку первинних посад, виробничих функцій і типових задач діяльності; освітні та кваліфікаційні вимоги у вигляді переліку здатностей та вмінь вирішувати задачі діяльності; вимоги до атестації якості освіти і професійної підготовки; відповідальність за якість освіти та професійної підготовки.

Сучасна педагогічна наука результатами освіти визнає такі параметри, які можна виміряти з більшим чи меншим ступенем точності: знання, вміння, навички, способи виконання професійної діяльності, компетентності, показники особистісного розвитку. У трактуванні Ради Європи компетентність є «загальною здатністю, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, які індивід набув у процесі навчання (при цьому компетентності не можуть бути зведені до фактичних знань)» [209, с. 4]. У Національному освітньому глосарії компетентність визначена як «динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу

навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні освіти» [317, с. 76]. У процесі дослідження розрізнялися поняття «компетенція», під якою усвідомлювалася задана державою і професією норма чи вимога до підготовки морського фахівця, і «компетентність», що розглядалася як сформована якість чи результат (єдність когнітивного, предметно-практичного та особистісного досвіду) – надбання здобувачем морської освіти.

При виборі орієнтиру для характеристики результату «морської освіти» було використано чотири базові позиції щодо поняття «компетентність», затверджені у Всесвітній декларації з освіти для всіх (1990):

- компетентність завжди є результатом, характеристикою того, що може робити індивід (не описує процес, під час якого ця компетентність була набута);
- компетентність є мірою того, що індивід може робити у конкретно визначений час;
- для демонстрації компетентності обов'язково потрібен контекст;
- для вимірювання здатності індивіда щось робити, потрібні чітко визначені та затверджені стандарти [209].

У ракурсі проблеми дослідження поняття «розвиток» має винятково важливе значення, тому стисло схарактеризуємо підходи до його тлумачення. Встановлено, що найбільш уживаним визначенням розвитку є таке: «незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів» [148, с. 812]. У тлумачному словнику розвиток визначається як «процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого» [69, с. 1043]. Нам імпонують твердження, наведені в цьому джерелі про те, що «розвиток сприяє виникненню або підсиленню чого-небудь» та «у результаті розвитку виникає якісно новий стан об'єкта, що характеризується зміною його складу чи структури» [там само].

Сучасні науковці називають кілька позицій, що притаманні розвитку, які надають можливість виокремлювати його серед інших процесів:

- оборотність змін, що характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної системи функцій кожного складника);
- наявність закономірності змін (відсутність характерна для випадкових процесів катастрофічного типу);
- відсутність спрямованості змін свідчить про неможливість просування уперед, що відтворюється у втраті характерної для розвитку єдиної, внутрішньо взаємозалежної лінії [7; 128; 245; 394].

З огляду на зазначене, розвиток морської освіти – це закономірні зміни з часом в її структурі та змісті, які відтворюються в географічному поширенні мережі її об'єктів та ускладненні їх функцій, і характеризують типи та ефективність взаємозв'язку із оточенням.

Зрозуміло, що розвиток системи морської освіти відбувається під дією рушійних сил та впливом певних чинників, основними серед яких є:

- політико-економічні трансформації в країні та світі (війни, революції, реформи, зміни в політиці, економіці, науці та техніці);
- потреби у національній безпеці та економічному розвитку держави;
- технології і засоби навчання, освітньо-галузева взаємодія (на рівні об'єктів і суб'єктів);
- суперечності між новими завданнями освіти та наявними знаннями і вміннями, між новими ситуаціями і попереднім досвідом;
- потреби у професійній та особистісній реалізації.

Головними рушійними силами розвитку системи «морська освіта» виступають суперечності між тенденціями до стабільності, тобто зміцнення негативних зворотних зв'язків, і тенденціями до пошуку нових, більш раціональних способів використання «енергії і речовини» (ресурсів), тобто зміцнення позитивних зворотних зв'язків.

Виділеним групам чинників і рушійних сил відповідають певні рівні тенденцій розвитку: глобальні, локальні, державні, індивідуальні.

Одним із завдань дослідження виступало з'ясування дієвих механізмів розвитку системи морської освіти, особливу увагу серед яких приділено ресурсному забезпеченню, нормативному регулюванню (закони та підзаконні акти), залучення громадських і професійних товариств, підтримці ініціативи з пошуку та впровадженню продуктивних ідей і практик. Наголосимо, що у цьому контексті ідея (від грецької *idea* – початок) усвідомлювалася як продукт людського мислення, форма духовно-пізнавального відображення дійсності, спрямована на її перетворення [528]. В означеному ракурсі поняття «ідея» корелює за змістом з одним із ключових понять дослідження – «тенденція» (від латини *tendo* – спрямованість, прагнення), яке у словниках визначається як «напрямок розвитку чого-небудь; упереджена думка, яка не впливає логічно із самого розвитку подій; прагнення або намір, властиві кому-небудь» [69, с. 1238] та «можливість тих чи інших подій розвиватися в даному напрямку» [325, с. 842]. Нам імпонує трактування тенденції як «можливого (вірогідного) вектору розвитку подій», що є синонімічним означенню поняття «тренд»: «загальний напрям розвитку» [68, с. 389]. У сучасних студіях часто зустрічаються вислови «намітилась тенденція» або «зародився новий тренд», які засвідчують, що на основі певних даних (фактів) встановлено закономірності, які надають змогу зробити висновок про напрям вектору подальшого розвитку процесу.

У науковій літературі останніх років [15; 60; 195; 273; 315; 506] можна знайти перелік тенденцій, притаманних розвитку сучасної цивілізації, а саме: прискорення темпів розвитку суспільства, розширення можливостей політичного і соціального вибору; значне розширення масштабів міжкультурної взаємодії; виникнення і зростання глобальних проблем; зростання конкуренції, скорочення сфери низько кваліфікованої праці, глибокі структурні зміни у сфері зайнятості та ін. У доробках українських та зарубіжних дослідників [1; 7; 245; 389; 563; 580] можна знайти тенденції розвитку освіти, серед яких: гуманізація та гуманітаризація, національна спрямованість, неперервність, перехід від інформативних форм до активних

методів і форм навчання, уніфікація визначення результатів навчання. Провідним завданням нашого дослідження обрано не лише встановлення тенденцій розвитку морської освіти, а й класифікація їх за рівнями на: глобальні – світові, локальні – континентальні (загально-європейські), державні, регіональні, місцеві, об'єктно-галузеві, індивідуальні.

Підсумовуючи зазначене вище, констатуємо, що поєднання базових понять дослідження «морська освіта», «розвиток» і «тенденція» повною мірою характеризує словосполучення «тенденції розвитку морської освіти» і надає можливість розкрити його зміст.

Для більш детальної характеристики професійно-галузевої специфіки поняття «морська освіта», перейдемо до розгляду значення прикметника «морська» стосовно поняття «освіта». Оскільки Україна морська держава, то закономірно, що українська мова має розгалужену систему власної та запозиченої морської лексики, а українську морську термінологію можна вважати мовною моделлю морської справи.

Аналіз широкого джерельного масиву проблеми дослідження дозволяє констатувати, що слово «море» зустрічається в усіх слов'янських мовах. У далекій давнині воно означало «великий простір стоячої води» або «великий простір гірко-солоних вод» [69, с. 641]. Тлумачення слів, що стосуються моря, свідчить, що вони є наслідком культурних зв'язків слов'янських племен давньої Європи, і дають уявлення про саму культуру слов'ян та ступінь прилучення їх до мореплавства і життя в прибережній поморської смузі [274, с. 10]. Серед значного масиву словосполучень із прикметником «морська/ий» нас цікавили такі: «морська справа», «морська діяльність», «мореплавство».

У тлумачному словнику морська справа визначена як «комплекс знань, що стосуються мореплавства і суднобудівництва, вивчення судна як інженерної споруди, судноводіння та морської практики» [325, с. 526]. У словнику Ф. А. Брокгауза та В. А. Ефрона до структури поняття «морська справа» віднесено такі компоненти: 1) кораблебудівні науки (теорія корабля і

корабельна архітектура); 2) морська практика; 3) кораблеводіння; 4) пароплавна механіка» [296]. У Морському словнику К. Самойлова [458, с. 741] до складу поняття «морська справа» включено кораблебудування, теорія корабля, морська практика та кораблеводіння. Сучасні довідники визначають морську справу як «комплекс знань, що стосуються мореплавства і суднобудівництва, а також включають вивчення судна як інженерної споруди, судноводіння та морську практику» [352, с. 7]. Отже, назване поняття має усталений зміст, що стосується будування і використання засобів плавання.

Отже, зміст поняття «морська справа» має певні кореляції зі змістом поняття «морська освіта», який включає вивчення кораблеводіння як процесу, що забезпечує керування кораблем в інтересах досягнення намічених цілей плавання і його безпеки [458, с. 738]. Синонімічним поняттям «кораблеводіння» є поняття «судноводіння», яке визначають як «прикладну науку, що вивчає теоретичні й практичні питання, пов'язані з вибором оптимального шляху судна в морі й забезпеченням точного проходження вибраним шляхом [294, с. 287]. Як показує аналіз змісту професійних джерел, до складу судноводіння входить ряд дисциплін, таких як: навігація, лоція, морехідна астрономія, гідрометеорологія, океанографія та ін. Разом із теорією корабля та морською практикою вони складають ядро змісту морської освіти. Зауважимо, що наведені тлумачення морських термінів неоднорідні як за походженням, так і за структурою, серед них є назви власне українські та запозичені з інших мов.

Науковий інтерес становили поняття, що використовувалися для позначення професій та сфер діяльності людини, які мали відношення до морської справи. Встановлено, що ще Петро I намагався прищепити іношомовне італо-французьке слово «марінер» (від лат. mare – море) для позначення людини, яка «ходить в море», проте до кінця XVIII століття воно вийшло з ужитку. Він же увів до обігу терміни «зеєман» (від гол. zeeman – морська людина), який застосовувався лише до кінця першої чверті XIX

століття, та «тиммерман» (від гол. *Timmerman* – старший корабельний тесля), який використовувався у російському флоті упродовж XVII-XIX століть [327, с. 591]. Варто зауважити, що слово «ман» (від старовинного кореня *manu-s* – людина) утворилося ще в первісній мові, потім воно через індоєвропейську перейшло в романські, германські і балто-слов'янські мови, а згодом – і в російську [4]. Упродовж кількох століть і дотепер воно застосовується в морській термінології як складова частина морських термінів, наприклад: штурман, лоцман, боцман, мічман і т. д.

Зауважимо, що загальноживаний термін «матрос» (від гол. «*matroos*» – «товариш по ліжку») потрапив до вітчизняної морської термінології у XVII столітті і був нормативно закріплений в Морському статуті 1724 р. Сьогодні цей термін є досить поширеним на різних флотах світу і застосовується для позначення чину і військового звання суднового фахівця рядового складу (наприклад, матрос 1-го і 2-го класу, матрос-рульовий і т. д.).

Особливе значення мають терміни, що упродовж другої половини XVIII – на початку XXI століть використовувалися для позначення вихованців морських навчальних закладів, а саме: навігатори (від лат. *navigatio* – мореплавання), кадети (від лат. «*капітеллеум*» – «маленький капітан» та франц. «*капдет*» – молодший), гардемарини (від франц. *garde-marine* – морська охорона), юнги (від нім. *Junge* – хлопчик, для позначення підлітка, який на кораблі навчався морської справи і готувався стати матросом) та курсанти (посада, на яку призначався громадянин, який був зарахований у військовий освітній заклад) [479, с. 491].

Хоча вислів «ходити морем» зустрічається ще в 907 р. у літописі при описі походу князя Олега на Константинополь [4], у російській мові корінь «хід» закріпився в термінах «мореходство» та «судоходство», які отримали широке розповсюдження лише на початку XX століття. З цього часу зміст поняття «морська справа» став співвідноситися із змістом поняття «мореплавання» або «мореплаводство»: «діяльність людства в Світовому океані з використанням кораблів, суден, інших плавучих засобів для вирішення

військових, економічних, наукових та інших завдань» [297, с. 256]. У Морському енциклопедичному довіднику мореплавання за призначенням розрізняється на торговельне – «діяльність, пов'язана з використанням суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу й пошти, для рибних і інших морських промислів, видобутку корисних копалин, провадження буксирних і рятувальних операцій, а також для інших господарських, наукових і культурних цілей» та військове – «військово-політичну діяльність держав у Світовому океані в цілях забезпечення їх зовнішньополітичних інтересів шляхом організованого використання військових кораблів і судів» [298, с. 329]. З огляду на це у більшості джерел розрізняють воєнно-морський і торговий флот. У Морській доктрині, прийнятій у 2009 р., виокремлено ще один вид мореплавства – круїзне як «вид туризму з використанням спеціалізованих суден із проживанням, харчуванням, спеціальним обслуговуванням туристів на борту судна, а також екскурсійним обслуговуванням на березі» [300, с. 2].

У Морській доктрині наведено таке визначення морської діяльності: «діяльність у сфері забезпечення сталого економічного і соціального розвитку суспільства, вивчення, освоєння і використання моря, захисту національної безпеки, морська торгівля. Складовими морської діяльності виступають: торговельне мореплавство, морський транспорт, військово-морська діяльність, суднобудування, використання водних біоресурсів та інших ресурсів моря, туристична та рекреаційна діяльність, а також діяльність у сферах науки, освіти, екології і захисту моря» [300, с. 4]. У цьому документі знаходимо визначення поняття «військово-морська діяльність»: «складова морської діяльності, спрямована на захист національних інтересів, реалізацію пріоритетів діяльності у сфері вивчення, освоєння і використання зони національних інтересів на морі з метою оборони та безпеки держави із застосуванням її військово-морського потенціалу» [295, с. 5].

Отже, морська освіта за призначенням має поділятися на: цивільну та військову, за спеціалізацією: на кораблебудівну, морехідну, інженерно-технічну, промислову (риболовецьку).

Підсумовуючи зазначене вище, констатуємо, що «морська освіта» є синергетичною соціально-економічною системою, яка характеризується інституціональністю, функціонує відповідно до принципу позитивного гнучкого зворотного зв'язку (тип зв'язку, коли система у відповідь на внутрішнє чи зовнішнє збурення підсилює його і тим самим прискорює реакцію на зміну), є відкритою і здатною до зміни власної структури з метою пристосування до мінливих умов існування водогосподарської галузі, й характеризується такими базовими складовими, як: зміст, організація (форма), забезпечення, результат.

Ця система ґрунтується на загальних (доступність всіх форм і видів освітніх послуг, гуманізм, демократизм, пріоритетність загально-людських цінностей, зв'язок із практикою, світськість і науковий характер, гнучкість і прогностичність, єдність і наступність, неперервність, поєднання державного управління і громадського самоврядування [522]) та специфічних принципах: інтеграції у Європейський простір за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних національно-культурних традицій; сприяння здійсненню державно-приватного партнерства; державної підтримки діяльності морських освітніх закладів.

Як соціально-економічна система, морська освіта виконує загальні (навчальну, виховну та розвивальну) та специфічні функції:

- професійно-економічну – визначає характер взаємозв'язку освіти із розвитком морського і річкового транспорту як продуктивної сили розвитку країни;
- соціальну – забезпечує можливості впливу на соціальну структуру суспільства та соціальну мобільність окремих осіб (рольові і статусні переміщення членів суспільства), соціального захисту: через

систему пілґ для курсантів та через систему перекваліфікації для морських фахівців;

- урбаністичну – розкриває вплив морської освіти на міграційні процеси в умовах світової інтеграції і глобалізації, а також на розмаїття соціальних ролей членів суспільства;

- історичного спадкоємництва – забезпечує сталий процес спадкоємності поколінь завдяки наслідуванню суспільно-професійного досвіду в процесі розвитку.

Взаємодія компонентів морської освіти із зовнішнім середовищем (суспільством і державою – як замовниками і споживачами освітніх послуг) відбувається через канали гнучкого зворотного зв'язку: соціальне замовлення, комунікація, адміністрування. Зовнішнім середовищем вважатимемо надсистему, що складається з елементів, які безпосередньо не належать системі морської освіти. При цьому її компоненти (одночасно складні підсистеми) не мають чітких меж: один і той самий елемент (об'єкт системи) може одночасно брати участь у різних процесах функціонування морської освіти і може бути елементом багатьох інших підсистем. Системотвірним чинником є мета морської освіти, конкретизована у таких напрямках:

- створення умов для оволодіння знаннями, уміннями, способами діяльності й компетентностями у сфері професійної діяльності, отримання кваліфікації чи здійснення перекваліфікації як можливості соціального самозахисту в умовах технологічного прогресу та ринкової економіки;

- виховання особистості на загальнолюдських цінностях і культурно-національних традиціях, здатної до успішної реалізації виробничих і суспільних відносин;

- забезпечення результату – якості підготовки фахівців різних морських спеціальностей, рівень кваліфікації яких відповідав би сучасним вимогам.

Побудовану нами систему унаочнено у вигляді матриці та блок-схеми, представлених відповідно на схемі (рис. 1.3) і таблиці 1.1.

<i>Морська освіта</i>					
	<i>принципи</i>	<i>зміст</i>	<i>забезпечення</i>	<i>функції</i>	<i>результат</i>
<u>вступники</u>	доступності	система академічних і професійних знань	матеріально-технічне	навчальна	
<i>вхід</i> →	інтеграції		кадрове	виховна	→ <i>вихід</i>
	зв'язок із практикою	способи діяльності	науково-інформаційне	професійно-економічна	<u>фахівці</u>
	єдність і наступність	досвід	дидактико-методичне	урбаністична	
	науковості	компетентності	технологічне	соціальна	
	партнерство		фінансове	інтегративна	
	державної підтримки			історичного спадкоємництва	
	демократизм				
<i>Освітньо-професійне середовище</i>					
<i>Зовнішнє середовище</i>					

Рис. 1.3. Матриця системи морської освіти

Описана система є ієрархічною у розрізі ступенів морської освіти та управління нею, здатною до самоорганізації. Їй притаманна емерджентність, тобто наявність таких специфічних властивостей, які не впливають із властивостей, притаманних її окремим елементам, а виникають у процесі їхньої взаємодії як наслідок відповідних освітньо-галузевих ефектів.

Таблиця 1.1

Блок-схема системи морської освіти

<i>Морська освіта</i>					
<i>структура</i>		<i>змістово-технологічне наповнення</i>			
<i>формальна</i>		<i>форми</i>	<i>методи</i>	<i>засоби</i>	<i>прийоми</i>
	середня	очна заочна дистанційна	словесні: лекції бесіди пояснення інструктажі	підручники	складання плану
	середня спеціальна			лабораторне обладнання	
	вища: (базова і повна)	індивідуальна групова колективна фронтальна	наочні: демонстрація ілюстрування спостереження	натуральні об'єкти	виготовлення макетів
тренажери					

Продовження таблиці 1.1

	після- дипломна		практичні: лабораторний семінар практика тренажер	моделі географічні мапи	орієнтування малювання креслень
неформаль на	поза навчаль- ними зкладами	конкурси олімпіади змагання конференції екскурсії	рольові вправи фізичні вправи	астрономічні таблиці	розв'язування задач
				креслення лоції	
інформаль на	самоосвіта		робота з джерелами	письмове приладдя	

*Джерело: узагальнено та систематизовано автором
на основі джерел [17; 53; 62; 86; 208; 361; 408]*

Слід зазначити стосовно й стохастичного характеру системи «морська освіта», оскільки для переважної більшості історико-педагогічних процесів суттєве значення має людський чинник. Саме тому у вузькому сенсі в процесі дослідження під морською освітою розумілася *повсякденна діяльність у морських навчальних закладах та поза ними, спрямована на підготовку здобувачів освіти до практичного оволодіння системою академічних і професійних знань і умінь, набуття визначених стандартом рівня освіти ключових компетентностей і компетенцій у морській діяльності.*

1.2. Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження

Вибір теоретико-методологічного підґрунтя – основи, на якій базується дослідження тенденцій розвитку морської освіти в Україні в другій половині XVIII – на початку XXI століття, зумовлений сучасним розумінням категорії «методологія». Схарактеризуємо стисло підходи до його тлумачення і способи використання в сучасних наукових пошуках.

Аналіз тлумачних словників засвідчив, що термін «методологія» має грецьке походження і в дослівному перекладі означає «вчення про метод»

[69, с. 624]. У загальному розумінні методологію визначають як філософську дисципліну, яка досліджує умови, можливості й способи організації мислення в певній упорядкованості [148, с. 517]. Філософія трактує методологію як науку про найбільш загальні принципи пізнання і перетворення об'єктивної дійсності, шляхи і способи цього процесу [520, с. 452]. У педагогічних виданнях під методологію розуміють «систему принципів і способів побудови теоретичної й практичної діяльності» або «учіння про принципи побудови, форми й способи науково-пізнавальної діяльності» [221, с. 12]. Інші наукові джерела тлумачать методологію як вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності науковця в різних галузях теорії і практики [313, с. 7] або визначають як систему теоретичних знань, які відіграють роль керівних принципів, методів наукового дослідження і конкретних засобів реалізації вимог наукового аналізу [464, с. 7].

Отже, методологія вивчає не знання та істину як такі, а способи їх одержання в специфічних обставинах наукового дослідження. Як галузь наукового пізнання, вона виступає у двох аспектах: як система знань і як система науково-дослідної діяльності. Завданням першого є виявлення закономірностей і тенденцій розвитку певного об'єкта реальності (предмета дослідження); завданням другого – використання чинних методологічних знань для обґрунтування плану-програми, що визначає організацію і порядок проведення дослідження та його етапи.

У процесі дослідження встановлено, що останніми роками з'явилися публікації, присвячені обґрунтуванню нових методологічних підходів в історико-педагогічних дослідженнях (О. Адаменко, Л. Березівська, М. Богуславський, С. Гончаренко, Н. Гупан, В. Курило, С. Сисоєва, О. Сухомлинська [6; 34; 46; 113; 128; 273; 467; 498] та ін.), однак сутність методології в працях названих авторів викладено стисло й розглянуто крізь призму нового знання конкретних історико-педагогічних проблем. На підставі вивчення вказаних праць можна констатувати, що концептуальні

засади сучасної історико-педагогічної науки розробляються в руслі наукової полеміки і дискурсу, що при розмаїтті конкретних педагогічних світоглядів формує загальну педагогічну ідеологію осмислення освітніх і педагогічних феноменів. У цьому ракурсі корисною й продуктивною для нашого дослідження вважаємо рефлексію О. Сухомлинської, яка визначила об'єкт історії педагогіки як історико-педагогічного процесу, який «наповнений широким соціокультурним і антропологічним сенсом» і «включає в себе співвідношення різного рівня власне педагогічних феноменів минулого із сьогоденням у контексті суспільних умов їх існування» [497, с. 12]. У нашому дослідженні враховано й такі, визначені вченою домінанти: соціокультурні – багатоманітність світоглядних орієнтацій, зумовлених ідейними, філософськими, науковими та іншими установками; культурно-антропологічні – розгляд історико-педагогічних феноменів з точки зору потенціалу людини та різних наукових аспектів – етнологічних, країнознавчих, психологічних; суто педагогічні – інтерпретація навчальних і освітніх явищ крізь призму гранично педагогізованих основ [497, с. 43-44].

Спираючись на попередній досвід організації наукових пошуків і враховуючи доробки сучасних науковців з історії педагогіки, до теоретико-методологічного підґрунтя дослідження включено: вихідні положення, програму наукового пошуку, в якій зазначено алгоритм науково-пізнавальної діяльності дисертанта (які джерела відбирати для вивчення, які відомості шукати, які факти систематизувати), теоретичну базу наукового пошуку, що охоплює принципи, підходи та методи дослідження.

Оскільки сьогодні значні зміни відбуваються в усіх напрямках розвитку методології історико-педагогічної науки: філософському, загальнонауковому, конкретно-науковому та конкретному (дисциплінарному), що пов'язано із широким використанням теорій нестабільності, постмодернізму і синергетики, вихідні положення нашого дослідження були сформульовані для кожного з них. На філософському рівні

використано метапатерни («функціональні універсалії для форм у просторі, процесів у часі і концепцій у розумі» [501, с. 25-43]) з історичної науки:

- циклічного кругообігу історії для позначення трьох історичних хвиль у розвитку України – імперської, радянської, новітньої незалежної;
- лінійності історії для порівняння полілінійності – багатоваріантності шляхів із монолінійністю – визнанням наявності єдиного шляху при розгляді історичного розвитку соціально-економічної сфери України як послідовності подій, які призвели до певного стану суспільства;
- спіралеподібності історії для передбачення коваріантності розвитку морської освіти в Україні [291, с. 131-132].

Загальнонауковий рівень відтворено у загальнонаукових принципах і підходах, що ґрунтуються на таких категоріях діалектики, як: зміст і форма, причина і наслідок, одиничне і загальне, спільне і особливе, можливість і дійсність, необхідність і достатність. Конкретно-науковий рівень репрезентовано сучасними визначеннями і характеристиками педагогічних категорій, понять, явищ і процесів, які безпосередньо стосуються розвитку морської освіти в Україні. Дисциплінарний рівень представлено науковим і категоріально-понятійним апаратами дослідження та методикою наукового пошуку.

При визначенні вихідних положень дослідження враховано, що основними функціональними завданнями обраної аксіоматично-дедуктивної (прескриптивної) методології виступає:

- забезпечення правильної постановки проблеми щодо її змісту та форми, критичне осмислення ключових подій;
- визначення мети дослідження з урахуванням соціальної актуальності обраної проблеми і потреб педагогічної практики, стану її розробленості;
- визначення усіх історико-педагогічних процесів і явищ з позицій внутрішньої та зовнішньої зумовленості розвитку морської освіти в Україні;

- використання методологічних засад споріднених наук – філософії освіти, історії, економіки, політології;
- виявлення і розв’язання суперечностей, з’ясування рушійних сил розвитку;
- встановлення продуктивних ідей та шляхів їх використання за сучасних умов;
- здійснення коректної інтерпретації отриманих результатів [45; 66].

Спираючись на зазначене вище, при проведенні наукового дослідження з означеної проблеми ми дотримувалися таких основних методологічних вимог:

- чітко слідувати логіці наукового пошуку з метою забезпечення його чистоти та об’єктивності;
- розглядати історичні процеси і педагогічні явища такими, якими вони є в реальності, з огляду на їх обумовленість внутрішніми і зовнішніми чинниками у світлі діалектичних законів – єдності й боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні;
- вивчати досліджувані предмети і явища всебічно, у загальних зв’язках і взаємозалежностях, безперервній зміні та розвитку;
- описувати і пояснювати досліджувані явища і процеси, спираючись на філософські категорії загального, особливого та одиничного, змісту і форми, сутності та явища, можливості й дійсності, необхідного і випадкового, причин і наслідків;
- здійснювати не лише опис перебігу подій, а й критичний аналіз їх сутності;
- підсилювати практичну спрямованість дослідження, формулюючи не лише висновки, а й рекомендації [221; 326].

Реалізація цих вимог дала змогу використати сучасні методологічні знання для обґрунтування програми дослідження і тим самим забезпечити об’єктивність, достовірність, надійність та доказовість його результатів.

Наступною позицією, яку було включено до складу вихідних положень дослідження, є стратегія – «загальний, недеталізований план на тривалий період, реалізація якого має забезпечити досягнення обраних цілей» [69, с. 1287]. Відповідно до обраних метапатернів, стратегію репрезентовано концептами («смысловими одиницями світосприйняття» [69, с. 546]), сформульованими в ракурсі концепції «осьового часу» К. Ясперса, згідно з якою морська освіта в Україні розглядалася як дискретний елемент єдиної світової історії мореплавання, «фермент, що пов'язує розвиток людства» [561, с. 328] та концепції «виклик–відгук» А. Тойнбі, відповідно до якої виникнення і розвиток морської освіти пов'язувався із появою певного виклику історичною (соціально-політичною) ситуацією та адекватним відгуком на нього [511, с. 834].

Для ключової категорії дослідження «морська освіта», визначеного у попередньому параграфі дисертації, встановлено такі концепти – логічні пари – «зовнішні прояви досліджуваного об'єкта – параметр оцінювання»: «події – історична вага», «процеси – ефективність», «явище – значення», «діяльність – результат». Названі параметри за певними критеріями (повторюваність, розповсюдженість, вплив на галузь, значення/дієвість) порівнювалися і систематизувалися. Для характеристики ключового поняття «розвиток морської освіти» було обрано такі концептуальні ознаки: вектори, чинники, механізми.

Указані концепти дозволили вивчати тенденції розвитку морської освіти в Україні у двох основних вимірах – як підсистеми соціально-економічної системи країни та як власне системи морської освіти з окремими, притаманними їй, характеристиками і структурою. З урахуванням цього визначено й концепцію дослідження – систему взаємопов'язаних поглядів, що виражають певний спосіб бачення, розуміння і трактування освітньо-педагогічних явищ і процесів, що відтворюють сутність розвитку морської освіти в Україні у визначеному хронологічному проміжку.

Таким чином, концепція дослідження ґрунтується на системно-хронологічному і міждисциплінарному підходах до розгляду сутності історико-педагогічних подій та визначення тенденцій розвитку морської освіти в Україні, що відбувалися під впливом організаційно-педагогічних, соціально-економічних, суспільно-політичних і галузево-технологічних чинників й виступали складовою світових, континентальних і регіональних процесів.

З огляду на предмет і завдання дослідження, за вихідні положення визначено дві генеральні лінії наукового пошуку:

- об'єктна – розгляд змісту діяльності державних установ, освітніх і культурних закладів, професійних структур і товариств – сукупності об'єктів, виникнення, функціонування і розвиток яких пов'язаний з історією морської справи і морської освіти;

- суб'єктна – вивчення професійних профілів та діяльності історичних постатей – державних діячів і посадовців, науковців, викладачів і відомих мореплавців, спрямовану на розвиток морської освіти.

З метою унаочнення всі вихідні положення дослідження узагальнено у вигляді матриці, представленої у вигляді таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Матриця вихідних положень дослідження

<i>Методологічні</i>		<i>Стратегія</i>	
<i>Рівні</i>	<i>завдання і вимоги</i>	<i>генеральні лінії</i>	<i>концепти</i>
<i>філософський –</i> <i>репрезентовано:</i> - метапатернами історичної науки – циклічність, лінійність, спиралеподібність; - концепціями «осьового часу» та «виклик – відгук»	- дотримання логіки наукового пошуку, - опис процесів і явищ через філософські категорії	<i>об'єктна –</i> розгляд діяльності державних установ, освітніх і культурних закладів, професійних структур і товариств	<i>рушійні сили</i>

Продовження таблиці 1.2

<p><i>загальнонауковий</i> – <u>відтворено</u> у категоріях діалектики – зміст і форма, причина і наслідок, одиничне і загальне, спільне та особливе, можливість і дійсність, необхідність і достатність</p>	<p>- розгляд явищ і процесів у світлі законів діалектики, - всебічне вивчення предмета дослідження</p>	<p><i>суб'єктна</i> – вивчення професійних профілів та діяльності історичних постатей – державних діячів і посадовців, науковців, викладачів і відомих мореплавців</p>	<p><i>логічні пари</i> – подія – історична вага, процес ефективність, явище – значення, діяльність результат</p> <p><i>параметри розвитку</i> – вектори, чинники, механізми</p>
<p><i>конкретно-науковий</i> – <u>представлено</u> через: - педагогічні категорії – освіта, розвиток, тенденція - педагогічні поняття – освітній заклад, освітній процес, професійна підготовка</p>	<p>- врахування соціальної актуальності та потреб педагогічної практики, - визначення усіх історико-педагогічних процесів і явищ, що зумовлюють розвиток морської освіти в країні</p>		
<p><i>дисциплінарний</i> – - обґрунтовано актуальність теми, - визначено науковий і понятійний апарат, - висунуто робочу гіпотезу, - сформульовано концепцію, - побудовано програму дослідження</p>	<p>- встановлення продуктивних ідей і шляхів їх використання за сучасних умов, - посилення практичного спрямування</p>		

Джерело: укладено автором

Відповідно до мети, завдань і стратегії дослідження, алгоритм його проведення сформульовано через таку послідовність: формулювання проблеми – визначення наукового і понятійно-категоріального апарату – з'ясування вихідних положень – визначення стратегії і алгоритму діяльності – побудова програми – реалізація програми – представлення результатів. Ключовими на етапі реалізації програми було визначення шляхів і методів збору та обробки інформації, оформлення результатів.

Сукупність принципів, підходів, методів і способів формування й обробки джерельного масиву відтворює теоретичну базу дослідження. Схарактеризуємо кожну її позицію.

Серед широкого масиву загальнонаукових принципів (основних вихідних положень історико-педагогічної науки, опертя на які дозволяє пізнавати об'єкт дійсності [148, с. 728]), описаних у науковій літературі, для дослідження розвитку морської освіти в Україні в другій половині XVIII – на початку XXI століття обрано такі:

- єдності теорії і практики, який визначає практику як критерій істинності певних теоретичних положень;
- об'єктивності, що вимагає наукового обґрунтування вихідних положень, застосування чіткої логіки і сучасних технологій наукового пошуку з'ясування сутності явищ, які існують і розвиваються в силу дії об'єктивних законів і протиріч, без привнесення суб'єктивного;
- всебічності у вивченні педагогічних процесів і явищ, що полягає у розгляді кожного освітнього процесу в його взаємозв'язку з іншими явищами;
- єдності історичного і логічного, який вимагає поєднання вивчення історії (генетичний аспект) і теорії (структури, функції, зв'язків) об'єкта дослідження й гарантує врахування в історії розвитку морської освіти в Україні не лише її сучасного стану, а й напрямів подальших змін;
- наступності, який передбачає врахування нагромадженого досвіду, традицій і наукових досягнень минулого;
- історизму, який не лише вимагає розгляду історико-педагогічних явищ в їх розвитку – від зародження і становлення до відмирання, а й розуміння наступності між епохами, що потребує оцінювання кожної з точки зору її історичних особливостей і можливостей;
- системності, який передбачає системне вивчення об'єкта: виявлення окремих елементів, упорядкування зв'язків між ними, виділення із багатьох зв'язків системотвірних, які забезпечують об'єднання різних елементів у систему [326].

До специфічних принципів, на які ми спиралися у дослідженні, віднесено такі:

- детермінізму, який зобов'язував враховувати вплив різних чинників і причин на розвиток основних і супровідних історико-педагогічних явищ;
- сутнісного аналізу, дотримання якого пов'язано із співвіднесенням загального, особливого та одиничного, зокрема при вивченні досвіду організації морської освіти в різних країнах;
- дуальності, що передбачав розгляд процесу підготовки морських фахівців не лише з позицій економічного ресурсу (потенціалу) країни, а й з урахуванням особистісної цінності кожної людини;
- взаємодоповнюваності цілісного й аспектного розгляду розвитку морської освіти, що дозволяє у частковому побачити загальне і з точки зору загального вивчати часткове у всій його глибині та конкретності й в усіх взаємозв'язках;
- розвитку, який передбачає дослідження педагогічних явищ у постійній зміні під впливом внутрішніх і зовнішніх детермінант (саме цей принцип передбачав рух дослідницької думки від опису до пояснення, а від нього – до прогнозування розвитку освітніх явищ і процесів) [6; 45].

Вибір методологічних принципів дослідження зумовив вибір наукових підходів, використаних для з'ясування тенденцій розвитку морської освіти в Україні в другій половині XVIII – на початку XXI століття. Так, принцип всебічності спонукав до застосування комплексного підходу до вивчення процесів і явищ, визначення всіх взаємозв'язків компонентів системи морської освіти як соціально-економічного явища, врахування зовнішніх впливів і внутрішніх чинників та усунення випадкових факторів. При застосуванні комплексного підходу ми дотримувалися поглядів окремих науковців, які вважають його наслідком застосування законів діалектики, та тих, які вважають його виявом синергії досягнень інших наук, у нашому випадку – історії всесвітньої, історії України та історії мореплавання, а також економіки і культурології.

Вибір комплексного підходу до вивчення розвитку морської освіти в Україні спричинено:

- багатоцільовою гіпотезою, що відбилося у висуненні кількох різнопланових завдань – вивчення сутності та структури названого феномену, встановлення його рушійних сил, внутрішніх факторів і зовнішніх умов, шляхів і напрямів розвитку;

- прагненням охопити якомога більшої кількості зовнішніх і внутрішніх зв'язків між компонентами системи морської освіти і виокремити з них найсуттєвіші;

- необхідністю багаторазової перевірки знайдених фактів за допомогою різних методів дослідження.

Беручи за основу погляди українських учених [128; 498; 505] на особливості застосування комплексного підходу до вивчення освітніх процесів, ми вважали, що навчальний процес у морських освітніх закладах складає інтеграційну єдність соціально-економічного, культурно-освітнього і професійно-підготовчого процесів; а його результат – якість освіти, детермінується синергетичною єдністю компонентів її забезпечення.

З урахуванням зазначеного, логічним було використання у дослідженні синергетичного підходу. Саме він дає можливість розглядати розвиток морської освіти як складного нелінійного утворення, що народжується з хаосу, переходить до порядку і розвивається далі. Тобто використання названого підходу сприяло вивченню еволюції, сучасного стану, тенденцій та напрямів розвитку морської освіти в різних умовах. Синергетичні категорії (ентропія, дисипативність, хаос, біфуркація, аттрактор, флуктуація і т. і.) концентрували увагу на перехідних моментах – невизначеності та поліваріантності шляхів розвитку, ймовірності наявних прогнозів.

Оскільки морська освіта – складна структурована система, центральне місце у дослідженні було відведено системному підходу, який забезпечує можливість виявляти основні функції, елементи та компоненти системи, встановлювати їх зв'язки і відношення, з'ясовувати системотвірні чинники, умови функціонування в статичному і динамічному аспектах. Тобто системний підхід дозволяв нібито «проявляти» структуру й організацію

морської освіти, визначати її місце, механізми і способи взаємодії з навколишнім середовищем.

Як засвідчує аналіз наукової літератури, «системний підхід» – це категорія, яка не має єдиного визначення, трактується надто широко і неоднозначно. Системний підхід в історико-педагогічному дослідженні базується на пошуку цілісних і взаємопов'язаних характеристик фактів та явищ, що підлягають вивченню, уособлює конкретний вияв діалектичного методу пізнання історико-педагогічних системних об'єктів і дає змогу в процесі наукового дослідження дотримуватися принципів цілісності, структурності, взаємозалежності системи й зовнішнього середовища та ієрархічності [43, с. 8].

Найбільш уживаними в історико-педагогічних джерелах є трактування системного підходу як «інтеграції або синтезу розгляду різних сторін явища чи об'єкта» [514, с. 12]; «адекватного засобу дослідження і розробки не будь-яких об'єктів, що довільно називаються системою, а лише таких, які є органічним цілим» [201, с. 28]; «широкої можливості для одержання різноманітних тверджень та оцінок, які передбачають пошук різних варіантів виконання певної роботи з подальшим вибором оптимального варіанта» [350, с. 127]. Спираючись на наведені тлумачення, застосовано системний підхід як засіб розчленовування морської освіти – багатокомпонентного системного об'єкта на складові підсистеми на основі принципу найбільшої важливості зв'язків. Вибір найбільш адекватного варіанта такого поділу здійснено за допомогою виокремлення таких співмірних одиниць (окремих елементів, що мають усталений смисл) аналізу:

- за першою генеральною лінією – суб'єкти управління (посадові особи, керівники установ, науковці, громадські діячі) та суб'єкти навчання (курсанти і викладачі);

- за другою – урядові організації, наукові й культурно-просвітницькі установи, освітні заклади, професійні товариства і структури, виробничі об'єднання (порти, суднобудівні та судноремонтні заводи).

При поділі особлива увага зверталася на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) їх взаємодії, що дало змогу виявити сутність функціонування і розвитку цілісності системи.

Загальновідомо, що історія і педагогіка – це, перш за все, діяльність людей. Отже, у процесі історико-педагогічних досліджень потрібно аналізувати діяльність як великих груп людей, так і окремих особистостей. З огляду на важливу значущість людського чинника в розвитку морської освіти, до методологічного підґрунтя дослідження включено діяльнісний підхід. Ми вважаємо його універсальним по своїй суті, оскільки він охоплює найширший спектр дій та особистісних якостей вказаних вище суб'єктів. Дотримуючись поглядів Р. Арона на людину як суб'єкт життя, вважаємо її діяльність соціально-історично обумовленою: «Будь-яка діяльність, що здійснюється суб'єктом, включає мету, засоби, сам процес перетворення дійсності та його результат» [21, с. 327]. Ґрунтуючись на цьому, діяльність історичних осіб вивчалася за алгоритмом: задача – мотив – засоби – дії – результат; тобто для її характеристики обрано такі параметри: умови, способи реалізації, ефективність. При цьому, у процесі дослідження вивчалася як відтворювальна, спрямована на збереження стабільності функціонування, так і перетворювальна (творча) діяльність, метою якою виступало оновлення певних аспектів соціально-економічної сфери життєдіяльності суспільства у галузях мореплавання і суднобудування (розглядалася матеріальна та інтелектуальна діяльності).

Для розуміння залежності теперішнього від минулого та значення сучасного сьогодення морської освіти як умови її розвитку у майбутньому, у дослідженні використано історичний підхід. Цей підхід вимагав розгляду педагогічних явищ і процесів у часовому контексті, що забезпечувало здійснення об'єктивного аналізу змін у тогочасних трактуваннях понять і категорій. Виключно корисним історичний підхід був для встановлення своєрідності історичного шляху розвитку морської справи в Україні (її теорії та практики), який окреслено при співставленні загального (притаманного й

іншим країнам та народам) з індивідуальним (відображеного у неповторних історичних подіях на українських землях).

Запровадження компетентнісного підходу в систему професійної підготовки морських робітників і фахівців з вищою освітою, було зумовлено прийнятою Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 рр. [316] й спричинило використання цього підходу у нашому дослідженні. Відповідно до нього, результат морської освіти розглядався за такими трьома складовими:

- професіографічною – з’ясування змін у комплексі вимог до виконання моряками професійної діяльності (від вимог, сформульованих у Морському статуті 1724 р., до сучасних ОКХ спеціаліста);

- ситуативно-герменевтичною – розгляд історико-педагогічної дійсності у площині категорій «ситуація», «сенс», «розуміння» з метою встановлення механізмів розвитку курсантів як фахівців та громадян;

- технологічною – вивчення організації процесу набуття компетентностей у морських освітніх закладах різного типу та різних країн.

Названі підходи зумовили вибір відповідних методів дослідження. У педагогічному словнику С. Гончаренка читаємо, що метод можна розглядати як певний систематизований комплекс прийомів, процедур, які застосовують дослідники для досягнення мети і завдань дослідження [114, с. 224]. Метод часто трактують як конкретний спосіб вивчення педагогічної дійсності, інтелектуальну схему, яка пояснює логіку дослідження, послідовність і зв’язок між окремими його етапами або як спосіб досягнення визначеної мети, розв’язання конкретної задачі [148, с. 567-568]; сукупність прийомів (операцій) практичного впливу чи теоретичного освоєння об’єктивної дійсності з метою її пізнання [69, с. 742]. У процесі нашого дослідження під методами (у дослівному перекладі з грецької *methodos* – спосіб пізнання) усвідомлювалися шляхи та способи пізнання дійсності, система прийомів і правил, які регулювали науковий пошук.

При доборі комплексу взаємодоповнюючих методів для дослідження названої історико-педагогічної проблеми, звернуто увагу на такі загальні вимоги: метод має бути стійким до дії супутніх чинників впливу; адекватним явищу, що вивчається; інформативним – забезпечити отримання максимуму відомостей про досліджуване явище; надійним, тобто давати ідентичні результати за різних умов повторення дослідження [326]. З огляду на це, використано первинні методи, які надали змогу вивчити джерела і зібрати інформацію, та вторинні, за допомогою яких здійснено аналіз та систематизацію отриманих відомостей.

Для здійснення дослідження, відповідно до його об'єкта і завдань, обрано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, спрямованих на одержання наукових знань щодо розвитку морської освіти в другій половині XVIII – на початку XXI століття. Схарактеризуємо їх за такими групами.

Методи одержання ретроспективної інформації – такі, що дозволили виявити, що вже досліджено з даної проблеми іншими авторами і з'ясувати, що залишилось недослідженим або малодослідженим. Вивчення науково-педагогічної літератури, рукописів, архівних документів, матеріалів на різних носіях, які характеризують історію розвитку морської освіти, слугувало способом створення попереднього уявлення про стан предмета дослідження, його структуру і зв'язки між компонентами. Робота із джерельним масивом розпочиналася із складання переліку праць, які необхідно було проаналізувати. Для бібліографічного списку, що містив наукові монографії, підручники, навчальні і навчально-методичні посібники, статті в журналах та збірниках наукових і методичних праць, авторефератів і дисертацій, мемуарів та матеріалів архівів було створено систематичний (для галузей знань освіта, історія, мореплавання і кораблебудування) і алфавітний каталоги. У кожному каталозі, відповідно до обсягу інформації, що безпосередньо стосувалася проблеми дослідження, джерела (за прийомами їх опрацювання) були розподілені та три групи: для глибокого вивчення із конспектуванням, для вибіркового вивчення із виписками, для загального ознайомлення.

Доцільним ми вважали поєднання методів несучільного дослідження: методу головного масиву для дослідження дисертаційних робіт і монографій з досліджуваної проблеми (у зв'язку з відносно невеликою їх кількістю) та вибіркового методу для решти наукових праць. Для їх аналізу було використано як традиційний (класичний) метод аналізу документів, так і формалізований метод (контент-аналіз), який передбачав фіксування отриманої із документів інформації у вигляді категорій аналізу. Для представлення результатів наукового пошуку було вибрано поєднання дескриптивного (описового) методу та аналітичного – унаочнення отриманих даних за допомогою таблиць, діаграм, графіків, схем і матриць з використанням елементів прогностики.

Аналіз, який включав у себе вивчення складових системи морської освіти: об'єктів – закладів та установ та суб'єктів – історичних постатей за допомогою уявного розчленування на складові елементи (зміст, умови і забезпечення, результат функціонування; діяльність та її наслідки). Кожна із виділених частин аналізувалася окремо у межах єдиного цілого (наприклад, результат освіти визначався в цілому по державі та окремо по кожному освітньому закладу). Традиційний аналіз, як різноманіття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію інформації, що міститься в друкованому джерелі, у процесі дослідження було використано при вивченні архівних документів та наукових доробок. Базуючись на інтуїтивному розумінні та узагальненні змісту документа, шляхом логічного обґрунтування формулювалися висновки щодо описаних подій. При опрацюванні джерел в електронному вигляді було використано понятійно-термінологічний аналіз – за кількістю вживань встановлювалося, які поняття є базовими, які супутніми. Таким чином, традиційний та понятійно-термінологічний аналізи, які суттєво відрізняються один від іншого, доповнювали один одного, компенсуючи недоліки кожного з них.

Протилежний до аналізу метод – синтез – дозволив розглядати об'єкт дослідження в його цілісності, єдиному і взаємному зв'язку його частин. У

процесі дослідження ці два методи використовувалися парно, що надало змогу пізнавати явища як єдине ціле. При цьому використано як прямий аналіз і синтез – коли у певному об’єкті виділялися окремі частини і з’ясовувалися їх властивості, так і зворотний – коли на підставі теоретичних міркувань про причинно-наслідкові зв’язки або закономірності з’єднувалися властивості об’єкту. З огляду на складність предмета дослідження, було використано структурно-генетичний аналіз-синтез, що уможливив виокремлення в морській освіті таких елементів, які мали вирішальний вплив на розвиток системи.

Наступна пара загальнонаукових логічних методів – індукція-дедукція. Індукція надала можливість зробити загальний висновок про ознаки множини елементів, яка була отримана на основі вивчення цих ознак в окремих елементах системи. За допомогою індукції встановлювалися фактори, які позитивно та негативно впливали на розвиток морської освіти в окремій установі чи закладі, а потім проводилось узагальнення в цілому по країні. Дедукція, як метод логічного мислення від загального до окремого, дозволяла вивчати стан об’єкта в цілому, а потім робити висновки по окремих складових (змісту, організації навчання, його забезпечення та результату). Як і попередня пара, індукція і дедукція використовувалися у кількох варіантах як:

- методи єдиної подібності – якщо два чи більше випадків змін у функціонуванні морських освітніх закладів мали лише одну загальну обставину, а всі інші обставини були різними, то саме ця обставина визнавалася причиною змін;

- метод єдиної розбіжності – якщо випадок, у якому зміни наступали, і випадок, у якому вони не наступали, у всьому подібні проте відрізнялися лише однією обставиною, то саме ця обставина, наявна в одному випадку і відсутня у іншому, вважалася причиною змін;

- об’єднаний метод подібності та розбіжності – комбінація двох перших випадків;

- метод супутніх змін – коли виникнення або зміна одного компонента морської освіти викликало певну зміну іншого компонента, то констатувалося, що вони перебувають у причинному зв'язку один з іншим;

- метод решт – якщо складне явище, викликане складною причиною, яка уособлює сукупність певних обставин, і відомо, що деякі з них є причиною частини явища, то решта цього явища викликається обставинами, що залишилися [66].

Здавна відомо, що кожному конкретному суспільству притаманно власне, своєрідне, тільки йому властиве сполучення соціально-економічних, духовних та суспільно-політичних умов. Більше того, кожне суспільство має тільки йому притаманні чинники розвитку, зумовлені його історичним досвідом і традиціями. Сказане враховувалося при вивченні розвитку морської освіти в різних країнах із використанням методу аналогії. У словниках аналогію визначено як «подібність у цілому різних предметів у яких-небудь властивостях, ознаках чи відносинах» [69, с. 28]. На підставі схожості історико-педагогічних процесів у різних країнах ми припускали наявність деяких спільних (загальних) ознак, а відмінність свідчила про багатоваріантність розвитку історії, морської освіти зокрема. Подібність умов функціонування різних морських освітніх закладів уможливила обрання кількох конкретних (провідних) за аналог – усі зроблені для них висновки поширювалися на решту освітніх закладів, відповідно до іншого загальнонаукового методу – узагальнення. Отже, використання цього методу забезпечило можливість здійснювати перехід від одиничного до загального, від менш загального до більш загального.

Для аналізу перетворень, що відбувалися із закладами та установами, що мали безпосереднє відношення до функціонування системи морської освіти (астрономічні обсерваторії, гідрографічне депо, галузеві міністерства, морські бібліотеки тощо), було обрано історичний метод, який дозволив встановити причинно-наслідкові зв'язки всіх трансформацій. Для змістовного аналізу подій було використано порівняльний метод, який в

окремих джерелах називають історико-генетичним. Особливе значення для нашого дослідження мало індивідуально-особове порівняння, оскільки надавало змогу визначати роль окремих особистостей (урядових посадовців, державних і громадських діячів, науковців і викладачів освітніх установ) у розвитку морської освіти в Україні. Варіативне порівняння було використано при аналізі різних морських освітніх закладів, які функціонували на території України та в Європі в період другої половини XVIII – на початку XXI століття. В окремих випадках було використано й контрастне порівняння (у принципово різних випадках) та охоплювальне порівняння (для виокремлення множинності форм).

З числа емпіричних методів у дослідженні використано метод вивчення наукової літератури і архівних матеріалів та метод вивчення продуктів діяльності – наказів та розпоряджень урядових установ, планів роботи та навчальних планів освітніх закладів, звітів про діяльність професійних товариств тощо.

Зважаючи на погляди науковців, висловлені ще наприкінці XIX ст., на історію як науку «клею та ножиць» [55], коли з множини фактів, знайдених в архівах монтується цілісна розповідь про певні події, зокрема такі, що супроводжували розвиток морської освіти в Україні, було використано наративний (у перекладі з латини – вербальне викладення, з англійської – розповідь) метод.

У сучасних джерелах наратив (від англійської і французької *narrative* – розповідь, оповідання) визначається як поняття філософії постмодерну, яке фіксує процесуальність самоздійснення як спосіб буття тексту [481, с. 482]. Відомі зарубіжні науковці Й. Брокмейер і Р. Харре наратив тлумачать як «гнучку модель, аналогію, яка пов'язує невідоме з відомим й використовується для пояснення (або для інтерпретації) низки явищ» [56, с. 29-42]. Значна група дослідників [67; 215] використовує наратив як раціональну модель відтворення історичного досвіду. Наприклад, зарубіжний дослідник Ф. Анкерсміт підкреслював, що наратив формулює тезу про

минуле або ж пропонує певну «точку зору», з якої слід розглядати минуле [16, с. 29], українська вчена О. Сухомлинська основною характеристикою нарративу вважає ретроспективність – розгляд подій минулого через призму теперішнього й майбутнього [496].

Погоджуючись з останнім автором, історико-педагогічний нарратив вважаємо об'єктивним, якщо він забезпечується поліфонією наукового пошуку, наявністю різних точок зору на проблему. При цьому історико-педагогічна оповідь повинна відповідати наявним критеріям науковості, а також правилам створення й структурі нарративу як особливої форми дискурсу, а саме: мати початок (загальну орієнтацію, яка задається науково обґрунтованими вихідними теоретико-методологічними положеннями), середину (постановку проблеми, її оцінку та розв'язання, що передбачає збирання й опис історико-педагогічних фактів, охоплення їх у єдине ціле) і кінець (повернення до теперішнього – проекція минулого досвіду на сучасну педагогічну теорію та практику) [67].

Відповідно до методу нарративу, матеріал у дисертації викладено в хронологічній послідовності із акцентом на певні факти та зазначенням причинно-наслідкових зв'язків між ними. Погоджуючись із О. Сухомлинською, такий нарратив вважаємо «швидше аналізом, аніж викладом» [496], оскільки на підставі вивчення широкого кола історичних джерел сформульовано історико-педагогічні причинні та еволюційні твердження. Спираючись на змістовні елементи об'єктивного нарративу – події та дії історичних постатей, здійснено контент-аналіз діяльності посадових осіб різних рангів, державних діячів, науковців і викладачів щодо розвитку морської освіти, з'ясовано їх внесок у цей процес. Таким чином, нарратив у контексті часового конструкту «минуле – сучасне – майбутнє» дозволив не лише переосмислити досвід організації морської освіти, а й аргументовано встановити вектори і тенденції її змін.

Оскільки історико-педагогічне дослідження здійснюється в широких хронологічних межах і охоплює різні історичні періоди, логічним було

використання хронологічного методу. Його використання надало підстави не лише для викладення матеріалу дисертації в хронологічній послідовності, а й у єдності з діхронним, для здійснення авторської періодизації розвитку морської освіти в Україні в другій половині XVIII – на початку XXI століття.

Окрім загальнонаукових методів аналізу і синтезу, індукції та дедукції, узагальнення, ще й абстрагування та конкретизація, аналогія, систематизація та класифікація, критеріальний і перехресний аналіз, що дозволило виділити ключову проблему, сформуванню наукового апарату та концепцію дослідження, виявити сутнісні характеристики, провідні тенденції та закономірності в розвитку історико-педагогічних явищ, узагальнити практичний досвід з проблеми дослідження.

Схарактеризуємо теоретичну базу вивчення розвитку морської освіти в Україні як компонент теоретико-методологічного підґрунтя дослідження.

Грунтуючись на вказаних вище вихідних положеннях і методологічних орієнтирах, до складу теоретичної бази ми включили основні положення:

- теорії пізнання, які становили основу для розкриття сутності дослідження і розглядалися як «єдність відображення предметно-практичної діяльності». У нашому дослідженні сутність наукового пізнання полягала в розумінні дійсності в її минулому – у період другої половини XVIII – на початку XXI століття, вірогіднісному узагальненні фактів, пов'язаних із розвитком морської освіти в Україні;

- теорії самоорганізації (в окремих виданнях зустрічаємо назву «синергетика»), які слугували підґрунтям для розгляду спільних дій окремих частин системи, у результаті яких відбувалася її самоорганізація та перехід до більш упорядкованого стану;

- теорії неперервної професійної освіти, які дозволяли розглядати морську освіту як педагогічну концепцію та феномен практики, пов'язаний із динамічними змінами в науці, техніці та соціально-економічних відносинах. Системотвірним фактором морської освіти визнавалася спільна потреба

держави і особистості в постійному розвитку конкурентоспроможності спеціалістів;

- компаративної (порівняльної) педагогіки, які надали підстави не лише для встановлення спільного й особливого (аутентичного) у теорії та практиці морської освіти в різних країнах, а й з'ясування тенденцій і закономірностей її розвитку у геополітичних регіонах та у глобальному масштабі.

Узагальнювальне унаочнення складових теоретико-методологічного підґрунтя дослідження розвитку морської освіти в Україні здійснено у вигляді матриці, представленої у вигляді схеми (табл. 1.3). Обране теоретико-методологічне підґрунтя відповідає вимогам сучасної методології історико-педагогічних досліджень і надає можливість у результаті наукового студіювання проблеми розвитку морської освіти в Україні отримати вірогідні результати.

Таблиця 1.3

Матриця теоретико-методологічного підґрунтя дослідження

<i>теоретичне</i>	<i>методологічне</i>		
	<i>принципи</i>	<i>підходи</i>	<i>методи і засоби</i>
<i>закони діалектики – зумовлюють розгляд історико-педагогічних процесів і явищ у постійному розвитку, зв'язках і взаємодії, виявлення моментів переходу кількісних змін в якісні</i>	<i>діалектики: взаємозв'язку і взаємообумовленості, всебічності, єдності історичного і логічного</i>	<i>системний – розгляд МО як системи, якій притаманна цілісність, відкритість, структурність, ієрархічність, емерджентність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем</i>	<i>аналіз – синтез, індукція – дедукція, узагальнення, систематизація, класифікація, порівняння, аналогії</i>
<i>освітологія – надає можливість у межах наукових досліджень феномену сучасної освіти вирішити суперечність між формальною і неформальною МО</i>	<i>загальнонаукові – об'єктивності, системності, єдності теорії та практики, наступності, історизму, розвитку</i>	<i>історичний – розгляд явищ і процесів у часовому контексті, що забезпечує здійснення об'єктивного аналізу змін у тогочасних трактуваннях понять і категорій</i>	<i>наративний – з елементами аналітики та прогностики</i>

Продовження таблиці 1.3

<i>теорія пізнання</i> – визначає умови достовірності та істинності отриманого знання		<i>критеріально-комплексний</i> – обґрунтування системи критеріїв для оцінки розвитку МО в Україні	контент-аналіз, дискурс-аналіз, перехресний аналіз, критеріальний аналіз, порівняльно-педагогічний аналіз
<i>теорія самоорганізації</i> – надає можливість встановити спільні дії окремих частин системи МО, у результаті яких відбувається їх самоорганізація та перехід до упорядкування		<i>синергетичний</i> – розгляд розвитку МО як багатокомпонентного і складного процесу, що відбувається під впливом групи чинників	
<i>теорія неперервної професійної освіти</i> - надає змогу розглядати МО як педагогічний феномен, пов'язаний із змінами в науці, техніці та соціально-економічній сфері	<i>спеціальні</i> - детермінізму, сутнісного аналізу, дуальності, взаємодоповнюваності	<i>компетентнісний</i> – розгляд результату МО за трьома складовими – професіографічною, ситуативно-герменевтичною, технологічною	
<i>компаративна педагогіка</i> – надає можливість для встановлення спільного й особливого в теорії та практиці МО в різних країнах, з'ясування закономірностей розвитку у регіонах та у світі		<i>діяльнісний</i> – вивчення відтворювальної та творчої діяльності суб'єктів МО за алгоритмом: задача – засоби – дії – результат, оцінювання за параметрами: мотиви, умови, ефективність	<i>одержання інформації</i> – створення каталогів і головного масиву, вивчення продуктів діяльності і біографій, переклад іноземних джерел

Джерело: узагальнено та систематизовано автором на основі джерел [6; 31; 45; 66; 113; 221; 291; 326; 463]

1.3. Джерельна база вивчення розвитку морської освіти в Україні та стан її розробки українськими і зарубіжними науковцями

Для історико-педагогічного дослідження особливу значущість мають вихідні позиції не лише у теоретико-методологічному ракурсі, а й у вивченні попередніх доробок щодо розвитку морської освіти в Україні на означеному

хронологічному відрізку. Через це спосіб формування джерельної бази (сукупності опублікованих і неопублікованих джерел) дослідження та методика її опрацювання набувають принципового значення. Висвітленню цього питання, яке є складовим першого завдання дослідження, присвячено цей параграф.

Методи формування, вимоги до структури та обсягу джерельної бази історико-педагогічного дослідження в певних ракурсах вивчали українські науковці О. Адаменко, Н. Гупан, О. Сухомлинська та ін. [6; 128; 496]; способи класифікації джерел розглядали М. Варшавчик, В. Довгопол, М. Ковальський, М. Кузнєцов, Г. Лях, Д. Раскін, В. Стрельський та ін. [143; 205; 233; 375; 404; 494]. Названі автори пропонували розрізняти джерела за типами і видами, змістом і походженням, місцем зберігання, проте найбільш уживаними сьогодні є комплексні або так звані комбіновані схеми з акцентом на мету, спрямованість та призначення джерела. Оскільки на сьогодні не існує єдиної класифікації історико-педагогічних джерел, спираючись на доробки названих та інших учених, джерельну базу дослідження розподілено на три групи:

- 1) джерела, що стали у нагоді при розробці методології дослідження;
- 2) джерела, що було обрано теоретичною основою дослідження – наукові праці за проблемою (автореферати, дисертації, монографії, статті);
- 3) першоджерела (матеріали архівів, мемуари, рукописи).

Ключовим питанням було визначення обсягу джерельної бази загалом та кожної групи зокрема. Загальновідомо, що науковці історико-педагогічні дослідження розподіляють на суцільні та несучільні: перші потребують повного охоплення всіх пов'язаних із проблематикою матеріалів без винятку (у будь-якому форматі), другі – опрацювання лише частини з них, дібраних за певними правилами. Оскільки наше дослідження є несучільним, з метою формування його джерельної бази використано метод головного масиву та вибіркового.

У процесі добору матеріалів, що стосувалися проблеми розвитку морської галузі та морської освіти упродовж другої половини XVIII – на початку XXI століття, у результаті контент-аналізу було створено генеральну сукупність – масив, до якого потрапили 780 різноманітних за видами джерел, в яких відбито факти, що стосуються предмета дослідження. З неї сформовано три вибіркві сукупності (які містили якісно однорідні елементи за хронологічним принципом й оптимально репрезентували всю генеральну сукупність), до яких потрапили такі: до першої групи – словники (тлумачні, іншомовних слів і морських термінів), довідники (філософські, педагогічні), енциклопедії (історії, освіти, морської галузі); до другої – наукові й публіцистичні видання, періодика; до третьої – мемуари, біографічні довідники, історичні книги. Для визначення мінімального обсягу кожної вибіркової сукупності ми скористалися спеціальними таблицями [205], відповідно до яких рекомендований обсяг (для припустимої помилки $\pm 5\%$) склав 156 джерел. Вважаємо, що застосування названих методів надало змогу сформуванню достатній обсяг джерельного масиву дослідження, отримати цілком достовірну й повну інформацію та уникнути необґрунтованих висновків.

Джерела з другої та третьої груп, відповідно до визначених генеральних ліній дослідження, було розмежовано у два потоки: 1) ті, що містили відомості про історію об'єктів, що входили до складу системи морської освіти в різних часових проміжках (галузеві міністерства, освітньо-культурні, наукові та профільні установи, навчальні заклади); 2) ті, що розповідали про діяльність історичних постатей, причетних до розвитку морської освіти в Україні. У межах означених потоків було вивчено джерела загальноісторичного характеру для з'ясування соціально-економічних та суспільно-політичних умов розвитку системи освіти (спеціалізованої та професійно-технічної включно) та історії мореплавання в Україні (зокрема містобудування, господарчої діяльності в Азово-Чорноморському басейні, становлення і розвитку Чорноморського флоту); джерела, в яких розглянуто

діяльність окремих суб'єктів та історію найбільш значущих об'єктів системи морської освіти (управлінських структур, наукових установ, морської астрономічної обсерваторії, гідрографічної служби, морських бібліотек і музеїв, освітніх закладів).

Оскільки окреслені хронологічні межі дослідження тенденцій розвитку морської освіти в Україні в другій половині XVIII – на початку XIX століття вміщують реальні історико-педагогічні події, пов'язані із колонізацію Російською імперією українських земель, ліквідацією гетьманської влади разом із суспільно-політичною системою, відкриттям перших військових і світських навчальних закладів, де готували спеціалістів для флоту; розвитком морської освіти в радянській та незалежній Україні до її сучасного реформування, розпочатого приєднанням України до Болонського процесу в 2010 році, та наукові дослідження названої проблеми, які розпочалися в першій половині XIX століття і тривають дотепер. Зважаючи на це і значну тривалість (300 років) обраного часового відрізу, в історіографії виокремлено такі суттєво різні періоди:

1) імперський – 1760-ті рр. – кінець 1910-х рр., коли розвиток морської освіти висвітлювався дослідниками Російської імперії (деякі з них були українцями за походженням);

2) радянський – 1920-1991 рр., коли вказану проблему досліджували науковці СРСР та УРСР;

3) незалежний – 1991 р. – дотепер, коли проблема набула українсько-орієнтованого пріоритету.

Відповідно до обраної методології дослідження та для ґрунтовного вивчення його джерельного масиву, змістовний аналіз було здійснено у таких напрямках: зарубіжному – вивчення праць, що висвітлювали іноземний досвід організації морської освіти та його запровадження на українських землях; загальному – вивчення праць, які розкривали загальні підходи до організації професійної та спеціалізованої освіти в імперії та Радянському Союзі;

національному – вивчення доробок, присвячених опису історико-педагогічних подій на території України.

Окремий напрям було виділено для вивчення офіційних документів, які були надруковані упродовж XIX – початку XX століття у збірниках «Повного зібрання законів Російської імперії» (ПЗЗРІ) – перше видання, починаючи з XIX тому, а також друге і третє видання; «Записках Гідрографічного департаменту Морського міністерства», «Записках Одеського товариства історії і старожитностей» (ділові папери та листування намісника Південної України, першого командувача Чорноморського флоту Г. Потьомкіна-Таврійського зокрема), журналах «Морський збірник», «Море», «Морський огляд», «Російське судноплавство» та рукописів, що зберігаються в архівах. Оскільки саме ці першоджерела виступали підґрунтям для констатації моментів і причин змін в історико-педагогічних подіях, пов'язаних із морською освітою, та зроблених дисертантом тверджень і висновків, схарактеризуємо їх коло і спектр.

У процесі дослідження з'ясовано, що на сторінках указаних видань були розташовані укази імператорів, найвищі рескрипти з приводу різних проектів розвитку морської освіти та суднобудування, доповідні записки, проекти Адміралтейств-Колегії та Морського міністерства, різноманітні вказівки головнокомандувачів Чорноморського флоту, статuti та штатні розписи морських навчальних закладів, а також документи про те, з якою метою і хто засновував заклади, кому вони підпорядковувалися, хто їх фінансував і забезпечував. Опубліковані документи містять звіти про роботу спеціальних комісій Морського міністерства щодо діяльності різних морських навчальних закладів, відомості про організацію навчання і внутрішнього життя їх вихованців, проведення практичних плавань і бойових навчань; дають уявлення про зміст і особливості підготовки штурманів і шкіперів, артилеристів і корабельних майстрів для флоту, гардемаринів і юнг, описують вимоги до знань, умінь і навичок фахівців того чи іншого профілю.

Встановлено, що найбільша кількість матеріалів щодо розвитку морської освіти та морської справи зберігається у РДАВМФ – Російському державному архіві військово-морського флоту (ф. 47, 95, 100, 102, 348, 1091, 1093, 1094, 1096); ЦДІАК – Центральному державному історичному архіві України (ф. 57, 269, 356, 1343), державних архівах Херсонської (ф. 18, 190, 212, 213, 237, 310), Миколаївської (ф. 139, 154, 246), Одеської (ф. 1, 3, 20, 42, 105) та Київської областей (ф. 226, 1340, Р-144, Р-681), архіву Миколаївської астрономічної обсерваторії, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 5). У процесі дослідження опрацьовано архівні документи із фондів Центрального Державного архіву вищих органів влади України (ф. 66 «Українська академія наук. 1921–1922, 1926», ф. 166 «Міністерство народної освіти УРСР», ф. 318 «Центральне статистичне управління УРСР. 1921–1941», ф. 386 «Тимчасовий комітет водного господарства при Українській економічній нараді». 1929–1932, ф. 496 «Московське відділення Державного видавництва України при народному комісарі освіти УРСР», ф. 582 «Міністерство статистики України»); Російського Державного архіву воєнно-морського флоту (ф. 74 «Чорноморська рота флотських кадет (1825–1861)», ф. 100 «Морські юнкерські класи Чорноморського флоту в Миколаєві», ф. 178 «Московська Адміралтейська контора (1722–1806)», ф. 197 «Канцелярія князя Г. А. Потьомкіна-Таврійського з управління Чорноморським флотом (1778–1801)», ф. 215 «Адміралтейський департамент Морського міністерства (1805–1827)»; Російського Державного архіву древніх актів (ф. 21 «Справи Морського відомства»), Державного архіву Херсонської області (ф. 4 «Херсонська міська управа», ф. 212 «Херсонське морехідне училище далекого плавання», ф. Р-473 «Олешківська трикласна морехідна школа»), Державного архіву Миколаївської області (ф. 135 «Миколаївське політехнічне училище з нижчою ремісничою школою», ф. 139 «Миколаївська 2-класна морехідна школа», ф. Р-881 «Миколаївський ордена трудового Червоного Прапора кораблебудівний інститут ім. адмірала С. Й. Макарова»),

Одеської області (ф. 42 «Канцелярія попечителя Одеського учбового округу», ф. 105 «Одеське училище торгового мореплавання», ф. 127 «Вечірні класи для робітників при Одеському відділенні Російського технічного товариства», ф. 278 «Головна контора Російського товариства пароплавства і торгівлі»), Київської області (ф. 1340 «Київське річкове училище відомства шляхів сполучення», ф. Р-142 «Відділ народної освіти Київського губерньського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів») та архіву Миколаївської астрономічної обсерваторії.

В електронному каталозі РДАВМФ знайдено законодавчі та нормативно-правові акти, що стосуються управління Чорноморського флоту і портів, Чорноморського адміралтейського правління і підпорядкованих йому морських навчальних закладів; фотокопії з «Морського збірника», вирізки з газет і журналів із краєзнавчими розвідкам і нарисами. Найбільшу цінність становили матеріали про діяльність Чорноморського штурманського училища і Чорноморської штурманської роти, Другого навчального морського екіпажу Чорноморського флоту, Флотського училища малолітніх юнг, Артилерійського училища Чорноморського флоту, Чорноморської гардемаринської роти, Чорноморської роти флотських кадетів, Ремісничої портової школи Миколаївського порту, завідувача тимчасових навчальних класів у м. Миколаєві, Морських юнкерських класів у м. Миколаєві.

ЦДІАК містить загальні розпорядження Міністерства морських сил та міністра комерції щодо функціонування Чорноморського штурманського училища, Херсонського та Одеського училищ торговельного мореплавання (звіти, правила та умови прийому вихованців, статистичні дані). Названі фонди обласних архівів зберігають такі матеріали: відомості, розпорядження та листування з питань заснування морських навчальних закладів різного типу; накази і циркуляри та історичні нариси з описом їх діяльності; протоколи засідань комітетів опіки навчальних закладів з питань розподілу отримуваних коштів, різноманітну нормативно-правову, фінансово-

кошторисну та внутрішню документацію (протоколи засідань опікунських і педагогічних рад, журнали успішності тощо); атестаційні картки викладачів та особові справи вихованців. У названих фондах знайдено відомості з історії Чорноморських адміралтейських поселень, які стали в нагоді при вивченні питань, пов'язаних з підготовкою робітників для суднобудівних верфей.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського нас зацікавив фонд, в якому зберігаються робочі нотатки Одеського товариства історії та старожитностей.

Погоджуємося з висновками сучасних дослідників (О. Чорного та ін.) про те, що значна частина документів з історії морської освіти України була втрачена під час Першої та Другої світових воєн, частина була вивезена за кордон флотськими офіцерами, які емігрували упродовж 1917–1920 рр., стала підґрунтям для висвітлення певних подій представниками української діаспори (С. Шрамченко та ін.), а сьогодні – і сучасними науковцями.

Серед загальноісторичних досліджень імперського періоду в ракурсі нашого дослідження заслуговують на увагу праці С. Рождественського – члена-кореспондента Російської Академії Наук, Г. Фальборка – видатного державного і суспільного діяча, В. Чарнолуського – одного із засновників систематичної педагогічної бібліографії та С. Міропольського – члена навчального комітету Синоду, в яких розглянуто роль суспільства і вплив держави на розвиток освіти. Цікаво, що названі автори ще у XIX столітті наголошували на необхідності академічної автономії вищих навчальних закладів й реалізації місцевого – губерньського управління освітою.

Доробки С. Рождественського, якого сучасники називають першим професійним істориком педагогіки, є одними з перших конкретно-історичних праць, написаних винятково на архівних джерелах. Не дивно, що за кількістю посилань у сучасних наукових розвідках з історії педагогіки вони є найбільш поширеними. Серед значної кількості праць науковця вагоме значення для нашого дослідження має «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти. 1802–1902 рр.» [410], в якому систематизовано факти, що

характеризують розвиток освіти в імперії у ракурсі державної політики. Структурований за розділами текст розкриває різні аспекти діяльності міністрів народної освіти, питання централізованого і місцевого управління освіти із посиланнями на відповідні документи. Зазначимо, що у праці відсутня аналітика, проте автор наводить численні статистичні дані, зокрема щодо відкриття і діяльності окремих морських навчальних закладів.

Важливим джерелом для з'ясування історичних витоків зародження системи морської освіти є праця С. Рождественського «Епоха перетворень Петра Великого і російська школа нового часу» [412], в якій представлено відомості з історії професійної школи. Виняткову інформаційну цінність має розділ «Питання загальної освіти у публіцистиці», в якому проаналізовано зміст праць видатних сучасників автора (державних діячів зокрема). Своєрідним продовженням висвітлення подій у розвитку історії освіти вважаємо працю С. Рождественського «З історії навчальних реформ імператриці Катерини II» [410], де наведено структурний аналіз всієї системи народної освіти, проблем теорії та практики загальної освіти, представлено огляд різних авторських проєктів щодо її подальшого розвитку. Тут автор наголосив на необхідності спеціальної підготовки викладачів для воєнно-морських училищ. Корисним з огляду на об'єкт дослідження був доробок С. Рождественського «Матеріали для історії навчальних реформ у Росії у XVIII–XIX ст.» [413], випущений у співавторстві із В. Соломінім і П. Тодорським, оскільки допоміг у визначенні періодизації історії розвитку морської освіти як складової загальнодержавної освітньої системи.

Для розуміння загальної ситуації розвитку системи освіти в імперії корисним був спільний доробок В. Чарнолуського і Г. Фальборка – 4-томна «Настільна книга з народної освіти» (1899–1911) [312], яка містить повний збір законів, розпоряджень і правил, інструкцій, програм і статутів усіх ланок народної освіти, які були чинними для всієї території Російської імперії до 1910 р. Аналіз цього ґрунтовного видання надав змогу визначити перелік і зміст документів, що склали нормативно-правову базу діяльності морських

навчальних закладів на різних часових інтервалах. Для встановлення спільного і особливого в розвитку морської освіти цікавим вважаємо доробок Г. Фальброка «Загальна освіта у Росії» [519], в якому автор розкрив призначення середніх спеціальних навчальних закладів, навів цікаві статистичні дані та проаналізував загальний стан освіти в Росії у порівнянні із Німеччиною, Англією та Францією.

Серед численних доробок С. Міропольського – відомого теоретика й методиста, редактора журналу «Народна освіта», інтерес становила праця «Школа і держава. Обов'язковість освіти в Росії» [292]. Автор значну увагу приділив розкриттю вітчизняного і зарубіжного педагогічного досвіду і наголосив на необхідності дослідження спадщини відомих європейських педагогів.

Узагальнення тверджень, наведених у названих та інших опрацьованих наукових розвідках, дає можливість зробити висновок, що системотвірним чинником системи освіти науковці імперського періоду визнавали суспільні потреби; рушійною силою розвитку – державу «види урядування» [413, с. 12]).

Погоджуючись із сучасними українськими дослідниками [272; 407; 485; 536] вважаємо, що історія розвитку системи морської освіти на українських землях, які були упродовж другої половини XVIII – на початку XIX століття адміністративно-структурною одиницею імперії, безпосередньо пов'язана з історією розвитку суспільства загалом і місцевих соціальних груп зокрема (наприклад, козаків і вільних матросів) та з історією містобудування (наприклад, специфікою формування інфраструктури територій). Рушійною силою в розвитку освіти на цьому часовому відрізку визнаємо національні інтереси (імперські амбіції) та соціально-економічне замовлення.

Інформативною була узагальнювальна праця Є. Зябловського «Статистичний опис Російської імперії в її сучасному стані із загальним оглядом Європи у статистичному вигляді» [180], у третій частині якої схарактеризовано систему освіти в Російській імперії і вперше наведено дані

щодо функціонування морських училищ на українських землях. Будучи викладачем училища корабельної архітектури, науковець написав «Курс загальної історії» та «Новітній землеопис Російської імперії», матеріал яких став у нагоді для аналізу соціально-економічного розвитку окремих територій імперії.

Корисними для подальшого вивчення загальної історії освіти можна вважати доробки державного діяча і педагога М. Чехова. Увагу привернули розділи «Міські школи та школи особливих типів» та «Позашкільна освіта» загальновідомої праці «Народна освіта в Росії з 60-х років XIX століття» [536]. Наведений тут матеріал стосується діяльності професійних училищ, у тому числі морехідних, форм та установ позашкільної освіти, зокрема й бібліотек. Вивчення поглядів цього автора визнано необхідним ще й тому, що він був одним з організаторів усеросійського з'їзду діячів професійно-технічної освіти (1895–1896) та одним з тих, хто із приходом нової влади (більшовиків) продовжував обіймати керівні посади в системі освіти і тим самим уособлював певну наступність у провадженні традицій і усталених підходів. Цікаві думки науковця щодо історії спеціалізованої середньої освіти (воєнно-морської зокрема), її значення і місця у державній системі освіти, знайдено у праці «Типи російської школи в їх історичному розвитку».

В обраному ракурсі наступності можна зазначити й доробки відомого практика й теоретика, директора народних училищ початку XX століття, автора перших ґрунтовних підручників з педагогіки М. Демкова (українця за походженням). Корисними для нашого дослідження стали такі його праці: «Російська педагогіка в її головних представниках», «Огляд з історії російської педагогіки» та «Старі і нові педагоги, їхнє життя, думки і праці» [135], у яких наведено аналіз поглядів і діяльності відомих на той час педагогів.

Серед доробок, присвячених державним діячам, уваги варті такі праці директора головного статистичного комітету Новоросійського краю, завідувача архіву Міністерства внутрішніх справ в Одесі А. Скальковського

(українця за походженням): «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю» [471], «Перше тридцятиріччя міста Одеси. 1793–1823 рр.» [472], у яких знайдено маловідомі факти про освітньо-культурну діяльність губернатора Феодосії С. Броневського та педагогічні ідеї міністра Міністерства внутрішніх справ барона Б. Кампенгаузена «щодо заснування шкіл для навчання моряків для купецького судноплавства». Приваблює той факт, що історія півдня України розглядалась автором у кількох головних вимірах, що визначали специфіку її розвитку у порівнянні з іншими регіонами: історія заселення, історія урбанізації, історія торгівлі. Особливо важливе значення для нас має опертя науковця на архівні джерела, зокрема архіву Коша Нової Січі, «відкритого» дослідником.

Певний інтерес становили й праці К. Скальковського, який багато років обіймав посаду секретаря «Товариства сприяння російській промисловості та торгівлі». У ракурсі нашого дослідження інформативними були «Російський торговельний флот і термінове пароплавство на Чорному та Азовському морях» та «Наші державні та громадські діячі» [473], у яких наведено численні відомості з біографій видатних людей, пов'язаних з державним управлінням та флотом. Значний обсяг інформації, біографічно-професійних відомостей зокрема, містять «Матеріали для історії російського флоту» (17 частин) [283-285], підготовлені за завданням Морського міністерства. В окремих книгах знайдено дані про видатних мореплавців, кораблебудівників та інших спеціалістів, які зробили значний внесок у розвиток морської справи і флоту.

Виключно важливе значення для розуміння процесів, що відбувалися в морській освіті, складає доробок голови Комісії з розбору й опису справ архіву Морського міністерства С. Огороднікова «Історичний огляд діяльності Морського міністерства за сто років його існування (1802–1902 рр.)» [336], у якій представлено тексти офіційних документів означеного періоду. Тут знайдено відомості про структуру управління морською галуззю за роки царювання п'ятох імператорів та внесок адміралів Чорноморського флоту,

які очолювали міністерство в означений період. Став у пригоді матеріал про гідрографічні роботи, навколосвітні подорожі, суднобудування, підготовку і видання морської літератури (для навчальних закладів зокрема); інформація про діяльність морських навчальних закладів слугувала основним джерелом для розуміння сутності історико-педагогічних процесів і явищ. Оскільки значна частина документів, на які посилається автор, сьогодні є недоступною (певна частка не зберіглася, більшість сьогодні знаходиться на території Російської Федерації), праця за значенням прирівняна до першоджерел.

Інформативними в ракурсі дослідження були праці В. Чубинського «Історичний огляд облаштування управління Морським відомством Росії» [537] та колишнього директора канцелярії Морського міністерства К. Манна «Огляд діяльності морського управління в Росії в перше двадцятип'ятиліття щасливого царювання государя імператора Олександра Миколайовича 1855–1880» [280]. У вказаних доробках міститься офіційна статистика та матеріали, які відтворюють зміст діяльності названих державних установ Російської імперії. Корисними для уявлення про історичний перебіг подій на флоті була праця військового історика З. Аркаса «Початок заснування російського флоту на Чорному морі та дії Чорноморського флоту з 1788 до 1806 року» [20], у шести томах якої автор описав діяльність видатних адміралів Чорноморського флоту, навів відомості про кораблебудування в Херсоні, Миколаєві та Севастополі; праця М. Познера «Історичний огляд урядових заходів з розвитку російського торгового мореплавства» [362], в якій описано події у південних портах, на верфях Херсона і Миколаєва і представлено тексти документів Морського міністерства щодо створення універсального навчального закладу, який би готував спеціалістів для флоту як унтер-офіцерського, так і молодшого командного складу. В історичному ракурсі цікавими виявилися розвідки «Історичний огляд урядових заходів для розвитку російського торгового мореплавства» [184] та Ф. Веселаго «Нарис російської морської історії» [73], в яких представлено аналіз умов діяльності флоту в Азово-Чорноморському басейні.

Уваги заслуговують доробки М. Шаврова «Про значення російського торгового мореплавства», «Про сучасне положення російського торгового мореплавства на півдні Росії» та «Про заходи для розвитку російського торгового мореплавства у зв'язку з розвитком вітчизняного суднобудування» [329], де наведено дуже цінні відомості про стан торгового флоту, кількість і фах спеціалістів, що працюють на Чорноморському флоті.

Серед джерел імперського періоду ретельно вивчено доробок начальника відділу «завідування морехідними навчальними закладами» торгового мореплавства, члена Учбового комітету з морехідної освіти В. Виноградова, представлений працями: «Торгово-морехідна освіта в Росії» [78] та «Сучасний стан морехідної освіти в Імперії» [77]. Автор досить ґрунтовно описав урядові заходи з підготовки судноводіїв до 1867 р., реформу морехідних класів 1902 р., навів статистичні дані щодо організаційно-педагогічних основ діяльності морехідних класів (перелік навчальних предметів, режим дня, умови перебування, методи і засоби навчання, склад викладачів) у період 1867–1898 рр.

Значущими для розкриття причин окремих подій у розвитку морської освіти в імперії виявилися статті Х. Вальдемара [61-62]. Особливу вагу для визначення європейських тенденцій розвитку становив висвітлений автором досвід діяльності морехідних кадрів у європейських країнах: Швеції, Данії, Англії та Німеччині та інформація у «дорожніх записках» дослідника про історію торгових флотів цих країн і типи морехідних шкіл.

Вивчення названих та інших джерел дозволяє констатувати, що в імперський період наукових розвідок з історії морської освіти було чимало, більшість із них висвітлювали кількісні параметри воєнно-морського і торгового флоту та окремі характеристики діяльності морських навчальних закладів, які готували морських фахівців різних спеціальностей. Широко представлені доробки, присвячені діяльності військових губернаторів південних територій, головнокомандувачів Чорноморського флоту, видатних мореплавців та кораблебудівників.

У процесі дослідження встановлено, що на початку ХХ століття почали з'являтися перші системні доробки, присвячені проблемам професійно-технічної і спеціальної освіти. Одним із таких можна назвати «Історико-статистичний огляд загальної і спеціальної освіти в Росії» А. Небольсіна [183], у якому проаналізовано нормативно-правове забезпечення професійної освіти, схарактеризовано напрями підготовки кваліфікованих робітників. У наукових розвідках А. Веселова [74-75] знайдено інформацію щодо зародження і розвитку професійної освіти в Росії, особливу цінність становить докладний опис діяльності окремих навчальних закладів. Заслугою цього автора можна вважати укладання бібліографії з питань середньої професійно-технічної освіти в дореволюційній Росії, яка була доречною при доборі головної вибірки дослідження.

З'ясовано, що радянські дослідники розвиток морської цивільної освіти розглядали в розрізі історії професійно-технічної освіти, воєнно-морської – у ракурсі спеціальної. Характерними для періоду 1920-ті – 1930-ті роки можна назвати такі праці: «Чергові завдання радянського будівництва у галузі освіти», «Шляхи профтехнічної освіти та її значення для сучасної промисловості», «Радянська професійна школа, її місце і значення у системі освіти і у нашому народному господарстві» [124; 450]. У цих та інших доробках зустрічаємо безпідставні твердження щодо переваг радянської системи освіти та професійної школи, проголошення нових, проте схожих за назвами із попередніми і відмінними за змістом, ідеалів навчання і виховання. В окремих публікаціях цього періоду можна знайти згадки про те чи інше училище, але лише в тому випадку, коли йдеться про його відомих випускників (при цьому згадки про діяльність закладу у попередні роки відсутні). Водночас, у вказаному десятилітті вийшли унікальні для цього періоду доробки дослідника історії України М. Слабченка (українця за походженням): «Центральні установи України 17-18 ст.», «Господарство Гетьманщини 17-18 ст.» та «Малоросійський полк в адміністративному відношенні: Історико-юридичний огляд» [163], які містили цікаві відомості з

маловідомих архівних документів щодо політичного устрою Гетьманщини [476].

У процесі дослідження здійснено оглядовий аналіз праць керівників і співробітників Наркоматів освіти УРСР та РСФРР Г. Гринька, А. Мандрики, І. Немоловського, Я. Ряппо, М. Скрипника [124; 448-450]. Встановлено, що більшість із них присвячена організаційно-педагогічним питанням створення професійної школи в Україні, проте вони мають переважно публіцистичний характер, не містять історіографічного огляду і є занадто ідеологізованими. Серед найбільш цінних праць цих років можна назвати доробки Я. Звігальського та М. Іванова «Професійна освіта на Україні» [168], М. Авдієнка «Народна освіта на Україні в 1927–1928 рр.» [2], О. Головченка «Організація професійних навчальних закладів» тощо [108]. Як і решта інших, вони мали ідеологічне підґрунтя і були політично заангажованими, морська освіта у названих виданнях майже не розглядалася.

У 1930–1940 роках українська система освіти, професійна зокрема, була організована за загальносоюзним зразком, була уніфікованою і жорстко регламентованою, що знайшло своє відображення і в наукових працях. Зміст і організація підготовки спеціалістів для флоту практично не розглядалася (що пояснювалося державною таємницею, яку створила держава у цьому питанні), наводилися лише статистичні відомості щодо зростання кількості військових навчальних закладів. У ці роки з'являється праця М. Алпатова «Навчально-виховна робота у дореволюційній школі інтернатного типу» [14], в якій на підставі аналізу архівних документів автор у хронологічному порядку розкрив історію кадетських корпусів і воєнних гімназій, побіжно згадавши про воєнно-морських кадетів. Саме у цьому десятиріччі за кордоном виходить праця українського дослідника С. Сірополка «Історія освіти в Україні» [470], в якій приділено увагу історії розвитку освіти, професійної зокрема, у різних регіонах України.

Погоджуємося із численними висновками сучасних науковців, що професійно-технічна освіта в СРСР, яка у структурі мала кілька складових

(морську зокрема), у післявоєнні роки почала виокремлюватися у самостійну наукову галузь. Опис цього процесу в загальному плані знайдено у працях С. Батишева – державного діяча і науковця, який вперше у Радянському Союзі запропонував теорію ступеневої системи підготовки і підвищення кваліфікації працівників – стадійного навчання та нові професійно-кваліфікаційні характеристики [348]. Встановлено, що упродовж 1945–1949 років розпочалося створення наукових установ і методичних центрів професійної освіти, в яких активно досліджувалися історичні аспекти розвитку професійно-технічних навчальних закладів.

На початку 1960-х років з'являється ґрунтовна праця А. Веселова «Професійно-технічна освіта в СРСР: описи з історії нижчої та середньої профтехосвіти» [75], в якій на підґрунті аналізу значної кількості документів та статистичних даних здійснено комплексне вивчення історії професійної освіти, узагальнено досвід багатьох навчальних закладів, що функціонували впродовж значного часового інтервалу. У 1960-х роках виходить низка оглядово-аналітичних праць, на сторінках яких розміщено окремі відомості по республіках і регіонах. Цікаві відомості містили й захищені в цей період дисертації В. Золотова «Зовнішня торгівля Росії через порти Чорного і Азовського морів наприкінці XVIII–XIX ст.» та С. Корякіна «Радянський морський транспортний флот у світовому судноплаванні» [173; 216] (на жаль, оригінали є втраченими на сьогодні, тому відомості взято із вторинних джерел).

У 1970-х роках, із створенням Відділення педагогіки і психології професійно-технічної освіти в складі Академії педагогічних наук СРСР, з'являються ґрунтовні дослідження професійно-технічної освіти. Низку відомостей з означеної проблеми містять доробки, що вийшли у цей період до ювілейних дат з історії окремих міст, навчальних закладів, виробничих і культурно-освітніх установ. Наприклад, на сторінках видання «Радянський морський транспортний флот у світовому судноплаванні» [216], знайдено статистичні відомості щодо розвитку водогосподарського комплексу та

матеріал з історії морського флоту. Загалом упродовж 1970–1990 років ґрунтовні дослідження з історії професійної та професійно-технічної освіти здійснювалися під керівництвом академіка С. Батишева. Узагальнена праця отримала назву «Енциклопедія професійної освіти» [557]. Зазначимо, що аналіз розвитку професійної освіти на українських землях здійснювався в нерозривному зв'язку із розвитком цілісної системи професійної освіти СРСР.

У процесі дослідження встановлено, що у 1980-ті роки актуалізується тема українського козацтва, яка тепер активно вивчається в ракурсі історії морських походів та навчання козаків морської справи. Окрім відомої праці українського історика Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків», надрукованої за кордоном ще у 1892–1897 роках і фрагментарно цитованої в окремих виданнях, висвітленню військових походів і традиції козацтва в суднобудуванні та судноплавстві були присвячені доробки Д. Бантиш-Каменського, І. Крип'якевича [27; 193]. Названі праці містять багато історичних фактів й до сьогодні залишаються найбільш ґрунтовними і фактологічно наповненими.

Серед праць радянського періоду виокремлено ґрунтовний доробок М. Барбашева «До історії морехідної освіти в Росії», в якому представлено аналіз історії воєнно-морської морехідної освіти від початку 1701 р. до кінця ХХ століття [29]. Науковець описав зародження і розвиток морехідної освіти, навів періодизацію цього процесу і схарактеризував його особливості на кожному етапі. У книзі висвітлено питання змісту освіти та організації навчального процесу, організації побуту вихованців, персоналій (викладачів і керівників окремих морських навчальних закладів), висвітлено етапи розвитку мережі морських навчальних закладів (розташованих переважно на російській території). Окремі факти про діяльність морських навчальних закладів знайдено і в іншій його праці «Огляд з історії технічної освіти на водному і залізнодорожньому транспорті в Росії» [30]. У процесі наукового пошуку опрацьовано доробок О. Борисова «Навчальні заклади Міністерства

морського флоту СРСР» [53] та матеріали інформаційно-методичного збірника «Досвід морських навчальних закладів», в яких знайдено відомості з історії окремих навчальних закладів та статистичні дані щодо мережі морехідної освіти.

Змістовним внеском у розробку проблеми розвитку воєнно-морської освіти є доробок радянського військового історика Л. Бескровного, який уособлюють низька праць, серед яких: «Історія російської армії та флоту в XVIII ст.», «Російська армія та флот у XIX століття», «Армія і флот Росії на початку XX століття» [38-40], підготовлені на основі архівних матеріалів. Заслужують уваги й колективні монографії «Воєнно-морська освіта Росії» [86], «Російський імператорський флот 1696–1917 рр.» [415] та «Під прапором Росії. Історія започаткування і розвитку морського торгового флоту» [361], особистий доробок Б. Зубова «Розвиток кораблебудування на півдні Росії» [174], А. Чернишова «Російський вітрильний флот» [532], Ю. Тушина «Російське мореплавання на Каспійському, Азовському та Чорному морях (XVII століття)» [513]. У названих виданнях зустрічаються уривчасті відомості та окремі факти щодо функціонування морських навчальних закладів (перелік дисциплін, що викладалися), проходження плавальної практики курсантами (назви навчальних кораблів, терміни і тривалість практики, описи походів) та їх участь у навколосвітніх походах та наукових експедиціях.

Про діяльність різних галузево-економічних (верфі, порти), соціально-культурних (музеї і бібліотеки) і наукових (типографії, гідрографічна служба, астрономічна обсерваторія) об'єктів знайдено інформацію в монографії В. Тимофієнко «Міста Північного Причорномор'я у другій половині XVIII століття», присвяченій містобудуванню на південних територіях наприкінці XVIII ст. Автор зазначає, що головною метою розбудови міст на півдні імперії було бажання уряду створити місця базування для військового флоту, при цьому науковець наголошує, що кожний населений пункт мав спеціальне призначення: адміністративно-логістичне, військове, суднобудівне, торгове.

Наприклад, в імперську добу Севастополь виступав воєнно-морським, а Катеринослав – адміністративним центром, Миколаїв – центром суднобудування, Одеса – центром міжнародної, Херсон – внутрішньої торгівлі [507, с. 14].

І хоча більшість з названих доробків містила досить широкий спектр відомостей про розвиток флоту і функціонування водогосподарського комплексу в цілому та його окремих структурних одиниць зокрема, інформації про діяльність морських навчальних закладів, було недостатньо. Крім цього, багато фактів замовчувалися, певні здобутки приписувалися іншим авторам (здебільшого представникам владних і галузевих структур) або просто радянській системі освіти. Це унеможливило створення цілісного об'єктивного уявлення про розвиток морської освіти в Україні впродовж 1920-х – 1991 років.

У процесі дослідження констатовано зростання об'єктивності у висвітленні історико-педагогічних процесів в Україні, що відбулося лише з оголошенням незалежності, тобто на початку 1990-х років. Уже в 1991 р. з'являється дисертація Є. Луценко «Розвиток середньої спеціальної освіти в Україні у другій половині XIX століття» [268], в якій представлено окремі відомості про історію морехідної освіти; наукова розвідка російського історика А. Вісковатова «Стислий історичний огляд морських походів російських і мореплавства їхнього загалом до кінця XVII століття», в якій автор розкриває причини та наслідки морських походів на Крим та Туреччину (у Чорноморському басейні) [79].

Від початку 1994 р. (при розподілі Чорноморського флоту між Росією та Україною) спостерігається загострення окремих питань проблеми історії морської освіти, зокрема щодо самостійності становлення, національним витокам, ролі і внеску окремих історичних постатей. Так, у монографії С. Волкова «Російський офіцерський корпус» [89], яка з'явилася напередодні цих подій, згадується про діяльність навчальних корпусів та воєнно-морських училищ на Чорному морі і наголошується на їх імперській

приналежності. Разом із цим, доробок містив нові дані про діяльність воєнно-морських навчальних закладів: штурманських та інженерно-технічних училищ, училищ корабельної архітектури, що діяли на українських землях.

Серед сучасних дисертаційних досліджень росіян увагу привернули такі: С. Бойка «Іноземні спеціалісти в російській армії та флоті. (XVIII ст.)» [49], Є. Лагутіної «Журнал «Морський збірник» як джерело з історії російського воєнно-морського флоту (1848–1905 рр.)» [248], А. Сизенка «Виникнення Чорноморського флоту: 1778–1802 рр.» [465], С. Бордученка «Морехідна освіта в Росії 1867–1919 рр.» [51], В. Ланцевої «Правове регулювання торгового мореплавання в Російській імперії XIX – початку XX ст.» [250], В. Овчиннікова «Адмірал Ф. Ф. Ушаков: вплив діяльності на створення вітчизняного флоту і розвиток воєнно-морського мистецтва (друга половина XVIII – початок XIX ст.)» [333], А. Тарасова «Реформи системи управління Воєнно-морським флотом Росії у другій половині XIX ст.» [502], А. Зуєва «Капітани морських торгових суден Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)» [175], у кожній з яких містяться відомості, що стали у нагоді при вивченні історії розвитку морської освіти в Україні.

У процесі дослідження проаналізовано дисертаційні дослідження сучасних українських науковців: В. Чернявського «Теоретичні і методичні засади навчання фізики майбутніх фахівців морського та річкового транспорту [533], Л. Герганова «Теоретичні і методичні засади професійної підготовки кваліфікованих робітників морського профілю на виробництві» [99], А. Солодовник «Розвиток фізико-математичної підготовки у морських навчальних закладах України (1944-2012 рр.)» [488], Т. Мітковської «Розвиток гідрографії в Північному Причорномор'ї у XIX – на початку XX ст.» [294], Н. Рижевої «Суднобудування в Україні: етапи й особливості розвитку (від давнини до початку XX ст.)» [407], Н. Черненко «Педагогічні умови реалізації андрагогічного підходу у професійній підготовці робітників морського транспорту» [531], М. Гончара «Розвиток нижчої професійної освіти на півдні України у другій половині XIX – початку XX століття» [11],

у яких висвітлено певні ракурси функціонування окремих складових системи морської освіти на різних часових відрізках, розглянуто різні аспекти діяльності морехідних навчальних закладів (зміст освіти, засоби і методи навчання, організаційно-педагогічне підґрунтя вивчення окремих дисциплін, наповнення навчального плану).

В окрему групу виділено наукові розвідки, дисертації та монографії, в яких розкрито тенденції розвитку системи освіти загалом (С. Бутівченко, А. Іщенко, О. Полицук, М. Реуцького, В. Терентєва [60; 195; 506]) та окремих її ланок зокрема: О. Данілової, Н. Ничкало з розвитку професійної освіти [131; 322], Л. Ващенко, Н. Терентєвої з розвитку університетської освіти [209; 506], В. Андрущенко, М. Згуровського та В. Лугового з розвитку вищої освіти [15; 170; 295], О. Войтовської з розвитку неперервної освіти [330]. Аналіз названих наукових розвідок надав можливість виокремити тенденції, загальні для усіх ланок освіти та з'ясувати певні особливості щодо розвитку кожної з них.

Особливу увагу приділено дисертаціям з історії України О. Чорного «Підготовка спеціалістів для морського флоту в Україні в останній чверті XVIII – на початку XX ст.» [536] та з історії педагогіки А. Ляшкевич «Теорія і практика морської освіти Півдня України (30-ті роки XIX – початок XXI століття)» [270], в яких подано періодизацію розвитку досліджуваних процесів на вказаних хронологічних відрізках, схарактеризовано загальні та відмінні риси організації морської освіти в зазначених історичних межах. Знайдено цікаві твердження та матеріали (навчальні плани і програми, опис форм і методів навчання, організаційно-педагогічні засади і умови функціонування морських навчальних закладів тощо), що стали у пригоді при виконанні нашого дослідження. Ґрунтуючись на висновках, зроблених названими дослідниками, отримано узагальнення щодо особливостей діяльності училищ і шкіл морського відомства в епоху вітрильного флоту, системи управління ними і фінансування, забезпечення військового і

комерційного флоту, різних морехідних товариств і компаній кваліфікованими спеціалістами. Слід зазначити й той факт, що названі автори намагалися розглядати проблему на підґрунті нових методологічних підходів з використанням відкритого останнім часом доступу до архівних фондів, маловідомих і невідомих раніше публікацій. У ракурсі нашого дослідження опрацьовано студіювання А. Ляшкевич щодо тенденцій розвитку морської освіти на півдні України.

Оглядовий аналіз сучасної наукової періодики засвідчив, що на початку ХХІ століття спостерігається зростання інтересу до різних аспектів проблеми розвитку морської освіти в Україні. З'являються численні статті й поодинокі монографії, присвячені окремим навчальним закладам чи виробничим об'єднанням (наприклад, В. Ходаковського «Морський літопис (1834–2011)» [524] про історію Херсонської морехідної академії, А. Сабурова та І. Шубакова «Історія училища. Загальний історичний огляд» про історію Одеського морехідного училища ім. О. І. Маринеско [451]), в яких у хронологічному порядку розглянуто історію певного об'єкта системи морської освіти. Вивчення таких доробок, які містять чимало статистичного і біографічного матеріалу, дало змогу узагальнювати інформацію й екстраполювати висновки про окремі випадки на систему морської освіти в цілому.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на сьогодні доступна досить значна база першоджерел (архівних і наративних матеріалів), накопичуються дослідження з історії України, з історії педагогіки, теорії та методики професійної освіти, в яких розглядаються окремі аспекти і ракурси становлення і розвитку морської освіти, проблеми підготовки спеціалістів для морського (військового і торгового) і річкового флоту на різних часових відрізках, проте немає доробку з цілісним комплексним аналізом тенденцій розвитку морської освіти в Україні в другій половині ХVІІІ – на початку ХХІ століття.

1.4. Періодизація розвитку морської освіти на українських землях у другій половині XVIII – на початку XXI століття

Застосування історичного методу забезпечило розв'язання другого завдання дослідження, а саме: виокремити періоди розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття на основі розмежування спільного та особливого в синергетиці соціально-економічного та історико-педагогічного процесів у Європі та світі, тобто впорядкувати масив емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єкта дослідження.

У процесі дослідження ми виходили з припущення, що періодизація відіграє особливо важливу роль у вивченні історико-педагогічної реальності, оскільки дає уявлення не лише про розподіл історичних процесів на окремі проміжки (періоди, етапи, епохи, ери тощо), які мають суттєві відмінності та особливості, а й про причинно-наслідкові зв'язки між особами та подіями. Обираючи різні критерії для такого розподілу – від фізично-календарного характеру (роки, десятиліття, століття, тисячоліття тощо) до параметрів, пов'язаних зі змінами форм господарювання, суспільних устроїв, панівних ідеологій і навіть способів комунікацій та екологічних трансформацій, науковці отримують широке поле різноманітних класифікацій, на перетині яких виявляються нові бачення відомих подій. І хоча будь-яка періодизація завжди є результатом мислення окремої людини і відображає авторські світоглядні уявлення й способи інтерпретації історії, однаково вона створює певні передумови для структуризації та систематизації історичного матеріалу, осмислення змін природних і соціальних форм буття окремої людини та людства загалом, створення на цій підставі різних моделей і теорій, які пояснюють ці зміни, та своєї шкали їх виміру.

Погоджуючись із сучасними науковцями [5; 66; 113; 320; 468; 505], зауважимо, що історико-педагогічне пізнання реальності має справу із

надзвичайно складними і структурованими об'єктами – суспільствами і державами, які зазнають постійних змін у часових і просторових координатах і документально представлені в суб'єктивно реконструйованому вигляді (іноді спрощено, необ'єктивно і навіть спотворено). Це було враховано під час оцінки об'єктивності здобутих відомостей і у певний спосіб представленої інформації, особливо при виокремленні наукових понять та формулюванні висновків.

Будь-який тривалий історико-педагогічний процес можна поділити на періоди (етапи), кожен із яких має певні особливості. Такий розподіл, на думку багатьох дослідників [6; 46; 128; 194; 337; 497], дозволяє глибше зрозуміти його сенс, за певними критеріями чи характеристиками впорядкувати окремі факти, дотриматися певного ракурсу розгляду подій. З цих позицій періодизацію ми вважали особливого роду систематизацією, сутність якої полягає в умовному розподілі процесу розвитку морської освіти за визначеними критеріями на певні хронологічні відрізки, що мають відмінні особливості.

У науковій літературі знайдено кілька підходів до здійснення періодизації як способу впорядкування різних процесів. Найпростішим і найбільш уживаним є лінійний – розчленування багатоманітності історичних подій і процесів на окремі шаблі, кожен із яких безпосередньо зростає із попереднього і має рівне з ним історичне значення. Відповідно до такого підходу історія освіти розглядається як поступальний висхідний розвиток у просторі-часі на засадах дії певних законів, діалектики зокрема.

Окремі науковці (Р. Арон, Д. Белл, Л. Мельник, О. Тоффлер [21; 33; 289]) пропонують в якості критерія періодизації обирати рівень розвитку техніки та технології. Вважаючи, що однією з рушійних сил розвитку мореплавання, а отже і морської освіти, виступає розвиток науки і техніки, враховано розмежування розвитку суспільства на такі ступені: доіндустріальне, коли основним видом морської діяльності є неорганізоване

рибальство; індустриальне, коли окрім військового використовується торговий, промисловий і технічний флоту, обслуговування яких потребує спеціально підготовлених фахівців; постіндустріальне, коли основною виробничою сферою стає сфера послуг, до якої належить освіта, а провідною силою стають спеціалісти-професіонали.

У часовий відрізок нашого дослідження потрапили дві останні стадії, основними рисами яких, відповідно до поглядів американського науковця Д. Белла, визнано такі: поділ населення за родом занять; перехід від економіки виробництва до економіки обслуговування; першість теоретичного знання, як джерела нововведень, над практикою; планування та контролювання технологічних змін; створення нової «інтелектуальної технології» [33]. Спираючись на результати проведеного дослідження, до цього переліку додано такі риси: соціальна стратифікація населення; формування «нового типу громадян» на українських землях (південних зокрема).

Інша група науковців [12; 26; 334], які наполягають на існуванні низки самодостатніх культурно-історичних цивілізацій, локалізованих у просторі та часі (наприклад, вікінги, скіфи), пропонує обирати глобальні критерії періодизації, відповідно до яких суспільний розвиток розглядається не як послідовне прогресивне розгортання єдиної історії людства, а циклічно – як послідовність окремих подій, що певним чином видозмінюються, проте повторюються через деякий проміжок часу. Відповідно до цього, основу періодизації розвитку морської освіти в Україні становили такі принципи: багатовимірності аналізу соціально-економічних систем; природної еволюційної поступовості історично-педагогічного процесу; пізнання системи морської освіти в єдності її економічних і соціокультурних елементів; посилення ролі людського фактору в суспільному розвитку.

З огляду на співвідношення між історичним часом та історичним простором, періодизація може бути тотальною і локальною – при цьому

перша намагається охопити все людство (цивілізацію); друга знаходить спільні риси у вузьких просторових спільнотах (наприклад, регіон, країна, держава, нація). Відповідно до територіально-хронологічного обмеження нашого дослідження, здійснено локальну періодизацію розвитку морської освіти (як процесу) у межах території однієї країни.

Як показав аналіз історичних джерел [4; 16; 27; 36], науковці часто використовують періодизації за принципом «передовий регіон» (наприклад, Давній Схід – Греція – Рим) або за принципом «загальне/спеціальне» – як спробу виокремити кількісні та якісні зміни у функціонуванні історичних об'єктів (наприклад, «епоха індустріалізації», «національна чи технічна революція»). Цей принцип також взято до уваги, оскільки в процесі дослідження відбувалося порівняння історико-педагогічних процесів в окремих регіонах України (південному, центральному, східному), а також передових країнах Європи (Англії, Франції, Німеччині, Голландії) і світу (США, Японія).

Як і решта науковців, перебіг історико-педагогічних подій, пов'язаних із розвитком морської освіти, ми розподіляли за хронологічним принципом. Оскільки впродовж тривалого часу всесвітньо-історичний процес складався із суми відносно самостійних процесів розвитку окремих країн, народів і держав, для класифікації тенденцій розвитку морської освіти в Україні (європейській державі) було використано й просторово-географічний принцип поділу: процеси у світі, континенті (Європі), імперії (державі), регіоні, на місцях (окремих об'єктах).

Вивчення наукових розвідок сучасних українських учених [113; 291; 496] надало можливість констатувати, що історична наука сьогодні перебуває в умовах так званої «методологічної кризи», коли жодна із названих схем періодизації не відповідає вимогам сьогодення. Саме через це відбувається активний пошук нових підходів і поглядів на вивчення складних явищ, які мали місце в розвитку морської освіти в Україні. Це спонукало апелювання

до праць іноземних науковців, зокрема доробку Ф. Броделя «Історія і суспільні науки: Історична тривалість» [55], в якому постулюється наявність трьох основних типів часової тривалості, властивих різним рівням історичної реальності:

1) час «довгої тривалості», що протікає на макроекономічному рівні й характеризує історію розвитку суспільства (наприклад, епоха феодалізму, капіталізму, соціалізму чи епоха Просвітництва);

2) час «великих циклів» (наприклад, парусного, парового, атомного флоту), властивий зокрема такому процесу, як мореплавство;

3) час «короткого тривання», в якому розгортається історія певних подій (наприклад, освоєння окремих територій, морів та океанів).

У процесі дослідження з'ясовано що на обраному нами хронологічному відрізку загальноновизнаної єдиної періодизації історії України не існує, за орієнтир взято класичний розподіл, що ґрунтується на етапах формування української державності: Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (XIX ст. – початок XX ст.); українська революція (1917–1921); радянська Україна (1921–1991); Україна незалежна (1991 р. – сьогодні) [543]. При здійсненні періодизації розвитку морської освіти в Україні враховано ієрархічну періодизацію історії країни за радянських часів, побудовану О. Субтельним з урахуванням дії економічних, соціально-політичних і культурних чинників: українська революція початку століття, новаторські 1920-ті, драматичні 1930-ті, Україна в Другій світовій війні, відбудова й відновлення, відлига, застій і спроби реформування [495]. До уваги взято й періодизацію, запропоновану за політично-географічним критерієм розвитку освіти в Україні С. Сірополко, який до середини XVI століття розділяє: 1) освіту до часу охрещення України-Русі; 2) освіту від 988 р. до упадку Києва; 3) освіту від упадку Києва до половини XVI ст.; і виокремлює розвиток освіти в Галичині, Буковині та Закарпатті (землі, що перебували у складі Королівства Польського та Австро-Угорської імперії),

Гетьманщині, Слобожанщині та Наддніпрянській Україні (території, що входили до Російської імперії) [470].

Одним із ключових при здійсненні періодизації розвитку морської освіти в Україні виступало поняття «історичний період», під яким усвідомлювалася структурна одиниця осмислення історико-педагогічної реальності тривалістю в триста років (друга половина XVIII – початок XXI століття). Основною ознакою періоду як часового відрізка, впродовж якого розвиток системи морської освіти відбувався за певними закономірностями, обрано перехід від одного стану до якісно іншого. У процесі дослідження використано й поняття «етап» (від фран. *étape* – частина шляху) – відрізок часу, відзначений якимись подіями, що уособлювали важливі зміни в розвитку країни (наприклад, війни, революції, реформи) і призводили до докорінних змін у системі морської освіти [69, с. 437].

Оскільки історичний процес існування певної держави нерозривно пов'язаний із процесом політичного управління нею, історики часто обирають за критерій періодизації пріоритети в управлінні країною її очільниками: для періоду другої половини XVIII – початку XXI століття – імператорами, керівниками радянської України та Президентами незалежної. В означеному ракурсі увагу привернула хвильова періодизація історії воєнно-морської освіти в Російській імперії, яку узагальнено у такий спосіб:

- допетровська епоха (до кінця XVII століття) – навчання морської справі відбувалося лише на практиці, знання і вміння передавалися від покоління до покоління (родинне ремесло);

- Петровська епоха (1672–1725) – зародження і становлення регулярного флоту (Азовського зокрема) і перших навчальних закладів з підготовки фахівців для нього (на базі й паралельно із загальноакадемічною освітою), поступове розгортання мережі різнорівневих і різнопрофільних воєнно-морських навчальних закладів, професійних і наукових установ із залученням іноземних спеціалістів та обладнання, створення нормативно-

регулятивної бази (Табель о рангах (1722), Морський статут (1720), Морський регламент (1722);

- правління Єлизавети Петрівни (1741–1761) – реорганізація воєнно-навчальних закладів з наступною диференціацією морської освіти щодо підготовки командирів, штурманів, артилеристів;

- Катерининська епоха (1762–1796) – реформування системи органів державного управління та управління територіями, законодавства і системи освіти, створення Чорноморського флоту, заснування кораблебудівних верфей і розбудова міст-портів, відкриття морських навчальних закладів на українських землях, запровадження в освіту ідей Просвітництва;

- епоха Олександра I (1801–1825) – створення профільних міністерств і освітніх округів, прийняття державних освітніх документів, кардинальні зміни в структурі та змісті освіти, запровадження навчальних закладів різного типу, відкриття професійних і культурно-освітніх установ, наукових товариств з філіями на українських землях;

- епоха Миколи I (1825–1855) – відкриття воєнно-морської академії та нових морських навчальних закладів на українських територіях, розширення мережі кадетських корпусів (в українських містах зокрема), виключення окремих предметів із змісту морської освіти, запровадження муштри, бального оцінювання;

- епоха Олександра II (1855–1881) – реформування воєнно-морської освіти після поразки у Кримській війні, створення мережі морехідних шкіл і класів, започаткування системи додаткової професійної освіти для перепідготовки і підвищення кваліфікації морських офіцерів (прийнято нові освітні документи, запроваджено з'їзди учителів і працівників професійно-технічної освіти);

- епоха Миколи II (1894–1917) – започаткування законодавчої бази морської освіти, запровадження системи затвердження переліку навчальної літератури, заключення міжнародних угод.

Радянську історію за очільниками та основними характеристиками періоду їх управління науковці зазвичай розподіляють у такий спосіб: 1) Ленінській період (1917–1924) – спроба побудувати «нову» систему народної освіти; 2) Сталінізм (1927–1953) – побудова уніфікованої системи професійної підготовки працівників при жорсткому ідеологічному контролі за її проведенням; 3) Хрущовська «відлига» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.) – реформування системи освіти на підґрунті політехнізації, прийняття нового закону про освіту; 4) «застій» Брежнєва (середина 1960-х – початок 1980-х рр.) – «поліпшення», «покращення» і «розширення» системи освіти; 5) «гласність» Горбачова – докорінне реформування системи освіти.

Важливим критерієм у визначенні етапів періодизації розвитку морської освіти в Україні в обраний період виступали дії (рішення та вчинки) інших історичних постатей: державних діячів різних рангів, урядових посадовців, науковців і практиків. Як буде показано в наступних розділах дисертації, саме діяльність конкретних людей більшою мірою визначала зміст і напрями розвитку не лише локальних (науки і техніки, водного транспорту), а й глобальних соціально-економічних та історико-педагогічних процесів.

З огляду на об'єкт дослідження особливу увагу приділено генезі кораблебудування і мореплавання в Україні. Для розуміння критеріїв періодизації першого процесу проаналізовано дисертаційне дослідження Н. Рижевої «Суднобудування в Україні: етапи й особливості розвитку (від давнини до початку ХХ ст.)», в якому вперше виділено етапи розвитку суднобудування на українських територіях від становлення до сьогодення. З урахуванням динаміки формування ремісничо-промислового комплексу й галузі в цілому, впливу соціально-політичного (воєн, криз, реформ) та

технічного (зосередження новітніх технологій, проектно-конструкторських рішень і технологічних досягнень) чинників, авторка виокремила такі періоди:

- від давніх часів до XVIII століття – трансформація процесів спорудження засобів пересування водою на території Північного Причорномор'я;

- XVIII (1790-ті роки) – перша половина XIX століття – формування перших центрів суднобудування на українських територіях (із вказівкою на провідну роль Херсонської верфі);

- друга половина XIX – початок XX століття – розвиток кораблебудування під впливом світових новацій (включення наприкінці XIX ст. верфей України у єдину промислову систему) [407].

Нам імпонує те, що дослідниця вказала на козацькі традиції суднобудування й наголосила, що матеріальним набутком передавання знань і вмінь від покоління до покоління щодо побудови річкових і морських суден стало формування на українських територіях флоту: військового, транспортного, промислового. Звернуто увагу й на виокремлені авторкою провідні чинники розвитку суднобудування: уявлення імператорів Росії про роль і місце флоту у визначенні зовнішньої й внутрішньої державної політики, що відтворювалося у закріпленні певної специфікації за містами-портами; діяльність очільників Чорноморського флоту і військових губернаторів, у результаті якої запроваджувалися у галузь елементи західно-європейської соціокультури; технології побудови водного транспорту, що виникали й вдосконалювалися в західноєвропейських країнах.

Вивчення історичних джерел засвідчило, що більшість науковців (А. Басов, Н. Березовський, Ю. Грішин, В. Доценко, І. Мельник, Б. Петерс, Ю. Тушин [118; 127; 187; 191; 288; 352; 361; 513] та ін.) основними критеріями періодизації розвитку мореплавання (як способу і засобу розвитку цивілізацій) визнають матеріали і технології побудови плавзасобів

та появу й вдосконалення морських інструментів. За початок плавання узбережжям (перші дерев'яні плоти й човни) зазвичай обирають 5-4 століття до нашої ери; наступний період пов'язують з виникненням перших карт і вітрил – 500 р. до н. е.; у VIII столітті з'являються вітрильно-гребні човни і лише у XIX – металеві. Історики С. Василенко, О. Вісковатов, Ф. Веселаго, І. Кулішер, Ю. Чечітко [65; 73; 79; 242] перший період розвитку мореплавання (XV ст. до н. е. – XIII ст. н. е.) пов'язують із гребним флотом, другий – (XIII – XIX століття) з парусним; третій період називають паровим (друга половина XIX – початок XX століття); сучасний період отримав назву мореплавання нових часів. Якщо за критерій періодизації обирати географію далеких морських походів, то розрізняють: період подорожей пілігримів (III – IV століття); арабський період (VII – XV століття); іспано-португальський період (кінець XV – середина XVI століття); період голландських і російських відкриттів (середина XVI – середина XVII століть).

Інша група науковців [250; 275] за критерій періодизації обирає появу документів, що регулюють мореплавання (безпеку й торгівлю зокрема). З цього ракурсу перший період розвитку мореплавання на українських територіях розпочинається у X столітті із укладанням торгового договору з Візантією; другий – у XVII столітті з появою митниці, діяльність якої прописувалася в так званих «уложеніях»; третій – у XVIII столітті з оформленням морського торгового права; четвертий – у першій половині XIX століття, з появою особливого типу документу – Кодексу; сучасний п'ятий період характеризують як міжнародний.

У ракурсі об'єкта дослідження проаналізовано й наукові розвідки В. Ходаковського «Морський літопис (1834-2011)» [524], А. Сабурова «Історія училища» [451] та С. Рижова «Гортаючи сторінки історії» [318], присвячені становленню й розвитку перших на півдні України морських навчальних закладів – Херсонської державної морської академії, Одеського

морехідного училища та Миколаївського кораблебудівного університету. З'ясовано, що названі автори за критерій періодизації морської освіти обирають реформування конкретного навчального закладу, що відтворювалося у зміні його статусу та назви, висвітлюючи при цьому роль керівників цих установ і професійних товариств (наприклад, «Російського товариства пароплавства і торгівлі» чи «Добровільного флоту») у змінах.

При здійсненні періодизації розвитку морської освіти в Україні звернуто увагу на етапність у розвитку освітніх округів на її території, визначену сучасною дослідницею Т. Шушарою, яка вважає, що зміни в системі освіти безпосередньо залежать від дій історичних постатей (насамперед імператорів та міністрів), і на цій підставі розрізняє: 1) останню чверть XVIII ст. – 1803 р. – виникнення округів як форми управління освітою регіонального типу на території держави; 2) 1804–1835 рр. – становлення нової системи, прийняття «Положення про навчальні округи Міністерства народної освіти»; 3) 1835–1918 рр. – етап стабільного функціонування [554].

У вказаному ракурсі звернуто увагу й на періодизацію генези та розвитку управління освітою, запропоновану Л. Прокопенком [389], який розрізняє: 1) інституційний – становлення самої системи освіти (до середини IX століття); 2) організаційний – від неутручання у процесі організації освіти до перетворення держави у головний суб'єкт освітньої політики, запровадження школи як основного елементу освітньої діяльності, створення структурної основи освіти у вигляді системи шкіл різного типу (перша половина XI століття – друга половина XVIII століття); 3) перехідний – до загальнодержавної системи освіти через низку реформ, формування системи централізованого державного управління та системи галузевого управління з лінійною системою відомчого підпорядкування, створення відповідного державного шкільного законодавства (друга половина XVIII – початок XX століття); 4) пошук нових моделей управління галуззю, здійснення переходу від поліцентризму до повної державної монополії у сфері освіти всіх рівнів

(1917–1991); 5) модернізація і реформування системи управління освітою (від 1991 р. – дотепер).

Погоджуємось із виокремленням науковцем другої половини XVIII століття як межі, що уособлює початок відліку розвитку загальнодержавної системи освіти на світських засадах. Звернуто увагу й на наголошенні дослідником на запозиченні іноземного досвіду – сформованості в імперії двох основних систем державного управління освітніми процесами: англосаксонської державно-громадської (автономістської), притаманної для Англії та США, й жорстко централізованої, характерної для континентальних країн (Франції, Пруссії та ін.).

Під час розгляду сутності освітніх процесів у період кінець XIX – кінець XX століть звернуто увагу на періодизацію реформування в Україні шкільної освіти, розроблену провідними українськими вченими О. Сухомлинською та Л. Березівською, які виділили такі періоди:

- I (1889–1917 рр.) – спроби реформування шкільної освіти в імперську добу;
- II (1917–1920 рр.) – національна реформа шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (УНР) та діяльності українських урядів;
- III (1919–1930 рр.) – національна радянська реформа школи в Українській РСР;
- IV (1930–1991 рр.) – внутрішньосистемне реформування загальноосвітньої школи в Українській РСР в умовах авторитарного суспільства [349; 498].

Отже, за критерій взято процеси реформування системи освіти, спричинені зміною влади (очільників держави).

Зі зміною влади пов'язана й періодизація формування законодавчої бази мореплавства, в якій науковці (Л. Гольдтмерштейн, Е. Красняков, В. Ланцева) виокремлюють п'ять етапів: 1) здійснення регулювання на основі

розрізненних нормативних актів та правових звичаях (X–XV століття); 2) перша спроба формування систематизованого законодавства (XVI – перша половина XIX століття); 3) здійснення першої кодифікації морських перевезень (друга половина XIX – початок XX століття); 4) регулювання відповідно до Кодексу торгового мореплавання 1929 р. і 1968 р. (початок XX – кінець XX століття); 5) становлення українського законодавства у сфері морської галузі та морської торгівлі (від 1991 р. до тепер) [110; 222; 250].

Оскільки морська освіта у межах дослідження розглядалася як різновид професійно-технічної, увагу було приділено періодизації розвитку останньої. У періодизації, запропонованій С. Батишевим, у розвитку професійно-технічної освіти виокремлено дві глобальні частини: до 1917 р. та після 1917 р. При цьому перша частина поділена на три періоди: 1) з початку XVIII століття до середини XIX століття – поява перших професійних навчальних закладів; 2) з середини XIX століття і до 90-х рр. XIX століття – виникнення транспортних (залізничних, мореплавних) та сільськогосподарських училищ; 3) з 90-х рр. XIX століття до 1917 р. – початок уніфікації відповідно до затвердженого «Основного положення про промислові училища» (1888). У другій частині виокремлено три етапи: 1) 1917–1940 роки – перебудова старої ремісничої школи, пошук нових форм підготовки кваліфікаційної робочої сили (1917–1920 рр.), формування системи профтехосвіти, перетворення школи фабрично-заводських учнів в основну форму підготовки кваліфікованої робочої сили (1921–1933 рр.), розвиток професійно-технічної школи за професійним спрямуванням (1933–1940 рр.); 2) 1940–1958 роки – створення шкіл та училищ трудових резервів, які стали основним джерелом поповнення заводів і фабрик кваліфікованими робітниками (1940–1945 рр.), удосконалення та спеціалізація навчальних закладів трудових резервів (1945–1958 рр.); 3) 1959–1980 роки – створення єдиного типу профтехшколи – сільських і міських ПТНЗ (1959–1965 рр.), здійснення перетворення професійно-технічних навчальних закладів усередині профтехучилища, які

надавали можливість здобути професійну і загальну середню освіту одночасно (1966–1980) [557].

Сучасні науковці (В. Андрущенко, С. Гончаренко, Н. Ничкало та ін.) [15; 112; 323] розрізняють шість етапів розвитку професійно-технічної освіти в Україні:

- 1888–1920 рр. – закладання бази для функціонування системи підготовки робітничих кадрів (кваліфікованих працівників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів), масове поширення нижчих ремісничих шкіл кількох систем професійної освіти (промислово-технічної, сільськогосподарської, з підготовки фахівців для водного й залізничного транспорту);

- 1920–1929 рр. – здійснення уніфікації освітніх систем УРСР та РРФСР з визнанням трьох форм підготовки і перепідготовки кваліфікованих робітників: шкільне навчання, додаткова (курсова) освіта для зайнятих на виробництві, заочне навчання й два типи освітніх закладів: школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) та нижчі професійно-технічні школи;

- 1929–1940 рр. – переведення професійних навчальних закладів у галузеве підпорядкування;

- 1940–1959 рр. – створення державної системи трудових резервів;

- 1959–1991 рр. – налагодження планомірної та організованої підготовки освічених робітників для усіх галузей народного господарства;

- від 1991 р. і донині – пошук національного шляху розбудови професійно-технічної освіти [148, с. 734-735].

I. Лікарчук запропонував такі періоди розвитку системи підготовки робітничих кадрів:

- 1) кінець 80-х років XIX ст. – до 1920 року – закладання нормативної бази, відкриття спеціалізованих професійних навчальних закладів;

- 2) 1920–1929 рр. – створення та становлення української системи нижчої професійної освіти й уніфікація освітніх систем Росії та України;

3) 1929–1940 рр. – підпорядкування підготовки робітничих кадрів господарським наркоматам, створення галузевих систем підготовки кваліфікованих робітників;

4) 1940–1959 рр. – створення системи трудових резервів, що забезпечувала потреби країни у кваліфікованих робітничих кадрах;

5) 1959–1991 рр. – підготовка робітничих кадрів середніх професійно-технічних училищ, перехід до єдиних навчальних планів і програм;

6) 1991 р. – дотепер – розбудова системи професійно-технічної освіти незалежної України, адаптація її до ринкової економіки, прийняття першого в історії України Закону «Про професійно-технічну освіту» [258].

Отже, періодизації схожі за точками розподілу на окремі етапи – роками прийняття ключових документів, що визначали напрям і зміст розвитку професійно-технічної освіти відповідно до пріоритетів соціально-економічного розвитку країни.

У ракурсі нашого дослідження інтерес викликали періодизації розвитку професійно-технічної освіти в європейських країнах. Привернуло увагу дослідження А. Каплун, в якому наведено періодизацію процесу становлення і розвитку систем професійної освіти в Болгарії та Польщі: 1) зародження систем професійної освіти (1880–1920 рр.); 2) становлення професійної освіти у міжвоєнний та воєнний час (1920–1945 рр.); 3) розвиток професійно-технічної освіти у період індустріального суспільства (1945–1990 рр.), який поділено на такі етапи: здійснення професійної освіти з присвоєнням випускникам професійної кваліфікації (1945–1968 рр.) та поєднання середньої і професійної освіти з подальшим присвоєнням професійної кваліфікації (1968–1990 рр.); 4) розвиток професійної освіти Болгарії та Польщі в умовах європейської інтеграції (1990–2010 рр.) [198]. Отже, у розвитку професійно-технічної освіти європейських країн науковці для виокремлення періодів використовують революції та війни як ключові події,

які радикально вплинули на розвиток країн та систем їхньої професійно-технічної освіти.

У дисертаційному дослідженні А. Ляшкевич, присвяченому розвитку морської освіти на півдні України у 30-ті роки XIX – початок XXI століття, знаходимо таку періодизацію означеного процесу:

1) стихійно-установчий (1830-ті роки – друга половина 1850-х років) – точкове виникнення осередків освітньо-професійного середовища морської освіти за відсутності єдиної програми її становлення;

2) перший реформаторський (друга половина 1850-х років – початок 1870-х років) – зміна змісту діяльності закладів морського профілю, спричинена втратою впливу на Чорноморському басейні (наслідки Кримської війни);

3) другий реформаторський (початок 1870-х років – початок 1900-х років) – побудова системи морської освіти на базі нової інструктивно-правової бази;

4) законодавчий (початок 1900-х років – 1920 р.) – спроба сформувати законодавчу базу морської освіти як складно структурованої частини професійної;

5) пошуково-уніфікаційний (1920–1991 рр.) – пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя морської освіти із наступною стандартизацією системи підготовки спеціалістів для торгового флоту (виокремлено три субперіоди: довоєнного розвитку (1920–1941 рр.), післявоєнного відновлення (1944–1959 рр.), галузево-професійного гігантизму (1959–1991 рр.);

6) спадкоємно-оновлювальний (1991–2014 рр.) – розбудова національної, якісно нової системи морської освіти на основі синтезу продуктивного досвіду минулого, сучасних інновацій (технічних, управлінських, педагогічних) та національних традицій [270].

Вважаючи підготовку спеціалістів для Чорноморського флоту, який базувався на південних територіях, змістом морської освіти, авторка з урахуванням суспільно-політичних, економіко-правових та педагогічних детермінант, встановила специфіку кожного періоду, наступність і взаємозалежність між ними, проте лише у розрізі окремого регіону. Ми погоджуємося з поглядами науковця, що Чорноморський флот в усі періоди свого існування мав істотний вплив на історичний розвиток не лише південного регіону, а й усієї імперії, а потім Радянського Союзу, частиною яких виступала Україна.

З огляду на території базування цивільного і військового флоту України, увагу звернуто на періодизацію містобудування на українських землях, запропонована В. Тимофієнко: 1) 1750–1760 рр. – освоєння північної частини півдня; 2) 1774–1791 рр. – будівництво по нижньому Дніпру і на Азовському узбережжі; 3) 1791–1801 рр. – поява міст на землях між Південним Бугом і Дністром [507]. Погоджуємося з висновком дослідника про те, що характерним для більшості міст було їх військово-стратегічне положення.

Таким чином, на підґрунті аналізу соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку України в другій половині XVIII – на початку XXI століття та з урахуванням вказаних вище розподілень на етапи процесів розвитку українських територій, водогосподарської галузі та професійно-технічної освіти, обґрунтовано авторську періодизацію розвитку морської освіти в Україні на обраному часовому відрізку. Критеріями для виокремлення періодів виступала сукупність змін у таких показниках, як: структура системи морської освіти на різних етапах; динаміка розвитку її законодавчої та нормативно-правової бази; роль окремих особистостей у розвитку змісту морської освіти та забезпеченні її функціонування; реформування системи морської освіти.

З урахуванням названих детермінант, періодизацію розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття представлено у такий спосіб:

- I період (друга половина XVIII століття – кінець 1910-х рр.) – становлення і розвиток морської освіти на українських землях в імперську добу, який відбувався у три етапи: розбудовчо-формувальний (1760-ті – 1800-ті рр.), системно-упорядкувальний (1800-ті – 1860-ті рр.), реформаторсько-законодавчий (1860-ті – 1910-ті рр.);

- II період (1910-ті рр. – 1991 р.) – розвиток морської освіти у межах системи професійної освіти СРСР, який здійснювався у три етапи: українсько-національний (кінець 1910-х – 1920-ті рр.), уніфікаційно-воєнізований (1920-ті – 1980-ті рр.), перебудовно-інформатичний (1980-ті рр. – 1991 р.);

- III період (1991 – 2010 рр.) – розбудова системи морської освіти в незалежній Україні, що проходила у два етапи: оновлювально-перетворювальний (1991 – 1998 рр.), трансформаційно-компетентнісний (1998 – 2010 рр.) – перехід на європейські стандарти.

Вибір нижньої межі дослідження (друга половина XVIII століття) зумовлений такими обставинами: приходом до влади в Російській імперії (до складу якої входила морська та річково-транспортна територія України) Катерини II – прибічниці Просвітництва, ініціаторки заселення українських земель, засновниці Чорноморського флоту (1783); ліквідацією Гетьманської влади разом із суспільно-політичною системою й створенням нового органу регіонального управління українськими територіями – Малоросійської колегії (1764); відкриттям перших морських навчальних закладів на українських землях (1776 р. і 1783 р.).

Упродовж першого періоду відбулися події, які визnano точками «біфуркації», оскільки вони призводили до зміни усталеного режиму функціонування системи морської освіти: заснування Чорноморського флоту

і заснування Чорноморського адміралтейського правління (1783), відкриття морського кадетського корпусу в Херсоні (1783), Штурманського училища та Училища корабельної архітектури в Миколаєві (1798), заснування Комітету для розповсюдження морських наук і удосконалення художньої частини морського мистецтва (1799); заснування Морського міністерства та Міністерства народної освіти (1802), створення навчальних округів (1803) і Державного адміралтейського департаменту (1805), відкриття Депо карт (1803) і морської астрономічної обсерваторії (1821) у Миколаєві; створення управління Генерал-гідрографа (1827), відкриття училища торгового мореплавання в Херсоні (1834), Школи флотських юнкерів (1852) у Миколаєві, яку було перетворено на Гардемаринську роту (1855), підписання Лондонської конвенції (1871), після чого розпочалося будівництво броненосного флоту, формування нової системи військово-морських та торговельно-морехідних навчальних закладів; ухвалення законів про механіків (1902) і судноводіїв (1903), затвердження «Положення про морехідні навчальні заклади Міністерства фінансів» (1902).

Загалом цьому періоду були притаманні такі процеси: зростання обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі, становлення ринкових відносин, розбудова міст-портів на південноукраїнських землях, започаткування верфей та суднобудівних заводів, що сприяло виникненню військового, торгового, рибальського та технічного флоту; поступове формування виробничої бази та освітньо-професійного середовища морської освіти, матеріально-технічної та навчально-дидактичної бази морської освіти, перманентні російсько-турецькі війни та революційні події (1905 р. і 1917 р.), російсько-японська (1904–1905 рр.) та Перша світова (1914–1918 рр.) війни, які зумовлювали пріоритетність воєнного вектору розвитку морської освіти.

Початок другого періоду пов'язано з приходом до влади більшовиків (що на різних територіях України відбулося в різні роки), які закрили імперські морські навчальні заклади, звільнили більшість науково-

педагогічного складу, частково знищили матеріально-технічну базу, відмовилися від попереднього досвіду і розпочали пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя для морської освіти з наступною уніфікацією та ідеологізацією системи підготовки фахівців для флоту. На цей період припадають дві війни (Громадянська й Друга світова) та післявоєнні кризи, холодна війна із західним світом, що стало приводом для нарощування воєнно-морських сил та укрупнення суднобудівної галузі, відкриття нових воєнно-морських училищ і шкіл юнг; науково-технічний прогрес уможливив створення атомного флоту і налагодження танкерних перевезень, що сприяло розвитку змісту морської освіти, викликало відкриття нових спеціальностей і стимулювало створення нових засобів навчання. Упродовж названого періоду відбулося знищення імперської системи морської освіти (разом із матеріальною базою та викладацьким складом), мала місце спроба побудувати українську систему морської освіти з базовими навчальними закладами у Миколаєві та Севастополі. Засновані радянською владою нові типи професійних навчальних закладів – технікуми та відроджені у післявоєнні роки морехідні училища склали основу мережі морських навчальних закладів, більшість з яких з роками зростали структурно і змістовно і перетворювалися у вищі навчальні заклади.

Незважаючи на значну втрату українською державою військових і торгових кораблів та берегового господарства після розпаду СРСР, що стало ключовим моментом третього періоду, поступово було розпочато розбудову національної системи морської освіти, яка, з одного боку, виступала спадкоємницею радянської, а з іншого – частково спиралася на історико-педагогічний досвід функціонування морських навчальних закладів в Азово-Чорноморському басейні за імперських часів. Цей період характеризують такі події: прийняття нової законодавчої бази функціонування національної освіти (1991), вступ України до Ради Європи (1995), підписання угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (1998), запровадження у

навчальний процес компетентнісного підходу (2000), підписання Болонських угод і вступ України до Світової організації торгівлі (2008), запровадження в освітній процес морських навчальних закладів інноваційних форм (дистанційна) і методів (з використанням тренажерів) навчання.

Обрання верхньої межі дослідження – початок XXI століття, зумовлено приєднанням України до Болонського процесу (2010) і затвердженням державних стандартів професійно-технічної освіти з конкретних професій відповідно до визначених компетенцій (2009); прийняттям Концепції Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 роки (2010); схваленням Манільських поправок до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти у 2010 р.

Запропонована періодизація розвитку морської освіти в Україні упродовж другої половини XVIII – початку XXI століття не є однозначною і такою, що враховує всі чинники впливу на означений процес, проте вона може стати перспективною основою для інших спеціальних досліджень цієї проблеми. Наголосимо, що поділ на внутрішні межі є умовним, оскільки фіксація кінця одного і початку наступного етапу є відносною.

Висновки до розділу 1

На виконання перших двох завдань дослідження в розділі розкрито підстави виникнення, простежено генезу і висвітлено стан вивчення проблеми розвитку морської освіти в Україні впродовж XVIII – початку XXI століття; схарактеризовано добір і змістовне наповнення джерельної бази дослідження, представлено результати аналізу архівних і опублікованих матеріалів; обґрунтовано теоретико-методологічне підґрунтя (вихідні положення, генеральні лінії, концепти) й описано програму здійснення наукового пошуку – застосування методики обраних наукових підходів (системного, історичного, синергетичного, компетентнісного, критеріально-комплексного, діяльнісного); обґрунтовано добір комплексу методів;

окреслено понятійно-категоріальний апарат і визначено базові поняття дослідження.

Основним інструментом вивчення понятійного конструкта «тенденції розвитку морської освіти» обрано семантичний аналіз для встановлення смислового значення базових понять («освіта», «розвиток», «тенденція») і змістовно-структурний аналіз для розуміння їхнього змістовного наповнення. Вивчення законодавчо-нормативних і наукових джерел надало підстави для констатації фактів: поняття «освіта» є родовим щодо понять «професійна або професійно-технічна освіта» та «спеціальна або спеціалізована освіта»; тлумачення понять «професійна» і «спеціалізована» освіта спираються на поняття «професійна підготовка» і «компетентність»; поняття «морська освіта», «морська справа», «морська діяльність» і «мореплавання» співвідносяться за змістом; поняття «тенденція» корелюється з поняттям «ідея» і спирається на поняття «розвиток».

У дослідженні морська освіта розглядалася як цілісне динамічне утворення, до складу якого входять пов'язані зворотнім зв'язком змістові елементи (мета, зміст, організація, забезпечення, результат) та обмінними процесами структурні елементи (навчальні й культурно-освітні заклади, професійні установи), сукупність і взаємодія яких між собою та із зовнішніми об'єктами надавала змогу готувати працівників різного фаху та кваліфікації для будівництва та експлуатації водного транспорту. Морську освіту схарактеризовано ієрархічністю, яка знайшла відображення в побудові не лише структур і рівнів освіти (середня, вища, післядипломна), а й плануванні та управлінні (на рівні закладу, регіону, країни), та нелінійністю, яка зумовлена великою кількістю елементів, багатовекторністю змін і поліваріантністю цілей, потреб та вимог, наявністю багатокритеріального та різногалузевого управління.

Вивчення наукових праць із теорії та історії педагогіки надало підстави схарактеризувати морську освіту в Україні через такі базові складові: зміст,

структура, умови функціонування, забезпечення, результат. Відповідно до цього обґрунтовано розуміння змісту понятійного конструкта «розвиток морської освіти» у такий спосіб: закономірні зміни з часом у структурі та змісті морської освіти, які характеризують її географічне поширення, об'єктне і функціональне ускладнення і відтворюють взаємозв'язок із сучасним оточенням, професійним зокрема. Рушійними силами розвитку морської освіти визначено протиріччя між тенденціями до стабільності і тенденціями до пошуку нових, більш раціональних способів використання ресурсів (зовнішніх і внутрішніх); системотвірним чинником обрано мету морської освіти.

Вихідними положеннями визначено дві генеральні лінії наукового пошуку: об'єктну – розгляд змісту діяльності державних установ, навчальних і освітньо-культурних закладів, професійних структур і товариств – сукупності об'єктів, виникнення, функціонування і розвиток яких пов'язаний з історією морської справи і морської освіти; суб'єктну – вивчення професійних профілів та діяльності історичних постатей (державних діячів і посадовців, науковців, викладачів і відомих мореплавців), завдяки якій забезпечувалися функціонування і розвиток морської освіти. Оцінка діяльності названих складників системи морської освіти здійснювалася за такими критеріями: розповсюдженість, вплив на галузь, дієвість. Для характеристики поняття «розвиток морської освіти» обрано характеристики: вектори, чинники, механізми.

Недостатня розробленість історико-педагогічного аспекту розвитку морської освіти в Україні на означеному хронологічному відрізку зумовила необхідність розгляду значної кількості різнопланових за змістом і жанром джерел. Відповідно до визначених критеріїв (хронологія, функціональна значущість, наближеність до проблеми), до джерельної бази дослідження було включено офіційні нормативно-правові акти; професійно-педагогічні періодичні видання імперської доби, радянських часів та років незалежності;

мемуарну літературу та епістолярну спадщину державних діячів, представників освіти і науковців; праці воєнно-морських істориків та науковців з історії України; дисертаційні дослідження імперського і радянського періодів, часів незалежності. З'ясовано, що більшість наукових праць імперського і радянського періодів мають об'єктивне джерелознавче підґрунтя, проте на думки і висновки авторів обох періодів впливали їхні соціальна приналежність, політичні переконання та особисті уподобання, панівна ідеологія.

Змістовно-перехресний аналіз масиву наукових джерел надав підстави для висновку, що названа проблема є багатоаспектною і такою, що вивчається дослідниками різних галузей, здебільшого істориками України та воєнно-морського флоту, а також економістами, юристами та освітянами (переважно викладачами морських навчальних закладів). Вивчення джерел, у яких висвітлено основні напрями розвитку професійної освіти в європейських країнах, уможливило формування уявлення про історико-педагогічний досвід європейських країн у розвитку морської освіти, загальні риси та специфічні відмінності, тренди змін. Аналіз історико-педагогічної літератури надав змогу виявити специфіку формування освітньо-професійного середовища морської освіти на території України, водохідна територія якої впродовж другої половини XVIII – кінця 1910-х років входила до складу Російської імперії, пізніше – до складу Радянського Союзу.

Зважаючи на значну тривалість (майже 300 років) обраного часового відрізка та сутність історико-педагогічних подій (реформування суспільно-виробничих відносин, підготовка до військових дій та участь у них, формування законодавчо-нормативної бази функціонування освітньої галузі, розширення мережі та спеціалізації морських навчальних закладів), у розвитку морської освіти виокремлено такі суттєво різні періоди: I період (друга половина XVIII століття – кінець 1910-х) – становлення і розвиток морської освіти на українських землях в імперську добу; три етапи:

розбудовчо-формувальний (1760-ті – 1800-ті), системно-упорядкувальний (1800-ті – 1860-ті), реформаторсько-законодавчий (1860-ті – 1910-ті); II період (1910-ті – 1991) – розвиток морської освіти у межах системи професійної освіти СРСР; три етапи: українсько-національний (кінець 1910-х – 1920-ті), уніфікаційно-воснізований (1920-ті – 1980-ті), перебудовно-інформатичний (1980-ті – 1991); III період (1991 – 2010) – розбудова системи морської освіти в незалежній Україні; два етапи: оновлювально-перетворювальний (1991 – 1998), трансформаційно-компетентнісний (1998 – 2010) – перехід на європейські стандарти.

Основні положення, розкриті у першому розділі дисертації, знайшли відображення у публікаціях автора [420; 439; 447; 572].

РОЗДІЛ 2

МОРСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ В ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД (друга половина XVIII ст.– кінець 1910-х років)

2.1. Історичні передумови виникнення морської освіти в Україні (IX – друга половина XVIII століття)

Другий розділ дисертації присвячено висвітленню змісту діяльності морських навчальних та освітньо-культурних закладів, управлінських структур і науково-професійних установ системи морської освіти, розкриттю їх ролі в її розвитку, опису внеску окремих історичних постатей у розвиток морської освіти в Україні в імперську добу. Перш ніж перейти до викладу матеріалів дослідження, що відтворювали виконання двох визначених завдань, з'ясуємо історичне підґрунтя та причини виникнення морської освіти на українських землях.

Погоджуючись із більшістю авторів сучасних історико-педагогічних досліджень вважаємо, що врахування попереднього досвіду становлення і розвитку окремих компонентів загальної системи національної освіти виступає необхідним підґрунтями для прогнозування і стратегічного планування її подальшого вдосконалення в педагогічній теорії та практиці. Вивчення генези морської освіти на українських землях дає підстави для розуміння історичних передумов її виникнення і виступає одним із завдань нашого наукового пошуку.

У процесі дослідження встановлено, що загальна історія мореплавства як мистецтва плавання морями, річками та озерами на будь-яких суднах, що потребує певних знань, вмінь і підготовки, в Україні ще вибудовується. Вивчення джерел з історії мореплавства засвідчило, що й досі залишається дискусійним питання про час його виникнення: окремі автори – Ф. Веселаго («Коротка історія російського флоту» [72]), О. Погодін («З історії слов'янських пересувань» [360]), П. Белавенець («Значення флоту в історії Росії» [32]), О. Вісковатов («Короткий історичний огляд морських походів

російських і мореплавства їх взагалі до результату XVII століття» [79]) та ін. – початком називають другу половину IX століття, пов'язуючи його з першим походом до Константинополя князів Київської Русі Аскольда і Діра, інші – В. Мавродін («Початок мореплавства на Русі» [374]), Б. Петерс [352], Г. Шаповалов [538], спираючись на артефакти археологічних розкопок пам'яток скіфо-античного часу, які стосуються судноплавства у нижній течії Дніпра (річкові човни і т. і.), вважають, що відлік треба розпочинати з антиків (VII – V століття до н. е.), коли в Північному Причорномор'ї (сучасний південь України) з'явилися міста греків-колоністів і люди навчилися виходити у відкрите море.

За свідченням історичних літописів [359, с. 143-144], плавання вздовж морського узбережжя з використанням перших пергаментних карт розпочалося в Європі у III столітті. Саме завдяки мореплавництву здійснювалося велике переселення народів, перша хвиля якого, що зруйнувала давню Римську імперію й призвела до появи в Європі нових держав – варварських королівств, відбулася у V – VI століттях. Друга хвиля докотилася до нової Європи у IX – XI століттях, після чого мореплавництво стало звичним у слов'ян. Тобто упродовж п'яти століть (з III-го до IX-го) сформувалася усталена форма людської діяльності, що була пов'язана із використанням водних шляхів для військових походів та з метою здійснення перевезень (людей і товарів).

Встановлено, що до цього часу з'явилися й перші документи так званого міжнародного морського права, які включали й вимоги до умінь моряків і тим самим визначали зміст тогочасної морської освіти:

- «Родоський морський закон», який містив збір правил мореплавства і морської торгівлі, та інкорпорував відповідну античну й середньовічну звичаєво-правову практику;

- Амальфійські норми морського права – збірник, створений на основі торгових звичаїв середньовіччя, який виступав кодексом для купців Середземномор'я [110].

У IX столітті у Багдаді (центр халіфату) з'явилися перші навчальні заклади – Будинки мудрості, які сприяли активному розвитку освіти в ісламському світі, а завдяки мореплаванню набули поширення на інших землях. На початку X-го століття значним освітнім центром Європи стала мусульманська Іспанія, воєнно-морським центром – створене вікінгами герцогство Нормандія, яке незабаром завоювало Італію та Англію. Нормани здійснили велику кількість географічних відкриттів: знайшли і почали заселяти Ісландію («Країну криг»), Гренландію («Зелену землю»), острови Північної Америки («Лісну країну») [127]. Отже, вікінги, успішно здійснюючи морські походи з різною метою, завойовуючи і заселяючи нові землі, у такий спосіб розвивали практику морської освіти та поширювали знання щодо підготовки моряків.

Встановлено, що до початку IX-го століття на Русі діти наслідували заняття батьків, якого навчалися в родині. Держава «Київська Русь», яка виникла у IX столітті, мала досить потужну військову дружину, яка активно діяла не лише на суходолі, а й на річках і морському просторі. Важливими державними завданнями вважалося будівництво кораблів та підготовка воїнів. Княжий флот виконував два головних завдання: доставку річками і морем воєнного десанту до узбережжя супротивника та знищення чужого флоту у відкритому морському бою. В історичній літературі [79; 191; 192] можна знайти й відомості про Дніпровсько-Чорноморський торговий шлях київських мореплавців. Отже, у IX столітті на українських землях розвивалося і підтримувалося державою суднобудування, здійснювалася практична підготовка фахівців для мореплавання у воєнно-морських і цивільних цілях, тобто певним чином розвивалася морська освіта.

Встановлено, що княжий військовий флот базувався в Києві (столиці) на Дніпрі. Під час його походу до моря на заваді ставали дніпровські пороги, які можливо було безпечно подолати, лише перетягнувши судна волоком по суходолу. Необхідність їх долати зумовила виникнення лоцманів – людей з морською професією, які добре знали фарватер і проводили судна. Отже,

потреба княжого флоту в морських фахівцях різних спеціальностей сприяла розвитку морської діяльності і морської освіти, тому будівництво суден, підготовку спеціалістів і воїнів для княжого флоту, що розпочалася у IX столітті, можна визнати точкою відліку одразу двох паралельних гілок розвитку морської освіти в Україні: військової та цивільної.

Вивчення історичних джерел надало підстави зробити висновок, що у IX – X століттях поступово складався і набував все більшого значення основний водний торговий шлях «із варяг у греки» Київської Русі, який поєднував північні землі з південними. Упродовж XI-го століття значення цього шляху поступово зменшувалося, його різні ділянки розгалужувалися і набували самостійного значення; вже у XII столітті (після перенесення центру світової торгівлі до Венеціанської республіки) Київ втратив своє стратегічне у морській торгівлі значення, потреба у морських фахівцях значно зменшилася.

Після охрещення України-Русі освіта розділилася на церковну (при монастирях) і цивільну (пізніше – світська), яка стала здійснюватися в організований спосіб. Саме у X-му столітті на українських землях існували школи «книжного вчення» – перші державні навчальні заклади підвищеного типу, запроваджені князем Володимиром, в яких, окрім грамоти, діти вивчали діалектику, риторіку, граматику, геометрію та арифметику, астрономію і музику [27]. У 988 р. виникли школи грамоти, де дітей навчали читати, писати, лічити і співати, і так звані «Двірцеві школи», які мали певне міжнародне значення, оскільки навіть європейські монархи здобували освіту при дворі князя Ярослава Мудрого. Навчання здійснювали «наставники», які використовували навчальні книги (наприклад, «Азбучна молитва», «О письменах», «Повчання Володимира Мономаха дітям»). У 1037 р. у стінах Софії Київської було засновано першу велику бібліотеку, де ченці перекладали й переписували книжки, які використовувалися у навчанні [199]. Отже, на межі X–XI століть освіта в Україні перейшла на якісно новий рівень, коли дітей почали в організований спосіб навчати не лише певного

ремесла, а й грамоти. Окремі випускники названих навчальних закладів служили у княжому флоті.

У XI столітті розпочалося формування таких європейських країн, як Франція, Англія, Іспанія та Португалія; будувалися європейські міста, в яких відкривалися монастирські, парафіяльні та кафедральні школи. У XI–XII століттях в Європі поширення набули світські школи, в яких навчали основ торгівлі та ремесла. У XII столітті з'явилися перші географічні карти світу, які були опубліковані у книзі «Географічні розваги» (1154); пізніше був складений і багатотомний «Географічний словник» (1229) [191]. Отже, у названий період в Європі активізувався розвиток теорії і практики мореплавання, спостерігалось розширення мережі світських навчальних закладів, зокрема таких, де готували майбутніх моряків.

У XI столітті центр кораблебудування і флоту на українських землях поступово переноситься у пониззя Дністра – нову степову волость Берладь, територія якої простягалася від Дністра до Дунаю і не входила до жодного руського князівства. Берладники (вільні люди з багатьох давньоруських земель, втікачі від бояр і князів Київської Русі – змішане за етнічним складом населення [36]), часто виходили на своїх човнах для торгівлі з Константинополем і Корсунню, а також здійснювали військові набіги морським шляхом. Саме з цього поселення згодом утворився порт Олешня (сучасне м. Олешки Херсонської області), який у подальшому став не лише осередком суднобудування і торгівлі, й розповсюдження відомостей про підготовку моряків і кораблебудівників.

Отже, у XI столітті на території України функціонують осередки двох гілок морської освіти: суднобудівної та мореплавної (військової і цивільної), у межах яких здійснювалася підготовка людей морських професій у школах грамоти та на галузевому рівні шляхом прямого наслідування старших поколінь. Зважаючи на зазначене та обираючи територіальний критерій за основну характеристику, окремі автори вважають XI століття точкою відліку розвитку морської освіти в Україні як певного більш-менш організованого

процесу передачі відомостей від покоління до покоління стосовно будування суден та їх використання для плавання.

Встановлено, що XIII століття в історії мореплавства характеризується перш за все тим, що морські походи відтепер здійснюються з різних місць, у різних напрямках, з різними цілями. В Європі у цей період світські школи відкриваються в усіх великих містах, заснуються вищі навчальні заклади. Саме у цей час європейці для орієнтування у відкритому морі почали використовувати перші морські прилади – компас і астролябію. Тобто із зростанням кількості навчальних закладів, розвитком картографії і морських приладів, відбувається й розвиток морської освіти. У цей час Київська Русь намагається змінити характер морських походів – з нескінченних війн, нападів і набігів на регулярні дипломатичні й торговельні зв'язки. На жаль, у XIII столітті територія Чорного моря Київській Русі не належала і тому організована морська діяльність тут була неможливою.

Відновлення мореплавства на Чорному і Азовському морях відбулося у XVI столітті за часів козацтва. Козаки швидко відродили традиції суднобудування та практику морських походів, почали створювати січові та полкові школи – навчальні заклади, де хлопчиків навчали читати, писати, співати, малювати, грати на музичних інструментах, проходити курс військово-фізичної підготовки (з набуттям умінь будувати і керувати човнами зокрема). Встановлено, що січові школи вирізнялися самоорганізацією: з числа учнів обиралися головні отамани – один для старших, інший для молодших, серед дітей існувало побратимство, на зароблені кошти учні спільно купували одяг, харчі, письмове приладдя та інші потрібні для навчання предмети (як показано у наступних параграфах, саме таку організацію буде запроваджено у південноукраїнських морських навчальних закладах). Випускники січових шкіл задовольняли військово-оборонні потреби Січі, а найздібніші вступали до Київської колегії та закордонних університетів, де навчалися й морським професіям також.

Учителями до таких шкіл обиралися високоавторитетні, поважні люди; їм надавалося звання військових служителів та необхідне забезпечення [487].

Зважаючи на той факт, що козаки самостійно будували судна і човни (за два тижні вони оснащували 80–100 суден [407]), навчали молодь бути вправними кораблебудівниками та лоцманами (треба було проходити крізь Дніпровські пороги і знати особливості морського узбережжя), шкіперами та моряками-воїнами (була створена навіть козацька власна військово-морська стратегія), іноді – торговцями і перевізниками, відлік морської освіти в Україні прихильники козацтва пропонують розпочинати із XV-го століття.

Слід наголосити, що саме за допомогою козаків мав успіх другий похід Петра I на Азовську фортецю (1696) [127], коли Московія отримала вихід до Азовського моря і це стало приводом для прийняття рішення про заснування флоту на південноукраїнських територіях. У процесі дослідження знайдено відомості про те, що саме завдяки співпраці з козаками Петро I ознайомився з їх технологіями суднобудування та системою воєнно-морської підготовки [417]. З'ясовано також, що саме Петро I уклав перші угоди про морську торгівлю та судноплавство і в такий спосіб створив передумови для подальшого розвитку флоту. Зазначимо, що Росія на початок XVIII століття не мала державного торгового флоту, військово адміралтейство будувало разом із військовими і транспортні судна тих самих типів, що будували приватні верфі, облаштовані окремими купцями. Встановлено, що і держава, і купці будували судна для перевезення пошти (пакет-боти), вантажу та пасажирів. Тобто від початку XVIII століття на російській території існував державний воєнно-морський флот та досить значна кількість кораблів цивільного призначення. Спеціалістів для флоту або винаймали, або готували з числа дворян за кордоном, переважно в Голландії та Англії.

Період XV – середина XVII століття в історії мореплавання відомий як час великих географічних відкриттів, упродовж якого було не лише освоєно нові торгові шляхи, а й отримано відомості про морські течії, припливи та відпливи, напрями вітрів – відомості, необхідні для розширення практики

морських походів. Із розвитком металургії з'явилися кораблі, які були здатні плавати на великі відстані, та портулани – морські карти, на яких були зображені лінії узбережжя із вказаними навігаційними небезпеками та топонімами, мережею ліній румбів і лінійним масштабом. До кінця XV-го століття були значно вдосконалені навігаційні прилади – компас і астролябія, що дозволило більш точно, ніж раніше, визначати положення корабля у відкритому морі, а отже – збільшити безпеку мореплавання. Сприяла розвитку навігації й поява в Європі перших астрономічних обсерваторій. Отже, у цей період значно розширилася практика і географія мореплавання, відбувся розвиток математики і астрономії, наук про море і картографії, були вдосконалені прилади морської навігації, зросла безпека і дальність морських походів. Все це сприяло розвитку морської освіти, її теорії та практики.

Великі географічні відкриття мали й вагоме економіко-політичне значення у континентальному та світовому вимірах через:

- формування нових торговельних шляхів, що зв'язали Європу, Америку, Африку та Австралію;
- швидкий розвиток промисловості й торгівлі в Англії, Франції та Нідерландах (зокрема потужного риболовецького флоту для вилову оселедця на Балтиці та Середземному морі);
- здійснення «революції цін» – значного підвищення цін на продукцію сільського господарства та промисловості за рахунок завезення з нових земель великої кількості золота й срібла (що значно здешевило ці дорогоцінні метали);
- початок формування світового ринку – переміщення економічного центру з країн Середземного моря до держав, розташованих на узбережжі Атлантичного океану [527].

Встановлено, що в XV столітті в Англії був уведений перший закон, в якому було сформульовано правила ведення військових операцій на морі. Його найважливіші положення були написані на пергаменті й на кожному кораблі прикріплялися до грот-щоглі на видному місці; команда читала ці

правила за кожної нагоди. Саме так було закладено традицію, яка згодом закріпилася й на кораблях російського воєнно-морського флоту: читання Морського статуту у неділі і у святкові дні, а також після закінчення церковної служби і церемонії привітання екіпажів командиром або адміралом [110]. Отже, з розвитком мореплавання розвивається міжнародна нормативно-правова база морської галузі, формуються і укріплюються традиції.

У процесі дослідження встановлено, що перша збірка правил («узаконений»), де прописувався порядок служби на кораблях, була розроблена наприкінці XVII-го століття на основі голландського Морського статуту і мала назву «Артикульні статті». Цей документ включав 34 статті, у яких було визначено обов'язки капітана, кормчого (штурмана), боцмана та інших членів екіпажу судна та розписано дії кожного під час морських походів (за різних обставин плавання). Пізніше з'явився новий документ – «П'ять морських регламентів», створений на основі французьких «Олеронських свитків». У 1698 р. було затверджено «Правила служби на судах», зміст якого було запозичено із голландського і датського статутів, який містив 63 артикули (правила) про обов'язки осіб на кораблі. Саме він був обраний за основу першого Морського статуту, який було прийнято у 1720 р. з назвою «Книга устав морской, о всем, что касается доброму управлению в бытности флота на море» (*мова оригіналу*) [196]. Тут вперше на законодавчому рівні було прописано вимоги до матросів: молодики віком від 15 до 20 або 25 років, яких слід навчати упродовж 5 років служби. У цьому документі знайдено доручення кожного п'ятого матроса віддавати на торгіві судна для навчання [518]. Тобто, у першій половині XVIII століття процес формування міжнародного морського права продовжується, започатковується російська нормативна база морської справи та воєнно-морської освіти, яка на той час розповсюджувалася і на торгові кораблі.

У процесі дослідження з'ясовано, що цивільні флоти усіх європейських країн на початку XVIII-го століття були досить схожими у своїй організації:

у кожного судна був власник і/або капітан, який мав забезпечувати команду провіантом, розміщувати вантажі, тримати судно «на плаву», підтримувати здоров'я і працездатність членів екіпажу, придушувати бунти; капітан мав двох помічників (будь-який моряк, який опанував грамоту, математику для виконання складних розрахунків й мав гарну пам'ять для запам'ятовування характеру узбережжя), які вели судно й наглядали за його курсом. Основну частину команди склали наймані матроси. Наявність стандартних вимог до професійної діяльності моряків певним чином уніфікувала підготовку моряків різних спеціальностей і створювала підґрунтя для обміну фахівцями і стажування за кордоном.

Прагнучи відстоювати національні інтереси, кожна європейська країна намагалася знайти якнайкраще місце в континентальній рівновазі. Задля цього на початку XVIII-го століття було створено два важливі блоки: Віденський союз між Австрією та Іспанією (пізніше приєдналися Пруссія і Росія) та Ганноверський союз між Англією і Францією (пізніше приєдналися Данія і Голландія). Це сприяло не лише розвитку воєнно-морського флоту, а й налагодженню співпраці європейських країн у підготовці фахівців для нього. Так, Росія використала досвід Англії та Голландії для створення постійного корпусу офіцерів: осіб, відправлених після закінчення строку служби в запас, залишали на кораблі, третину команди набирали із завербованих солдат. Запозичено було французький досвід підготовки гардемаринів (моряків) у спеціальних навчальних закладах – морських корпусах, де викладалися навігація, артилерія, креслення, вивчалися статuti воїнської служби та будова корабля, набувалися вміння їздити верхи й танцювати, володіти холодною зброєю [91].

Від Англії, де наприкінці XVII-го століття для дітей дворянства також було відкрито спеціалізований морський навчальний заклад – Королівську Воєнно-морську Академію, було перейнято організаційно-педагогічні основи навчання гардемаринів: підготовка тривалістю у три роки; зміст освіти, до якого входило вивчення теорії та практики судноводіння, окремих розділів

фізики, теоретичної механіки та вищої математики, історія мореплавання, французької мови, опанування правил «хорошого тона», танцями і фехтуванням; вимоги до режиму – проведення у першій половині дня занять з морських і математичних дисципліни, у другій з гуманітарних; чергування вивчення теоретичних дисциплін і практичної підготовки безпосередньо під час плавання; заохочення вихованців (нагородження спеціальними медалями) відповідно до виявлених здібностей, успіхів і старанності [91].

У процесі дослідження знайдено відомості й про досвід Іспанії, де на початку XVIII-го століття було відкрито Школу гардемаринів, в якій діти дворян вивчали «корисні науки». Не менш привілейованим навчальним закладом була Морська академія, до якої юнаки зараховувалися за спеціальним указом короля і вивчали такі самі науки, що й в інших морських школах. Пізніше, за прикладом французів, кораблебудівників також виокремили в Королівську Академію Морських Інженерів [91]. Наприкінці століття морську академію було відкрито у Швеції, і вже на початку XIX століття – в США.

Отже, до середини XVIII-го століття в Європі функціонувала розгалужена мережа навчальних закладів, морських зокрема, які вирізнялися типами і рівнем освіти, й використовувалося кілька способів здобуття неформальної морської освіти.

З історико-педагогічних джерел встановлено, що в Києві та на західних українських землях (Львів, Луцьк) на початку XVII століття відкривалися братські школи – освітні заклади, які створювалися й утримувалися церковними братствами. Тут діти, як і в академічних європейських школах, вивчали «сім вільних наук»: граматику (церковнослов'янську та грецьку), латину, діалектику, риторичку, арифметику, геометрію, астрономію та музику. Учителі самостійно укладали і видавали (у друкарнях монастирів) підручники [140]. Вивчення Статутів таких шкіл засвідчило, що у закладах використовувалися досить активні й різноманітні методи навчання, а саме: ознайомлення із записами, які давали вчителі учням додому для

переписування; публічні диспути; бесіди катехізичного характеру (запитання – відповідь); елементи взаємного навчання; диктанти; самостійна робота з підручником; різноманітні види письмових вправ (написання творів, віршів, доповідей); проголошення вітальних промов, читання декламації, участь у драматичних виставах [470].

У 1632 р., шляхом об'єднання Київської та Лаврської братських шкіл, утворився Київський колегіум – перший український вищий навчальний заклад, який у структурі мав три ступені освіти. У 1701 р. він отримав статус академії, яка мала чітку програму навчання, розраховану на 12-ть років і на різних стадіях зосереджувалася не тільки на вивченні класичних мов, філософії й теології, а й астрономії, географії та математики [199]. Доленосним для розвитку морської освіти в Україні вважаємо той факт, що Петро I, який надав Київському колегіуму статус академії і в такий спосіб визначив її гуманітарну спрямованість, у цьому ж 1701 р. у Москві заснував перший морський навчальний заклад – Школу математичних і навігацьких наук, до якої зокрема забрав найкращих випускників і учителів зазначеного колегіуму. У такий спосіб він обмежив територію розвитку професійної освіти, яка на той час була затребуваною у суспільстві, і позбавив більшість українців можливості отримати морську освіту.

З'ясовано, що для розвитку закладу докладалися значні зусилля (козацькими гетьманами і старшинами зокрема) і ресурси. Встановлено, що в колегіумі розроблялися перші українські підручники, які писали його викладачі, зокрема «Часослов» П. Русіна, «Грамати́ка» М. Смотрицького (за якою у самого автора у колегіумі навчався М. Ломоносов – автор першої повної граматики російської мови), «Лексікон» П. Беринди, «Наука, або спосіб складання сказань» Р. Галятовського; виконувалися й переклад з латини наукових праць: Є. Славинецьким – доробку Й. Блеу «Огляд всього світу», С. Яворським – «Зерцала всея вселенныя або Атлас новый», А. Корецьким-Сатановським – «Філософських змагань», Ф. Прокоповичем – «Тез із загальної філософії...» [199]. Саме зі сторінок цих та інших книг у

науковий обіг було введено нові терміни і поняття, а до педагогічної лексики – назви осіб за видом діяльності в педагогічному процесі й самих процесів:

1) найменування осіб, що навчаються (учений, учень, школяр, бурсак, богослов, студент, семінарист, дитина, отрок, чадо та ін.) і навчають (мати, отець – як перші наставники та вихователі дітей, учитель, професор, магістр, бакаляр, педагог, колегіат);

2) найменування осіб, які керували навчальними закладами і здійснювали нагляд та контроль за навчально-виховним процесом (ректор, префект, директор, інспектор, сеніор, цензор);

3) назви навчальних закладів в Україні (школа, училище, академія, гімназія, колегіум, семінарія);

4) лексика для позначення понять, пов'язаних із навчально-виховним процесом (учити, навчити, ученіє, преподавати, наука, дисципліна, умієтність, неумієтність, расторопність, мудрость, воспитаніє, вихованіє, наказаніє ін.);

5) лексика для позначення форм та методів організації навчально-виховного процесу (проповіді, казання, лекція, бесіда, вопрошати, диспут, шкільна драма, комедія, публічний діалог, екзамен, екзаменатор), назва місця проживання студентів (бурса) [171].

У 1715 р. за прикладом Пруссії, де такого типу навчальні заклади виникли ще у 1653 р., школу математичних і навігацьких наук у Петербурзі було перетворено на морський кадетський корпус, і тим самим визначено пріоритет воєнно-морської освіти. У цьому ж році указом Петра I друкарню Київської Лаври було позбавлено свободи у виборі видань, відтепер вона мала передруковувати тільки ті тексти, що вийшли попередньо в російських столицях. Тобто очільник Московії обмежив не лише спеціалізацію навчальних закладів, які могли функціонувати на українських землях, а й зміст та мову їх навчально-дидактичного забезпечення.

У першій половині XVIII-го століття в Київській академії було розширено коло академічних навчальних дисциплін (додано іноземні мови,

поезію та риторику) і значно поглиблено зміст тих, що вивчалися раніше, проте із змісту освіти видалено історію, географію, математику та фізику. Тобто фахових спеціалістів із технічною чи морською освітою (на цей час Азовська флотилія нараховувала вже 50 кораблів [471]) академія ані офіційно, ані дійсно підготувати не могла. Більше того, найкращих випускників академії запрошували до столиці Російської імперії викладачами у відкриті заклади професійного спрямування.

У процесі дослідження встановлено, що до кінця першої половини XVIII-го століття на українських землях було відкрито такі навчальні заклади: Львівський університет, який став центром полонізації західно-українського населення; колегіуми у Чернігові, Харкові та Переяславі. Основним центром освітньо-культурного життя залишався Київ. З'ясовано, що Харківський колегіум претендував на визнання його академією, оскільки мав увесь необхідний комплекс дисциплін і належне представництво викладачів, але цього статусу так і не отримав. Згодом усі три колегіуми указом очільників імперії було реформовано в духовні семінарії [470]. Отже, не лише в Києві, а й в інших українських містах (на відміну від російських) професійна освіта значного розвитку, підтриманого державою, не отримала.

У процесі вивчення історико-педагогічних джерел з'ясовано, що у Львівському єзуїтському колегіумі, який у 1661 р. став академією, упродовж 130 років (1642–1773 рр.) працювала потужна типографія. Тут друкувалися публічні виступи учених-викладачів та результати їх досліджень, різноманітні навчальні видання, наприклад, латиномовна навчальна програма «Загальне пізнання землі і небосхилу протягом дворічного курсу...», що включала розділи з геометрії, арифметики, тригонометрії, гідростатики, хронометрії, піротехніки, оптики, архітектури, астрономії, географії; енциклопедична двотомна праця Б. Хмельовського «Нові Афіни, або Академія всяких наук повна...» та ін. [486]. Остання книга, як і більшість львівських видань, на жаль, була надрукована польською мовою, що обмежувало її використання у підросійській Україні. У ракурсі нашого

дослідження привернула увагу «Книга учащая морского плавания...» (мова оригіналу) Авраама де Графа, видана російською мовою українцем за походженням Іллею Копієвським у власній друкарні в Амстердамі у 1701 р. Встановлено, що упродовж 1699–1709 рр. він опублікував близько 20 праць з технічних, природничо-наукових і гуманітарних наук, наприклад, «Коротке і корисне руководеніє в арітметіку». З'ясовано, що саме до І. Копієвського, який тривалий час навчався у Голландії, Петро I надсилав молодих дворян за уроками з навігації [546]. На жаль, цей випадок був поодиноким і практика навчання у вихідців зі своїх територій, які мешкали за кордоном, не прижилася. Не отримуючи фінансової та адміністративної допомоги від держави, такі люди не мали змогу самостійно реалізовувати підготовку необхідних фахівців з числа своїх співвітчизників, хоча прагнули цього. Пізніше поодинокі особи об'єдналися у діаспори, які з-за кордону допомагали у розвитку освіти на українських землях.

Узагальнюючи наведене вище, робимо висновок, що морська освіта з'явилася на вимогу людини як індивіда, який шукав нові ресурси (воду, землю, їжу) та людства, яке розвивалося географічно, економічно та технічно. Від початку морська освіта здобувалася людиною на практиці шляхом спроб і помилок, передавалася від покоління до покоління, пізніше здійснювалася в організований спосіб. Морська освіта об'єднувала великий масив (коло) людей, пов'язаних із мореплаванням і суднобудуванням, захистом територій і торгівлею (за призначенням освіта розділялася на військову та цивільну). Для здійснення професійної діяльності морська освіта була потрібна штурманам – для водіння кораблів, шкіперам – для керівництва кораблями, суднобудівникам – для будівництва кораблів. Із виникненням держав, морська освіта стала основою їх розвитку, потужним регулятором суспільно-політичних та економічних процесів.

На початку XVIII-го століття світська освіта на території Московії, яку Петро I оголосив імперією, відокремилася від церковно-релігійної і розділилася на дві самостійні структури: загальну (академічну) та

професійну, яка мала задовольнити потреби створених відомств; виокремилися ступені освіти: початковий, середній, вищий. До столичних навчальних закладів завезено обладнання, виконано переклади російською багатьох підручників іноземних авторів і надруковано кілька десятків вітчизняних, підготовлено певну кількість педагогів-науковців, які сприяли подальшому розвитку теорії та практики. В епоху Петра I освіту розподілено на духовну й світську, останню визначено державною справою, для усіх соціальних станів суспільства створено свої школи, для кожного стану призначено свою «государеву» службу; закладено традиції навчання найздібніших юнаків за кордоном, залучення найкращих випускників українських академій до роботи на державних посадах та запрошення їх до столичних закладів, а також привласнення державою їх здобутків і надбань українського козацтва у суднобудуванні та воєнно-морській підготовці.

До другої половини XVIII-го століття вийшло чимало різних навчальних книг для морських навчальних закладів із загальноосвітніх, математичних і спеціальних дисциплін; з'явилися окремі соціально-економічні, інженерні, картографічні видання та доробки з виховання. Значно зросла кількість фундаментальних праць російською мовою, проте зменшилася кількість видань українською. На цей час у Російській імперії було розпочато заснування власної системи професійної освіти, до складу якої до другої половини XVIII-го століття увійшло кілька морських навчальних закладів. На українських територіях відкривалися заклади академічного спрямування, січові та братські школи. Випускники Києво-Могилянської академії обіймали державні посади різного рангу і становили переважну більшість викладачів вищих і середніх навчальних закладів, морського профілю зокрема.

Узагальнюючи наведені факти, підсумовуємо, що історичне підґрунтя для виникнення у другій половині XVIII століття системи морської освіти на українських землях створили такі чинники: соціально-економічні – розвиток на території Азово-Чорноморського басейну воєнно-морського комплексу,

промисловості (зокрема водогосподарської й рибогосподарської галузей), торгівлі з використанням річкових і морських шляхів та використанням підряду як прогресивної форми організації виробництва (у першу чергу у суднобудуванні); адміністративно-правові – створення управлінських структур (загальних і місцевих) і низки документів, що регулювали діяльність виробничої й культурно-освітньої галузей; організаційно-педагогічні – існування центрів освіти (в окремих містах) і різних навчальних закладів з певними традиціями виховання і навчання в організованій та родинно-практичній спосіб; індивідуально-особові – наявність спеціалістів, професійно здатних і внутрішньо вмотивованих на результативну діяльність щодо розвитку південних територій загалом і морської освіти зокрема.

Спираючись на наведене вище, констатуємо, що за період ІХ – перша половина XVIII-го століття в розвитку мореплавання відбулися події різної історичної ваги, що стали поштовхом для закладання глобальних і локальних (європейських) трендів розвитку морської науки і практики, а саме: визнання знань та досвіду основою економічного і суспільного розвитку суспільств і країн; поступове розширення географії і дальності морських походів, покращення безпеки мореплавання завдяки накопиченню знань і розвитку технологій (суднобудування, картографії, конструювання морських інструментів); заснування паралельно із родинно-нащадковою практикою організованої підготовки морських спеціалістів у професійно-спеціалізованих навчальних закладах; поступове збагачення методів і засобів навчання. Формування країн додало державні тренди: створення флоту задля національної безпеки, відкриття нових земель та ринків, здійснення морської торгівлі та пасажирських перевезень; формування міжнародного морського права, нормативно-правової бази морської та освітньої галузей; зростаюче інвестування в розвиток освіти; розширення спеціалізації та диференціації освіти, морської зокрема; поширення на узбережних територіях морських навчальних закладів різного типу і рівня, виникнення навколо них культурно-освітніх та професійно-управлінських установ; виокремлення

єдиного міждержавного змістовного ядра морської освіти (спецдисциплін); створення власного (для кожної країни і навіть навчального закладу) матеріально-технічного і навчально-дидактичного забезпечення. Різниця в економіко-політичній ролі та географічному розташуванні окремих територій зумовила виокремлення місцевих особливостей і трендів розвитку, які для південноукраїнських земель (морська прикордонна й водохідна частина) відтворювалися у синергетиці військових і цивільних національних інтересів, багатофункціональності культурно-освітніх установ і тісному зв'язку загальної, ремісничої та економічної освіти. Внесок окремих історичних осіб (очільників держав, урядових посадовців різних рангів, очільників державних установ, науковців і педагогів-практиків) схарактеризовано як індивідуальні тренди, які сприяли розвитку структури морської освіти – культурно-освітніх та професійно-орієнтованих установ і закладів, змісту освіти через написання навчальних книг для підготовки фахівців різних морських спеціальностей та запровадження нових форм, методів і засобів навчання.

Розкриттю сутності названих трендів на кожному історичному періоді, виокремленому у межах нашого дослідження, та встановленню векторів і рушійних сил розвитку морської освіти в Україні присвячені наступні параграфи дисертації.

2.2. Розвиток морської освіти у період 1760-х – початок 1800-х років

Як було показано в попередньому параграфі, більшість українських науковців [191; 487; 536] початок історії мореплавання пов'язують із козацькою добою (XVI століття); більшість російських істориків [79; 127; 513] точкою відліку вважають 1696 р., коли Боярською Думою було прийнято рішення про створення державного військового флоту; дослідники регіональних аспектів розвитку мореплавання, суднобудування чи морської справи [270; 305] за початок обирають певні місцеві події. З огляду на визнання морської освіти складовою соціально-економічної дійсності, за нижню межу розвитку морської освіти в Україні ми обрали другу половину

XVIII століття – початок епохи «пізнього Просвітництва», що обумовлено низкою пов'язаних між собою обставин:

1) приходом до влади в Російській імперії (до складу якої входила суднохідна й суднобудівна територія України) Катерини II – прибічниці Просвітництва, ініціаторки першої реформи навчальних закладів із заснуванням системи міських і народних училищ (1762);

2) адміністративно-територіальним перетворенням українських земель із заснуванням намісництв і губерній після ліквідації гетьманської влади (1764);

3) створенням «Комісії об училищах, що потребують піклування», яка запропонувала проект загальноросійської системи освіти (1768);

4) відновленням флоту на Азовському морі (1769);

5) введенням класно-урочної системи в Російській імперії (1771);

6) відкриттям першого морського освітнього закладу на південних територіях – штурманської школи, діяльність якої стала прецедентом для інших (1776);

7) заснуванням Чорноморського флоту (1783);

8) відкриттям Морського кадетського корпусу на українських землях (Херсон, 1783).

З точки зору історії педагогіки як науки про генезу розвитку освіти і виховання обрану нами нижню межу дослідження – другу половину XVIII століття, науковці зазвичай визначають як початок періоду «пізнього Просвітництва» і пов'язують із укладанням Д. Дідро та Ж. Д'Аламбером знакової наукової праці – «Енциклопедія, або Загальний словник ремесл і наук» [91]. Саме з цього часу економічне та суспільне значення природничих наук міцно закріпилося в змісті освіти, відбувся якісний перехід від натуральної філософії до «точних» наук у прямому сенсі цього слова. Значно збільшився обсяг та наповнення названих наук, зросла їх систематизованість, що слугувало поштовхом до зростання якості освіти в цілому, морської зокрема. У Російській імперії початок епохи Просвітництва пов'язують з

виходом книги Катерини II «Про посади людина і громадянина...» (1783), яку було оголошено підручником, обов'язковим для вивчення у заснованих її реформами училищах [410]. На сторінках цього видання містилися відомості з етики та моралі, розповідалося про народні звичаї, прописувалися суспільні норми поведінки. Як було показано у наступному розділі, досвід написання книг першими особами держави, вивчення яких визнавалося обов'язковим у навчальних закладах середньої і вищої ланок освіти, було використано у Радянському Союзі.

Відповідно до запропонованої нами періодизації розвитку морської освіти в Україні, представленої в першому розділі дисертації, висвітленню подій I-го періоду (друга половина XVIII століття – кінець 1910-х років), присвячено наступні параграфи цього розділу. З огляду на визначені тренди (світові, континентальні, державні, локальні, об'єктно-галузеві, особово-індивідуальні), послідовно розглянуто сутність історико-педагогічних процесів на таких етапах: розбудовчо-формульовальному (1760-ті – 1800-ті рр.), системно-упорядкувальному (1800-ті – 1860-ті рр.), реформаторсько-законодавчому (1860-ті – 1910-ті рр.).

У процесі вивчення тенденцій розвитку морської освіти основну увагу приділено організаційно-педагогічним, історико-політичним, економіко-географічним, соціально-суспільним та галузево-професійним чинникам, які безпосередньо або опосередковано впливали на процес її розвитку. Винятково важливе значення надавалося встановленню пріоритетів державної освітньої політики, які визначали вектори розвитку морської освіти; виявленню базових педагогічних ідей і практик, що закладалися в основу діяльності системи морської освіти і виокремленню серед них продуктивних; з'ясуванню комплексу умов (соціально-економічних, матеріально-технічних, організаційно-педагогічних), у яких відбувалося її становлення і розвиток.

Розглянемо детальніше процеси, які мали місце у системі освіти в Європі та Російській імперії, та зміни у мореплаванні як сфери, професійно пов'язаної із морською діяльністю.

З історичних джерел [19; 23; 27; 501; 543] встановлено, що упродовж 1760-х – 1800-х років українські території Азово-Чорноморського басейну (Південна Україна, Північний Кавказ, Крим) та великих судноплавних річок (Дніпро, Дністер, Буг) увійшли до складу Росії. Після ліквідації козацької Січі її землі було включено до Азовської і Новоросійської губерній, а на землях Лівобережної Гетьманщини було створено Малоросійське генерал-губернаторство. У 1783 р. відбулося адміністративно-територіальне розмежування українських земель: замість розташованих тут військових полків створювалися намісництва, пізніше – губернії, якими керували губернатори, уповноважені опікуватися соціально-економічним та культурно-освітнім розвитком територій і населення. У 1785 р. на українських землях, як і на решті території імперії, було створено намісництва, керівниками яких призначено генерал-губернаторів, які окрім багатьох управлінських функцій спостерігали, щоб «кожний у всіх станах заробляв чесною і корисною працею..., молодь отримувала виховання за правилами чистої віри і доброї моралі та почуттях відданості престолу і Вітчизні» [19]. Місцеві дворяни отримали право створювати повітові й губернські дворянські зібрання, на яких приймалися важливі рішення локального характеру (наприклад, про заснування і підтримку конкретних освітньо-культурних установ і навчальних закладів).

Вивчення історико-педагогічних джерел дало змогу встановити спробу українського Гетьмана Кирила Розумовського здійснити реформи в армії та освіті, здійснену на початку другої половини XVIII століття. Серед основних положень реформ було введення форми (зокрема у навчальних закладах для хлопчиків), відкриття в усіх полках шкіл для навчання козацьких дітей, заснування університетів в Києві та Батурині [466]. І хоча у 1764 р. гетьманське управління було остаточно скасовано, полкові школи пізніше

було відкрито, їх вихованці носили форму, яка дещо відрізнялася від військової (третя пропозиція була відхилена Катериною II). Козаче військо було розгромлено, його залишки долучилися до російського флоту на Чорному морі в складі Чорноморського козачого війська (1787), решта козаків самостійно займалася перевезеннями і проводом кораблів Дніпром і Бугом, суднобудівним і риболовним промислами. Таким чином, різні види морської діяльності, притаманні козакам було збережено, наступність у передаванні багатовікових мореплавних і суднобудівних козачих традицій частково було втрачено, окремі елементи залишилися на індивідуальному рівні.

Поступово південноукраїнські землі із степового прикордонного краю ставали стратегічною та промисловою базою Російської імперії, а нові південні міста-порти (Херсон, Миколаїв, Одеса, Маріуполь), побудовані наприкінці XVIII століття на місці колишніх фортець та козацьких слобод (паланок), – основними морськими воротами зовнішньої торгівлі у Середземному морі. Характерним для соціально-економічного розвитку південного регіону стало: поглиблення поділу праці, що призвело до соціально-професійної стратифікації населення (зростала частина ремісників і торгівців, більшість з яких були пов'язані з водним транспортом); зростання кількості видів виробництв і відповідно підприємств, серед яких значну частку становили морські і річкові перевезення, риболовецький і суднобудівний промисли, які більш активно використовували найману робочу силу і давали значні прибутки; розширення внутрішнього і міжнародного торгового ринку імперії завдяки використанню морського і річкового транспорту.

До кінця століття відбулося остаточне розмежування південних міст за призначенням у такий спосіб: Миколаїв – воєнно-морський адміністративний центр і кораблебудівна база (адміралтейство із численними майстернями, експедиції та інші установи морського управління); Херсон – адміралтейство з будівництва невеликих суден, внутрішня торгова база; Севастополь –

воєнно-морська база та адміралтейство, що займалося ремонтом військових кораблів; Ізмаїл – головне місце перебування гребного флоту; Одеса – міжнародний центр і головний торговий порт; Маріуполь – найбільший порт на Азовському морі [507]. Встановлено, що саме такий розподіл у подальшому зумовив спеціалізацію й морських навчальних закладів, які відкривалися у названих містах.

Погоджуючись із думкою відомого дослідника історії Чорноморського флоту імперських часів В. Головачова щодо стратегічного значення порту, констатуємо, що у другій половині XVIII століття на південноукраїнських територіях з'явилися зручні через географічне положення гавані для суден (придатні як для військових, так і комерційних цілей) та портові верфі, які забезпечували потреби у кораблебудуванні різних типів суден (купецьких зокрема) [106, с. 256]. Зрозуміло, що обслуговування кораблів у порту, їх ремонт та будівництво потребувало фахівців різних спеціальностей, підготовка яких на місцях не здійснювалася. З'ясовано, що у перші роки існування для служби на суднах Чорноморського флоту направлялися морські офіцери з Балтики, матросів набирали з солдат, місцевих селян та козаків; кораблебудівників надсилали з Петербургу.

У процесі дослідження встановлено, що окремі науковці [311] вживають назву «портова школа» для позначення процесу навчання команд кораблів під час їх стоянки в порту. Підставою для цього виступають записи в архівних документах Херсонського морського порту: «Головний командир порту віддавав накази про проведення різних екзерцій відповідно до посад на кораблі ... Заняття мали відвідувати лейтенанти, унтер-лейтенанти і гардемарини, окремо займались ... матроси і корабельні учні» [262]. Спираючись на поодинокі вторинні відомості (архівних матеріалів на підтвердження інших аналогічних фактів не знайдено, оскільки переважна більшість із них сьогодні знаходяться на території Російської Федерації), можна констатувати, що зародження організованої морської освіти в Україні

відбулося саме на південних територіях у 1780-х роках разом із створенням інфраструктури міст-портів.

У процесі вивчення історичних документів знайдено уривчасті відомості про діяльність першого на південних територіях морського навчального закладу – штурманської школи для дітей із бідних рибацьких родин, яку було засновано в Таганрозі у 1776 р. Встановлено, що вона була організована за височайшим указом головнокомандувачем Чорноморського флоту з метою задоволення потреб флоту в морських фахівцях за прикладом Кронштадтської та Ревельської [558]. В архівних документах знайдено відомості, що у 1780 р. 17 підштурманів і 16 штурманських учнів «грамоті та цифірі» тут навчали чинні морські офіцери Азовського флоту [117]. У документах про діяльність морських навчальних закладів більш пізніх років зустрічаються посилання на названий навчальний заклад як взірець для наслідування з багатьох організаційно-педагогічних питань.

У процесі дослідження з'ясовано, що у цій школі викладав перший головнокомандувач Чорноморського флоту віце-адмірал Ф. Клокачов (1732–1783). Вивчення його біографії дало можливість встановити його внесок у розвиток морської справи в Україні, а саме: закладання основи для самостійності (від імперської Адміралтейств-колегії) Чорноморського флоту, уособлене у створенні адміралтейського правління при Херсонському адміралтействі (1783) [415]. Саме у приміщеннях названого адміралтейства з використанням його майстерень проводилися екзерції (випробувально-навчальні заняття) для юнаків, яких набирали для допомоги привезеним кораблебудівникам.

Дотримуючись суб'єктної лінії дослідження, можна констатувати, що вперше на українській території імперський адмірал, головнокомандувач флоту здійснював викладацьку діяльність у місцевому навчальному закладі й організував прототип навчання без відриву від виробництва – екзерції у «портовій школі».

У процесі дослідження встановлено, що значні заслуги в розвитку морської освіти має адмірал М. Мордвинов (1754-1845), який двічі (1785–1789 рр. та 1792–1799 рр.) командував Чорноморським флотом і доклав значних зусиль до розвитку науково-технічного забезпечення флоту, окремі кораблі й морські прилади якого використовувалася з навчальною метою. Встановлено, що для підготовки штурманів використовувався опис Азовського моря, укладений М. Мордвиновим. Адмірал заснував типографію Чорноморського адміралтейства, в якій друкувалися не лише управлінські документи, а й лоції з поясненнями і описами, які потім було передано Чорноморському штурманському училищу (назва перейнята у першого навчального закладу, відкритому у Таганрозі) [37]. У родинному архіві Мордвинових знайдено документи з описом використання досвіду козаків у будівництві кораблів для мілководдя (річок зокрема) та підняття затоплених турецьких суден із використанням повітряного дзвону (вперше у Російській імперії) [117]. Цей факт маловідомий, в історичних джерелах імперського і радянського періодів він відсутній, що свідчить про замовчування владами названих часів справжніх джерел набуття певних знань і досвіду щодо суднобудування для Чорноморського флоту.

Наступний головнокомандувач флоту, який зробив вагомий внесок у розвиток морської освіти, є адмірал М. Войнович (1750–1807). Після виходу у відставку він очолив Чорноморське штурманське училище у Миколаєві, яке було створено з переведеного у 1795 р. з Херсона кадетського морського корпусу. Саме він надав наказ про переведення до закладу типографії, заснував тут бібліотеку і театр, значно поповнив матеріально-технічну базу (кількість фізичних і морехідних інструментів), більшість з яких належали йому особисто. Серед адміністративно-педагогічних знахідок адмірала науковці [97; 230] зазвичай називають «Золоту» і «Чорну» книги (до яких заносилися імена учнів, «відмінних у наукових успіхах, благородної поведінки, послухом і зразковою охайністю» та тих, які «тривалий час в училищі виділялися лінощами, неблагопристойністю та невиправною

поведінкою» [29]) та використання у навчальному процесі моделі корабля реального масштабу (побудованого на подвір'ї училища) для проведення практичних занять. Отже, диспозиційна та ситуативна мотивація діяльності М. Войновича як командувача флоту і морського офіцера дворянського походження спонукала до дій, які дали результати в забезпеченні і стимулюванні навчання тогочасних вихованців та становили продуктивний досвід, перенесений у майбутнє.

За одностайною думкою воєнно-морських істориків, значний внесок у розвиток воєнно-морської освіти зробив адмірал Ф. Ушаков (1745–1817), який розробив власну стратегію морської «виучки» команди корабля під час стоянки в порту, основу якої складали практичні вправи з вивчення такелажу, підняття спеціально встановленими стовпами, які імітували корабельні щогли (при цьому вимагалось «блискавичне» виконання команд капітана). Вивчення джерел радянського періоду засвідчило, що саме ці вправи було перейнято для підготовки військових моряків в СРСР. Ф. Ушаков зробив внесок і в удосконалення бойової організації на кораблях, який полягав у введенні найбільш раціонального розподілу нижніх чинів і офіцерів за рівнем фахової підготовленості і знань [333], що по суті виступає прототипом диференціювання спеціалістів за категоріями. Більше того, адмірал видав наказ по Чорноморському флоту (1790) про удосконалення підготовки морських офіцерів, у якому вперше в імперії було встановлено періодичність та методику проведення навчань, порядок і систему контролю за ними з боку посадових осіб (прототип сучасного порядку підвищення кваліфікації й проходження атестації). У наказі вперше було визначено в нормативний спосіб зміст, структуру і терміни проведення тренувань і навчань відповідно до військових спеціальностей та бойового корабельного розкладу [285].

Слід наголосити, що розроблена адміралом стратегія підготовки і тактика ведення бою дозволила за весь час свого командування флотом не зазнати жодної поразки і не втратити в боях жодного корабля [301]. Тобто застосовані інноваційні на той час форми і методи воєнно-морської освіти,

яка реалізовувалася під час служіння на флоті і тому може бути віднесена до інформальної, виявилися дієвими та ефективними. Аналіз професійного профілю Ф. Ушакова надає підстави для висновку, що більшість прийнятих ним рішень і вчинених дій були результатом безперервної взаємодії зовнішніх ситуацій і внутрішніх переконань офіцера, сформованих вихованням у родині військових. Саме стійкій мотивації та спрямованості адмірала на успіх воєнно-морська освіта завдячує таким методичним прийомом, як «власний приклад».

З історичних документів встановлено, що у 1760–1800 рр. подальший розвиток отримала й нормативно-правова база торгового мореплавства Російської імперії. Так, у 1781 р. було видано Статут купецького водоплавства, який складався із 298 статей, що регулювали питання щодо плавання по морях, річках та озерах, і узагальнював раніше видані «законоуложення» [110]. Цей документ визначав порядок будування кораблів, обов'язки та взаємини між членами екіпажу, захисту і надання допомоги суднам при аваріях і в такий спосіб визначав зміст професійної підготовки та виховання морально-етичних якостей морських спеціалістів.

З метою виявлення глобальних тенденцій розвитку морської освіти проаналізовано факти, пов'язані із мореплаванням у світі. Встановлено, що упродовж 1760-х – 1800-х років відбулася низка ключових подій, які вплинули як на розвиток європейських країн в цілому, їх внутрішнє та зовнішнє мореплавання, так і на розвиток систем освіти. Назвемо найбільш вагомі. Прийняття «Декларації про незалежність» (1776), що уможливило оформлення колишніх британських колоній в окрему державу, яка дістала назву Сполучені Штати Америки (США) і у майбутньому відіграла значну роль у розвитку теорії та практики мореплавання, організації підготовки морських спеціалістів (особливо для воєнно-морського флоту). Прийняття «Декларації прав людини і громадянина» (1789) у результаті Великої Французької революції (1789–1799), що суттєво вплинуло на подальший розвиток європейських країн та їхніх освітніх систем. Відкриття нових

земель (Австралії й Нової Зеландії) голландськими та англійськими мореплавцями, що призвело до розширення зв'язків Європи з країнами Африки та Азії й надало торгівлі світового характеру [91]. На думку більшості науковців, до початку ХІХ-го століття в основному завершився процес відкриття населених континентів, оскільки було пройдено і досліджено всі значні річки, нанесено на карту світу всі великі озера, встановлено основні риси рельєфів населених територій.

Узагальнення морських походів, які здійснювалися у світі впродовж 1760-х – 1800-х років, за призначенням, дало можливість побудувати таку їх класифікацію:

- походи, які відбувались з метою відвідування місць, пов'язаних із священною історією (до Царгороду, Єрусалиму, гори Сипай, на Афон);
- офіційні поїздки за наказом уряду (посланців із дипломатичними місіями, молодих людей на «навчання дворян наукам, новим військовим мистецтвам та правилам поведінки» [414]);
- наукові експедиції з метою відкриття нових земель, вивчення течій і вітрів, особливостей узбережжя;
- бойові походи (захист власних територій чи бажання завоювати нові);
- перевезення товарів (морська торгівля), пошти і пасажирів;
- риболовний промисел.

Отже, відбулося значне розширення мети використання морського і річкового транспорту, що зумовлювало зростання потреби у спеціалістах і спонукало до розвитку морської освіти.

У зазначені роки продовжився розвиток суднобудування; у 1780 р. Джеймс Уатт запатентував парову машину, у 1783 р. маркіз де Жуффруа спустил на воду човен із паровим двигуном; у 1787 р. Джон Фітч побудував перший пароплав (у наступному році у США було розпочато регулярні комерційні і туристичні рейси із завантаженням 30 пасажирів за один раз); у 1800 р. Роберт Фултон у Франції сконструював власну модель підводного човна, у 1807 р. побудував корабель із гребним колесом, а вже у 1819 р.

американське судно з гребними колесами вперше перетнуло Атлантичний океан [407]. Розвиток технологій суднобудування в Європі та світі призвів не лише до появи нових окремих елементів, а й до нової епохи у мореплаванні. Встановлено, що все це стало можливим за умови підтримки державою наукових розробок окремих дослідників і швидкого їх запровадження у практику з метою отримання конкурентних переваг у морській галузі. Узагальнюючи наведені факти, констатуємо, що наприкінці XVIII століття було закладено світовий тренд на інтеграцію науки, техніки і виробництва (суднобудівної галузі зокрема) задля досягнення економічного ефекту.

У процесі дослідження знайдено відомості про факт розробки проекту першого російського підводного човна та водолазного спорядження (1799) жителем українського південного міста Кременчука С. Ромадановським і винайдення пристосування для підняття затонулих суден купцем Д. Биковим-Поздняковим [117]. На жаль, ці винаходи у той час в Росії нікого не зацікавили (місцевих спеціалістів ще не було, імперський генерал-губернатор не передав нікому їх на розгляд) і тому не були реалізовані ані у науковому, ані в комерційному аспектах. Ми пояснюємо це недостатньою увагою з боку імператора Павла I та тогочасного намісника Новоросійських земель П. Зубова не лише до ініціатив місцевого населення щодо суднобудування, а й до розвитку морської галузі на українських територіях загалом. Цей приклад є яскравим підтвердженням припущення про виключно важливу роль очільників держави та регіональних адміністративно-територіальних одиниць у визначенні пріоритетів державної політики, які детермінують розвиток усіх суспільно-виробничих галузей (морської та освітньої зокрема).

Для встановлення локальних тенденцій розвитку морської освіти схарактеризуємо процеси, що відбувалися у системах освіти європейських країн.

Встановлено, що у 1763 р. у Пруссії вийшов закон «Про обов'язкову загальну освіту», згідно з яким батьки повинні були посилати до школи дітей віком від 5-ти до 13-ти років. У народних школах дітей нижчих прошарків

суспільства навчали читання, письма та рахування; у «школах навчання», які набули поширення в країнах Західної Європи із розвитком мануфактури і фабричного виробництва, елементарну освіту давали дітям робітників. Яскравим прикладом школи навчання є ланкастерські школи – так звані «школи взаємного навчання», які набули неабиякого поширення в Європі (після війни 1812 р. і у Росії). Вони організовувались на основі англійської Белл-Ланкастерської системи, коли старші і більш підготовлені юнаки (так звані «монітори») за допомоги вчителя і під його керівництвом проводили заняття з рештою учнів (на кшталт козацької системи навчання молодших побратимів старшими). У таких школах від 600 до 1000 дітей мали змогу навчитися читати релігійні книги, писати та рахувати [188]. Зауважимо, що із прийняттям «Загального положення про школи» (1794) усі навчальні заклади Пруссії оголошувалися державними, а початкова освіта – безкоштовною.

У цей період у трьох країнах Західної Європи – Англії, Франції і Німеччині – кількість щорічно друкованих світських книг збільшилася з 12 до 20 тисяч назв, причому співвідношення книг, надрукованих німецькою та латиною становило 10 до 1 [470]. У цей час переважна більшість книжок із мореплавання для підготовки фахівців у Російській імперії завозилися з Англії та Голландії.

Промисловий переворот другої половини XVIII століття закріпив за Англією провідні позиції у світовій економіці, а початок інтенсивного будівництва пароплавів зміцнив її позиції «володарки морів». Разом із цим, країна не поспішала із започаткуванням морських освітніх закладів, надаючи перевагу морській практиці. У 1791 р. у Франції було запропоновано новий план організації системи народної освіти, який передбачав створення чотирьох ступенів школи: перший – початкові навчальні заклади, другий – семирічні навчальні заклади, третій – спеціальні навчальні заклади, четвертий – інститут (перший ступінь безкоштовний, інші – платні) [91]. Знаними стали морські школи у Ля-Рошелі та Тулоні.

Отже, у провідних європейських країнах почала вибудовуватися державна система освіти із законодавчою базою, національними традиціями і власною дидактичною базою, у якій морська освіта посіла чільне місце.

У Російській імперії у другій половині XVIII століття у розвитку освіти можна виокремити два етапи: французький (1760–1780) і німецький (1780–1800) та такі державні тенденції: створення управлінських структур, які розробляли нормативно-правову базу діяльності навчальних закладів; розширення мережі навчальних закладів різних типів, посилення принципу становості. У 1768 р. було створено «Приватну комісію про училища», яка підготувала кілька проектів освітніх реформ: «1) про нижчі селянські училища; 2) про нижчі міські училища; 3) про середні училища; 4) про училища для іновірців» [411]. За задумом, у перших двох типах навчальних закладів елементарну освіту мали здобувати усі хлопчики під керівництвом духовенства чи світських учителів за рекомендаціями, виданими Священним Синодом; у середніх училищах – гімназіях закритого типу багатопредметний курс навчання, що включав гуманітарні та реальні науки, мали опановувати сини дворянства та різночинців. Встановлено, що ця комісія брала участь й у розробці навчальних планів таких освітніх закладів, як військові та інженерні кадетські корпуси [509], організація навчання в яких відповідала гімназіям закритого типу.

У 1771 р. на території імперії було запроваджено класно-урочну систему навчання, яка перш за все була реалізована у військових і морських кадетських корпусах Москви та С.-Петербургу. З історичних джерел з'ясовано, що у цих навчальних закладах з'являються такі поняття, як розклад екзерцій (навчальних занять), режим (кількість занять на день, тривалість кожного), таблиць успішності. Для врахування успіхів вихованців було введено «щомісячні таблиці» М. Ломоносова, в яких відмічалася поведінка під час занять і виконання домашніх завдань (за допомогою таких параметрів: В. В. – все виконав; Н. У. – не знав уроку; Н. Ч. У. – не знав частини уроку) [14]. Саме досвід цих навчальних закладів об'єднання учнів

приблизно однакового віку у групи (класи) для поступового вивчення спочатку арифметики, геометрії, тригонометрії і лише потім – навігаційних наук, було перейнято у морських навчальних закладах, які відкривалися на південноукраїнських територіях.

Відбулися зміни у системі воєнно-морської освіти: відповідно до прийнятого для морських корпусів статуту (1766), програма навчання тепер складалася з таких трьох груп наук: «1) ті, що слугували керівництвами для пізнання предметів, необхідних громадянському званню – мораль, економіка, юриспруденція; 2) корисні або художні – фізика, астрономія, географія, навігація, природознавство, воєнні науки, архітектура, музика, танці, фехтування, скульптура; 3) ті, що слугували керівництвом для пізнання інших мистецтв – логіка, риторика, хронологія, латина, французька мова, механіка» [40].

У 1782 р. було створено «Комісію про створення народних училищ», яка запропонувала проект відкриття навчальних закладів різного рівня, викладений в «Статуті народним училищам Російської імперії» (1786). Передбачалося, що в кожному губернському місті будуть відкриті головні училища із 4-ма класами (окрім програми малого училища передбачалося вивчення Закону Божого, історії, географії, геометрії, механіки, фізики, природознавства, архітектури), у повітових містах – малі народні училища із двома класами (тут упродовж двох років мали навчити читати, писати, рахувати, учні вивчали священну історію, катехізис, громадянознавство, чистописання, малювання). З цього року було введено предметне викладання, розклад занять, єдині терміни початку і закінчення занять (навчальний рік), класну дошку, класні журнали, в яких відмічалися навчальні успіхи та відвідування занять, єдині навчальні плани, тобто вжито низку заходів, спрямованих на уніфікацію освітнього процесу у різних типах навчальних закладів [150].

Розвивалися приватні навчальні заклади, залишалася затребуваною домашня освіта (гувернери); набували популярності закриті навчальні

заклади – виховні будинки і пансіони (запропоновані директором Сухопутного шляхетського корпусу, президентом Академії мистецтв Іваном Бецьким) [14]. Встановлено, що воєнно-морські навчальні заклади були лише державної форми власності.

До середини XVIII століття в імперії функціонували: кадетські корпуси для дітей дворян, гарнізонні школи (для дітей солдат), адміралтейські школи для дітей нижчих морських чинів, портові школи для дітей майстрових і портових службовців [284, с. 437-438]. Започатковані у 1717 р. школи для навчання «теслярських, матроських і ковальських дітей» у 1780-х роках були перетворені на штурманські училища. У процесі дослідження з'ясовано, що в морських навчальних закладах здійснювалася й внутрішня диференціація за рівнем навчання: вихованців, які виявляли успіхи в навчанні, називали «теористами», вони вивчали «вищий аналіз», астрономію, теоретичну механіку і кораблебудування; інших – «астрономістами», вони вивчали ще навігацію і морехідну астрономію [77]. Формально диференціація відтворювалася в розташуванні вихованців у класі: тих, які навчалися краще, саджали на перші «лавки» – прийом, запозичений з Києво-Могилянської академії.

Отже, у Російській імперії до середини XVIII століття морській освіті була притаманна зовнішня і внутрішня диференціація: для потреб порту і флоту з юнаків певного віку (додаток В), залежно від їх соціального походження, у спеціалізованих навчальних закладах готували морських офіцерів і фахівців різних рівнів і різних спеціальностей. У столичних морських корпусах сформувалися певні організаційно-педагогічні вимоги і так звані традиції (певне оформлення навчальних кабінетів і холів, шикуння вихованців і т. і.), які бралися за основу (приклад) при започаткуванні морських освітніх закладів на українських територіях.

Встановлено, що режим дня, встановлений для першого морського кадетського корпусу тривав вісім годин: з 7.00 до 11.00 вихованці вивчали математику, морські науки (навігацію, астрономію) та іноземні мови; потім

передбачалася перерва на обід; з 14.00 до 18.00 продовжувалися заняття, на яких вивчалися географія, російська словесність, історія і «рапірна наука» (фехтування) [72]. Зважаючи на такий розподіл годин на окремі предмети можна зробити висновок про існування освітніх пріоритетів – базовими (більш важливими для професії) визнавалися ті, що вивчалися зранку: арифметика, геометрія, тригонометрія, навігація, астрономія, географія і ведення «шанечного диурнала» (вахтового журналу); решта предметів складала академічну складову освіти. Саме такий підхід до організації освітнього процесу було перейнято для морських навчальних закладів, що відкрилися на півдні імперії у другій половині XVIII століття.

Як було показано в попередньому параграфі, до середини XVIII століття на українських землях школи існували при церквах, монастирях та полках (козачих та Української фортифікаційної лінії). Простежувалася відсутність спадкоємності від одного типу навчального закладу до іншого; вони не створювали єдиної системи неперервного навчання, практично кожен тип існував окремо (не лише організаційно, а й змістовно). Не було єдиних навчальних планів і програм, зміст навчальних дисциплін визначався обраними книгами і підручниками (яких було замало і лише у вчителя), матеріал яких учні повинні були засвоїти в певній послідовності. У другій половині XVIII століття освітні центри із розвиненим шкільництвом і друкарством – Київ, Харків та Чернігів опинилися на території Російської імперії, Львів – на території Речі Посполитої, пізніше – Австро-Угорської імперії. Зазначимо, що навчальні заклади в Російській імперії діяли за іншими, ніж польські чи австро-угорські, принципами, а саме: державність шкіл, поєднання професіоналізму з енциклопедизмом, перевага морських і математичних наук, примусовість навчання та суворий режим.

Провідним освітнім закладом залишалася Києво-Могилянська академія, в якій з середини XVIII століття відкрилися класи чистої (алгебра та геометрія) і змішаної (архітектура, механіка, гідростатика, гідравліка, оптика, тригонометрія, астрономія, гідрографія, математична хронологія та

ін.) математики, що давало змогу її окремим випускникам викладати в інших навчальних закладах (зокрема морських), досягати успіхів у науці й різних професіях, зокрема мореплаванні та суднобудуванні. Навчальний заклад не припиняв підтримувати зв'язки із європейськими університетами та академіями, завдяки чому його вихованці часто продовжували навчання за кордоном (хоча у самій академії навчалися до двох тисяч осіб не лише з України, а й Білорусі, Росії, Молдови, Сербії, Чорногорії, Болгарії та Греції [354]). Після повернення більша частина з них (так само, як і найкращі випускники, які не виїжджали) запрошувались служити у заклади та установи Москви і С.-Петербургу. Погоджуючись із висновками українського історика О. Субтельного, вважаємо, що «Росія користувалася інтелектуальним потенціалом України, завдяки чому вона стала в авангарді культурного розвитку на захоплених територіях» [501].

На жаль, у вказані роки академія поступово перетворилася на замкнений становий навчальний заклад для дітей духівництва, позбавлений державної матеріальної підтримки. Лише зусиллями вищого українського духівництва та козацьких старшин дещо покращувалося матеріальне забезпечення академії, наприклад, була створена фізична лабораторія, придбано книжки. Так, за каталогом 1791 р. бібліотека закладу нараховувала 5534 позиції друкованих видань, із яких 3,5 % склали книги природничо-наукової тематики (58 з фізики, з них – 41 латиною; 46 з математики, з них – 13 російською; 36 з географії, з них – 26 російською; 6 книг багатогалузевого характеру, 4 – з біології, 3 – з астрономії) та понад 200 рукописів лекцій [349; 305; 465]. Аналізуючи зміст навчання в академії та його науково-дидактичне забезпечення, можна зробити висновок, що до кінця XVIII століття Києво-Могилянська академія втратила значення як світський прогресивний освітній заклад і перетворилася винятково в заклад духовний.

Наприкінці 1780-х рр. була офіційно заснована «Типографія Київської академії при лаврі Печерській», де тепер друкувалися світські книжки (підручники, панегірики, промови, Київські місяцеслови – астрономічні

календарі) російською та іноземними мовами (друк українською і польською, популярними дотепер, височайшим указом було заборонено). Разом із цим, розвитку приватного друкарства сприяв указ Катерини II «Про вільні типографії» (1783), який дозволяв приватним особам відкривати типографії в усіх губернських містах. Дозволялося «друкувати книги російською та іноземними мовами, включаючи східні...», проте вводилася певна цензура з боку «Управи благочинія» [301].

Користуючись нагодою, відомий російський видавець М. Новіков (1744–1818) заснував кілька власних типографій на українських територіях: у Києві, Полтаві, Глухові. Серед багатьох його видань у ракурсі нашого дослідження привертає увагу «Давня російська гідрографія» (1773), яку науковці вважають першим спеціальним виданням і початком гідрографії [461]. Слід зазначити, що перша друкарня на південноукраїнських землях була заснована ще в 1764 р. (при губернській канцелярії Новоросійської губернії) губернатором О. Мельгуновим (засновник друкарні у Морському кадетському корпусі) у місті Єлисаветграді (форті св. Лісавети, заснованому у 1752 р.) [121]. З 1765 р. центром управління Новоросійського краю став Кременчук, тому сюди переїхала губерніальна канцелярія разом із типографією. Найпершу друкарню в Харкові – «Наказу суспільного піклування» було засновано у 1793 р. Головним чином вона слугувала для потреб Губерніального правління, проте часом тут друкувалися й світські книжки [466]. У процесі дослідження встановлено, що у 1792 р. протоієрей М. Стрельбицький отримав височайший дозвіл і заснував друкарню у Дубоссарах [301]; Голова Чорноморського адміралтейського правління М. Мордвинов запросив відомого московського друкаря С. Селивановського для заснування друкарні в Миколаєві, яка у 1797 р. відкрилася, а вже у 1798 р. тут почали виходити книжки, присвячені переважно мореплаванню, та підручники й навчальні посібники [97]. Наголосимо, що наприкінці XVIII століття урядові друкарні були засновані майже в усіх центральних містах губерній і діяли при губернських канцеляріях або при Приказах громадського

підкування – установах, що опікувалися навчальними і благодійними закладами. Такі друкарні були засновані й в Кам'янці на Поділлі (1798), Житомирі (1799), Києві (1799).

Встановлено, що через рік після переходу Львова під владу Австрії (1772) розпочала свою діяльність друкарня А. Піллера, яка видавала підручники, наукові трактати, дисертації, календарі, періодичні видання, каталоги книгарень та ін. До початку ХІХ століття тут було надруковано більше 450 видань, з яких 50 – природничо-наукової тематики: підручники, дисертації, науково-популярні праці, періодичні та довідкові видання тощо [470]. На сторінках календарів подавалися найрізноманітніші відомості науково-популярного і довідково-рекомендаційного характеру (наприклад, у «Новому календарі на рік 1775» на 150 сторінках були представлені відомості про нові винаходи, навколосвітні подорожі, а також різні хронологічні таблиці). І хоча всі видання виходили німецькою, польською або французькою мовами, вони користувалися попитом навчальних закладів.

У зазначений період відбувалися перетворення в Харківському колегіумі, заснованому у 1734 р. за зразком Києво-Могилянської академії (із подібним змістом та організацією навчання) з метою підготовки дворянських дітей до державної служби. У 1769 р. тут були започатковані «додаткові класи» з викладанням прикладних (геодезія, інженерна справа, артилерія, музика, танці, малюнок, живопис та архітектура) і гуманітарно-природничих наук (математика, історія, географія, французька, німецька та італійська мови). Викладачами переважно працювали випускники Києво-Могилянської академії, а вихованці навчалися за тими самими підручниками (наприклад, «Граматикою Слов'янською» М. Смотрицького та «Лексиконом слов'яно-руським» П. Беринди). У 1768 р. для синів козацької старшини, дітей купців, міщан та урядовців губерніяльне правління в колегіумі започаткувало безкоштовні додаткові класи – «казенне училище», які по суті були сукупністю спеціальних шкіл: військової, музичної, мистецької (учні вивчали французьку і німецьку мови, математику, геометрію, малювання, інженерію,

артилерію, геодезію). Вчителі колегіуму за роботу отримували невелику платню і харчі; крім учителів, ще були «дядьки», які стежили за поведінкою учнів додаткових класів, вчили їх іноземної мови. Цікаво, що в додаткових класах була поширена система вибору предметів самими учнями – вони обирали за бажанням спеціалізовані предмети (окрім латини та грецької мови, які були обов'язковими) [252]. Учні колегіуму жили або вдома, або на квартирах; бідні – у бурсі. До послуг учнів колегіуму була багата бібліотека, закладена його засновником, єпископом Єпіфанієм Тихорським. До кінця XVIII століття Харківський колегіум поступово втратив учнів світського походження і тому в 1790 р. отримав назву і статус семінарії.

Аналогічна ситуація склалася і з Чернігівським та Переяславським колегіумами, які наприкінці XVIII століття перетворилися на духовні школи. Вивчення архівних документів засвідчило, що серед професійних шкіл середньої ланки в Україні переважали музичні (співочі) та художні. Більше того, у процесі дослідження встановлено, що кращих студентів колегіумів спеціально направляли до німецьких університетів для «приготування до викладацької посади», або щоб «насититися досконалістю наук» [354], а не для отримання спеціальної освіти.

Отже, державна освітня політика Катерини II (з пріоритетом на асиміляцію українського народу) у другій половині XVIII століття довершила справу, розпочату Петром I, й остаточно поклала кінець вищій і середній спеціалізованій (професійно-технічній) освіті на українських землях. Як засвідчили архівні документи, неодноразові клопотання українських можновладців про дозвіл на започаткування університетів у Києві, Батурині, Ніжині, Новгороді-Сіверському (за винятком випадку з Катеринославом) підтримки у Катерини II не знайшли. Було продовжено традицію запрошення найкращих українських викладачів та випускників академій на роботу до урядових установ та державних навчальних закладів різних типів, започаткованих у С.-Петербурзі та Москві, де навчалися вихідці з різних

земель, українських зокрема. У такий спосіб український народ позбавлявся національної еліти та фахових спеціалістів, з морською освітою зокрема.

Таким чином, до початку 1800-х років розширилися сфери використання морського й річкового транспорту, сформувалися промислові галузі: портова, риболовна, морської і річкової торгівлі, суднобудування, водних перевезень, почав формуватися технічний флот і закладатися галузь морського туризму. Всі вони потребували фахівців із морською освітою різного рівня і спеціалізації, яких вкрай не вистачало. Саме тому на місцях можна було спостерігати реалізацію методу спроб і помилок – відкриття державними особами (головнокомандувачами флоту і очільниками губерній) морських освітніх закладів різного типу і спрямування.

Дотримуючись суб'єктної лінії дослідження, розглянемо діяльність державних службовців та очільників губерній з точки зору їх ролі в становленні та розвитку морської освіти на українських землях.

Встановлено, що перший генерал-губернатор Малоросії П. Румянцев (1725–1796) при укладанні Кючук-Кайнарджійського мирного договору відіграв ключову роль в отриманні можливості тримати флот на Чорному морі й форпост на Азовському (окрім європейських прав для торгових кораблів на Чорному морі) [27].

У подальшому розвитку подій найвпливовішою людиною, яка відіграла ключову роль у суспільно-політичному, соціально-економічному та воєнно-морському розвитку територій Азово-Чорноморського басейну, був засновник багатьох міст на півдні України та професійно-технічної освіти (морської зокрема) Григорій Потьомкін (1739–1791). Він не лише засновував міста, а й будував фортеці, порти, верфі та кораблі нової конструкції для потреб Чорноморського флоту (деякі у співпраці із козаками), сприяв розвитку торгівлі та «промислів, які існували здавна: соляного та риболовного» [374, с. 14]. Саме він вперше в імперії розробив стратегічний документ – програму розвитку Чорноморського флоту, в якому було обґрунтовано не лише кількість і типи необхідних кораблів різних рангів, а й

перелічено морські освітні заклади для підготовки фахівців і навіть зазначено перелік необхідних книг із суднобудування [556].

При створенні навчальних закладів Г. Потьомкін переймався, перш за все, практичністю освіти. Ще в 1776 р. він виписав ордер Азовському губернатору Е. Черткову про «будівництво школи для малолітніх, де мали вивчатися не лише первинні, а й вищі науки на грецькій, російській, татарській та італійській мовах, а сироти та діти збіднілих батьків навчалися казенним коштом» [260]. З'ясовано, що для дітей купців, різночинців, матросів і солдат за наказом князя започатковувалися портові, гарнізонні й форштадтські школи, які очолювали чинні та відставні морські офіцери, для дітей Чорноморського козачого війська – парафіяльні та січові школи [262, с. 87-88].

З архівних матеріалів (листів князя до імператриці зокрема) можна дізнатися про наміри Г. Потьомкіна створити на півдні морський кадетський корпус на кшталт такого у С.-Петербурзі [556]. У Повному зібранні Законів Російської імперії знайдено Указ Катерини II «Про перевід училища для одновірних іноземців при артилерійському кадетському корпусі у місто Херсон» (1783) [364]. І хоча такого переведу не сталося (документального підтвердження цього факту в архівах не знайдено), проте морський кадетський корпус у Херсоні був заснований. Докази цього факту можна знайти у записках відомих мандрівників тих часів [24] та особистому архіві князя, де зберігається ордер 1789 р. адміралтейському обер-штер-крігс-комісару М. Фалєєву про будівництво приміщення для розміщення учнів (дітей дворян і різночинців) і вчителів для навчання навігації [262]. У «Чорнових записках покійного князя про міри з облаштування флоту, адміралтейств і портів» читаємо таке: «Кадетський корпус побудувати на 360 осіб. Завести невелике училище кораблебудування і забезпечити його новітніми англійськими та французькими книгами» [260]. Серед особистих паперів Г. Потьомкіна знайдено й припис про переведення Херсонського кадетського корпусу до Миколаєва – міста, яке у 1790-х роках стало воєнно-

морським центром Північного Причорномор'я. У 1793 р. М. Мордвинов, будучи головою Чорноморського правління, направив вже новому наміснику краю креслення будинку для кадетського корпусу, виконане князем власноруч [551]. Оскільки коштів на будівництво не надійшло, для занять облаштували один із складів Адміралтейства, куди в 1795 р. і було переведено Херсонський кадетський корпус.

Опікувався Г. Потьомкін розвитком морських наук – за його ініціативою у 1784 р. офіцери штабу почали топографічні виміри в Криму, у результаті чого були укладені карта і атлас Тавриди. Багато наукових книг були надруковані у пересувній друкарні князя, яка завжди супроводжувала його в походах. З'ясовано, що друкарня Г. Потьомкіна була досить велика: мала вона руський та грецький шрифти, а перебуваючи в Яссах, зі Львова набула ще й латинського шрифту. Станків для друку книжок було чотири, а крім цього, один спеціальний станок для друку карт та картин, на якому друкувалися також і дворянські грамоти [121]. Друкарня разом із князем побувала у різних містах, тому книжки, видані за її допомогою (навіть твори самого князя), мають відмітку Кременчука, Ясс, Херсона, Бендер. Після смерті князя його мандрівну друкарню не було повернуто до С.-Петербургу, а передано «Наказу суспільного піклування» Катеринослава (тут вийшли дві книжки: «Настанова сину», 1796 р. українського філософа В. Золотницького та «Начальное учение французского языка», 1800 р. Ф. Заставського) [301].

Погоджуючись із висновком, зробленим іншими дослідниками [85; 191; 272], беззаперечним вважаємо факт успішної реалізації особистої зацікавленості Г. Потьомкіна в започаткуванні організованої морської освіти на південноукраїнських землях та його ключової ролі у закладанні фундаменту для освітньо-культурного середовища.

У 1796 р., із змінами пріоритетів у державній політиці та поглядах на роль Чорноморського флоту, Павло І ліквідував Морський кадетський корпус у Миколаєві. Проте, новий імператор зробив суттєвий внесок у розвиток законодавчої бази мореплавання: у 1797 р. вийшов височайший указ про

розподіл торгового мореплавання з портів Чорного моря на «велике» – по Архіпелагу та Середземному морю (яке у подальшому отримало назву «далеке») та «мале» – Чорним і Мармуровим морями (яке згодом називалося «каботажне») [72, с. 150]. У цьому ж році було затверджено новий «Статут воєнного флоту» (замість «Морського статуту» Петра I), в якому було прописано обов'язки всіх чинів флоту і зазначено, що тепер при головнокомандувачі мали бути історіограф – для «ведення впорядкованого опису морських кампаній» (воєнних походів або географічних експедицій); професор астрономії, до обов'язків якого входила перевірка обчислень штурманами точного місцезнаходження корабля, зйомка берегів, метеорологічні та інші наукові спостереження, навчання гардемаринів; «майстер малювання» для замальовування краєвидів та рідких предметів «природничої історії» [72, с. 184]. Цей урядовий крок вважаємо винятково важливим у розвитку не лише нормативно-правової бази воєнно-морського флоту, а й морської теорії та практики взагалі й морської освіти зокрема, оскільки він сприяв їх подальшому розвитку.

Позитивним для розвитку морської освіти було й рішення імператора про заснування при Адміралтейств-колегії «Особливого комітету» (1798), пізніше перетвореного на Адміралтейський департамент (1805), який мав «докладати всіляких зусиль до видання корисних творів, обирати різні статті для перекладу з іноземних мов...» [72, с. 386]. Зазначимо, що серед членів комітету були історіограф флоту віце-адмірал О. Шишков (майбутній міністр народної освіти) та автор одних із найкращих морських підручників П. Гамалея (випускник Києво-Могилянської академії).

Павло I видав указ й про заснування нових морських навчальних закладів, серед яких Херсонське морське артилерійське училище (1793), яке готувало унтер-офіцерів корпусу морської артилерії (у 1795 р. переведено до Миколаєва); його вихованці вивчали математичні й морські науки, мови (російську, англійську, французьку) та військові науки. Випускники цього закладу, у свою чергу, зробили свій внесок у розвиток морської освіти. Серед

найбільш відомих можна назвати Василя Залеського, який 10 років працював у цьому училищі викладачем, а будучи генерал-майором, упродовж року очолював заклад; Олександра Ільїна – викладача морських наук, автора підручників «Наука морської артилерії» та «Практична морська артилерія»; Василя Мещерякова – начальника артилерійського правління Морського міністерства [231]. Отже, закладені в Києво-Могилянській академії традиції продовжуються вже на південних землях, коли найкращі випускники працюють у цьому або інших навчальних закладах учителями та пишуть навчальні книги.

У процесі дослідження встановлено й першу спробу організації підвищення кваліфікації фахівців, коли за ініціативи Павла І й при сприянні головнокомандувача Чорноморського флоту П. Зубова у 1797 р. у воєнно-морських центрах (Миколаєві та Севастополі) було започатковано спеціальні офіцерські класи для «флагманів, капітанів та офіцерів» з метою ознайомлення з новинками в морській теорії та практиці, вивченні «необхідних для морського офіцера наук: тактики, еволюції, навігації, морської практики, корабельної архітектури» і нового Статуту воєнного флоту [73]. Це був перший в Україні організаційно-педагогічний досвід підвищення кваліфікації, який ще не мав ознак впорядкованості й систематизації, проте вже вирізнявся формою та методами (лекції, що читали посадовці та службовці або запрошені із столиці науковці, самостійне опрацювання документів).

У 1798 р., відповідно до імператорського указу, в Херсоні було засновано училище корабельної архітектури (паралельно із таким самим у Петербурзі), де навчалися майбутні корабельні майстри, механіки, гідравліки та вчителі для морських навчальних закладів. Через два роки воно також було переведене до Миколаєва як воєнно-морського центру, розформоване у 1803 р. (через визнання С.-Петербургу єдиним центром підготовки корабельних майстрів). З'ясовано, що цього ж року в Миколаєві для дітей дворян, службовців та різночинців було започатковано Чорноморське

штурманське училище. Термін навчання складав 8 років, упродовж яких передбачалося поетапне вивчення правопису, арифметики, геометрії, тригонометрії, навігації, астрономії, геодезії, еволюції (маневрування), англійської мови; вихованці мали навчитися використовувати морські карти та інструменти, креслити плани [230]. Училище перейняло організаційно-педагогічні основи (закритий тип закладу, чіткий режим дня, носіння форми, передбачення у змісті освіти теоретичної і практичної частин, розподіл вихованців на казеннокоштных та пансіонерів, організація вихованців для проведення занять у групи, залучення до викладання найкращих морських офіцерів) і традиції (шикування вранці для підняття прапора) морського кадетського корпусу (заснованого у Херсоні Г. Потьомкіним), на базі якого воно було відкрито (у будівлях закладу, підготовлених приміщеннях), і продовжувало їх розвиток упродовж багатьох років свого існування.

У процесі дослідження встановлено факт відкриття у Вознесенську у 1807 р. (під час приєднання Чорноморського козачого війська до Російської імперії) за проектом отамана Бузького козачого війська М. Кантакузена училища для дітей козаків (закрито у 1817 р. разом із ліквідацією війська). На жаль, відомостей про цей навчальний заклад майже немає, окрім того, що як і в інших запорізьких школах вихованців тут навчали читанню і письму, а також військовій та морській справі [471].

З'ясовано, що у 1808 р. з метою розвитку морської торгівлі Азовським морем було введено посаду Головного попечителя купецького судноплавства, на яку призначено Таганрозького градоначальника барона Б. Кампергаузена (1772–1823). Встановлено, що він відкрив комерційну гімназію і на височайше ім'я подав клопотання про відкриття лоцманського училища для підготовки шкіперів. Відкриття нового навчального закладу не сталося (через нестачу коштів), проте надано дозвіл направити дванадцять пансіонерів до Миколаївських штурманських класів [558].

Знайдено й відомості про проведення у Севастополі Конференції з морської тактики (1797) – події, яку можна вважати початком науково-

практичної роботи у галузі «морська освіта» [106]. На жаль, більш детальної інформації в українських архівах немає, оскільки захід проводився для воєнних моряків, а більша частина архіву воєнно-морського флоту знаходиться на території Російської федерації.

Отже, у виникненні і розвитку системи морської освіти в Україні на розбудовчо-формувавальному етапі (1760-ті – 1800-ті роки) спостерігається чітко виражені тенденції: започаткування навчальних закладів у місті, в якому розташовувалося правління флоту (Херсон, пізніше Миколаїв) з метою використання його ресурсів в освітньому процесі (проведенні занять і проходження практики зокрема); активна участь в їх створенні та забезпеченні функціонування головнокомандувачів Чорноморського флоту; орієнтування у визначенні змісту морської освіти на нормативні документи – статuti воєнно-морського флоту (1720 р., 1797 р.) та купецького судноплавства (1781 р.); поступове зростання кількості юнаків, що долучалися до здобуття морської освіти та числа навчальних закладів.

Узагальнення відомостей про перші морські навчальні заклади, професійно-культурні установи та управлінські галузеві структури (із зазначенням року створення), які заклали підґрунтя формування у подальшому системи морської освіти в Україні, представлено у таблиці 2.1. Підсумовуючи, можна констатувати, що в другій половині XVIII століття в Російській імперії, до складу якої входила водохідна територія України, для виникнення і розвитку морської освіти були наявні соціально-економічні умови та державно-політичні інтереси: засновано Азовську флотилію та Чорноморський флот з інфраструктурою, створено виробничу базу (порти, верфі) та управлінські структури (Чорноморське адміралтейство, комітети), професійне і суспільно-культурне середовище (через професійно-індивідуальну взаємодію та особисту участь у діяльності установ і закладів), з урахуванням світових трендів у розвитку мореплавання та відповідно до європейських тенденцій і місцевих традицій закладено її організаційно-педагогічні основи.

Таблиця 2.1

Структурні компоненти системи морської освіти другої пол. XVIII ст.

<i>Морські освітні заклади</i>	<i>Професійно-культурні установи</i>	<i>Управлінські та розпорядчо-наукові структури</i>
Штурманська школа (Таганрог, 1776)	Друкарні: Єлисаветград, 1764, Князя Г. Потьомкіна (пересувна), 1783 Дубоссари, 1792 Харків, 1793 Миколаїв, 1797	Приватна комісія об училищах, 1768
Морський кадетський корпус (Херсон, 1783; Миколаїв, 1795)		Комісія із заснування народних училищ, 1782
Морське артилерійське училище (Херсон, 1793; Миколаїв, 1795)		Чорноморське адміралтейське правління, 1783
Чорноморське штурманське училище (Херсон, 1798 Миколаїв, 1800)	Порти і верфі: Таганрог, 1769 Херсон, 1778 Севастополь, 1783 Миколаїв, 1789 Одеса, 1795	Особливий комітет, 1798
Училище корабельної архітектури (Миколаїв, 1798)		Комітет для розповсюдження морських наук і удосконалення художньої частини морського мистецтва, 1799
Класи для капітанів, флагманів і морських офіцерів (Миколаїв, Севастополь, 1797)	Конференція з морської тактики Севастополь, 1797	

*Джерело: узагальнено та систематизовано автором
на основі джерел [117; 133; 162; 230; 339; 408; 536]*

Започатковані морські навчальні заклади були різними за типом і змістом навчання, не мали єдиного статуту, що регламентував їх діяльність, проте мали схожу внутрішню документацію (зразки представлені у додатку Л), відрізнялися структурою та забезпеченням, обсягами фінансування; їх створення і функціонування підтримувалося очільниками краю та головнокомандувачами Чорноморського флоту. Зміст морської освіти з кінця XVIII століття було диференційовано на два блоки: академічний (загальноосвітній) і спеціальний (морські науки) із збереженням розподілу навчального процесу на теорію та практику.

2.3. Створення системи морської освіти (початок 1800-х – початок 1860-х років)

Погоджуючись із більшістю істориків і дослідників інших галузей, найважливішими подіями періоду початок 1800-х – початок 1860-х років у ракурсі нашого дослідження вважаємо ті, що пов'язані із боротьбою держав за світові ринки, що здійснювалася морськими шляхами, розвитком науки і техніки у галузях кораблебудування і мореплавання та освітній сфері. Саме вони визначали глобальні і локальні тенденції розвитку морської освіти на українських землях, що були колонізовані Російською імперією.

На початку XIX століття в Європі розпочалася смуга Наполеонівських воєн, яка визначила два вектори в зовнішній політиці Росії: близькосхідний – боротьба за зміцнення своїх позицій у Закавказзі, на Чорному морі та Балканах і європейський – участь у коаліційних війнах проти Франції. Після падіння імперії Наполеона дипломатичні відносини між Францією та Росією поступово відновлювалися, що призвело до інтенсифікації переселенського руху на територію Північного Причорномор'я та запрошення іноземців на державні посади, у морську та освітні галузі зокрема. У першій третині XIX століття відбулися дві війни між Російською та Османською імперіями, у результаті яких Південна Бессарабія стала частиною Одеського градоначальства, із задунайських козаків, які перейшли на сторону Російської імперії, було сформовано окрему військову частину – Азовське козацьке військо, яке базувалося на землях Приазов'я (навколо Бердянська) до 1864 р. Встановлено, що ці козаки у воєнних та господарчих цілях будували кораблі (для ходіння річками та мілководними узбережжями морів), займалися риболовним промислом і перевезеннями, передавали від покоління до покоління знання і традиції мореплавання.

У першій половині XIX століття Російська імперія продовжувала територіальну експансію, у результаті якої стала найбільшою євразійською країною. Проте за рівнем економічного розвитку вона значно поступалася провідним західноєвропейським країнам, які мали й більший військово-

технічний потенціал. Запізно – лише в другій чверті XIX століття в імперії розпочалася промислова революція, однак темпи її розгортання були дуже повільними, оскільки стимулів для технічного прогресу практично не було: російське суспільство по факту було феодальним, із характерною становою структурою. Стани поділялися на привілейовані – дворянство, духівництво і частково купецтво, та непривілейовані – міщани і селяни (найчисленнішу частину становили кріпосні). Становість позначалася не лише у майнових правах, а й у правах на освіту (призначенні й доступності навчальних закладів), що продовжувало традиції нащадковості в передаванні професій, особливо морських. Інакша соціально-економічна ситуація спостерігалася на південних землях: заселення південноукраїнських губерній іноземними колоністами пришвидшило їх господарське освоєння і значно прискорило розвиток підприємництва, забезпечило більш широку соціально-професійну стратифікацію й надало можливість створити особливий виробничо-галузевий простір та суспільно-освітнє середовище. Господарська спеціалізація південного регіону сприяла подальшому збільшенню обороту внутрішнього ринку і розвитку ринку зовнішньої торгівлі, провідна роль у якій належала Чорноморсько-Азовським портам.

Погоджуючись із переважною більшістю істориків, вважаємо, що саме на території півдня відбувався прискорений промисловий розвиток, у порівнянні із центральними губерніями імперії, й зростання кількості промислових підприємств, пов'язаних зокрема із ловом риби та водними перевезеннями. Це призвело до того, що до початку 1860-х років значна частина населення південних губерній була залучена до ринкового обігу та системи професійних відносин.

З історичних документів [36; 49] з'ясовано, що в першій половині XIX століття українські землі було реформовано за устроєм: поділено на 9 губерній у складі трьох генерал-губернаторств: Малоросійського (Лівобережжя та Слобожанщина); Київського (Правобережжя); Новоросійського (південь України). На початку XIX ст. було введено ще й

градоначальства, наприклад, в Одесі та Феодосії – у 1802 р., у Керчі – 1821 р. на чолі з особливими посадовими особами – градоначальниками. У важливих з військової точки зору містах Миколаєві та Севастополі у 1805 р. було встановлено військове губернаторство на чолі з військовими губернаторами – вищими урядовими чиновниками, які представляли голову держави або уряду для управління територією, здійснювали адміністративні, військові та поліцейські функції, опікувалися не лише облаштуванням флоту, а й розвитком міст та прилеглих селищ. Оскільки ці адміністративні одиниці безпосередньо були пов'язані з флотом та суднобудуванням, їх очільниками призначалися головнокомандувачі Чорноморського флоту і портів. Специфічності краю додавало й те, що Північне Причорномор'я продовжувало зберігати прикордонний характер – кожний сьомий житель був морським чи сухопутним військовослужбовцем, що спричиняло необхідність відкриття тут військових та воєнно-морських навчальних закладів та закладів для навчання їх дітей.

На початку XIX століття суттєво змінився не лише територіальний устрій, а й державна політика. Імператор Олександр I (вступив на престол у 1801 р.) розпочав управління державою з позицій освіченого абсолютизму та реформаторства. За зразком європейських держав він створив колегіальний орган управління – Державну раду (1810), а для організації її роботи – Державну канцелярію, яку очолив М. Сперанський (1772–1839) – автор проекту нових державних інституцій – міністерств (замість колегій, створених Петром I). За пропозиціями М. Сперанського було здійснено новий розподіл соціальних станів на: 1) «дворянство» – власники нерухомості (землі з поселеннями селян); 2) «середній стан» – купці, міщани, державні селяни; 3) «народ – робітник» – поміщицькі селяни, ремісничі та робітничі люди й поденники» [139]. Саме така соціальна стратифікація закладалася у класифікацію навчальних закладів нової системи освіти, що знайшло відображення у затвердженому «Положенні про побудову навчальних закладів» (1803).

Встановлено, що М. Сперанський розробив цілу низку економічних проектів, зокрема щодо розвитку Одеси як міжнародного торгового центру – запропонував для неї режим *porto franko* [186]. Найбільш відоме його висловлювання «у європейських країнах діють установи, а в Росії – люди» слугувало трендом не лише реформування влади, а й системи освіти. Він запропонував проект закону (1809) про обов'язковість складання державних екзаменів для отримання цивільних чинів, тобто посісти посаду в державній галузевій структурі або управлінській установі тепер можна було лише за умови наявності університетської освіти (ця нормативна вимога була перейнята радянською владою та існує й досі). Домагаючись публічної звітності державних посадовців, М. Сперанський запропонував видавати в кожній губернії паперові газети – «Губернські відомості» (почали виходити у 1838 р.), на шпальтах яких друкувалися укази і накази посадових осіб, статuti і звіти різних установ (освітніх зокрема) та окремих діячів і посадовців, інша інформація [412]. Такий крок вважаємо започаткуванням залучення громадськості до розв'язання проблем суспільного життя в губерніях, в освітній сфері зокрема.

Слід зазначити, що саме за активної участі М. Сперанського було систематизовано й опубліковано всі закони, прийняті після 1649 р. у збірках із назвою «Повне зібрання законів Російської імперії», а також укладено «Звід законів Російської імперії», який включав систематизовані за галузями права чинні закони (на сьогодні – найголовніші першоджерела з історії, діяльності освітніх установ та їх очільників зокрема).

Хоча російський флот, який за чисельністю посідав третє місце у світі після Англії та Франції, складався переважно із вітрильних кораблів, для російських мандрівників початок ХІХ століття був відзначений першими навколосвітніми подорожами (які здійснювалися майже щороку). Так, капітани І. Крузенштерн та Ю. Лисянський (1803–1806) відкрили у Тихому океані нові острови; мореплавці М. Лазарєв та Ф. Беллінсгаузен відвідали Австралію; було відкрито Антарктиду (1820) і т. д. З історичних джерел [127]

встановлено, що всього до 1860-х років було здійснено сорок походів з Балтійського моря в Тихий океан, тобто Російський флот став океанським. Навколосвітні подорожі заклали фундамент й для нової морської науки – океанографії, сприяли зростанню науково-дослідницької ролі флоту.

Відповідно до адміністративної реформи, у 1802 р. у Російській імперії було створено 8 міністерств, серед яких: морських сил (перейменоване у 1815 р. у Морське міністерство) та народної освіти. Головне адміралтейське правління, що було в складі Міністерства морських сил, у 1805 р. було виокремлено в Адміралтейський департамент, що складався із директора морських і гідрографічних робіт, чиновника «обізнаного у словесних науках», и чиновника, «обізнаного у фізиці та математиці» [336]. Учена частина Департаменту опікувалася питаннями морської освіти: освітніми закладами, модель-камерами, бібліотеками, фізичними кабінетами, типографіями, музеями, майстернями мореплавних інструментів; крім цього, цей виконавчий орган розглядав моделі, проекти і креслення суден, видавав друковані матеріали з морської справи. У 1825 р. з метою забезпечення покращення морських сил імперії було створено «Комітет облаштування флоту»; з цією ж метою у 1828 р. було створено Головний морський штаб (до складу якого увійшло правління генерал-гідрографа та учений комітет) [336]. Тобто упродовж перших тридцяти років XIX століття зростає кількість управлінських структур і посадових осіб, причетних до забезпечення функціонування та розвитку флоту, а отже – і до морської освіти (підготовки фахівців для нього).

З'ясовано, що створеному Міністерству народної освіти були підпорядковані майже усі вищі, середні та нижчі навчальні заклади, Академія наук, типографії та культурно-освітні заклади. Міністерство здійснювало керівництво укладанням нормативної бази навчальних закладів (зокрема статутів), забезпечувало їх книжками і навчальними посібниками та призначало професорсько-викладацький склад, тобто вирішувало низку стратегічних питань щодо забезпечення функціонування освітніх установ

[410]. У процесі дослідження встановлено, що військові та воєнно-морські навчальні заклади підпорядковувалися галузевим міністерствам: морському, військовому, внутрішніх справ. Отже, спостерігалася значна розпорошеність в управлінні закладами, які здійснювали підготовку фахівців для будівництва та експлуатації кораблів у військових та цивільних цілях.

За новим адміністративно-територіальним розподілом, європейську частину імперії, відповідно до указу «Про заснування навчальних округів з призначенням для кожного особливих губерній», у 1803 р. було поділено на шість навчальних округів. Одним із таких, що охоплював українські землі (Слобожанщину і Південь), був Харківський (створений у 1805 р. із відкриттям у місті університету). Очолювали округи попечителі, які здійснювали контроль за діяльністю навчальних закладів усіх ступенів; навчально-методичним і науковим центром округу виступав місцевий університет. Основні принципи організації та діяльності державної системи народної освіти були сформульовані в «Попередніх правилах народної освіти», відповідно до яких всі навчальні заклади розподілялися на однокласні (парафіяльні) і двокласні (повітові) училища, гімназії (чотирирічні), вищі училища та університети (організовувалися відповідно до затверджених «Статуту університетів Російської імперії» та «Статуту навчальних закладів, що підпорядковуються університетам» 1804 р.) [410]. Зазначимо, що в названому документі мова про військові та воєнно-морські заклади не йшла.

У 1832 р. кількість навчальних округів було збільшено – створено ще два: Київський (до його складу увійшли Київська, Подольська, Волинська і Чернігівська губернії) та Одеський (обійняв Бессарабську, Катеринославську, Таврійську й Херсонську губернії); у складі Харківського округу після 1832 року залишилися території Чорноморського козачого війська. У 1834 р. було засновано Київський університет (на базі переведеного Кременецького ліцею) імені св. Володимира, який став центром Київського округу; центром Одеського округу було визначено Рішельєвський ліцей (за статутом – вищий

навчальний заклад), заснований у 1817 р. і перетворений на Новоросійський університет у 1865 р. Отже, на українських землях було запроваджено загальноімперську систему освіти, в якій професійні навчальні заклади посіли окреме місце.

З архівних матеріалів з'ясовано, що до початку 1860-х років на українських землях було започатковано значну кількість навчальних закладів морського профілю, наукових і професійних установ. З метою унаочнення всю систематизовану сукупність структур морської освіти в хронологічному порядку представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Структурні елементи системи морської освіти 1800-х – 1860-х років

<i>Морські освітні заклади</i>	<i>Професійно-культурні та наукові установи</i>	<i>Управлінські та галузеві-розпорядчі структури</i>
Училище флотських юнг (Миколаїв, 1804)	Чорноморське гідрографічне депо Миколаїв, 1803	Морське міністерство, Міністерство народної освіти, 1802
Училище для дітей козаків (Вознесенськ, 1807-1817)	Купецька верф Олешки, 1806	Комітет з розгляду нових статутів навчальних закладів, 1802
Флотське училище (Миколаїв, 1807-1852)	Гідрографічне депо Миколаїв, 1809	Комітет з розгляду виданих книг і підготовки нових, 1803
Училище для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту (Миколаїв, 1822)		
Чорноморська штурманська рота (Миколаїв, 1826-1862)	Товариство річкових лоцманів, 1809	Головне правління училищ, 1803
Флотське училище Севастополь, 1826	Музей старожитностей Феодосія, 1811	Адміралтейський департамент, Кораблебудівний департамент, Гідрографічний департамент, 1805
Офіцерські класи Миколаїв, Севастополь, 1829	Метеостанція, Таганрог, 1815	Рада з воєнно-навчальних закладах, 1805
Училище торгового мореплавства (Херсон, 1834)	Благородне (Морське) зібрання Миколаїв, 1820	Головне управління водних і сухопутних сполучень, 1809

Продовження таблиці 2.2

Другий навчальний морський екіпаж (Миколаїв, 1837-1862)	Морська бібліотека Севастополь, 1822	Комітет облаштування флоту, 1825
Школа флотських юнкерів (Миколаїв, 1851-1855)	Морська астрономічна обсерваторія Миколаїв, 1827	Комітет облаштування навчальних закладів, 1826
	Спаське адміралтейство Херсон, 1828 Адміралтейство Ізмаїл, 1831	Вчений комітет при міністерстві освіти, 1826
	Товариство акціонерів для встановлення постійних сполучень Одеси з Константинополем, 1833	Штаб Чорноморського флоту, 1826
	Товариство (цех) вільних матросів, 1834	Комітет для сприяння купецькому кораблебудуванню і мореплавству, 1827
	Одеське товариство історії та старожитностей, створене у 1839	Управління генерал-гідрографа, 1827
	Російське географічне товариство, 1845	Гідрографічний департамент, 1837
	Російське товариство пароплавства і торгівлі, 1856	Морський учений комітет, 1847

Отже, чисельне зростання морських навчальних закладів відбулося майже вдвічі; при цьому, географічно їх започаткування продовжувалося в південних містах. Серед переліку виокремилися організаційні форми (класи) підвищення кваліфікації офіцерів, підготовки спеціалістів для торгового флоту, заклади для навчання дітей козаків та малолітніх юнг. Усі навчальні заклади були закритого типу із суворим режимом і дисципліною, організованою класно-урочною системою, з обов'язковим носінням вихованцями форми (для різних закладів різної). До закладів приймалися юнаки певного віку, із хорошим станом здоров'я, які вмели читати, писати й знали арифметичні дії. Вирізнялися заклади змістом морської освіти, умовами прийому вихованців (врахування соціального стану); способами внутрішньої диференціації вихованців за успішністю (неуспішність каралася майже однаково), рівнем фінансування і забезпечення. Упродовж 1800 –

1860 рр. спостерігалось значне зростання кількості управлінських та галузево-розпорядчих структур (чисельно більших за кількість навчальних закладів), поява наукових і навчальних установ; майже відповідним чином зросла кількість професійних товариств (без урахування суднобудівних виробничих закладів, серед яких порти і верфі).

До спільних рис морських навчальних закладів віднесено розподіл змісту освіти на академічний і професійно-спеціальний блок, теоретичну та практичну складові; обов'язкове проходження кожного року плавальної практики (участь у промірах, метеорологічних та астрономічних спостереженнях, складанні карт і лоцій); вивчення нормативно-правових документів з мореплавання; формування навичок роботи з морськими інструментами. Об'єднувало їх й виконання соціальної функції: сироти й діти з бідних родин навчалися безкоштовно, забезпечувалися письмовим приладдям і формою.

У процесі дослідження встановлено, що певний вплив на зміст воєнно-морської освіти в імперії мало повстання декабристів у 1825 р., після чого до регламенту підготовки морських офіцерів було додано військову муштру, яка у тому чи іншому форматі була присутньою в усі подальші роки (перейнято радянською владою й збережено у роки незалежності).

До таблиці 2.2 не включено військові заклади, проте в ракурсі нашого дослідження вважаємо необхідним стило схарактеризувати організаційно-педагогічний досвід діяльності кадетських корпусів, які відроджуються зараз у незалежній Україні. З історичних джерел [470] встановлено, що в 1840 р. для задоволення потреб мешканців Лівобережної України у військовій освіті на кошти місцевого дворянства було засновано Петровсько-Полтавський кадетський корпус; такий самий навчальний заклад на Правобережжі – Володимирський кадетський корпус, було започатковано в Києві в 1852 р. Термін навчання, розрахований на 8 років, мав завершуватися спеціальним дворічним курсом, упродовж якого кадети вивчали спеціальні військові предмети (тактику, топографію, фортифікацію тощо). Обидва корпуси були

зкладами закритого типу, вихованці перебували на повному утриманні держави або отримували благодійні стипендії (були й такі, що навчалися за власний кошт).

Як і у морських навчальних закладах, освітній процес у кадетських корпусах забезпечував педагогічний колектив, склад якого формувався з офіцерів-вихователів та викладачів. До обов'язків перших належала виховна робота та проведення стройових занять, другі забезпечували викладання курсу загальноосвітніх дисциплін. З'ясовано, що до викладання в корпусах залучалися й викладачі гімназій та вищих навчальних закладів міст, у яких вони були розташовані. Отже, загальноросійські традиції (свого часу запозичені у Франції та Німеччині) підготовки майбутніх військових офіцерів у кадетських корпусах поширювалися й на українських територіях.

Цікаво, що у 1840 р. у Львові (територія Австро-Угорської імперії) також було започатковано Кадетську школу (існувала до 1882 р.). Окрім навчального корпусу і казарм, вона мала плац для шикування, спортивні майданчики, тенісний корт, великий парк, їдальню. У науковій розвідці А. Барадацьова «Кадетські корпуси ХІХ – поч. ХХ ст.: український вимір» [28] вказано й на інші особливості організації навчання в закладі. Інформативною для з'ясування форм і методів навчання кадетів була праця А. Ткачука «Вишкіл і виховання в кадетських корпусах на території України (1840–1920)» [509], у якій відображено основні етапи діяльності корпусів і розкрито ідеологічне підґрунтя виховання офіцерів.

Зауважимо, що в 1805 р. при військовому міністерстві було створено «Неодмінну раду воєнно-навчальних закладів», яка запровадила спеціалізацію воєнно-морської освіти й розділила її на такі рівні:

- нижчий – підготовка унтер-офіцерських кадрів у кадетських корпусах;
- середній – підготовка обер-офіцерських кадрів у кадетських корпусах і спеціалізованих училищах;
- вищий – підвищення рівня кваліфікації офіцерів в академії [320].

Створена рада намагалася координувати укладання навчальних програм, випуск навчальних посібників і підручників, здійснювати контроль за якістю навчання і виховання курсантів. Певні її рішення стосувалися й діяльності воєнно-морських навчальних закладів. Наголосимо, що спеціалізовану підготовку педагогічних кадрів для воєнно-морських освітніх закладів не здійснювала жодна установа (на відміну від Воєнно-учительського інституту, заснованого в 1827 р., який готував викладачів для воєнно-навчальних закладів).

У середині ХІХ століття розпочалося й формування нормативної бази військових та воєнно-морських навчальних закладів – у 1848 р. було затверджено «Настанову для освіти вихованців воєнно-навчальних закладів», в якому мету виховання було визначено таким чином: «Доставити юному військовому дворянству пристойне цьому званню виховання ... і, навчивши їх усьому, що в зумовленому для них військовому званні знати необхідно, зробити їх здатними з користю і честю служити Государю ... Християнин, Вірнопідданий, Російський добрий Син, надійний товариш, скромний освічений юнак, виконавчий, терплячий і кмітливий офіцер – ось якості, з якими вихованці військово-навчальних закладів мають виходити зі шкільної лави ...» [320, с. 348]. Отже, воєнно-навчальні заклади призначалися для навчання нащадкових військових (у першу чергу), що було притаманно й воєнно-морським закладам.

Дотримуючись суб'єктної лінії дослідження, розглянемо діяльність і роль губернаторів, профільних міністрів та очільників Чорноморського флоту в розвитку морської освіти в Україні (вказаних у таблиці 2.2 установ і закладів).

Погоджуючись із численною кількістю українських та іноземних науковців, вважаємо, що значний внесок у розвиток морської освіти зробив герцог де Рішельє (1766–1822) – генерал-губернатор Новоросійського краю періоду 1804–1815 рр. Саме він у 1805 р. адміністративний центр південних територій переніс з Миколаєва до Одеси, унаслідок чого це місто швидко за

своїм воєнно-політичним, соціально-економічним і культурно-освітнім значенням посіло третє місце в Російській імперії (після Москви та Санкт-Петербурга) [472]. Саме він запропонував в Одесі введення режиму порто-франко, який було встановлено вже при його наступнику, графі О. Ланжероні у 1817 р. Встановлено, що у 1805 р. Рішельє виділив величезний кредит для розвитку торгового суднобудування в Херсоні, планував заснувати тут спеціалізоване училище для підготовки шкіперів і штурманів (надсилав клопотання імператору, розробляв проекти статуту і кошторису) [115], чого на практиці не сталося.

Проте, за його безпосередньої ініціативи і підтримки відкривалися інші навчальні заклади: у 1804 р. в Одесі – комерційна гімназія, при якій планувалося заснування морського класу (зادля чого до змісту освіти у старшому класі було введено спеціальні предмети – комерційне і морське право, воєнні науки); чоловічий і жіночий благородні інститути, приватні пансіони та ін. [186]. Не полишаючи ідеї про започаткування морської школи, у 1808 р. Рішельє отримав височайший дозвіл на навчання найкращих випускників цієї гімназії в С.-Петербурзькому морському кадетському корпусі [472]. З'ясовано, що у 1811 р. він подав доповідну записку про необхідність заснування в Одесі морехідного училища для «двадцяти вихованців з бідного стану, батьки яких займаються судноплавним промислом» [339]. Герцог підготував положення та пропозиції до штату училища, кошторис витрат на будівництво корпусів та обмундирування курсантів. Проте ані міністерство внутрішніх справ, ані міністерство фінансів у той час не знайшли необхідних джерел фінансування. Пізніше Рішельє здійснив нову спробу – започаткував у Херсоні повітове училище (1813), на базі якого планувалося налагодити підготовку майбутніх моряків і навіть отримав дозвіл на заснування такого класу.

Аналіз діяльності Рішельє дозволяє констатувати, що він не просто започатковував різні навчальні заклади, а створював на півдні освітнє середовище, наприклад, заснував в Одесі першу типографію, в якій

друкувалася інформація про різні міські заходи і правила поведінки в суспільстві [472]. Будучи запрошеним спеціалістом, Рішельє через дворянське виховання та почуття вдячності державі докладав значних зусиль для перетворення Одеси та інших міст губернії на європейські, реалізуючи схожі ідеї та підходи. Як буде продемонстровано далі, його приклад відданості справі наслідували інші губернатори.

При графі Ланжероні (1763–1831) на Чорному морі у 1820 р. з'явився перший службовий пароплав, який почав здійснювати вантажні рейси Миколаїв – Херсон, що сприяло розвитку внутрішньої морської торгівлі й потребувало збільшення морських спеціалістів [474]. В освітньо-культурному просторі Одеси у цей період відбулися дві знакові події: засновано першу міську газету «Вісник Південної Росії» і започатковано Рішельєвський ліцей (за задумом герцога Рішельє) [115].

Граф М. Воронцов (1782–1856) – наступний генерал-губернатор – не лише сприяв економічному розвитку краю, а й будував нові міста-порти, наприклад, Бердянськ (1828): «для усього Азовського узбережжя порт у Бердянську буде тим самим, що Одеса для чорноморських берегів» [507]. У процесі дослідження знайдено відомості про започаткування графом у 1827 р. комерційного парового судноплавства на Чорному морі: відкриття пасажирських рейсів за маршрутами Одеса–Херсон та Одеса–Євпаторія–Ялта, міжнародної лінії Одеса – Константинополь). Мореплавці вважають М. Воронцова засновником Чорноморського пароплавства (ЧМП), оскільки саме від часу створення ним «Товариства акціонерів для встановлення постійних сполучень Одеси із Константинополем за допомогою пароплавів» (1833) історики флоту ведуть його відлік [475].

Встановлено, що у 1826 р. М. Воронцов спрямував до міністерства фінансів документи із пропозиціями про підтримку судноплавства в Херсоні й започаткування тут морехідного училища. На базі заснованої у місті у 1815 році чоловічої гімназії він запропонував створити окремий клас на 15 осіб для підготовки шкіперів. Для вихованців пропонувалося подовжити термін

навчання з чотирьох до п'яти років із додаванням вивчення спеціальних предметів: плоскої та сферичної тригонометрії, астрономії та навігації, іноземних мов – англійської та французької. Після закінчення навчання передбачалася дворічна практика, яка завершувалася отриманням атестату вільного шкіпера [339].

Саме на роки управління М. Воронцова припадає відкриття першого цивільного морського навчального закладу – Херсонського училища торгового мореплавства (1834), який прагнув заснувати ще герцог Рішельє. Офіційним опікуном училища прийнятим Положенням було визнано генерал-губернатора, який мав право особисто затверджувати навчальний план, наглядачем – Херсонського цивільного губернатора, опікувався діяльністю закладу й інспектор Міністерства народної освіти [339]. Отже, від початку діяльність закладу підпорядковувалась трьом суб'єктам, які належали до різних урядових і галузевих структур (така розпорошеність в управлінні цивільних морських навчальних закладів спостерігалася й надалі і навіть у перші роки незалежності України). Наголосимо, що решта закладів, представлених у таблиці 2.2, були воєнно-морськими.

У 1828 р. М. Воронцов домігся скасування заборгованості Херсонських суднобудівників за раніше отриманими кредитами, що надало можливість розвиватися галузі в місті, у 1830 р. він отримав офіційний дозвіл на заснування Контори купецької верфі, яка фактично існувала в Олешках з 1806 р. [365]. Вважаючи, що «... береги Дніпра в Херсонській та Катеринославській губерніях заселені людьми, які мають не лише схильність, а й пристрасть до мореплавства... вони з малолітства знаходяться на байдаках і човнах у безперервному судноплаванні» [186, с. 462], у 1826 р. він зробив пропозицію, і в 1834 р. домігся офіційного визнання цехів вільних матросів, які на півдні України вважалися певним соціальним станом.

З'ясовано, що за роки управління М. Воронцова сталися значні зрушення і в освітньо-культурній сфері південних губерній: лише в Одесі було засновано училище східних мов, дві гімназії, кілька приватних шкіл і

пансіонів, публічну бібліотеку (граф передав їй унікальні зібрання рідкісних книг із власних збережень), Товариство історії і старожитностей, перший музей – «Одеський музеум стародавностей»; у 1828 р. вийшла газета «Одеський вісник» [186].

Отже, імперські намісники південноукраїнських земель періоду 1800–1860 рр., маючи значний «портфель ресурсів», дворянське виховання і високий рівень освіченості, докладали чималих зусиль (і навіть власних коштів чи матеріальних активів) для розвитку економіки краю та створення культурно-освітнього середовища. Започатковуючи навчальні заклади різних типів і рівнів, майстерні, бібліотеки, музеї та інші культурно-освітні установи і засновуючи професійні товариства (зразок статуту поданий у додатку Ж), вони створювали сприятливі умови для розвитку морської освіти.

У процесі дослідження з'ясовано, що усі міста й поселення, що були пов'язані із флотом та суднобудуванням, незважаючи на їх територіальну приналежність, було виокремлено в одну адміністративну одиницю – Миколаївське та Севастопольське військове губернаторство, яку було підпорядковано Чорноморському морському відомству (штаб і контора якого були розташовані в Миколаєві). Військові губернатори, серед яких були військові флотоводці, кораблебудівники, гідрографи і представники технічної інтелігенції, також сприяли розвитку економіки, торгівлі, науки та освіти.

Першим військовим губернатором було призначено Жана де Траверсе (1754–1831), який пізніше отримав посаду морського міністра. Саме він у Миколаєві заснував першу наукову структуру – Чорноморське гідрографічне Депо карт (1803), при якому було створено бібліотеку й організовано Кабінет старожитностей для історичних знахідок (пізніше – перший музей міста), засновано друкарню й літографію; збудовано при Адміралтействі компасну майстерню, яка стала першим підприємством точної механіки й оптики в Миколаєві й в Україні загалом [23]. З історичних джерел [97; 230] з'ясовано, що матеріально-технічна база цієї установи активно використовувалася в

освітньому процесі морських навчальних закладів міста Миколаєва: училища флотських юнг, флотського училища, Чорноморської штурманської роти, Другого навчального морського екіпажу, школи флотських юнкерів.

У процесі дослідження встановлено, що де Траверсе також намагався відновити Чорноморський кадетський корпус для дітей флотських офіцерів і дворян південного краю [97, с. 56-57]. На кшталт французьких морських навчальних закладів у 1804 р. він заснував у Миколаєві училище флотських юнг, куди приймали дітей матросів, солдат і різночинців (тут готували шкіперів, фельдшерів, писарів, на артилерійському відділенні – майбутніх унтер-офіцерів і офіцерів морської артилерії) [540]. За його наказом в іншому навчальному закладі – штурманському училищі було розширено курс навчання викладання алгебри, геометрії, історії, фізики, французької та італійської мов, Закону Божого [72]. Отже, обіймаючи посаду головнокомандувача Чорноморського флоту, морського міністра і військового губернатора, маркіз де Траверсе зробив чималий внесок у розвиток морської освіти.

Більше того, за роки його керування морським міністерством, воєнно-морський флот брав активну участь в освоєнні Світового океану, здійснював плавання з метою географічних відкриттів і дослідження нових земель (загалом відбулося 13 морських науково-дослідних експедицій) [160]. Він підтримував різні наукові розробки морських офіцерів, серед яких був і амбіційний проект створення всесвітнього морського атласу [540]. Отже, маючи дворянське виховання, профільну морську освіту та значні повноваження, запрошений спеціаліст маркіз де Траверсе на різних посадах морського відомства сприяв розвитку не лише флоту, а й морської освіти: її теорії та практики, засновуючи навчальні заклади, заклади культури та професійні установи.

У процесі дослідження встановлено, що всі історики флоту одностайно зазначають вагому роль у розвитку теорії та практики воєнно-морської освіти адмірала О.Грейга (1775–1845), який також одночасно обіймав посади

Головнокомандувача Чорномосрського флоту та військового губернатора Миколаєва і Севастополя. У 1802 р. він був залучений до роботи «Комітету з облаштування флоту», у межах якого доклав значних зусиль для його реформування [9]. Встановлено, що адмірал не тільки прагнув збільшення чисельності флоту, а й домагався зростання якості конструкцій суден, вносив численні інноваційні пропозиції, які сприяли збільшенню терміну служби кораблів. З'ясовано, що О. Грейг організував будівництво малих кораблів для практичного навчання морських екіпажів, щорічно виходив у плавання з навчально-тренувальною метою. Здійснюючи регулярні плавання з ескадрами, віце-адмірал здійснював підготовку моряків на практиці, особисто екзаменував випускників морських училищ.

Під керівництвом О. Грейга у 1826 р. було створено перший штаб флоту на Чорному морі, розширено Депо карт – надано друкарні й художників-граверів з числа моряків; за його ініціативи для морських офіцерів у Миколаєві було створено «Благородне зібрання» (згодом отримало назву «Морське зібрання»), де окрім проведення дозвілля можна було послухати лекції видатних мореплавців (наприклад, адмірала С. Макарова) чи науковців (історика Д. Багалея) [8].

За ініціативи і сприяння О. Грейга в Миколаєві було побудовано морську астрономічну обсерваторію і морську бібліотеку, завдяки адміралу архів Чорномосрського флоту зі столиці Російської імперії було переведено до Миколаєва і саме тому сьогодні ми маємо змогу працювати з більшістю документів флоту [228]. Завдяки О. Грейгу відбувалися значні зрушення в цивільному житті Миколаєва та Севастополя: було започатковано першу школу, перший громадський навчальний заклад для дітей дворян, купців та чиновників [22]. У Миколаєві та Севастополі він організував офіцерські курси – другий прототип курсів підвищення кваліфікації, на яких проводились лекції з корабельної архітектури, фізики, механіки, пневматики, гідростатики та гідродинаміки. О. Грейг залучав офіцерів до практичних занять метеорологією і астрономією, постачав необхідні для цього

інструменти і забезпечив можливість займатися в новозбудованій Миколаївській астрономічній обсерваторії. Найбільш здібних офіцерів він відправляв за кордон для вдосконалення в корабельній архітектурі та інших справах. Отже, адмірал розширив форми і методи підвищення кваліфікації морських офіцерів, поєднуючи засоби формальної і неформальної освіти.

Встановлено, що за наполяганням адмірала в Чорноморських училищах була введена ланкастерська система навчання. О. Грейг увів порядок, за яким з кожної дисципліни екзамен приймав окремий фахівець (до цього іспити з усіх предметів приймав один викладач). З'ясовано, що упродовж 1823–1826 рр. О. Грейг неодноразово звертався до уряду із клопотанням про заснування Морського кадетського корпусу на півдні країни, проте йому вдалося лише отримати дозвіл на навчання в Морському корпусі Санкт-Петербургу десяти дітей офіцерів Чорноморського флоту [8].

У процесі вивчення джерельного масиву дослідження, що містять біографічні дані, встановлено протиріччя оцінок істориків імперського та радянського періодів діяльності головнокомандувача Чорноморського флоту та військового губернатора Миколаєва і Севастополя М. Лазарева (1788–1851). Спираючись лише на факти, констатовано, що адмірал мав профільну освіту, брав участь далекому та навколосвітньому плаваннях; упродовж 1831–1832 рр. брав участь у роботі «Комітету облаштування флоту», зокрема щодо створення нового положення про управління Чорноморським флотом [72, с. 303-462]. Історики вказують, що М. Лазарев створив власну систему бойової підготовки офіцерів флоту, яка базується на пріоритеті практики (плавання за будь-якої погоди), проте чимала кількість дослідників вважає, що адмірал просто нехтував теорією і зневажав її (в якості аргументу науковці наводять факт закриття офіцерських класів, започаткованих О. Грейгом, заборону головному астроному К. Кнорре займатися науковими дослідженнями тощо). З історичних документів з'ясовано, що М. Лазарев дійсно постійно проводив навчання в морі: тренування з управління вітрилами, артилерійські стрільби, маневрування кораблів у складі ескадри;

періодично влаштовував навчальні бої, у ході яких відпрацьовував тактичні прийоми виконання атак і застосування зброї. Продуктивною знахідкою в професійній підготовці особового складу команди судна можна вважати запропоновані ним змагання на гребних човнах (використовуються й дотепер), кожне з яких закінчувалося розбором результатів і заохоченням переможців [72].

Встановлено внесок М. Лазарева у розвиток морських наук, зокрема картографії – у результаті дворічної експедиції, організованої адміралом, було видано першу лоцію Чорного моря та «Атлас Чорного і Азовського морів» [39, с. 487-500]. За історичними свідченнями, жоден корабель не закладався на верфях і не спускався на воду без особистого схвалення головнокомандувача, який під час будування нерідко вносив істотні зміни до проектів кораблів. У 1849 р. М. Лазарєв започаткував регулярні пароплавні рейси «Миколаїв – Одеса» та «Миколаїв – Херсон» [32].

Таким чином, росіяни та іноземці, запрошені на службу чи народжені тут, перебуваючи на державних посадах, маючи відповідну освіту і виховання, докладали значних зусиль для розвитку морської освіти, її теорії та практики, започатковуючи морські навчальні заклади, наукові і культурні установи, профільні майстерні, тим самим розширюючи рівні морської освіти і збагачували діапазон форм, методів і засобів навчання.

Окрім державних діячів першого і другого ешелону, вагомий вплив на розвиток морської освіти в Україні відіграли імперські профільні міністри. Відповідно до Маніфесту «Про заснування Міністерств» (1802), міністр «народної освіти, виховання юнаків і розповсюдження наук» отримав «у безпосереднє підпорядкування Головне Училищне Правління, Академію наук, університети і усі інші училища окрім...» (приватних); «цензуру, видання усіх періодичних видань, народні бібліотеки, природничі кабінети, музеї та установи, які будуть створені для розповсюдження наук» [410]. Отже, не установа, а її очільник – міністр, який призначався імператором і підпорядковувався особисто йому, на початку XIX століття отримав у

підпорядкування всі навчальні заклади, і всі структури, пов'язані з освітньою галуззю, тобто було запроваджено принцип галузевого єдиноначальства. У 1811 р. Височайшим указом було затверджено маніфест «Про загальне утворення міністерств», яким встановлював єдину організацію центральних органів управління освіти. У документі, який містив 401 параграф і додатки, було визначено штати відомчих міністерств, порядок призначення та звільнення; межі повноважень міністрів, їх стосунки з владою, ступінь відповідальності міністрів та інших чиновників міністерських канцелярій та департаментів. На початку маніфесту читаємо таке: «Міністерство народної освіти опікується усіма вченими товариствами, академіями, університетами, усіма загальними навчальними закладами, за виключенням духовних і воєнних» [410]. Отже, на початку XIX століття морські навчальні заклади перебували у підпорядкування військового або морського міністерств.

З архівних документів відомо, що першим міністром народної освіти було призначено графа польсько-українського походження П. Завадовського (1739–1812). З історичних документів з'ясовано, що саме завдяки йому після війни з турками до складу Російської імперії увійшли південноукраїнські землі. Внеском П. Завадовського у розвиток освіти загалом і морської зокрема вважаємо заснування прототипів науково-методичних структур: «Комітету з розгляду нових статутів навчальних закладів» (1802) і «Комітету з розгляду надрукованих навчальних книг і підготовці нових» (1803). Він зробив і значний внесок у розвиток мережі навчальних закладів: у 1805 р. отримав височайший дозвіл на заснування «на користь науки» кількох таких, більшість з яких засновувалася на українських територіях (наприклад, гімназія вищих наук А. Безбородько у Ніжині, гімназія у Києві). Добився він покращення умов функціонування навчальних закладів через послаблення фінансового тиску на них: у 1806 р. було видано указ імператора про заборону стягування мита при здійсненні купівлі будинків і земель для навчальних закладів та при купівлі книг для навчання. За ініціативи П. Завадовського з 1803 р. видавався перший друкований орган міністерства

освіти «Періодичні твори про успіхи народної освіти». За сприяння міністра почали виникати й просвітницькі товариства, з'явилися перші наукові центри (філії наукових товариств) у Києві, Харкові та Одесі [282].

Доклав П. Завадовський значних зусиль й для поповнення складу учителів навчальних закладів охочими з числа студентів Київської академії, бо вважав, що «...в різні часи та з різних духовних семінарій найкращими, найздібнішими та й найгречнішими виявлялись завжди ті, хто навчався в Київській академії» [525]. У такий спосіб він сприяв розповсюдженню освічених українців по навчальних закладах, морського профілю зокрема (наприклад, Володимир Золотницький – учитель шляхетського кадетського корпусу в Петербурзі, який був ще й депутатом від Київського шляхетства в «Комісії для виготовлення проекту Уложенія») [199, с. 215.].

За роки управління міністерством графом О. Розумовським (1748 – 1822) продовжувалося відкриття навчальних закладів, серед яких Харківська, Катеринославська та Херсонська гімназії. О. Розумовський офіційно визнав диференціацію учнів – запровадив розміщення учнів у класах відповідно до успіхів у навчанні (1813), що можна вважати розповсюдженням досвіду перших морських навчальних закладів [410].

Серед міністрів народної освіти в ракурсі нашого дослідження особливої уваги заслуговує адмірал і академік О. Шишков (1754 – 1841), який отримав воєнно-морську освіту в Морському кадетському корпусі, мав значний досвід мореплавання та певний стаж дипломатичної й педагогічної (викладач Морського шляхетного корпусу) та науково-організаційної (директор Адміралтейського департаменту морського міністерства, Президент Російської академії) діяльності. Він перейняв досвід морського міністерства і створив при міністерстві освіти «Вчений комітет», який мав займатися «щорічним виданням зібрань, що стосуються будівництва кораблів...» [547], укладанням, виданням і розповсюдженням підручників і навчальних посібників для морських навчальних закладів. Комітет мав видавати два томи на рік спеціальної літератури «на допомогу морським

офіцерам для несення служби» [410]. Слід зазначити, що ще в 1800 р. за редакцією адмірала вийшли дві частини першого морського журналу – «Морські записки...», на сторінках яких розміщувалися відомості з морської науки та практики. Отже, адмірал О. Шишков, будучи міністром освіти, започаткував систематичне видання періодики морської тематики. Очоливши у 1805 р. Вчений департамент при Адміралтейській колегії, він збирав і систематизовував відомості, корисні для моряків, ознайомлював офіцерів з новітніми досягненнями в морських науках. В його особистому доробку серед кількох десятків авторських праць і перекладів слід виокремити переклад книги Ш. Ромма «Морське мистецтво...», «Морський словник англійською, французькою та російською мовами у трьох частинах», багатотомний доробок «Список кораблям...», який він почав створювати будучи історіографом Чорноморського флоту [547].

Більш важливу роль у розвитку морської освіти (теорії та практики) відіграли очільники Міністерства морських сил, серед яких були росіяни та запрошені іноземці, вихідці з українських земель. Наприклад, морський міністр адмірал П. Чичагов (1765–1882) створив систему управління портових міст, яка збереглася до початку ХХ століття; за його наказом кораблебудівники розпочали розробку типу корабля, придатного для мілководдя; запропонував зміни в системі навчання кадетів і гардемаринів, передбачив проходження практики і стажування за кордоном. За його ініціативи міністерство отримало дозвіл на друк перекладів книг із суднобудування за державний кошт з оплатою праці перекладачів (вперше), домогся він і відокремлення казенної типографії (саме тут виникла ідея друку журналу «Морський збірник») від інструментальної майстерні [203].

Підсумовуючи, можна констатувати наступне: упродовж 1800 – 1860-х років на українських територіях (південних) на виконання височайших указів за сприяння морських міністрів і міністрів освіти, військових губернаторів Миколаєва і Севастополя та головнокомандувачів Чорноморського флоту було відкрито низку морських навчальних закладів різного типу (класи,

школи, училища, екіпажі), профілю (для підготовки шкіперів і штурманів, корабельних майстрів), призначення (воєнно-морського і цивільного флоту) та освітнього рівня (середньо-спеціальні – училища для юнг і юнкерів і післядипломні – класи і курси для підвищення кваліфікації офіцерів). Усі навчальні заклади були закритого типу, відрізнялися підпорядкуванням, наповнюваністю, забезпеченням, віком вихованців, змістом і терміном навчання. Для контролю за функціонуванням системи освіти було створено управлінські установи (комітети і комісії), наукові (астрономічна обсерваторія, Депо карт) і професійні товариства (вільних лоцманів, сприяння флоту) та освітньо-культурні установи (музеї, бібліотеки, клуби), які являли собою структурні елементи системи і отримували підтримку від держави; було налагоджено випуск спеціалізованих друкованих органів (газети, журнали), на сторінках яких розташовувалися офіційні документи, наукові і публіцистичні статті, рецензії на навчальні книги, думки різних суб'єктів морської освіти з питань визначення змісту та організації морської освіти. Тобто морська освіта на українських землях до початку 1860-х років передбачала такі складові: 1) професійно-освітнє середовище, відтворене установами та їх ресурсами; 2) зміст освіти, відображений у переліку навчальних предметів і матеріалах підручників та дидактичних засобів (картах, атласах, лоціях, кресленнях, макетах), а також переліку умінь і навичок, унормованих у воєнно-морському статуті та статуті купецького водоплавства; 3) організація освіти, виражена у режимі навчання, розпорядку дня, розкладі занять; 4) результат, уособлений знаннями, вміннями та особистісними якостями, унаочнений у документі про освіту (додаток К).

Таким чином, реформування усіх суспільно-виробничих галузей на початку ХІХ століття спричинило новий етап у розвитку змісту, структури, законодавчої бази та суб'єктності системи освіти в імперії загалом та окремих губерніях зокрема. Формування нового державно-адміністративного апарату за галузевим принципом на основі симбіозу двох популярних на той час управлінських систем (автономної державно-громадської англо-

саксонської й жорстко централізованої прусько-французької) внесло суттєві корективи у державну освітню політику; прискорений розвиток торгівлі і промисловості на українських територіях (Азово-Чорноморському басейні) визначив її пріоритети.

Отже, системно-упорядкувальний період розвитку морської освіти в Україні характеризується такими тенденціями:

1) глобальні: прагнення до територіального перерозподілу світу і контролю ринків із використанням морських походів, що спричиняло зростання попиту на професію та збільшення кількості осіб, що здобували воєнно-морську та цивільну морську освіту; об'єднання держав в союзи, що супроводжувалося обміном знаннями і досвідом морської діяльності на континентальному рівні; розвиток міжнародного морського права, що призводило до змін професійних вимог;

2) локальні:

– на індивідуальному рівні: чітка особиста зацікавленість конкретних суб'єктів морської освіти у результатах професійної діяльності, яка не завжди стимулювалася державою; підтримка урядом окремих осіб, які виявили особисту відданість справі або державі; участь очільників галузевих міністерств у становленні та розвитку морських навчальних закладів, забезпеченні їх функціонування; приватна підтримка морських походів з науковою та комерційною метою; зростання кількості науковців, авторів навчальних книг і викладачів навчальних закладів місцевого походження;

– на місцевому рівні: зростання кількості осіб, професійних установ і закладів культури (зокрема музеїв, бібліотек), взаємодія яких наповнювала середовище морської освіти; зростання кількості морських навчальних закладів;

– на рівні держави: значне зростання управлінських і контролюючих структур; збільшення кількості морських освітніх закладів, розширення їх спеціалізації та рівневості; розширення змісту морської освіти через науково-технічний розвиток при збереженні розподілу на загальноосвітній і

спеціальний блоки, теоретичну й практичну частини; заснування друкованих органів у системі морської освіти; підтримка розвитку науки (фінансування експедицій); сприяння виникненню акціонерних товариств, пов'язаних із суднобудуванням та мореплаванням.

2.4. Реформування морської освіти на перебудовному етапі (початок 1860-х – кінець 1910-х років)

Для встановлення глобальних і локальних тенденцій розвитку морської освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття стисло схарактеризуємо історико-політичні події, що відбулися на водних просторах Європи та світу і стали причинами змін у розподілі воєнно-морських сил та системах підготовки морських фахівців в європейських країнах.

Спираючись на історичні документи, найважливішою подією в Європі у середині XIX століття вважаємо війни Росії з Османською імперією (до якої приєдналися Англія і Франція), оскільки боротьба йшла за вплив на Чорному морі та Балканах. Саме поразка в Кримській війні (1853–1856 рр.), яка у Паризькому договорі була відображена в забороні для Росії мати військовий флот на Чорному морі, зумовила зміни не лише в зовнішній та внутрішній державній політиці, а й спонукало до реформування системи морської освіти (особливо її військової складової). Утворення Німецької імперії не лише змінило співвідношення сил у Європі, а й, через укладання австро-німецько-російського «Союзу трьох імператорів», створило умови для перейняття передового на той час прусського досвіду.

З початком 1860-х в імперії розпочалася низка реформ, які охопили й сферу освіти, морської зокрема. З історико-педагогічних документів [410] встановлено, що відповідно до освітньої реформи цього періоду повітові та приходські школи були перетворені в початкові народні училища, гімназії розділені на два типи: класичні (надавали академічну освіту) та реальні (надавали професійно-технічну освіту). Випускники класичних гімназій мали змогу вступати без екзаменів в усі вищі навчальні заклади, випускники

реальних училищ – лише до технічних (морехідних зокрема). Новим статутом приватним особам, громадам і міським товариствам було дозволено за власний рахунок заснування початкових і середніх шкіл. Проте відкриття морських навчальних закладів залишалося державною справою.

Встановлено, що провідною метою військової реформи 1860-х років, основні положення якої були розроблені військовим міністром Д. Мілютіним (професором Імператорської воєнної академії), було здійснення організаційних (зміна структури адміністративного управління військовими формуваннями) і технологічних (перехід на нове озброєння) змін, введення загального військового обов'язку (замість рекрутського набору). З метою децентралізації управління, у 1862 р. були засновані військові округи, два з яких на українських землях: Київський та Одеський (у 1864 р. створено було ще й Харківський) [320]. Обрані територіальні межі відповідають територіям заснованих раніше на українських землях навчальних округів, що у випадку воєнно-морських навчальних закладів уможливило взаємодію галузевих структурних підрозділів морського міністерства і міністерства народної освіти. Зауважимо, що в результаті адміністративної реформи в окремих регіонах Росії, південних зокрема, створювалися місцеві органи самоврядування – земства, які опікувалися питаннями освіти на місцевому рівні.

З'ясовано, що реформами докорінно було змінено систему підготовки офіцерських кадрів: збільшено кількість військово-навчальних закладів, які відтепер поділялися на чотири групи: вищі (академії), середні (спеціальні та юнкерські училища), середні загальноосвітні (військові гімназії, кадетські корпуси) та нижчі (військові школи). Особливу увагу держава приділила підготовці молодшого командного складу, який випускали юнкерські училища. У результаті реформи було розширено доступ до військової і воєнно-морської освіти для представників усіх верств населення (раніше окремі заклади були доступні лише дітям дворянського походження), що з

одного боку, зміцнило командний склад армії, а з іншого – викликало невдоволення дворянства, представники якого обіймали офіцерські посади.

Зазначимо, що під час реалізації реформи в 1865 р. було засновано Київське інженерне юнкерське училище на 200 вихованців, яке в 1897 р. було перейменовано на Київське військове училище [509]. Тобто на українських землях розпочалося відродження військового потенціалу із залученням місцевого населення (на кшталт розпочатого раніше процесу у воєнно-морській галузі).

Як було показано вище, перехід європейських країн від парусного до парового флоту розпочався на початку 1830-х рр., а у Російській імперії – лише після поразки в Кримській війні. Прискорення цей процес отримав із здійсненням децентралізації управління флоту, у результаті чого очільники портів отримали значні повноваження (повноваження Адміралтейств-ради відповідно були скориговані), та створенням технічного комітету, до складу якого увійшло наукове відділення. У 1885 р. при Морському міністерстві було створено окремі підрозділи, діяльність яких частково була спрямована й на покращення забезпечення системи морської освіти: Морський учений комітет, Морський технічний комітет та Головне гідрографічне управління [336]. Наголосимо, що у 1867 р. було видано указ про затвердження приморських районів для комплектування флоту, який у подальшому слугував підставою для прийняття в морські навчальні заклади переважно місцевого населення і таким чином створив підстави для наповнення водогосподарської галузі фахівцями українського походження.

У процесі дослідження встановлено, що у 1863 р. було ліквідовано «Раду воєнно-навчальних закладів» й створено іншу управлінську установу – Головне управління воєнно-навчальних закладів, якому безпосередньо підпорядковувалися воєнні навчальні заклади (серед тих, що були на українських землях – Петровський, Полтавський, Володимирський і Київський кадетські корпуси, юнкерські училища та школи кантоністів). До складу управління було включено Педагогічний комітет, який організовував

діяльність педагогічної бібліотеки та Центрального депо навчальних посібників. Отже, управління здійснювало науково-методичне керівництво діяльністю воєнних та воєнно-морських навчальних закладів. Управління розпочало випуск «Педагогічного збірника», на сторінках якого окрім офіційних документів друкувалися праці викладачів і науковців, обговорювалися питання навчання і виховання курсантів (у такий спосіб реалізовувався контроль держави над процесом формування особистісних якостей, моральних цінностей і лінії поведінки у певних ситуаціях майбутніх офіцерів). Таким чином було здійснено залучення громадськості до ознайомлення й обговорення проблем воєнно-морської освіти.

До структури управління входило й навчальне відділення, яке розробляло навчальні програми (зразок представлений у додатку И), відповідно до досягнень науки і техніки пропонувало введення нових курсів, переймалося питаннями пошуку і розстановки кадрів, формувало вимоги до підручників і навчальних посібників. Педагогічний комітет здійснював атестацію викладачів воєнно-морських навчальних закладів, займався розробкою єдиних методик викладання та відстежував новини в педагогічній науці. У Педагогічному музеї накопичувалися книжки та підручники, організовувалися наукові дослідження, проводилися з'їзди науковців [336].

У процесі дослідження знайдено відомості про такий тип морських навчальних закладів, як портова ремісничка школа (положення подано у додатку Г). Така школа на українських землях вперше була відкрита у 1863 році у Миколаєві (ініціатором відкриття був воєнний губернатор міста Богдан фон Глазенап). Тут здійснювалася підготовка робітничих кадрів для Адміралтейства, комерційного порту, біржі та Чорноморського флоту загалом. Школа розміщала в одному з триповерхових будівель флотських казарм, її попечителем був Головний командир Миколаївського порту, керування школою здійснював директор, якого обирав Головний командир і затверджував наказом вищого Морського керівництва. Директор здійснював

контроль за освітнім процесом і за практичними заняттями у навчальній та в Адміралтейських майстернях, під час роботи у Миколаївському порту.

Навчання було безкоштовним, учні у кількості 200 осіб поділялися на три відділення: молодше, середнє і старше. У молодшому відділенні навчали молитвам, читанню, письму, першим двом правилам арифметики і рахувати на рахівниці. У середньому і старшому відділеннях викладалися: Закон Божий, російська мова, арифметика та креслення; найголовніші основи геометрії, фізики і механіки стосовно адміралтейських спеціальностей і креслення. Крім цього, вихованцям надавали загальні поняття про найголовніші події в історії і повідомлялись найважливіші знання з географії.

Аудиторні заняття щоденно проводились по дві години, практичні – не більше чотирьох годин в день. Учні середнього і старшого відділень вивчали ремесла із спеціальності, необхідні для різних галузей морської справи (переважно слюсарне, столярне, токарне, ковальське, котельне, ліхтарне та ливарне). Учні середнього відділення виконували ручні й механічні роботи в навчальних майстернях при школі, старшого – брали участь у роботах у казенних майстернях Миколаївського порту, на місці побудови суден як майстрові (за виконану роботу отримували певну платню). Встановлено, що учні виготовляли речі, необхідні у господарстві (які продавалися, 25 % виручки йшло на утримання школи, решта – на заробітну плату учням), навчальне приладдя, починаючи від балансирних рахівниць до самих складних геометричних тіл (виробництво деяких вимагало не лише певних трудових навичок, а й наукових знань) [311].

Встановлено, що допомогу Ремісничій портовій школі надавало Херсонське земство (сплачувало придбання навчальних посібників), яке направляло на навчання кількох учнів з інших містечок (й фінансувало їх навчання). Інноваційним була й вперше запроваджена (наказом морського міністерства від 1872 р., представлено у додатку В) тут практика: той, хто навчався за рахунок бюджетних коштів, мав відпрацювати на державу 6 років. Перші три роки школа функціонувала в експериментальному режимі,

після закінчення трирічного терміну директор мав надати до Морського міністерства проект остаточного Статуту школи. На жаль, досвід підготовки фахівців із «раціональними знаннями ремесл та з інших технічних предметів» з місцевих юнаків, «щоб не мати нестатку в різних вихідцях з-за кордону» [169] не отримав розповсюдження.

Аналіз офіційних документів та поглядів очільників галузевих міністерств надав можливість зробити висновок, що рішення про кардинальну зміну основного типу морських навчальних закладів (з училищ на класи і школи) було прийнято через те, що навчальні заклади закритого типу були дороговартісними, через обмежену кількість вихованців не мали змоги задовольнити збільшення потреб держави в морських фахівцях. В історичних документах знайдено інформацію про створення у 1864 р. при Міністерстві фінансів спеціальної комісії, яка розпочала розробку законодавчої бази для морських навчальних закладів нового типу. У цьому ж році, за ініціативи Х. Вальдемара – на той час одного з чиновників міністерства, почали працювати перші морехідні класи (назву обрано відповідно до прийнятого у 1864 р. Статуту середніх шкіл, згідно з яким на всій території імперії мали організовуватися земські школи) [62].

З'ясовано, що було розроблено і прийнято Положення [51], згідно з яким морехідні класи відповідно до змісту освіти було розподілено за такими трьома розрядами:

- 1) I-м – навчання елементарної грамотності, математики, геометрії та площинної тригонометрії, географії, навігації та морської практики;
- 2) II-м – окрім вимог попереднього класу, знання астрономії, навігації та іноземних мов;
- 3) III-м – крім базових знань курсанти отримували знання з морської навігації, суднобудування та пароплавної механіки, морського законодавства.

У цьому ж році було затверджено «Правила для іспитів на отримання звання шкіпера і штурмана» [336], які визначали програми випробувань для отримання кваліфікацій штурмана каботажного плавання, шкіпера

каботажного та штурмана далекого плавання, шкіпера далекого плавання і в такий спосіб детермінували зміст освіти в морехідних класах.

Встановлено, що у результаті роботи комісії Міністерства фінансів у 1867 р. з'явився документ «Про перетворення навчальних закладів торгового мореплавання», відповідно до якого у приморських містах по всій території імперії створювалася мережа морських навчальних закладів особливого типу (для юнаків та дорослих). У ньому зокрема було записано, що морехідні класи мають створюватися лише там, де «існує в них потреба», а самостійним «місцевим громадам» було надано право засновувати такі заклади [181]. Отже, виявляється певна схожість процесів розбудови загальноосвітніх навчальних закладів (земських шкіл та реальних училищ) та спеціалізованих (морехідних) шкіл і училищ, що дає підстави для висновку про початок уніфікації державної системи освіти, морської в тому числі.

З'ясовано, що морехідні класи почали засновуватися в імперії з 1869 р., на південних територіях – з 1872 р. Ініціаторами започаткування конкретних морехідних класів у кожному випадку виступали певні особи, які мешкали у портових містах або річкових селищах (як правило, військові губернатори міст або очільники професійно-виробничих товариств). Заклади так само були закритого типу, навчання було безкоштовним, проте за вивчення окремих предметів, які враховували місцеві особливості й додавалися за рішенням місцевої громади, мала вноситися платня; разом із цим, вихованці-сироти щорічно отримували форму, навчальне приладдя та фінансову допомогу. Чітко встановленого терміну навчання у морехідних класах не було (коливалося від 1 до 2 років), вікового чи станового обмеження також встановлено не було (навчалися діти дворян, міщан, державних селян і навіть духовенства, єдиною умовою для вступу було вміння писати, читати та рахувати), проте дипломи шкіпери і штурмани після успішно складених іспитів (у присутності комісії, до якої входили члени місцевої думи, морські офіцери, суднобудівники, цивільний або військовий губернатор) отримували лише при досягненні 21 року. Вихованці морехідних класів розподілялися на

відділення: молодше, середнє, старше, які відрізнялися змістом навчання. Зміст освіти для класів I-го розряду включав письмо, арифметику, географію, навігацію та 16 місяців плавальної практики (ознайомлення з морською термінологією та документацією); II-го розряду – 24 місяці плавальної практики (ознайомлення з будовою та озброєнням корабля) та додаткове вивчення геометрії, морехідної астрономії, письмоводства і рахівництва, для штурманів – морської географії та однієї іноземної мови (французької, німецької або англійської); III-го розряду – тригонометрію, суднобудування, пароплавну механіку, морське законодавство, англійську мову і мати 36 місяців практики (навантаження і вимірювання вміщення судна, управління кораблем, правила попередження зіткнення). Крім цього вихованці вивчали Закон Божий (викладав запрошений священник), правила гігієни, надання допомоги при захворюваннях і травмах (викладав місцевий лікар), лоції й карти Азово-Чорноморського басейну. Отже, зміст освіти будувався за лінійним принципом з поступовим розширенням кількості навчальних предметів, ускладненням матеріалу і збільшенням термінів практики. Морехідні класи власним коштом закупували навчальні книжки та обладнання, виписували місцеві та імперські журнали і газети («Навколо світу», «Морський збірник», «Море», «Миколаївський вісник» та ін.) [181].

Вивчення архівних матеріалів дозволяє констатувати, що до 1884 р. на українських землях морехідні класи було засновано в Херсоні, Бердянську, Керчі, Феодосії, Севастополі, Бериславі, Олешках, Одесі, Голій Пристані та Миколаєві. Їх діяльність детально розглянута у дисертаційних дослідженнях А. Ляшкевич та О. Чорного [270; 536], тому ми лише окреслимо загальні основи. Встановлено, що не всі заклади мали власні будівлі, деякі винаймали за рахунок місцевого бюджету (при цьому вихованці жили на квартирах). З часом у більшості з названих міст було побудовано окремі будівлі, які мали приміщення для навчання та майстерні для практики. З архівних документів встановлено, що кожен навчальний заклад за однаковою організацією та схожими програмами готував від 20 до 100 штурманів і шкіперів щороку з

мешканців місцевих територій. Заняття (6 днів на тиждень) проводились за розкладом, в якому зазначалися назви предметів та прізвища викладачів; життя організовувалося відповідно до режиму, який передбачав ранкове шикування, активний відпочинок між уроками [184]. З'ясовано, що у Миколаївських морехідних класах, наслідуючи традиції минулого, кілька осіб опановували професію корабельного майстра.

Організовані за новими правилами морехідні класи мали безпосередньо управлятися громадою-засновником, яка самостійно обирала управлінський орган – комітет класів. Тобто, на відміну від попередніх морських освітніх закладів, керівним органом яких виступали опікунські ради, відтепер мало місце професійно-громадське управління. Вивчення архівних документів засвідчило, що комітети контролювали грошові витрати (звітували губернатору та міській управі), з числа морських офіцерів та місцевих учителів підбирали викладачів і завідувача класів, а також вирішували змістовно-педагогічні питання, зокрема щодо змісту освіти та забезпечення навчального процесу. З'ясовано, що значну фінансову допомогу надавали місцеві суднобудівники, кораблі для навчання – головнокомандувачі Чорноморського флоту, де вихованці проходили й плавпрактику.

Для започаткування морехідного класу було встановлено єдиний алгоритм дій: на основі клопотання місцевої громади чи професійного товариства готувався відповідний обґрунтований запит і надсилався до Міністерства фінансів та Міністерства народної освіти, які надавали дозвіл і затверджували для кожного класу основний нормативно-правовий документ – положення про новий навчальний заклад [368]. Відповідно до Положення губернатор або головнокомандувач Чорноморського флоту мав стежити за діяльністю класів і витрачанням ними коштів. Фінансування класів і надання приміщень здійснювалося або органами місцевого самоврядування (наприклад, міськими думами) або Морським міністерством, певну грошову підтримку (для кожного класу різну) надавав уряд, матеріально-фінансову допомогу надавали й професійні товариства (наприклад, Товариство

пароплавства і торгівлі та Товариство сприяння Російському торговому мореплавству).

Встановлено, що у 1881 р. відбулося передавання морехідних класів від Морського міністерства до підпорядкування Міністерству освіти, у 1885 р. розглядалися нові проекти реформування морехідних класів з урахуванням поділу морських навчальних закладів на воєнно-морські та торгові. У 1897 р. класи було повернуто під опіку Міністерству фінансів для здійснення програми їх перетворення в морехідні школи різних ступенів. У зв'язку з розширенням сфери діяльності цих закладів, у складі Департаменту торгівлі та мануфактур було введено нову посаду – інспектора з нагляду за морехідними навчальними закладами.

За статистичними даними у 1870-х роках на українських територіях функціонувало 10 (з 33, заснованих по всій території імперії [336]) морехідних класів; класи торговельного мореплавання та юнкерські класи, портова ремісничка школа. Оскільки морехідні класи були різних розрядів, то можна констатувати створення розгалуженої (на узбережжі Чорного моря – 9 закладів, Азовського – 5, вздовж річок – 2 [336]) багаторівневої мережі морських освітніх закладів.

Наприкінці ХІХ століття в Росії, слідом за провідними країнами Європи, розпочалися активні процеси монополізації, концентрації виробництва і робочої сили (переважно за рахунок створення синдикатів). Особливо виразно вони проходили на півдні, де були зосереджені значні осередки виробництва (суднобудівні, кам'яновугільні, металургійні, сільськогосподарські) й торгові контори (пов'язані з використанням водного транспорту). Сприятливе географічне розташування українських земель, величезні запаси розвіданої сировини, наявність через заселення великої кількості робочих рук – все це надзвичайно прискорювало індустріальний розвиток південно-східних українських губерній, де 50 % здійснюваних перевезень [477] складали зерно і вугілля. Отже, затребуваність транспорту,

водного зокрема, зростала, а його технічне переоснащення потребувало фахівців нової якості.

Новим типом навчального закладу, який було засновано на початку ХХ століття стало середнє механіко-технічне училище. Перше таке училище було відкрито у Миколаєві у 1902 р. У складі воно мало 4 класи і було 4-річним: один клас – один рік навчання. Прийом до училища здійснювався на основі конкурсу, у межах якого охочі навчатися складали вступні іспити з математики та російської мови. Приймалися юнаки віком від 15 до 20 років усіх станів та віросповідань; навчання було платним (звільнялися сироти та певна частка осіб). При училищі діяла нижча реміснича школа, до якої набиралися підлітки віком 13-15 років. Зміст освіти складали: математика, фізика, хімія, механічні виробництва, будівельне мистецтво, основи пароплавної механіки і кораблебудування, малювання і креслення; практика у майстернях. Випускники отримували диплом техника кораблебудівної чи механічної спеціальності [97].

Зростання обсягів і різновидів перевезень спричинило прийняття в 1902 р. Закону «Про судноводіїв на морехідних суднах торгового флоту» і видання в цьому році указу «Про зміни діючих правил для судноводіїв на морехідних суднах торгового флоту» [367], яким встановлювалася нова градація звань судноводіїв і правила їх отримання. Указом розмежувалися мале (в Азовському і Чорному морях до Константинополя) і далеке (за межами морів, що омивали узбережжя імперії) плавання і встановлювалися звання двох категорій – капітана і штурмана, кожна з яких розподілялася на чотири розряди. Це зумовило затвердження нового «Положення про морехідні навчальні заклади Міністерства фінансів» [367]. У зазначених документах було прописано нову систему навчальних закладів і зміст підготовки морських фахівців. Тепер морські навчальні заклади розподілялися у такий спосіб: морехідні училища далекого і малого плавання; морехідні школи – 3-класні та 2-класні; підготовчі морехідні

школи; курси морехідних знань. Отже, оновлена система передбачала кілька типів закладів, які належали до різних рівнів освіти.

Відповідно до нового положення всі морські навчальні заклади були перетворені на 2-класні та 3-класні морські школи (на матеріально-технічній базі морехідних класів). Вони також відрізнялися рівнем фінансування, складом викладацького колективу, забезпеченням навчальними книгами та кабінетами, і навіть змістом морської освіти – був певний перелік предметів, які вивчалися відповідно до місцевих потреб та дидактичної бази (кадрового складу і матеріального забезпечення); всі випускники складали іспити (Закон Божий, математику, геометрію, тригонометрію, навігацію і лоцію, устрій корабля, законодавство) для отримання документів про освіту [336].

Згідно із прийнятим у 1903 р. Законом «Про механіків на морехідних суднах торгового флоту» [367], було засновано школи двох типів: училища далекого і малого плавання для підготовки штурманів I-го і II-го розрядів та морехідні школи для підготовки штурманів III-го і IV-го розрядів (у 1909 р. систему звань судноводіїв було спрощено, проте систему навчальних закладів залишено без змін). У 1904 р. за Височайшим указом із спеціалістів морехідної освіти було створено Навчальний комітет, до завдань якого входили розробка проектів статутів морських навчальних закладів з урахуванням місцевих умов, визначення порядку управління закладів, наповнюваності навчальних планів і навчальних програм, обладнання закладів навчальними посібниками, приладдям та інструментами, укладання підручників і вказівок з викладання, сприяння їх друку, укладання програм і організація навчальних плавань, відбір викладачів [71]. Підпорядковувався комітет створеному Головному управлінню торгового мореплавання і портів.

Навчальний комітет розробив «Положення про механічні навчальні заклади» [367], яке було затверджено в 1905 р. Документ передбачав створення навчальних закладів трьох типів: училищ суднових механіків із 4-річним терміном навчання (1-й клас – підготовчий, решта – спеціальні) для юнаків, які закінчили міські училища; 3-річних шкіл суднових механіків для

дорослих практиків, які не мали освіти; курси з механічної спеціальності для осіб, які працювали із судновими машинами або на судноремонтних заводах і бажали отримати підготовку з окремих галузей технічних знань. Наголосимо, що положення вимагало відповідного забезпечення закладів майстернями, підручникам і всім необхідним приладдям.

Отже, на початку ХХ століття відбулося розширення системи морської освіти за типами навчальних закладів та віковою категорією учнів; окрім кораблебудівників, лоцманів, шкіперів і штурманів судномеханічна спеціальність виокремилася як самостійна складова морської освіти.

Результати російсько-японської війни та революційних подій 1905 – 1907 рр. негативно позначилися на розвитку морської галузі й морської освіти. У соціальному плані вони спричинили появу особливого прошарку – матроси – люди без морської освіти, які упродовж багатьох років виконували на суднах палубні роботи (прибирання, фарбування, роботу із завантаження, такелажні роботи та іншу некваліфіковану працю), а пізніше через неосвіченість були використані для революційної пропаганди (за загальними оцінками їх чисельність складала 135 тисяч осіб [277]). Названі події спричинили й прийняття в 1909 р. «Переліку питань щодо реформи морехідної освіти в імперії у зв'язку з новим законопроектом про судноводіїв на морехідних суднах торгового флоту» – державного документу, в якому було наведено роз'яснення змін у підготовці морських фахівців відповідно до затвердженого нового проекту положення про судноводіїв та нової програми іспитів на звання штурмана далекого плавання [363]. Передбачалося, що з 1914 р. розпочнеться реформа морської освіти, підготовлена Міністерством торгівлі й промисловості. Проте Перша світова війна завадила її реалізації.

Радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, утворення нових геополітичних центрів світового значення, серед яких були й Українські етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, упродовж чотирьох років стали театром військових дій, у яких були задіяні

вихованці й викладачі морських навчальних закладів. Через це включно до 1917 р. позитивних змін у морській освіті не відбувалося.

Узагальнені відомості про освітньо-культурні та науково-управлінські установи системи морської освіти, започатковані упродовж початку 1860-х – кінець 1910-х рр. представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Структурні елементи системи морської освіти
початку 1860-х – кінця 1910-х рр.**

<i>Морські освітні заклади</i>	<i>Професійно-культурні та наукові установи</i>	<i>Управлінські та галузеві-розпорядчі структури</i>
Гардемарінська рота (Миколаїв, 1855-1862)	Комерційний порт, Миколаїв, 1862	Головне гідрографічне управління, 1885
Портова реміснична школа (Миколаїв, 1862)	Педагогічний музей військово-навчальних закладів, 1864	Морський учений комітет, 1885
Морський клас для підготовки шкіперів каботажного плавання, штурманів далекого плавання та корабельних майстрів (Миколаїв, 1871)	Російське технічне товариство, 1866	Морський технічний комітет, 1885
Морехідні класи II-го розряду (Херсон, 1872)	Товариство сприяння російській промисловості і торгівлі, 1867	Навчальний комітет, 1904
Юнкерські класи (Миколаїв, 1872)	Науково-дослідна морська станція Севастополь, 1871	Головне управління торгового мореплавання і портів, 1909
Морехідні класи (Миколаїв, 1873)	Морське зібрання Миколаїв, 1872	
Морехідні класи (Гола Пристань, 1874)	Окружне Правління Товариства подачі допомоги при корабельних аваріях Миколаїв, 1873	
Морехідні класи (Берислав, 1874)	Товариство сприяння російському торговому мореплавству, 1873	
Морехідні класи (Нікополь, 1874)	відділення ТСРПТ: Одеса, 1873; Ялта, 1874 Маріуполь, 1885	
Морехідні класи (Феодосія, 1874)	відділення ТСРМ: Одеса, 1875 Херсон, 1876	
Морехідні класи (Керч, 1874)	Яхт-клуб Миколаїв, 1889	
Морехідні класи (Севастополь, 1874)	Засновано торговий морський порт у Феодосії, 1890	
Школи машиністів і кочегарів, корабельних завгоспів (Миколаїв, 1875)	Товариство судноплавства, 1898	

Продовження таблиці 2.3

Матроські школи (Миколаїв, 1875)	Морський акваріум Севастополь, 1898	
Морехідні класи (Бердянськ, 1876)	Морська обсерваторія Севастополь, 1909	
Навчальний мінний загін (Миколаїв, 1881)	Російське суднобудівне акціонерне товариство, 1911	
Морехідні класи (Олешки, 1884)		
Класи торговельного мореплавання (Одеса, 1898) – Училище торгового мореплавання, 1901		
Машинна школа Чорноморського флоту (Миколаїв, 1898)		
Середнє механіко-технічне училище (Миколаїв, 1902)		
Училище малого плавання, (Херсон, Керч, 1903)		
Річкове училище (Київ, 1912)		
Морський кадетський корпус Севастополь, 1916		

Узагальнення відомостей щодо особливостей організації навчального процесу в різних типах навчальних закладів системи морської освіти, які на початок ХХ століття стали основними представлено у наступній таблиці.

Таблиця 2.4

**Організаційно-педагогічні особливості основних типів
морських освітніх закладів**

<i>Морський освітній заклад</i>	<i>Категорія учнів</i>	<i>Термін навчання</i>	<i>Початкова база</i>	<i>Забезпечення</i>
Морське артилерійське училище	дворяни, 12-16 років	5 років	3-4 класи семінарії	у приміщенні Адміралтейства
Чорноморське штурманське училище	дворяни, службовці, різничинці, від 9 років	8 років	уміння читати і писати, рахувати	спеціально споруджена будівля з господарськими спорудами; двоповерхова будівля на мисі з бельведером для астрономічних спостережень

Продовження таблиці 2.4

Училище торгового мореплавання	дворяни, 13-16 років	5 років	міцна статура, уміння читати, писати, знання арифметичних дій	в Адміралтействі, мало спеціально збудовану модель навчального судна на подвір'ї
Морський юнкерський клас	старше 11 років	3 роки	-	у флігелі Морського зібрання
Морехідний клас	усіх станів з 15 років	2 роки	вміння читати, писати, рахувати	в орендованих будинках
Морехідна школа	усіх станів з 17 років	2 роки	народне училище, церковно-парафіяльна школа	орендовані або побудовані будинки, бібліотеки, лабораторії, майстерні
Училище далекого плавання	17-24 роки	3 роки	гімназія	будівлі морехідної школи
Портова ремісничка школа	усіх станів 13-15 років	4 роки	читати, писати, рахувати	дві одноповерхові будівлі, майстерні
Середнє механіко-технічне училище	усіх станів 15-20 років	4 роки	міське училище	двоповерхова будівля; столярна, слюсарна, модельна, ливарна і ковальська майстерні
Матроські школи	матроси флотських екіпажів	3 місяці	-	при адміралтействі

Отже, на початку ХХ століття остаточно розмежувалися воєнно-морські та цивільні (торгові) морські навчальні заклади, виокремилися шкіперські, штурманські, кораблебудівні та механічні спеціальності. Заклади відрізнялися терміном навчання, віком і попередньо необхідною освітньою базою вихованців, проте мали процесуальну схожість в організації та завершенні навчання: набуття плавального цензу і складання іспитів для отримання документа про освіту (зразок представлений у додатку Д).

З огляду на суб'єктну лінію дослідження, схарактеризуємо роль різних історичних осіб у розвитку морської освіти в Україні упродовж 1860-х – початку 1910-х років, її теорії та практики. Розпочнемо з характеристики діяльності морських міністрів.

На думку багатьох науковців, вагомий внесок у наукове забезпечення морської діяльності зробив Ф. Врангель (1796–1870) – видатний мореплавець і науковець. Він був одним з небагатьох суб'єктів, хто у своєму портфоліо мав широкий досвід організаційно-адміністративної та науково-дослідної діяльності: учасник навколосвітнього морського походу, керівник наукової експедиції, член кораблебудівного департаменту, директор гідрографічного департаменту, очільник комісії з перегляду морських законів, голова Морського вченого комітету, засновник Російського географічного товариства, яке мало філії й на українських територіях. За роки перебування Ф. Врангеля на посаді (1855–1857) було організовано технічний комітет, затверджено правила призначення морських офіцерів на посади начальників портів на Чорному та Азовському морях, засновано Російське товариство пароходства і торгівлі (РТПТ), яке організувало регулярні рейси між Чорним і Середземним морями, журнал «Морський збірник» отримав статус офіційного друкованого органу Морського міністерства [413].

За 16 років керування морським міністерством М. Краббе (1814–1876) було засновано навчальну мінну школу з офіцерським класом і сформовано практичну ескадру (прототип загону навчальних кораблів), створено морський технічний комітет, що займався питаннями кораблебудування та будівництва берегових об'єктів [413]. За сприянням морського міністра О. Пещурова (1834–1891) було вперше розроблено суднобудівну програму для Чорноморського флоту й на цій підставі засновано кілька шкіл і училищ у Миколаєві, побудовано річковий яхт-клуб і розпочато його роботу [70].

Адмірал І. Шестаков (1820–1888) перед отриманням посади морського міністра виконав значний обсяг гідрографічних робіт, що дозволило зібрати матеріал для майбутньої «Лоції Чорного моря». Для розробки проекту нової організації особового складу і морських установ він створив спеціальну комісію, результатом діяльності якої стало здійснення цілого ряду законодавчих заходів: скасовано отримання чину після закінчення навчального закладу цілим випуском; запропоновано підготовку лише тих

офіцерів, на які в штаті флоту були вакансії (запроваджено елементи державного планування кадрів); у напівцивільне відомство перетворено корпус кораблебудівних офіцерів. За основу перебудови особового складу було взято «Положення про морський ценз»: відтепер для отримання наступного чину треба було проплавати мічману – 1,5 року, лейтенанту – 4,5 роки; для старших чинів – треба було командувати кораблями 1-го і 2-го рангів. Відзначився І. Шестаков численними науковими та літературними працями, з яких особливо визначні статті педагогічної тематики на сторінках «Морського збірника» (наприклад, «Про воєнні училища у Сполучених Північно-Американських Штатах» та ін.), переклад російською мовою праці В. Джеймса «Військово-морська історія Великобританії» та книга спогадів «Півстоліття звичайного життя», відомості з якої використано в процесі дослідження [545].

Вважаємо необхідним зазначити й внесок адмірала Г. Бутакова (1820–1882) – основоположника тактики парового броненосного флоту. Він зробив відчутний внесок у розвиток воєнно-морської теорії та практики: спільно із І. Шестаковим склав першу систематизовану лоцію Чорного моря (у результаті великих за обсягом гідрографічних робіт); підготував кілька наукових праць й розробив «Правила маневру парового корабля» (згодом використовувалися в усіх флотах світу). З метою тренування вперше в історії російської морської артилерії він організував стрільбу по невидимій мішені [73]. Г. Бутаков заснував першу лабораторію мінних дослідів, де проводилися й теоретичні заняття, і яка згодом була переформатована у Мінний офіцерський клас і Мінну школу для нижніх чинів – морські заклади післядипломної освіти [267, с. 102]

Адмірал П. Тиртов (1836–1903) також здійснював наукові дослідження у навколосвітньому плаванні та був обраний членом-кореспондентом головної фізичної обсерваторії. Він брав участь у роботі комісій з перегляду Морського статуту і морських сигналів, наполягав на розмежуванні підготовки інженерів: окремо для конструювання корпусів, окремо – для

конструювання і обслуговування механізмів [227], був ініціатором створення навчального загону кораблів для морських навчальних закладів, що готували фахівців для Чорноморського флоту. Морський міністр О. Бірільов (1844–1915) також мав певний адміністративно-педагогічний досвід очільника навчально-артилерійського загону, голови комісії з влаштування кондукторської школи морського відомства і класу корабельних офіцерів, на підґрунті якого намагався реформувати морську освіту – створив «Спеціальну комісію для перегляду усіх навчальних програм з підготовки офіцерів флоту» і ввів до змісту воєнно-морської освіти два предмети: морську тактику та морську стратегію. За рекомендацією створеної комісії, традиційний порядок проведення навчальних занять у спеціальних гардемаринських класах було замінено так званою «репетиційною системою», яка була більш ефективною, оскільки практичні заняття та лекції доповнювалися обов'язковими «репетиціями», що передбачали поетапне складання заліків з окремих розділів навчальної дисципліни. За наказом О. Бірільова було реорганізовано фізичну підготовку кадетів та гардемаринів – уведено Сокільську гімнастику, основу якої складали оригінальні фізичні вправи [29]. Наголосимо, що за ініціативи міністра у 1906 р. у Морському відомстві видано наказ, яким було засновано підводний флот.

Встановлено, що серед морських міністрів Російської імперії був такий, який профільну освіту здобув не в С.-Петербурзькому морському корпусі, а в Чорноморській школі флотських юнкерів (м. Миколаїв) – І. Диков (1833 – 1914). Він також брав участь у науково-дослідній діяльності: займався спостереженнями берегів Криму та Кавказу, турецьких берегів Чорного моря, результати якої виходили на сторінках журналу «Морський збірник». За роки обіймання посади міністра він розширив доступ в морський корпус – змінив і доповнив умови прийому вихованців у морський кадетський корпус і морське інженерне училище (1907) для синів: а) офіцерів військово-морського відомства з осіб, які закінчили один із середніх навчальних закладів, які служать зараз, а також відставних; б) осіб всіх станів

християнського віросповідання, які закінчили курс в одному з вищих навчальних закладів; в) нащадкових дворян; г) священнослужителів християнських віросповідань не нижче сану священника; д) цивільних чинів не нижче VIII-го класу; надав дозвіл приймати до морського інженерного училища осіб усіх станів християнського віросповідання. Крім цього, розробив правила атестаційні комісії в портах, положення про начальників морських сил та наказ про управління морськими командами [70]. Він розробив план формування мережі шкіл юнг із 4-річним терміном навчання, заснував інститут «палубних офіцерів», перетворив молодші класи морського кадетського корпусу в особливий навчальний заклад, а старші – у всестанове Морське училище. З'ясовано, що у 1907 р. І. Диков вперше в імперії запровадив у практику роботи проведення конкурсу проектів кораблів і механізмів, що значно покращило механізм розподілу державних замовлень у суднобудуванні [35].

У процесі дослідження встановлено, що однією з найбільш обговорюваних в останні роки є постать морського міністра І. Григоровича (1853 – 1930), зокрема через визнання його походження: українського чи російського (останній морський міністр Російської імперії народився у дворянській родині у Санкт-Петербурзі, проте його батько був уродженцем Полтавської губернії) та відповідного підґрунтя у заснуванні у 1913 р. Морського корпусу у Севастополі.

Підсумовуючи, констатуємо, що переважна більшість морських міністрів мала організаційно-педагогічний і управлінський досвід і тому зналася на питаннях функціонування морської справи взагалі та системі підготовки морських фахівців зокрема. Аналіз мотивів їх професійної діяльності надає підстави для висновку, що ті, хто мав місцеве походження чи родинні корені, зусиль для розбудови освітньо-культурного середовища морської освіти докладали більше.

Серед військових губернаторів у ракурсі нашого дослідження увагу звернуто на дві історичні постаті. Однією з найвидатніших осіб названого

періоду вважаємо Готліба фон Глазенапа (1811–1892). Він також брав участь у навколосвітній експедиції, обіймав посаду головного редактора журналу «Морський збірник», був членом «Комітету з перегляду морських узаконеній», директором Морського кадетського корпусу, очільником Гідрографічного департаменту Морського міністерства. За його сприяння у Миколаєві почала виходити перша газета «Миколаївський вісник» (1865), яка містила у додатку астрономічні таблиці, укладені директором Миколаївської обсерваторії К. Кнорре [321]. Встановлено, що фон Глазенап опікувався усіма навчальними закладами міста Миколаєва: збільшив кількість шкіл грамоти, започаткував Південно-Слов'янський пансіон для вихідців з Балканських країн; розформував штурманську роту та Другий навчальний екіпаж і заснував портову ремісничу школу для дітей нижчих чинів; для проходження практики учнями штурманського училища передав шхуну «Абін» [97, с. 31-68.].

Значну роль у розвитку морської освіти відіграв М. Аркас (1816–1881) – син викладача Миколаївського штурманського училища. Він також мав досвід наукової діяльності: упродовж кількох років був членом пароплавного комітету та Морського вченого комітету, де займався складанням нових сигнальних книг для флоту і переглядом Зводу морських законів; брав участь у роботах з удосконалення морського кримінального законодавства, модернізації артилерії на кораблях; розробив проект і за власними кресленнями побудував 14 плотів, які отримали назву «плавбатареї» і мали широке використання у воєнно-морській справі [200]. У процесі дослідження встановлено, що саме М. Аркас у 1856 р. ініціював заснування (подав міністру фінансів клопотання) на Чорному морі акціонерного суднохідного підприємства для здійснення регулярних поштово-пасажирських перевезень на внутрішніх і закордонних лініях – «Російське товариство пароплавства і торгівлі» і був призначений директором її головної – Одеської контори. У Миколаєві він відновив діяльність закритого морського юнкерського класу, який готував командні кадри для флоту. Під керівництвом М. Аркаса

на Чорному та Азовському морях проводилися картографічні та гідрографічні дослідження [276].

У процесі дослідження проаналізовано діяльність й таких суб'єктів морської освіти, як головнокомандувачі Чорноморського флоту. Видатною особою серед них є випускник Чорноморського штурманського училища М. Манганарі (1804–1887). Відомий до сьогодні гідрограф, який вивчав і описував узбережжя Чорного і Азовського морів та проводив зйомку узбережжя Криму, пізніше був призначений начальником Чорноморської штурманської роти. Саме його матеріал «Витяг зі звіту керівника Чорноморської штурманської роти, полковника Манганарі, за 1855 рік», розміщений у журналі «Морський збірник» містить найповнішу інформацію з історії цього закладу [189]. За два роки обіймання посади головнокомандувача він заснував у місті суспільну бібліотеку, створив на річці Інгул взірцеву рятувальну станцію з притулком для сиріт. Слід зазначити, що всі свої накопичення він заповідав Благодійному товариству Миколаєва, Товариству Червоного Хреста, Товариству спасіння на водах, Товариству допомоги бідним, які бажали здобути освіту, притулкам та народним школам [332, с. 587-588].

За роки управління Чорноморським флотом М. Копитовим (1833–1901) у Миколаєві було відкрито громадську їдальню, в якій було розташовано чайну на 250 осіб з безкоштовною читальнею (історична та релігійна література, книжки з географії та морських походів, природознавства, ремесл і сільського господарства), ставилися вистави й проводилися лекції різної тематики; розпочато будівництво двох потужних суднобудівних заводів [413]. Значний роль у розвитку морської освіти відіграв наступний морський міністр Г. Чухнін (1848–1906), який підготував реформу воєнно-морської освіти і представив Морському міністерству її проект, нові положення та статuti, навчальні програми. Оскільки адмірал був розстріляний за придушення Севастопольського повстання, ці матеріали, на жаль, не збереглися [47]. Решта головнокомандувачів флоту, окрім бойового та

управлінського досвіду, малий педагогічний. Наприклад, Р. Вірен (1857–1917) викладав у мінному офіцерському класі, працював учителем у школі мінних машиністів, командиром навчального судна «Вірний», начальником навчально-артилерійського загону. Як і Г. Чухнін, був убитий під час Лютневої революції 1917 року, тому відомостей про його діяльність майже не збереглося [158].

Заслуговує на увагу діяльність І. Бострема (1857–1934), який заснував скаутський рух і був першим очільником товариства «Російський скаут». У малочисельних документах, що збереглися з тих часів, можна знайти його рекомендації, схожі на ті, що діяли у братських школах: «Залучайте до виховання молодих «бобрів» офіцерів розумних і обізнаних, які не будуть робити зі скаутського табору казарму «потешных полков» Петра І. Патріотами стають не за наказом вищого начальника, а за внутрішнім переконанням, яке виховується добросердям та моральною стійкістю старших товаришів...» [229].

Підсумовуючи зазначене вище, зазначимо, що на етапі 1860-ті – 1910-ті роки в Європі та світі відбулося кілька вагомих і значущих історико-педагогічних подій, які вплинули на розвиток морської освіти в Україні. У названі роки констатовано перехід до децентралізації управління воєнно-морською та освітніми галузями і відповідне скорочення управлінських структур, характерним є прагнення держави побудувати уніфіковану систему морської освіти (паралельно із загальноосвітньою) із забезпеченням її багаторівневості та середовищного наповнення. При цьому констатовано певну управлінську невизначеність, оскільки за вказаний період неодноразово відбувалося перепідпорядкування морських навчальних закладів різним міністерствам. Системі морської освіти у другій половині ХІХ століття притаманне зростання кількості вихованців, термінів навчання, розширення спеціалізації та доступу до освіти молоді усіх станів. Зафіксовано, завдяки індивідуальним ініціативам окремих суб'єктів системи морської освіти, появу інноваційних елементів в організації навчання,

персонально ініційованих: використання Сокільської системи у фізичній підготовці морських фахівців, створення загонів скаутів та навчальних кораблів. Встановлено стійкий причинно-наслідковий зв'язок між військовими діями на морі та реформуванням системи морської освіти, що надало можливість визначити військові дії механізмом розвитку воєнно-морської освіти. Підтверджено й попередній зв'язок розвитку морської освіти з досягненнями у науці й технологіях, тобто науково-технічний прогрес також є механізмом розвитку морської освіти.

Таким чином, характерними рисами реформаторсько-законодавчого періоду (1860-ті – 1910-ті роки) виступали: тісний зв'язок розвитку промисловості, економіки та національних інтересів з розвитком морської освіти; орієнтація змісту освіти на «практичну філософію» Гербарта (популярну в європейських країнах), До глобальних тенденцій розвитку морської освіти в Україні при загальному тренді на зростання зв'язку між історико-політичними та освітніми процесами віднесено: зростання науково-дослідної ролі флоту, зростання попиту на професію (через збільшення обсягів морських перевезень та риболовного промислу) та кількості осіб, що здобувають морську освіту, розширення спеціалізації підготовки фахівців, визначення на законодавчому рівні вимог до професійної підготовки, уніфікація системи морської освіти через визначення основних типів навчальних закладів та змісту освіти. Локальними тенденціями визначено: на рівні держави – станове і вікове розширення доступу до морської освіти, поєднання процесів перетворення й заснування нових морських навчальних закладів, розширення форм і методів навчання, залучення громадськості до розв'язання проблем в освіті зокрема через періодичні видання; на об'єктно-галузевому рівні – зростання приватних інвестицій в освіту, збільшення кількості професійних товариств, започаткування проведення з'їздів науково-технічних працівників та працівників галузі як форми підвищення кваліфікації; на місцевому рівні – розширення системи науково-професійних установ, залучення до навчально-виховного процесу осіб з медичною та

педагогічною освітою. Аналіз мотивів і результатів діяльності названих суб'єктів системи морської освіти надав підстави до індивідуальних тенденцій розвитку віднести виражену особисту зацікавленість у розвитку даної професійної галузі та її освітньо-культурного середовища, яка посилювалася з моменту встановлення професійно-нащадкових традицій для родин місцевого походження або тих, хто створив тут родину.

2.5. Витоки науково-методичного і загальнопедагогічного підґрунтя морської освіти

Аналіз історії формування науково-методичного та загальнопедагогічного підґрунтя морської освіти дозволяє констатувати, що його витоки сягають у XVIII століття. У процесі дослідження встановлено, що у створеній при Навігацькій школі (1701) типографії почали друкувати книги для навчання, які у перше десятиріччя в основному являли собою переклади найбільш відомих праць європейських авторів. Перекладалися доробки із загальнонаукових (граматика, математика, фізика, географія, історія) та спеціальних (фортифікація, гідротехніка, механіка, астрономія, навігація) дисциплін. Серед перших навчальних книг, виданих тут і розповсюджених пізніше територією імперії, можна назвати такі: «Книга, яка вчить морському плаванню» А. Деграфа, «Книга морська» Й. Мансона, «Нове голландське корабельне будівництво» К. Алярда, «Книга світогляду або думка про небесно-земні глобуси» В. Брюса та ін. [416].

У 1705 р. для «друку книг світського змісту» і навчальних книг Петро I заснував Московську цивільну типографію; у 1708 р. було введено «гражданський шрифт». Розпочалося видання художньої літератури російською мовою, історичних творів, політичних трактатів, повчань, словників. При цьому, більшість видань мали пізнавально-освітній характер і містили різні додатки – таблиці, малюнки, словники. У 1712 р. центр видавництва разом із столицею Росії перемістився до Санкт-Петербурга; з

1724 р. центром видавничої діяльності стала типографія заснованої в цьому році Петербурзької академії. Першою навчальною книгою нового формату була «Геометрия славенски землемерие» (1708) директора Морського кадетського корпусу А. Фарварсона [72]. До перших видань виховного спрямування належать книги «Приклады, како пишутся комплименты разные» (1708) – збірка правил поведінки в суспільстві та керівництво «Юности честное зеркало, или Показания к житейскому обхождению, собранное от разных авторов» (1708) [150], в якому прописувалися рекомендації для виховання світських манер.

Незважаючи на зростання обсягів друкованих видань, у першій чверті XVIII століття продовжувалася й традиція рукописів. Переважно це були книги історичного змісту – літописи, хронографи, збірки документів (наприклад, проектів реформ, підготовлених окремим відомством або окремим чиновником). Вже до початку 1730-х років було накопичено певний масив видань (друкованих і рукописних), за допомогою яких здійснювалося навчання і виховання підростаючого покоління, які використовувалися й у морських навчальних закладах. До основних недоліків перших навчальних книг слід віднести, перш за все, важку мову, насичену вітійоватими поясненнями, та незручний формат «запитання – відповідь», який виключає логічний зв'язок матеріалу.

Зауважимо, що в першій чверті XVIII століття не існувало підручників з іноземних мов – мала місце багатоконтактність, тобто живі (письмові й усні) зв'язки з носіями німецької, англійської, французької та голландської мов. При цьому, якщо спочатку домінувала голландська мова (країни, куди навігатори їздили на навчання), то у 1730-х рр. її витісняє німецька, а згодом – французька. У другій чверті XVIII століття розпочинається друк російських навчальних книг та словників німецької й французької мов, значно зростає кількість навчальних посібників для учнів навчальних закладів морського профілю. Здійснюється кілька наукових експедицій для картографування морів та річкових систем.

З'ясовуючи витoki науково-методичного та загальнопедагогічного підґрунтя морської освіти, звернемося до надбань видатних філософів-просвітників і педагогічних працівників навчальних закладів морського профілю XVIII століття. Історики до складу таких осіб відносять насамперед І. Бецкого, К. Зотова, М. Курганова, М. Ломоносова, Ф. Прокоповича, Ф. Татищева та ін. Схарактеризуємо в цьому параграфі внесок кожного з них.

Першим у цьому списку має бути Феофан Прокопович (1681–1736) – випускник і викладач, а пізніше ректор Києво-Могилянської академії, українець за походженням. Запрошений Петром I особисто в 1716 р. до Петербургу для допомоги в здійсненні реформ, він допоміг підготувати Морський статут – важливий законодавчий документ, який було затверджено під назвою «Устав морской о всём, что касается к доброму управлению в бытность флота на море» (1720). Статут містив велику передмову, в якій було описано історію російського флоту (до 1719 р.) та п'ять книг (томів), кожна з яких була присвячена певній тематиці. Тут були відображені й правила поведінки та взаємин між членами команди, встановлення порядку на кораблі, покарання моряків за провинності та ін. [199].

У ракурсі дослідження цінним є доробок Ф. Прокоповича «Слово похвальне про флот російський...» (1720), в якому автор наголосив, що поморській «російській державі необхідним і корисним є морський флот», тому необхідно докладати зусиль «до облаштування флоту і до навчання морському плаванню» [396, с. 103-112]. Досить оригінальною працею просвітника і державного діяча, яку більшість науковців вважають видатним явищем історії педагогіки, є «Перше навчання отрокам» (1720). Тут підкреслено значення морального виховання: «який є отрок, такий дорослий чоловік буде» і запропоновано своєрідний моральний кодекс освіченої людини [396, с. 468-469].

Фундаментальним доробком загальнопедагогічного змісту просвітника історики педагогіки вважають «Духовний регламент» (1721), в якому вперше документально у вигляді 300 правил було сформульовано основи світського

виховання і визначено зміст світської освіти, до якого Ф. Прокопович запропонував включити таке: «1) граматику разом з історією і географією, 2) арифметику і геометрію, 3) логіку або діалектику, 4) риторику та/або стихоскладання, 5) фізику і метафізику, 6) політику, 7) богослов'є, 8) іноземні мови». До того ж, на його думку, молодь мала «розуміти в архітектурі, лікуванні, політичній владі, і про всі інші справи» [395, с. 24-32]. У цій праці йшлося про необхідність навчання не лише дворян і простого народу, а й військових та моряків: «Відомо є усьому світові, яке зубожіння та неміць мало воїнство російське, коли воно не мало правильного собі навчання, і як незрівнянно помножилась сила його коли Петро Перший навчив його ретельними регулами» (правила, закони) [395, с. 26]. Тут можна знайти й перші методичні рекомендації, наприклад, використовувати наочність при вивченні географії – «показувати перстом на картах і глобусі», й корисні рекомендації щодо розташування навчального закладу: «Місце академії має бути не у місті, а в стороні, де немає народного шуму та оказій, які зазвичай заважають навчанню, а є те, що радує око і захоплює думки молодих юнаків» [395, с. 74].

Аналіз історичних документів цього періоду і праць істориків воєнно-морського флоту [19; 40; 72; 200] свідчить, що рекомендації саме з цього доробку були взяті за основу морального виховання гардемаринів Морської академії. У цьому документі було прописано загальні принципи організації виховного процесу, наприклад, кадети мали бути слухняними, не галасувати під час занять, не сваритися один з одним, ходити завжди охайними, брати приклад з офіцера-вихователя [396]. Говорячи про особливе середовище виховання, Ф. Прокопович вказував і на необхідність створення в навчальному закладі бібліотеки, бо «без бібліотеки як без душі академія», та проведення спеціальної перевірки учителів «на знання науки, уміння розповідати та зацікавлювати дітей» [395, с. 78]. Зазначимо, що за ініціативи Ф. Прокоповича, за указом Петра I, при монастирі у 1719 р. була заснована типографія, де й друкувалися усі його праці, підручники та книги для

читання. Багато його листів та настанов, на які спиралися не лише церковнослужителі, а й державні діячі та педагоги, вийшли друком вже після його смерті (наприклад, «Слова і промови» у трьох частинах, 1765) [199].

Ф. Прокопович був не просто видатним просвітником XVIII століття і першим знаним українцем, який зробив вагомий внесок у розвиток освіти взагалі й морської зокрема; він був головою так званої «Вченої дружини» Петра I, яка об'єднувала найосвіченіших людей того часу. Особливе місце в цій дружині посідає викладач Навігацької школи, а потім Морської академії, шотландець за походженням – професор Ебердинського університету Генрі Фарварсон. У 1699 р. разом із випускниками Лондонської Королівської школи Р. Гвіном та С. Грейсом він прибув до Москви, де спочатку проводив індивідуальні заняття для дітей дворян. Пізніше він викладав у навігацькій школі, був перекладачем і видавцем навчальних посібників. Разом із колегами А. Фарварсон переглядав наукові книги іноземного походження і відбирав для перекладу ті, що стануть корисними для навчання кадетів. Наприклад, «Таблицы горизонтальные северные и южные широты: восхождения солнца со изъяснением: чрез которые зело удобно кроме трудного арифметического исчисления (не правильное) или непорядочное указание компасов, яже во всех местах света обретаются, чрез них же легко и зело удобно найти и скоро возможно. Преведены с галанского языка, на славянороссийски диалект из книги шат камер» (1722) [208]. Першу його власну навчальну книгу з математики «Геометрия славенски землемерие» було видано в 1708 р., а перші математичні таблиці, які він особисто підготував до друку, ще у 1703 році. Слід зазначити, що загалом він адаптував для навчання в кадетському корпусі та морській академії близько тридцяти восьми книжок. А. Фарварсон одноосібно написав низку підручників для підготовки моряків: «Таблицы синусов, тангенсов и секансов, логарифма синусов и тангенсов» (1716), «Эвклидовы элементы» (1719), «Тригонометрия плоская и сферическая» (1730) – він часто писав латиною (мовою науки), а перекладом його книжок займалися перекладачі

академії. У 1739 р. вийшла «Книжица о сочинении и описании сектора, скал плоской и гунтерской, со употреблением оных инструментов в решении разных математических проблем», в якій автор описав застосування пропорційного циркуля до розв'язання морехідних задач [208].

Іншого викладача навігацької школи – Леонтія Магницького (1669–1739), більшість науковців вважають однією із ключових осіб не лише в освітній практиці цього закладу, а й в становленні російської математичної освіти. Саме він написав перший російський підручник «Арифметика сиречь наука числительная, с разных диалектов на славенский язык переведенная, и воедино собрана, и на две книги разделена», який було надруковано лише після дворічного апробування (1703). За суттю, це була своєрідна енциклопедія математичних знань з алгебри, геометрії, тригонометрії, стереометрії та логарифмів, яка мала прикладну спрямованість – математичні розрахунки були пов'язані з обчисленнями в галузі фортифікації, геодезії та артилерії. Підручник містив інформацію з метеорології, астрономії та навігації; тут наводилися відомості про десятинну систему счислення, запис чисел цифрами, російська та латинська термінологія; була представлена значна кількість малюнків і таблиць, що полегшувало вивчення матеріалу завдяки візуалізації [29]. Бажаючи зацікавити кадетів математикою, задачі педагог формулював у вигляді анекдоту з математичним сюжетом – цікавий автентичний методичний прийом педагога, що користувався популярністю. Наполягав Л. Магницький і на використанні в навчальному процесі макетів, моделей, приладів, видавав «аспідні дошки», на яких кадети копіювали формули і креслення [72]. Це дозволяло під час навчання поєднувати кілька видів організації пізнавальної діяльності: спільно з вчителем, у парах, самостійно, – які потім стали найбільш уживаними.

Підручник був фундаментальним і за обсягом мав понад 600 сторінок, структурно складався з двох книг: «Арифметика политика, или гражданская» та «Арифметика логистика не по гражданскому токмо, но и к движению небесных кругов принадлежащая». Перша у складі мала п'ять частин і

містила відомості про нумерацію, детальний розбір чотирьох арифметичних дій з цілими числами, таблицю додавання і множення десятинних чисел. Слід зазначити, що Л. Магницький у підручнику наводить лише половину таблиці множення, спонукаючи кадетів використовувати принципи комутативності для самостійного розрахунку останньої її частини – новий на той час методичний прийом. Перевагою підручника було й те, що матеріал викладався за принципом від простого до складного, з позицій доступності добиралися й задачі. Наприклад, після трьох перших задач на додавання, наступні приклади містили більш ніж десять доданків; задачі в розділі про дробки стосувалися реалій сучасного життя; задачі на застосування алгебраїчних правил, математичної прогресії та коренів – морської та військової справи. Особливу значущість для підготовки спеціалістів торгового флоту (їх економічної освіти) мав розділ підручника про «грошовий рахунок, міри і ваги» [139].

Друга книга складалася з трьох розділів: квадратні рівняння, геометрія і тригонометрія, де матеріал також розглядався на практичних прикладах з життя та розділу «Обще о земном размерении и яже к мореплаванию надлежит», в якому розглянуто застосування математики в морській справі. Пропонувалися завдання з визначення географічної широти місцевості за нахилом магнітної стрілки, обчислення часу приливів і відливів, а також інші завдання з навігації [29]. Навчальна книга Л. Магницького, яка містила й значну кількість загальнометодологічних та педагогічних порад у віршованій формі, виявилася настільки вдалою, що більше 50-ти років слугувала основним підручником з математики не лише для учнів морських навчальних закладів.

Вагомий внесок у розвиток морської освіти зробив один із засновників навігацької школи – фельдмаршал Я. Брюс (1670–1735). Освічена людина, натураліст і астрономом, який з 1706 р. керував створеною ним Московською цивільною типографією, де друкувалися книги, карти і «усякі документи». Я. Брюс особисто уклав російсько-голландський словник, «Карта земель від

Москви до Малої Азії», переклав «Космотеорос» Х. Гюйгенса. Займаючи посаду директора Навігацької школи, він виписував із Європи інструменти для наукової діяльності та практичних занять з морських наук, а в 1702 р. заснував при Навігацькій школі першу в Росії обсерваторію, що значно підвищило рівень викладання морської астрономії [150].

Певний внесок у започаткування навчально-методичної бази морської освіти зробив і викладач математики Василь Кіпріанов, який у 1701 р. був призначений на допомогу Л. Магницькому для підготовки до друку його «Арифметики» і «Таблиць логарифмів». У результаті такої співпраці він написав для кадетів стислий (в один аркуш) довідник з математики «Арифметика – феорика або наочна»: по краях розташував портрети великих мудреців, всередині – математичні правила та дії, зверху – основні правила геометрії, астрономії, оптики, географії, фортифікації та архітектури [29]. Цей доробок, з огляду на зміст та оформлення, можна вважати першим методичним плакатом. Окрім цього, В. Кіпріанов надрукував «Таблиці синусів» (1716) і «Таблиці горизонтальні північної та південної широти» (1723), а також карту зірок «Глобус небесний або про сферу небесну» [73].

Особливу цікавість у рамках нашого дослідження викликають праці придворного дипломата і керівника будівництва кораблів Федора Салтикова (1650–1715), який, здобувши освіту в Англії та Голландії, сформулював низку пропозицій щодо навчання дітей різних станів. Створену програму досить радикальних освітніх реформ для «урівняння російської держави з кращими європейськими державами» і для «принесення прибутків державі», він виклав у двох рукописах записок-проектів: «Пропозицій» (1712) на 37-ми сторінках та «Вирази, прибуткові для держави» (1714). Серед пропозицій були такі: «Наказати в усіх губерніях започаткувати по одній академії чи по дві», тобто створення мережі навчальних закладів; відкриття бібліотек «як в Англії – в Оксфорді і Кембріджі» і налагодження друкарства у кожній губернії; будівництво мануфактур та підготовку майстрових людей; пошук північного морського шляху до Індії та Китаю (розвиток торгівлі морем);

освоєння Сибіру та Середньої Азії. Значну частину пропозицій автор присвятив організації шкільної справи, відбору предметів для організації навчання [12]. На жаль, його пропозиції залишилися нереалізованими, надрукували їх лише у 1891 році.

Цікавим вважаємо розподіл навчальних предметів, запропонований Ф. Салтиковим. За суттю, це перша дидактична класифікація для навчальних закладів морського профілю, унаочнена ним же у вигляді таблиці 2.5 (мовою оригіналу).

Таблиця 2.5

**Розподіл навчальних предметів морських навчальних закладів
за призначенням**

Для писания и глаголаня	Грамматика
Для стихотворения	Поэтика
Для рассуждения натуры	Философия
Для познания истинного бога и законов	Богословие
Для всяких образов и правлений и известия о всех государствах	истории, универсальные и партикулярные
Математических наук	арифметика, геометрия, тригонометрия, навигация, фортификация, артиллерия, механика, статика
Для гражданских и воинских правлений математики	гидростатика, перспектива, архитектура, оптика, гномика (логика), музыка, пиктура, скульптура, миниатура
Для знаемости и положения мест	География
Для обороны собственной и для изящества учиться	на лошадях ездить, на шпагах биться, танцевать
Для домоводства	читать, писать цифири
Для изящества в языках	французского, немецкого
Для забавы	миктуры, и миниатуры, и перспектив
Для забавы в компаниях, веселого обхождения	музыке, инструментальной и вокальной, сиречь на всяких инструментах, и вспеть, танцевать

Укладено за джерелом [29]

Отже, зміст морської освіти можна об'єднати в три блоки: загальноосвітній, спеціалізований і моральний (духовний). Таким чином, ще на початку XVIII століття було закладено диференціацію навчальних

предметів за призначенням, яка зберегалася упродовж наступних століть і використовується дотепер.

Свій внесок у розвиток навчальної бази морської освіти зробив і генерал-майор Григорій Скорняков-Пісарєв – один із директорів Морської академії. Він підготував перший підручник з механіки – «Наука статична або механіка» (1722), який автор у підзаголовку назвав «коротким деяким тлумаченням цього (статичного чи механічного) художества». Книга містить визначення предмета механіки, перелік семи «найголовніших машин», а також багато відомостей з фізики та хімії, переважно прикладного характеру. Автор вводить нові терміни, що певним чином збагатили російську технічну термінологію. У книзі він дав зобов'язання, що «пространное истолкование истолковано будет впредь сочинившейся полной сея науки книге» [29], яке через заслання не виконав.

Вважаємо за необхідне зауважити на внеску в розвиток змісту морської освіти одного з членів «ученої дружини» Петра I Івана Посошкова (1652–1726). Він написав кілька наразі маловідомих праць «О ратном поведении», «Зерцало очевидное», «Завещание отеческое» та ін., в яких сформулював власні погляди на виховання та домострой. Як соціальний мислитель, він наголошував на необхідності навчати всіх дітей грамоти; створювати школи, у неділю влаштовувати усні опитування, чого навчилися за тиждень (використовувана сьогодні рефлексія навчальної діяльності); більше книг друкувати російською (державною) мовою, видавати інструкції про облаштування тих чи інших справ [139]. Він підготував перше російське соціально-економічне видання «Книга про убогість і багатство» (1724) – енциклопедичну працю про політику, економіку, релігію, право та військову справу, за яку пізніше був засуджений. У цій книзі, написаній від руки (секретний доклад царю), мова йшла про різні аспекти і форми суспільного життя. У другому розділі книги «Про військові справи» він говорив про морську освіту: «И ради морскаго бою вельми учитъ молодых солдат» [371].

У 1724 р. вийшла книга, яка стала класикою воєнно-інженерного мистецтва – переклад із французької праці С. Вобана «Істинний спосіб укріплення міст», здійснений членом військової колегії В. Суворовим. Саме в цьому виданні з'явився перший технічний словник з термінами, розташованими в алфавітному порядку, який мав назву «Терміни, що використовуються в фортифікації» [320]. Книга мала незначний тираж, проте була досить популярною, тому часто використовувалася кадетами в рукописних варіантах.

У 1720-х роках з'являється ціла низка підручників російських авторів, серед яких слід відзначити книги адмірала Конона Зотова (1754–1794). У 1722 р. він написав першу книгу морських сигналів, яку було взято за основу при складанні всіх наступних зводів. Плідно працював він і над створенням партикулярного (комерційного) Морського статуту [349]. Особливе місце в навчанні гардемаринів займала його книга з морської тактики та практики «Разговор у Адмирала с капитаном о команде или полное учение, како управлять кораблем во всякие разные случаи» (1724). У книзі, призначеній «начаинающим в научение, отчасти знающим в доучение, а не твердо памятным в подтверждение» розглянуто вісім головних випадків в управлінні кораблем, серед яких: «1) как подняться с якоря в добрую погоду; 2) как прийти на якорь в добрую погоду; ... 8) какие паруса держать..., смотря на разные силы ветра», розписано також інші правила [29]. «Разговор...» був написаний у формі діалогу між адміралом і капітаном, значно прикрашало книгу і робило її особливою те, що обговорення важливих питань супроводжувалося гумором і «солоним флотським жартом». Наприклад, на питання адмірала про якість корабля на ходу, капітан відповідає: «...когда корабль на прытком ходу своим трясет задом, то значит, что пропорция в его строении есть добрая» [349]. Перший тираж книги був незначний, тому її часто переписували від руки, передавали наступним поколінням моряків.

У середині 20-х років XVIII століття К. Зотова призначають головою російської воєнно-морської розвідки, через що він отримує доступ до різної європейської морської літератури. Збираючи інформацію, адмірал робить багато нотаток для майбутніх книг та вносить чимало корисних пропозицій щодо практичного вдосконалення облаштування флоту (наприклад, пропонує принципово новий спосіб кріплення такелажу). У 1728 р. виходить його «Регламент адміралтейського нижчого судна» – звід законів для повсякденної діяльності Адміралтейств-колегій. Пізніше він перекладає з голландської «Світильник морський» – морську лоцію від Ревеля до Англії, пише перший в Росії підручник із морської тактики – «Книгу про гонитву за ворогом» (1729) [349].

Після кількох морських походів і багаторічних баталій між представниками «російського» та «англійського» шляхів розвитку флоту, К. Зотов пише «Нові сигнали» та «Доповнення до знань Зеемана» (1741), з під його пера виходять також різні доробки з військово-морської проблематики: «Про гонитву за неприятелем і про втечу від нього» та підручник з тактики «Креслення про екзерциції воєнного флоту» (на жаль, втрачені на сьогодні) [349].

У процесі дослідження було з'ясовано роль у започаткуванні науково-навчальної бази морської освіти картографії, оскільки морські карти використовувалися як для морських походів, так і в якості дидактичних матеріалів. Встановлено, що з 1721 р. карти та матеріали топографічних і гідрологічних зйомок систематизувалися на державному рівні сенатським секретарем Іваном Кириловим (1695–1737), який керував топографічними і картографічними роботами. Саме він вперше запропонував доповнювати карти економіко-географічними описами та об'єднувати їх в атласи. Математичне обґрунтування карт, також запроваджене І. Кириловим, дозволило синтезувати карти окремих адміністративно-територіальних одиниць (повітів і провінцій) у межах губерній і всієї імперії в цілому (так

звані генеральні карти). Так з'явилися «Генеральна карта» (1722) та «Атлас Всеросійської імперії» (1724), які мали важливе наукове, практичне і навчальне значення. Розпочинаючи із 1725 р., за інструкціями І. Кирилова одночасно зі зйомками і кресленням авторських оригіналів карт створювалися їх копії, географічні та соціально-економічні описи за певним алгоритмом [109, с. 32-34].

Згодом на зміну І. Кирилову в якості керівника загальнодержавними картографічними роботами прийшов видатний учений-енциклопедист, історик і державний діяч першої половини XVIII століття В. Татищев (1686–1750). Він доклад чимало зусиль для вдосконалення організації геодезичної зйомки, збагачення географічного змісту карт, розширенню кількості ознак для картографії. Саме В. Татищев запропонував при оцінці змісту карт головним вважати точність, достовірність, повноту; географічне навантаження та метрологічні характеристики. Як філософ-просвітник В. Татищев відомий низкою цікавих педагогічних творів, серед яких: «Записка про учнів і витрати на освіту в Росії» (1736), «Розмова двох приятелів про пользу наук і училищ» (1733), «Духовна моєму синові» (1734) [503; 504]. Характеризуючи їх, можна вказати на такі визначні риси автора: державний підхід до виховання та освіти, масштабність і реальність задумок. Він запропонував систему керованого шкільного навчання, якою мала управляти колегія – «центральне відомство щодо завідування училищами» [188, с. 231-233].

Вважаючи, що «знання – це вміння, яке допомагає розумно управляти державою», він вперше у вітчизняній історії педагогіки, ґрунтуючись на практицизмі, сформулював класифікацію наук, поділив їх на «нужные (домодство, врачевание, умение владеть оружием, логика, богословие), полезные (письмо, грамматика, красноречие, иностранные языки, история, генеалогия, география, ботаника, анатомия, физика, химия), щегольские или увеселяющие (поэзия, живопись, музыка, танцы, верховая езда), любопытные

(астрология, хиромантия, алхимия) и вредительные (волшебства всякого рода)» (*мова оригіналу*) [504]. Головним завданням освіти він вважав опанування необхідних (корисних) наук, які могли поповнюватися «щегольськими»; загальна освіта мала передувати спеціальній – навчанню «какому-либo ремеслу». Щодо навчання дворянських дітей, до змісту освіти він включав письмо, основи права, арифметику, геометрію, фортифікацію, історію, географію, іноземну мову. Після закінчення навчання дворяни мали йти на державну службу [503]. У доробку «Духовна моєму сину» В. Татищев виклав свої погляди і на зміст професійної освіти, яка мала включати письмо, знання законів, арифметику, геометрію, пушкарську справу, фортифікацію, географію, німецьку мову як таку, що відкриває шлях до європейської книги, історію. Він навіть написав перший підручник з історії Росії – 5-томну «Історію Російську», який використовувався у морському кадетському корпусі.

Розглядаючи морську освіту, слід звернути увагу і на внесок у розвиток морської справи адмірала флоту і вченого-мореплавця С. Мордвинова (1701–1777). Його можна назвати творцем Російського Державного архіву воєнно-морського флоту, оскільки, доводячи до ладу документи генерал-адмірала графа Ф. Апраксіна, він фактично заклав його основи. С. Мордвинов виступив у ролі реформатора управління флотом – у докладі імператриці (1762) він запропонував створити нову структуру з покращення флоту – «Комісію російських флотів і адміралтейського управління», яку за її наказом і очолив [37, с. 4-7]. У 1733 р. він переклав з французької «Книгу повного зібрання про еволюції або екзерзиції флота на морі», а у 1744 р. підготував «Каталог мореплавцям», в якому були представлені відомості з морехідної астрономії та морської географії. С. Мордвинов написав фундаментальне (у чотирьох частинах) керівництво з навігації, яке під назвою «Повне зібрання про навігацію» було надруковано в Морській академії (1748, 1753) і містило таблиці, креслення, карти, а також багато прикладів розв'язання задач з

навігації. У 1753 р. вийшло його «Глумачення про геометрію»; через багато років після його смерті були надруковані «Записки адмірала Семена Івановича Мордвинова: написані особисто його рукою» (1868), які слугували джерелом для досліджень не лише з історії флоту [37].

Зазначимо, що разом із книгами відомих і знаних авторів у другому двадцятип'ятиріччі XVIII століття з'явилися спеціалізовані праці молодих учених. Наприклад, перше керівництво російською мовою із судноводіння «Скорочена навігація по карті де-Редукцион» (1733) одного із дослідників Арктики, капітана-командора С. Малигіна. Вважаємо за необхідне відзначити й праці першого російського вченого-гідрографа Ф. Соймонова: атлас «Морський світильник або опис Варяжського моря» (1738) та «Екстракт штурманського мистецтва. З наук, що належать до мореплавства, складений в питаннях і відповідях для користі й безпеки мореплавців» (1739), «Опис Каспійського моря...» (1763) [29].

Підсумовуючи, можна сказати, що за першу половину XVIII століття вийшло чимало різних навчальних книг для морських навчальних закладів із загальноосвітніх, особливо математичних, та спеціальних дисциплін; з'явилися окремі соціально-економічні, інженерні, картографічні видання та доробки із виховання. Значно зросла кількість фундаментальних праць російських авторів – викладачів і директорів Навігацької школи та Морської академії, державних діячів, адміралів. Їх зміст відповідав високому науковому рівню, що свідчило про зародження вітчизняної морської науки та започаткування науково-методичних основ морської освіти, виникнення цілого ряду педагогів-науковців, які на практиці сприяли її розвитку.

У другій половині XVIII-го століття розпочалося формування типів наукової та навчальної книги. У цей період виходять праці академіків Л. Ейлера, Ф. Епінуса, Т. Ловіца з фізики; І. Лемана, Е. Лексмана – з хімії; звіти академіків Г. Міллера, С. Крашеніннікова, П. Палласа, І. Лепьохіна та ін. про експедиції, організовані Академією наук з вивчення окремих

територій імперії, південних зокрема; з'являються перші навчальні книги російською мовою. Серед підручників, що створювалися для навчальних закладів морського профілю, можна назвати перший підручник англійської мови «Практична англійська граматика» (1766) М. Пермського, «Англійська граматика» П. Жданова (1772), «Керівництво з англійської мови» (1791) та «Англійська граматика з додаванням розмов» (1795) В. Кряжева.

Значний внесок у розвиток морської освіти в другій половині XVIII століття зробив М. Курганов (1725–1796) – просвітник і педагог, математик, академік Санкт-Петербурзької Академії наук, військовий моряк, який був автором і укладачем багатьох підручників із загальних та спеціальних дисциплін. Першим серед них історики називають «Письмовник» – «Російську універсальну граматику, або загальне письмослов'я, що надає найпростіший спосіб ґрунтовного вивчення російської мови із сьома додатками різних навчальних і корисно-розважальних речей» [188] (1768). Книга містила популярний виклад російської граматики, словник іноземних і слов'янських слів із поясненнями і багато іншого. Привертають увагу чотири «Навчальних розмови», «Розмова про різницю між говорінням і писанням» та «Загальне креслення наук і художеств» – дещо на кшталт систематизації наук. За суттю, «Письмовник» також можна віднести до енциклопедичних видань, він був настільки популярним, що перевидавався одинадцять разів (1769–1837), і навіть за радянських часів (1976).

Учень школи навігацьких наук і морської академії (в минулому) та викладач астрономії М. Курганов добре розумів особливості навчального процесу цих закладів. Будучи відмінним математиком, він спеціально для курсантів Морського кадетського корпусу підготував низку підручників, серед яких «Универсальная арифметика, содержащая основательное учение как легчайшим способом разныя во обществе случающияся, математике принадлежащия арифметическия, геометрическия и алгеброическия выкладки производитъ» (*мова оригіналу*), який складався з двох частин;

«Генеральна геометрія з елементами плоскої та сферичної тигонетрії» (1765); «Генеральная арифметика то есть всеобщей или Полной Числовник предлагающей Порядочное и основательное знание как легчайшим способом разные житейские мафиматике принадлежащая, Арифметичные, Геометричные и Алгебричные вычисления производить» (*мова оригіналу*) (1794); «Арифметика, или числовник, содержащий в себе все правила цыферного вычисления, случающегося в общежитии в пользу всякого учащегося, Воинского, Статского и Купеческого Юношества» (*мова оригіналу*) (1776); «Новая арифметика или Числословие, содержащее в себе все правила цыфирнаго вычисления, случающегося в общежитии, в пользу всякого учащагося, Воинскаго, Статскаго и Купеческаго Юношества» (*мова оригіналу*) (1771) [29]. Зауважимо, що «Універсальна арифметика» М. Курганова, як і «Арифметика» Л. Магницького, була енциклопедичним виданням, яке упродовж 40-ка років кілька разів перевидавалося. Ця книга була написана на більш високому науковому рівні, проте чіткою і зрозумілою для учнів мовою.

Популярними були і переклади М. Курганова. Так, у перекладі книги французького академіка Бугера «Новий твір про навігацію, що містить теорію і практику морського шляху» (1764) автор пояснював будову компаса, спосіб вимірювання шляху корабля лагом, застосування морських карт, вимірювання глибини моря; наводив приклади розв'язання багатьох навігаційних задач. Не менш цікавим був і його переклад книги французького морського офіцера Б. де Вільгює «Очерк з теорії і практики руху корабля і морехідним еволюціям», який вийшов під назвою «Наука морская, сиречь опыт о теории и практике управления кораблем и флотом военным» (*мова оригіналу*) (1774). Тут були чітко сформульовані теоретичні положення про опір води руху корабля та про рух корабля за допомогою паруса. Ця книга вирізнялася наступністю у викладанні матеріалу – від зняття корабля з якоря до повернення в порт, та наявністю словника

іноземних термінів. Практичну значущість книги підсилювали відомості, дібрані самим М. Кургановим, про співвідношення між елементами кораблів, розрахунки обсягу і місця розташування вантажу, озброєння корабля, розбір конкретних задач з практики судноводіння [491].

Вагоме значення для розвитку морської освіти мав переклад англійської книги «Елементи навігації, що містять теорію і практику з додаванням курсу морської фортифікації», який вийшов під назвою «Морський інженер» (1777). М. Курганов зробив не лише кілька цікавих перекладів універсального характеру – «Універсальна арифметика», «Про воєнну науку», а й написав цікавий твір «Повість про корабельну архітектуру», де виклав історію кораблебудування від найдавніших часів.

М. Курганов був і хорошим методистом – у 1790 р. він написав довідник для кадетів та молодосвідчених мореплавців «Доповнення до Бугерової науки мореплавання», в якому зібрав необхідні таблиці й описав способи місцезнаходження корабля та принципи дії корабельних приладів. Багаторічна викладацька діяльність, численні наукові та навчальні книги М. Курганова дозволяють стверджувати про виняткову значущість його внеску в розвиток теорії і практики морської освіти.

Багато для розвитку освіти взагалі, морської зокрема, зробив видатний вчений-енциклопедист М. Ломоносов (1711–1765). Саме за його активної участі в Росії було засновано перший університет, організаційно-педагогічні основи діяльності якого були схожі на правила навчання у Києво-Могилянській академії (де він навчався упродовж 1733–1734 рр.). У 1755 р. М. Ломоносов видав «Російську граматику» (на кшталт граматики Л. Смотрицького, за якою він навчався сам), у передмові до якої зазначив, що російська мова «поєднує в собі пишність гіспанської, жвавість французької, міцність німецької, ніжність італійської» [199]. Він запропонував нормативну пунктуацію, вважаючи що «розділові знаки необхідно ставити за силою розуму (логічно), розташуванням і сполучниками» [243].

М. Ломоносов зробив низку наукових відкриттів, сформулював кілька наукових теорій (зокрема «про рух рідких тіл навколо земної кулі») і гіпотез (наприклад, про причини виникнення вітрів та ураганів), створив чималу кількість фізичних приладів (серед яких – самописці тисків і швидкостей), що значно підвищило науковий рівень морських наук, навігації зокрема. Він написав навчальні книжки з фізики та хімії, серед яких трактати «Слово про походження світла» (1756), «Слово про явища повітряні, які відбуваються під дією електричної сили» (1753), «Роздуми про причини теплоти й холоду» (1759) та ін., які використовувалися майже в усіх навчальних закладах [243]. Як і зазначені вище книжки «Арифметика» Л. Магницького та «Генеральна геометрія» М. Курганова, «Російська граматики» М. Ломоносова упродовж 50-ти років вважалася найкращим підручником.

У ракурсі нашого дослідження особливе місце займають такі праці М. Ломоносова, як «Краткое описание разных путешествий по Северным морям и показание возможного проходу Сибирским океаном в Восточную Индию» (1757) та «Рассуждение о большой точности морского пути» (1759) (*мова оригіналу*) [261, с. 417-498]. Тут вчений запропонував два нових способи визначення широти та довготи місцезнаходження корабля в морі (у ясну та похмуру погоди), заснованих на точних спостереженнях та використанні сконструйованого ним обладнання. У цих працях детально описано дію приладів, за допомогою яких можна визначити швидкість руху корабля, морської течії та встановлювати вплив течії на корабель [261, с. 158]. В останній із зазначених праць М. Ломоносов зауважив, що в морських училищах навчають того, що вже відомо, а спеціального закладу, який переймався би проблемами розвитку морської науки, немає. Оскільки «могущество и обширность морей требуют рачения и знания» (*мова оригіналу*) [261, с. 420], він запропонував створити «мореплавательную академию, коя бы из людей состояла в математике, а особливо в астрономии, гидрографии и механике искусных и о том единственно старались, чтобы

новими полезними изобретениями безопасность мореплавания умножить» (*мова оригіналу*) [261, с. 161-162]. Вчений зазначив, що в такій академії має бути план наукових досліджень, особливо нагальних проблем, який обов'язково передбачає наукові подорожі для досліджень на місцевості. Крім того, М. Ломоносов наполягав на перегляді всієї літератури з морських наук і перевиданні найбільш цінних для мореплавання книжок. «Роздуми...» науковця містили цінні відомості з метеорології, синоптики, земного магнетизму, гравіметрії та інших наукових галузей. Цей доробок мав винятково важливе значення для розвитку наукового підґрунтя мореплавання, оскільки задав вектори її розвитку на сторіччя вперед.

Чималу кількість фундаментальних доробок з математики та механіки підготував не менш відомий академік Леонард Ейлер (1707–1783), якого разом з іншими відомими професорами у 1726 р. було запрошено до Петербурзької академії наук. Л. Ейлер не лише читав лекції (у Морській академії зокрема), проводив різні технічні експертизи, креслив карти, консультував кораблебудівників, а й писав навчальні книжки [55]. Найбільш популярними в морських навчальних закладах були його «Керівництво до арифметики» у двох частинах (1740; 1760), «Геометрія» (1765) та «Універсальна арифметика» у двох частинах (1770). Визначними рисами цих праць було використання продуманої термінології і математичної символіки (що збереглася й до сьогодні), викладання матеріалу до рівня конкретних обчислювальних методів – практичних алгоритмів.

Загальноєвропейське визнання отримала його двотомна праця «Механіка, або наука про рух, викладена аналітично» (1736), в якій Л. Ейлер застосував методи математичного аналізу до розв'язання задач на рух тіл у пустоті та в середовищі, що чинить опір. Пізніше виходить його доробок «Морська наука або трактат про кораблебудування і кораблеводіння» (1749), в якому аналітичні методи застосовано до розв'язання задач із навігації та кораблебудування – визначення форми корабля, оцінки його стійкості та

рівноваги, а також до управління рухом корабля [55]. У трактатах «Про машини загалом» (1753) та «Принципи теорії машин» (1763) він вперше в історії науки позначив три основні частини машин: двигун, передавач та робочій орган.

Свій внесок у розвиток морської освіти і науки зробили академіки: Г. Крафт, який за завданням Академії наук підготував «Коротке керівництво щодо пізнання простих і складних машин» (1738) та «Коротке керівництво щодо теоретичної геометрії» (1748); академік С. Румовський, який у 1760 р. написав «Скорочення математики» та 50 мемуарів з астрономії; академік Й. Епінус, який розробив перший російський підручник із початкового природознавства «Коротке поняття про фізику для вжитку ...» (1760) та «Роздуми стосовно деяких нових способів, що належать до поправлення магнітних стрілок і морського компаса» (1758); академік С. Котельніков з працями «Перші основи математичних наук» (1760), «Молодий Геодет або перші основи геодезії» (1766), «Книгу, що містить в собі навчання про рівновагу і рух тіл» (1774) та ін. [55].

Інші академіки, намагаючись збагатити вітчизняну науково-навчальну базу морської освіти, перекладали найбільш популярні європейські доробки. Наприклад, математик і механік С. Гурьев переклав частину курсу математики відомого французького академіка Е. Безу, який включав і розділ з навігації. Праця під назвою «Навігаційні або мореплавні дослідження» (1791) містила не лише переклад, а й власні доробки автора. Це був перший навчальний посібник, в якому було позначено необхідний для кадетів мінімум та додаткові відомості. Тобто наприкінці XVIII століття вперше зміст морської освіти було диференційовано на дві частини: обов'язкову і додаткову.

Користувався попитом переклад книги професора математики і навігації Ш. Ромма «Морське мистецтво», виконаний на той час капітаном флоту О. Шишковим (міністр народної освіти у майбутньому). У цій праці

було викладено теорію корабельної архітектури на основі гідродинамічних випробувань. Ґрунтуючись на законах гідромеханіки, автор детально описав процес кораблебудування, сформулював основні правила судноводіння. Цей доробок обсягом майже у 900 сторінок, який містив ще й креслення і малюнки, у ХІХ столітті вважали енциклопедією з кораблебудування, судноводіння та морської тактики [547]. Популярним був інший переклад, зроблений О. Шишковим у 1793 р. – «Морське мистецтво», який викладачі морського корпусу також використовували під час читання лекцій.

Слід зазначити, що перекладалися російською мовою лише найкращі європейські підручники. Це повною мірою стосується книг Х. Вольфа – німецького вченого-енциклопедиста, філософа і математика. Наприклад, його «Експериментальна фізика» (1746), яку переклав М. Ломоносов та «Теоретична фізика» (1760), переклад якої зробив Б. Волков, вирізняються чіткістю формулювань та педантичністю математичних викладок. Серед визначних перекладів слід назвати й працю професора математики П. Госта «Искусство военных флотов или сочинение о морских эволюциях, содержащее в себе полезные правила для флагманов, капитанов и офицеров, с приобщением примеров, взятых из знатнейших происшествий на море за 50 лет» (*мова оригіналу*), в якій у шести частинах автор описав, як розміщувати кораблі в ескадрі, як забезпечувати велику швидкість руху, переваги в наступі, захист при відході та багато іншого. У 1778 р. вийшов переклад відомої книги Л. Ейлера «Корабельна наука» під назвою «Повна теорія побудови і водіння кораблів», виконаний професором математики М. Головіним [188].

Слід зазначити, що в другій половині ХVІІІ століття з'являються й нові підручники із загальноосвітніх дисциплін: «Стисла всесвітня історія» (1766) Лакроза, «Географія російська» (1769) професора Байера, «Вступ до історії найвідоміших європейських держав» (1767) С. Пуфендорфа та ін. Збільшується й кількість популярних видань з мореплавства, наприклад,

«Сказання про мореплавство» (1782) М. Верьовкіна, «Остання подорож навколо світу капітана Кука» (1787) та ін. У процесі дослідження з'ясовано, що відповідно до виданого в цей період «Наказу Катерини II», який визначав пріоритети державної політики в галузі освіти, основним завданням освіти визначалося формування законослухняного громадянина. Для тлумачення змісту цього завдання за наказом імператриці в 1783 р. здійснено переклад книги Й. Фельбігера «Про обов'язки людини і громадянина», яка була обов'язковим навчальним посібником для всіх навчальних закладів.

З огляду на думку науковців різних періодів, констатуємо, що навчальні підручники, підготовлені Академією наук, вдало поєднували науковість із витриманою простотою та зрозумілістю матеріалу. Слід зауважити, що вчені з Академії наук не лише зробили внесок у розвиток теорії, вони розвивали й практику морської освіти – читали лекції морським кадетам: перший російський професор натуральної історії, географ та мандрівник С. Крашенінніков, гідрограф і картограф адмірал О. Нагаєв та ін. [73, с. 106].

У загальнопедагогічному плані вважаємо за необхідне зауважити на внеску в розвиток морської освіти особистого секретаря імператриці І. Бецкого (1704–1795) – педагога і військового в одній особі. Він вважав можливим виховати «идеальных дворян, не только дав им образование, но, главное, воспитав у них личные качества – учтивость, благопристойность, трудолюбие, умение управлять собой» (*мова оригіналу*) [409, с. 128]. Основні думки з приводу виховання він виклав у книзі «Краткое наставление, выбранное из лучших авторов, с некоторыми физическими примечаниями о воспитании детей от рождения до юношества» (*мова оригіналу*) (1764), відповідно до змісту якої була організована діяльність військових та воєнно-морських корпусів – закладів закритого типу з державним пансіоном. Погляди І. Бецкого на виховання кадетів морського корпусу були викладені і

в його праці «Генеральне видання про виховання молоді обидвох статей» (1764) [188], які була дуже популярною не лише в імперських столицях.

Заслуговує уваги і той факт, що Катерина II зробила певний науковий внесок у розвиток освіти в імперії. У 1766 р. вийшов державний документ «Наказ Катерини II», в якому у 506 статтях було висвітлено пріоритети державної політики в галузі освіти, тобто розкрито монарше розуміння концепції «просвітницького абсолютизму». Основним завданням освіти визначалося формування законослухняного громадянина, принципом побудови освіти – становість. У 1786 р. за наказом імператриці зроблено переклад книги Й. Фельбігера «Про посади людини і громадянина», яка стала обов'язковим навчальним посібником для всіх навчальних закладів [409].

Підсумовуючи, можна констатувати наступне. У XVIII столітті відбулося не лише становлення морської освіти на законодавчо-нормативному та інституціональному рівнях – виникла низка навчальних закладів морського профілю; мало місце започаткування (у характеристиці різних наукових доробок переважало слово «вперше») вітчизняної морської науки та галузі. Змістовно-порівняльний аналіз основних наукових доробок століття дозволяє стверджувати про збільшення кількості праць російських авторів, які написали академіки і професори, морські офіцери, директори та викладачі морських шкіл (значна частина з них були випускниками Києво-Могилянської академії). З'явилася чимала кількість підручників з математичних і спеціальних дисциплін, цікаві праці з історії та виховання. Поступово відбувся перехід від формату «запитання–відповідь» до розповідного викладання матеріалу із зростанням його наукового рівня, з'явилися різні види дидактичного забезпечення (плакати, таблиці тощо).

Висновки до розділу 2

Відповідно до визначених завдань дослідження у другому розділі схарактеризовано діяльність управлінських структур, науково-професійних

установ і культурно-освітніх закладів, що утворювали систему морської освіти в період друга половина XVIII століття – кінець 1910-х років. Встановлено особливості становлення системи морської освіти на українських територіях (загальна хронологія виникнення представлена у додатку Б. 1), з'ясовано роль і конкретизовано внесок очільників держави, урядових посадовців, науковців і практиків у розвитку морської освіти (узагальнена таблиця представлена у додатку Е), закладання її науково-професійної та загальнопедагогічної бази в імперську добу.

Грунтуючись на масиві офіційних документів, висновках наукових розвідок сучасних науковців та результатах власного дослідження, до причин, що зумовили виникнення морської освіти на українських землях, які на той час входили до складу Російської імперії, віднесено такі: швидкі темпи заселення південних кордонів з водохідними басейнами внутрішніми переселенцями – козаками, які володіли спадковими технологіями будівництва і використання суден, та іноземними колоністами, завдяки яким формувалися нові економічні відносини на основі вільнонайманої праці (зокрема у кораблебудівній та рибпромисловій галузях) та розвивалася внутрішня й міжнародна торгівля. Русійною силою на етапі становлення морської освіти визначено прагнення Російської імперії в особі її очільників забезпечити національну безпеку в Азово-Чорноморському басейні, сформувати внутрішній і зовнішній ринки. Механізмом розвитку визнано вмотивовану власними амбіціями діяльність очільника південних земель кінця XVIII-го століття у поєднанні з необмеженим «портфелем ресурсів», політику залучення «корисних людей» (місцевих і запрошених фахівців), державне фінансування та підтримку меценатів (суб'єктів системи морської освіти).

Аналіз історико-педагогічних подій 1760-х – 1800-х років засвідчив, що становлення системи морської освіти в Україні має свою історію, яка формувалася на національних традиціях за активної участі очільників держави, генерал-губернаторів краю, головнокомандувачів Чорноморського

флоту, галузевих міністрів, керівників наукових установ та професійних товариств. З'ясовано, що заснування перших морських навчальних закладів (штурманської школи, морського кадетського корпусу, артилерійського морського училища, спеціальних курсів для морських офіцерів) відбувалося на місцях побудованих військових укріплень міст-портів за ініціативою генерал-губернатора Г. Потьомкіна. Перші морські навчальні заклади не мали власних будівель, навчальних програм і підручників (окремі матеріали друкувалися в пересувній типографії князя, для практики використовувалися верфі й кораблі Чорноморського флоту, майстерні Адміралтейства), навчання здійснювали морські офіцери. Встановлено опертя князя на організаційно-педагогічний досвід перших столичних морських навчальних закладів та використання традицій козаків у теорії та практиці морської діяльності.

Аналіз подій періоду початку 1800-х – початку 1860-х років надав можливість констатувати територіальне поширення морських навчальних закладів (засновувалися в Херсоні, Миколаєві, Вознесенську, Севастополі) із збереженням рівневості (училища та офіцерські класи), збільшення структурних об'єктів системи морської освіти (Морське міністерство, астрономічна обсерваторія, Депо карт, морська бібліотека і морський музей, Морське зібрання тощо), виникнення офіційних друкованих органів (газет), педагогічних («Педагогічний вісник», «Педагогічний музей», «Педагогічний журнал») та спеціалізованих журналів (імперських – «Морський збірник» та місцевих – «Морський огляд»). Визначено роль і внесок генерал-губернаторів, головнокомандувачів Чорноморського флоту, військових губернаторів, і морських міністрів у заснування навчальних закладів, поповнення їх матеріально-технічної бази і бібліотек, розвиток науки і педагогічної практики.

Аналіз подій початку 1860-х – кінець 1910-х років виявив прагнення держави уніфікувати систему морської освіти (на кшталт загальноосвітньої) при значному зростанні кількості навчальних закладів (морських класів,

реорганізованих у морські школи, морехідних, середніх механічних та електротехнічних училищ, шкіл юнг), більш вираженій диференціації військової та цивільної освіти (воєнно-морські та торгові училища) з виокремленням початкової (портові школи і ремісничі училища), середньо-спеціальної, вищої та післядипломної (офіцерських класів для підвищення кваліфікації) ланок. Схарактеризовано внесок морських міністрів, військових губернаторів і головнокомандувачів Чорноморського флоту в розвиток теорії і практики підготовки морських фахівців: форми і методи, засоби і прийоми навчання і виховання, які продовжували збагачення педагогічного досвіду.

У процесі дослідження встановлено, що впродовж другої половини XVIII-го століття – кінця 1910-х років відбулися значні історико-педагогічні події, які за ступенем повторювання, розповсюдження й впливом на систему морської освіти сформували такі тенденції її розвитку:

1) глобальні – поступове розширення географії й мети морських підходів та видів морської діяльності, що призвело до появи нового флоту (торгового, технічного, підводного) зростання попиту на морську професію й виокремлення різних морських спеціальностей (матрос, корабельний майстер, штурман, шкіпер, лоцман, судномеханік); боротьба за території та ринки, що спричиняло нарощування потужностей (кадрових і науково-технічних) воєнно-морського флоту; формування міжнародного правового поля морської діяльності, яке відтворено у міжнародних та національних документах; об'єднання країн у союзи для контролю і спільного використання морських територій, що сприяло обміну фахівцями й досвідом; поширення знань і нововведень від арабів і китайців до європейських країн; прогрес науки і техніки, який спонукав до розвитку теорії та практики морської освіти; інтеграція освіти, науки і виробництва; зростання кількості рівнів морської освіти, упровадження принципів неперервної освіти;

- локальні – розвиток технологій суднобудування – типів кораблів та їх оснащення, зростання безпеки мореплавання завдяки розвитку бази знань

про морські науки та конструкції морських інструментів, прагнення до уніфікації системи морської освіти, розширення спеціалізації, рівневості та змісту морської освіти через науково-технічний розвиток при збереженні розподілу на загальноосвітній і спеціальний блоки, теоретичну й практичну частини;

- державні – розмежування світської та церковної освіти, поєднання особисто-монаршого контролю за діяльністю об'єктів системи морської освіти із профільно-галузевим, значне зростання управлінських і контролюючих структур, імплементація іноземного досвіду з використанням науково-дидактичної бази та обладнання, формування предметної структури змісту морської освіти (виокремлення загальноосвітнього та спеціального циклів), постійність фінансової підтримки з коливанням обсягів надходжень, розширення форм, засобів і методів навчання із збереженням традиції стажування за кордоном, формування власного корпусу галузево-управлінських, офіцерських і професійно-педагогічних кадрів з поступовим зменшенням кількості запрошених іноземних спеціалістів, залучення громадськості до обговорення і розв'язання освітніх проблем;

- об'єктно-галузеві – запровадження іноземного досвіду та українсько-козачих традицій у практику суднобудування й підготовки фахівців із морською освітою, опертя на демократичні засади та децентралізацію управління галуззю, встановлення суб'єктно-об'єктних зв'язків між структурними одиницями системи морської освіти, які функціонально наповнювали освітньо-професійне середовище, розширення різновидів компонентів системи морської освіти;

- регіональні – регулювання чинників впливу на функціонування системи морської освіти, матеріально-технічна підтримка місцевих професійних товариств і окремих меценатів, урахування місцевих умов у змісті навчальних планів і навчальній практиці, зростання кількості морських навчальних закладів і кількості осіб, що здобували морську освіту, поєднання

суб'єктами системи морської освіти виконання державної служби із організаційно-педагогічною та науково-дослідною діяльністю, зростання ролі морських навчальних закладів у формуванні освітньо-культурного середовища морської освіти, заснування друкованих органів у системі морської освіти; підтримка розвитку науки та сприяння виникненню акціонерних товариств, пов'язаних із суднобудуванням та мореплаванням;

- індивідуальні – особиста участь суб'єктів системи морської освіти у створенні дидактичного забезпечення (написання книг, укладанні карт і лощій, виготовлення макетів), створення авторських шкіл воєнно-морської підготовки, поповнення бази закладів власними колекціями навчальних посібників і морських інструментів, першість і провідна роль випускників Києво-Могилянської академії в розвитку теорії і практики морської освіти, створення морських династій із збереженням професійно-родинних традицій, внутрішньо вмотивована зацікавленість (з елементами зовнішнього заохочення) у результатах професійної діяльності.

На означеному періоді констатовано започаткування навчальних закладів у місті, в якому було засновано правління Чорноморського флоту (Херсон, пізніше Миколаїв) з метою використання його ресурсів в освітньому процесі (проведенні занять і проходження практики зокрема), встановлено активну участь в їх створенні та забезпеченні функціонування головнокомандувачів флоту та очільників морського міністерства (сприяння й здійснення морських походів з науковою та комерційною метою). Констатовано зростання кількості науковців, авторів навчальних книг і викладачів навчальних закладів місцевого походження. Виявлено запозичення окремих елементів (організація навчання, диференціація учнів) морської освіти професійною та загальноакадемічною, проходження процесу диференціації морської освіти за командними та інженерними спеціальностями, зростання національно-економічної та наукової ролі флоту, продукування інноваційних дидактичних елементів (взаємонавчання на

основі самоврядування, з'їздів фахівців, курсів підвищення кваліфікації офіцерів під час відпочинку – стоянки у порту.

Рушійними силами розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII століття – кінця 1910-х років визначено загальноімперські державні економічні та воєнно-політичні амбіції та вмотивована діяльність суб'єктів системи морської освіти на усіх її рівнях. Механізмами розвитку визнано державно-галузеве управління, реформування, колективна та індивідуальна творчість.

Основні положення, розкриті у другому розділі дисертації, знайшли відображення у публікаціях автора [236; 420; 423; 425; 426; 427; 428; 429; 430; 433; 434; 435].

РОЗДІЛ 3

МОРСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ

(кінець 1910-х років – 1991 р.)

3.1. Функціонування закладів морської освіти у період кінець 1910-х – початок 1920-х років

Розкриття змісту діяльності морських навчальних закладів та інших об'єктів системи морської освіти, що функціонували в Україні за радянських часів, а також виявлення векторів, механізмів і чинників розвитку морської освіти на цьому якісно відмінному історичному відрізку, можливо за умови розгляду причинно-наслідкових зв'язків історико-педагогічних процесів, що відбувалися у певних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах. Для розуміння сутності процесів, що відбувалися в системі морської освіти на українських територіях у період кінець 1910-х – початок 1920-х рр., стисло розглянемо загальну політичну ситуацію в світі та Європі й схарактеризуємо суспільно-економічний розвиток України та її морської галузі зокрема.

У процесі дослідження встановлено, що міждержавні протиріччя провідних морських держав світу, які склалися між двома блоками (Четверним союзом і Антантою) ще напередодні Першої світової війни (1912-1914), зумовили не лише виникнення національних політичних і воєнних доктрин, а й довгострокову морську державну політику кожної країни (Російської імперії зокрема), що будувалася на використанні сучасних суден (надводних і підводних) у прагненні домінувати у світі й володіти джерелами сировини, контролювати ринки збуту. На початку ХХ століття Велика Британія, що здобула титул «володарки морів», мала територію, яка на 99 % складалася із колоній (для порівняння: територія США мала лише 4 % колоній, Японії – 11 %, Німеччини – 15 % [91]), Російська імперія – друга у світі країна за розмірами – мала у своєму складі колонізовані території. Українські землі Азово-Чорноморського басейну продовжували

відгравати значну геополітичну роль в охороні морських кордонів та у боротьбі за вихід до Середземномор'я.

На початку ХХ століття США стали світовим лідером промислового виробництва, розпочалося активне утворення монополій (зокрема з використання Панамського каналу, що поєднав два океани коротким шляхом) і великих суднобудівних компаній. На початку століття, за підтримки Великої Британії, потужною морською державою стала й Японія [527]. З історичних документів з'ясовано, що за рівнем виробництва на перше місце в Європі вийшла Німеччина, прискорений розвиток важкої промисловості якої надав поштовх для суднобудування (особливо підводних човнів), що й дозволило їй у стислий термін вийти на друге місце в рейтингу морських держав. Інвестування в суднобудування Італії, Османської імперії та деяких країн Південної Африки забезпечувало можливість морської експансії Німеччини. Констатовано, що напередодні Першої світової війни царський уряд майже не підтримував розвиток кораблебудування на Чорному морі, через що більшість суднобудівних компаній (місце базування м. Миколаїв) стали приватними, з переважно іноземними інвестиціями.

Аналіз економіко-політичних процесів надав підстави дійти висновку про нарощування гонки морських озброєнь як у Європі, так і у світі; активне використання двигунів внутрішнього згоряння та електродвигунів уможливило швидке зростання підводного флоту. Через це було ухвалено рішення про проведення в 1919–1920 рр. Паризької мирної конференції (27 країн-учасниць, окрім більшовицької Росії, проте за участі української делегації), яка підбила підсумки Першої світової війни [91]. У результаті ухвалено рішення про створення Ліги Націй – міжнародної організації, що повинна була завадити повторенню світового військового конфлікту, зокрема через узгодження мирних договорів (на кшталт Версальського).

У результаті Першої світової війни на перше місце вийшли США (з боржника європейських держав країна перетворилася в головного кредитора), у п'ять разів зріс національний продукт Японії, Англія

залишилася з боргами, у Франції розпочалася економічна криза; соціально-політична криза розпочалося і в Росії. Отже, відбувся перерозподіл сил у світі. Це спонукало до оновлення системи освіти – у Європі набув поширення міжнародний педагогічний рух «нове виховання», у США – «прогресивізм» і так званий «Антіохський план», сутність якого полягала в наступному: за кожними двома студентами закріплювалося одне робоче місце на виробництві, яке вони по черзі займали через 12 тижнів навчання (перша спроба цільової підготовки спеціалістів). Набував популярності й Лабораторний план, заснований на принципі індивідуального навчання (для окремих прошарків населення). У 1918 р. у Великобританії та Франції законом було визнано обов'язковість навчання дітей до 14 років, обов'язковою початкову освіту було визнано і у США [188].

Посилення Чорноморського флоту, яке розпочалося після російсько-японської війни, мало на меті його технічне й технологічне вдосконалення. У результаті цього до кінця 1910-х рр. значно зросла потужність морських і океанських суден не лише воєнно-морського, а й транспортного флоту. Особливе геополітичне становище України, яка на початку ХХ століття опинилася в центрі двох протистоянь: між Росією та Австро-Угорщиною і між Росією та Німеччиною – спричинило потрапляння її території до сфери інтересів різних країн.

За статистичними даними встановлено, що на кінець 1910-х років до портів Азово-Чорноморського басейну було приписано 280 пароплавів – 50 % усього парового флоту колишньої імперії (союзники їх розподіляли на три категорії: 1) допоміжні судна; 2) захоплені під час війни російськими силами судна супротивника, котрі визнані призовими; 3) судна, придбані до війни та під час війни колишньою Російською імперією [64]), успішно функціонували Добровольчий флот та Чорноморське акціонерне пароплавне товариство (більшу частку капіталу склали іноземні інвестиції). Оскільки на південних територіях економічний розвиток мав темпи значно вищі за загальноімперські, тут спостерігалася чітка спеціалізація промислових

районів і значна концентрація різних видів виробництв з чітко вираженим трендом на утворення монополій (у галузі морських перевезень зокрема). Тобто, Чорноморський воєнно-морський флот, торговий і промисловий флот, який базувався у південних портах перед початком подій 1917 р. мав значний потенціал і потребував спеціалістів для його обслуговування.

У процесі дослідження з'ясовано, що різні аспекти проблеми підготовки спеціалістів для українського флоту набули гостроти і нового прочитання у зв'язку із відзначенням 100-річчя української революції 1917–1921 рр. Розглядалися вони переважно в розрізі регіональної історії, зокрема в ракурсі проблеми базування й функціонування Чорноморського флоту. Серед найбільш ґрунтовних можна назвати публікації П. Василевського, П. Гай-Нижника, І. Гриценка, М. Мамчака, В. Приходька, А. Пученкова, В. Трембіцького, С. Шрамченка, Т. Штика та ін. [64; 94; 125; 279; 378; 401; 512; 551; 553], які містять описи зазначених подій, їх причини та наслідки. Названі дослідники фокусували увагу на таких питаннях, як: формування нового морського відомства в Києві, добір його очільників та інших кадрів, події в портах (переважно Миколаєва, Севастополя та Одеси) і на окремих кораблях, що базувалися в них, події, що розгорталися на суднобудівних заводах Миколаєва. Зважаючи на той факт, що офіційних документів означених років вкрай мало, уявлення про ситуацію в морській галузі та систему підготовки фахівців для неї дають газетні публікації, мемуари та окремі архівні джерела (переважно листування).

З'ясовано, що у період кінець 1910-х – початок 1920-х рр. Україна пережила кілька змін влади (на південних територіях ще й іноземну інтервенцію), кожна з яких по-своєму визначала розвиток української освіти. У ракурсі нашого дослідження привернула увагу періодизація подій цього періоду у системі освіти, запропонована С. Сірополко: 1) від влади Тимчасового імперського уряду до I Універсалу Української Центральної Ради, коли освітою переймався спеціально створений орган – Секретаріат освіти (пізніше було створено Генеральну шкільну раду, розроблено

програму у справі народної освіти, яку планувалося реалізувати за допомогою спеціальних комісарів із народної освіти); 2) від I Універсалу Української Центральної Ради до Гетьманату (створеного за сприянням німців); 3) влада П. Скоропадського, яка розпочалася ліквідацією українським народом Гетьманату; 4) влада Директорії відновленої Української Народної Республіки [470, с. 467-468]. Автор наголошує, що за п'ять років перманентних змін влади відбулися зміни в системі освіти, які не мали ознак наступності.

Встановлено, що із перемогою більшовиків у 1917 р. усі загальні та спеціальні навчальні заклади (нижчі, середні й вищі) мали бути передані до відома нового управлінського органу – Народного комісаріату з освіти. На відміну від цього, створена у 1917 р. Центральна Рада автономної України (місто базування Харків) створила іншу управлінську структуру для системи національної освіти – Генеральний Секретаріат Освіти, який визначив основи функціонування початкової й семирічної освіти – доступність, безоплатність, обов'язковість і загальність (академічність), проголосив рівноправність у діяльності державних, національних і приватних навчальних закладів (розмаїття яких було притаманним українським територіям у 1917-1919 рр.). Секретаріат також скасував децентралізацію і шкільні ради в усіх регіонах, оголосив українізацію шкіл на основі єдиних навчальних програм (яких на той час ще розроблено не було).

С. Сірополко відзначив спротив українізації Київського політехнічного університету та Одеського університету, що на наш погляд, було пов'язано із особливостями забезпечення навчально-виховного процесу до подій 1917 р.: більшість підручників та інших матеріалів була надрукована російською мовою, підготовка професорсько-викладацького складу здійснювалася ще за імперських часів також російською мовою (на півдні України відбулася майже повна асиміляція мови та культури, за виключенням поодиноких осередків «Просвіти»). Це саме стосувалося й морських закладів освіти, викладачами яких були не лише українці.

У 1919 р., коли на південноукраїнських територіях тільки-но до влади прийшли більшовики, в центральній частині Народний Комісаріат Освіти розпочав створення єдиної трудової політехнічної школи (аналогічно до російської) із залученням учнів до певного виду професійної діяльності. У березні 1920 р. було затверджено українську радянську систему освіти (яка діяла з різними доповненнями десять наступних років), в основу якої було покладено трудовий принцип (виявлення професійних нахилів вихованців через організацію продуктивної праці в школі). Її автор, тогочасний Нарком освіти Г. Гринько, керувався з важливістю та нагальністю потреби української держави тих років – необхідності підготовки кваліфікованих робітників для забезпечення відбудови промисловості.

Українські освітянські структури, пропонуючи власний шлях становлення і розвитку нової системи освіти, підтримали загальне закриття реальних училищ, кадетських корпусів, морехідних шкіл і воєнно-морських училищ, скасували елітність морської освіти (оголосили її «пролетаризацію») будь-якої спеціальності і тим самим нівелювали її значущість. З'ясовано, що у 1917 р. було створено Особливий комітет, який мав розробити нову нормативну базу для воєнно-морських та військових навчальних закладів (головою було призначено В. Макшеева – директора Педагогічного музею у минулому, що зумовило певну спадковість у формуванні законодавчого підґрунтя системи воєнно-морської освіти).

Аналізуючи історичні документи, доробки названих та інших авторів, зазначимо, що всі вони наголошують на винятково важливому військово-політичному та економічному значенні морських територій Чорноморського узбережжя. Тому ухвалений у 1917 р. Центральною Радою «Тимчасовий закон про флот УНР», відповідно до якого розпочалося створення міністерства морських справ (під головуванням полковника Олександра Жуковського) оцінюється як правильний перебіг подій у започаткуванні нової законодавчо-правової бази морської діяльності. Зауважимо, що за часів Центральної Ради справами флоту займалася Генеральна українська морська

рада, а з грудня 1917 р. – Генеральне секретарство морських справ. Наголосимо, що на цей час були скасовані освітні округи, натомість були створені «Комісаріати з представників усіх націй» [156]. Таким чином, старі управлінські галузеві структури були скасовані, суб'єктно-об'єктні зв'язки розірвані, на зміну їм мали прийти нові установи й фахівці, на підготовку яких часу і можливостей в Україні не було.

Знаходимо у сучасному студіюванні схвалення діяльності професійної установи – створеної у квітні 1917 р. у Севастополі «Української Чорноморської Громади», яка налічувала близько 7 тисяч колишніх морських воїнів-українців на чолі з мічманом Якимом Христичем (без фахової освіти, українцем за походженням). Саме «Громада» проголосила про утворення на базі російського імперського Чорноморського українського флоту з підпорядкуванням його Українській Центральній Раді. Призначений ще Миколою II у 1916 р. головнокомандувач Чорноморського флоту віце-адмірал Олександр Колчак (1874–1920) підтримав діяльність цього товариства [401], що стало ключовою подією у визнанні флоту УНР іноземними державами.

Встановлено, що в травні 1917 р. делегація від Української Громади взяла участь у Першому всеукраїнському військовому з'їзді в Києві, на якому було ухвалено військову доктрину і розглянуто включення до збройних сил України Чорноморського флоту, заплановано заходи з організації військово-морської освіти. Було створено Головну Раду Української Чорноморської громади, одним з основних завдань якої було об'єднання зусиль моряків-українців для створення українського флоту. Отже, зроблено кілька спроб заснувати нові управлінські структури, сформувавши стратегічну лінію щодо розвитку воєнно-морського флоту та підготовки кадрів для нього.

У розрізі суб'єктної лінії дослідження на увагу заслуговує діяльність командувача Чорноморського флоту О. Немітца (1876–1967) – уродженця Бессарабської губернії, який був призначений на посаду у 1917 р. Встановлено, що доля цього адмірала була нетиповою для більшості дворян,

які перейшли на бік більшовиків (простежувалася загальна тенденція до їх знищення). О. Немітц у 1899 р. з відзнакою закінчив Морський кадетський корпус і почав службу мічманом на Чорноморському флоті – служив артилерійським офіцером на кораблях і був одночасно викладачем у школі комендорів і гальванерів. У 1905 р. у суді він захищав нижчих чинів, які брали участь у повстаннях, а з 1907 р. служив у Морському Генеральному штабі (саме цей факт надав підстави для його призначення очільником флоту). Пізніше він працював в історичному відділенні, вивчаючи події російсько-японської війни, у результаті чого підготував низку статей, серед яких «Дослідження російсько-японської війни на морі періоду командування флотом адмірала С. Макарова» та ін. На початку Першої світової війни О. Немітц був офіцером Чорноморської оперативної частини Морського Генерального штабу, а у 1929 р. був обраний головою Урядової комісії з оборони узбережжя Чорного моря. Встановлено, що адмірал багато років працював у різних структурах, пов'язаних із флотом, зокрема викладав у Воєнно-морській академії і написав спогади «Недавнє минуле російського флоту з особистих спогадів», які так і не були видані (сьогодні зберігаються в рукописі в архівах на території Криму і тому є недоступними) [414].

У ракурсі дослідження заслуговує на увагу постать адмірала А. Покровського (1862–1944) – головного командира портів Чорного і Азовського морів, міністра морських справ УНР. Походячи з родини козацької старшини, він закінчив морський кадетський корпус і військово-морську академію; командував багатьма кораблями під час служби на Чорноморському флоті, неодноразово брав участь у бойових операціях і навіть обіймав посаду начальника штаба флоту. Після подій Лютневої революції 1917 р. він підтримував Чорноморський військовий український комітет (базування в м. Одеса) і працював над організацією національного українського флоту. У квітні 1918 р. наказом по морському відомству Центральної Ради віце-адмірала було призначено головним командиром усіх портів Чорного і Азовського морів. Гетьман П. Скоропадський у травні

1918 р. призначив А. Покровського очільником щойно створеної спеціальної комісії з реформування Морського відомства. Погоджуючись з істориками України, вважаємо, що однією з найвидатніших його дій було затвердження українського військово-морського прапора, на основі корогви Чорноморської козачої флотилії [81].

У ході дослідження проаналізовано й соціо професійний портрет С. Шрамченка (1859–1921) – міністра морських справ УНР та очільника Генерального морського штабу, випускника гардемаринської школи й військово-юридичної академії. Він був активним учасником розробки нових законодавчих актів про державний український флот, очолював комісію, що створювала нову флотську символіку; саме завдяки йому залишилася традиція підняття державного прапора не лише на кораблях, а й на шикуваннях моряків та кадетів. Переймаючись розбудовою українського флоту, він навіть на територіях, що не мали водохідних шляхів (Прикарпатті зокрема), засновував дивізії морської піхоти та відкривав морські навчальні заклади (гардемаринську школу у Кам'янець-Подольському) [94]. Саме його спогади та публіцистичні статті (написані в еміграції) й до сьогодні є одними з найголовніших джерел з історії українського державного флоту.

Звернуто увагу на роль у розбудові українського флоту адмірала М. Остроградського-Апостола (1862–1923), українця за походженням. Він закінчив військово-морську академію, упродовж 1918 р. був морським міністром гетьманської армії й командував Українським флотом у Севастополі. У червні 1917 р. разом із контр-адміралом М. Сабліним він очолив Центрофлот, брав участь у роботі Першого Всечорноморського з'їзду (форми колегіального управління галуззю, запозиченої з імперських часів). Під час його керівництва морським міністерством було ухвалено закони про український флот і його утримання та штати морського відомства [94].

У процесі дослідження привернула увагу постать контр-адмірала М. Сабліна (1869–1920), який був начальником штабу в адмірала О. Немітца. Народившись у Севастополі у дворянській родині і будучи нащадковим

морським офіцером, він отримав профільну освіту і багато років служив на флоті. Упродовж 1917–1920 рр. він командував білим Чорноморським флотом (базування м. Севастополь) і, на думку істориків, був причетний до втрати частини кораблів флоту. Разом із цим, саме він у квітні 1918 р. оголосив наказом по флоту, що «всі судна, які знаходяться у портах Криму та на його узбережжі, є власністю Української Народної Республіки і тому мають підняти українські прапори» [94]; встановлено й участь М. Сабліна в забезпеченні діяльності Севастопольського морського кадетського корпусу (відкритого у 1916 р., закритого розпорядженням Тимчасового уряду у 1917 р. і знов відкритого у 1919 р.) – виділення для добудови корпусу коштів морського відомства та надання для базування закладу одного з лінкорів флоту.

Наголосимо, що Севастопольський морський кадетський корпус відіграв значну роль у збереженні Чорноморського флоту загалом упродовж 1919-1920 рр. та морської освіти зокрема. Встановлено, що організаційно-педагогічне підґрунтя діяльності саме цього корпусу планувалося запровадити у національну модель морської освіти. Наприклад, розподіл кадетів на інтернів, які перебували на повному утриманні держави чи закладу (казеннокоштані та стипендіати, що утримувалися за рахунок благодійників), та екстернів, які лише відвідували заняття; формування педагогічного складу корпусу з офіцерів-вихователів, які викладали спецдисципліни, керували практичними заняттями й здійснювали виховну роботу та викладачів, які навчали загальноосвітнім дисциплінам відповідно до наповнення закладу (штату вихованців).

Наведені приклади надають підстави для констатації зміни критеріїв добору керівних кадрів, для флоту зокрема. Провідну роль було відведено національному походженню, а не здобутій фаховій освіті та практичному досвіду. Це призвело до вихолощування спеціалістів і руйнації професійно-родинних традицій й позначилося на загальному ставленні до морської діяльності та морської професії.

У 1918 р. у Києві було створено Центральний комітет Чорноморського флоту (Центрофлот) – колегіальний орган управління флотом проголошеної Української Народної Республіки. Проте в 1918 р. значна частина України і Крим були окуповані німецько-австрійськими військами і майже увесь Чорноморський флот перейшов під контроль Німеччини (невелика кількість кораблів на чолі із М. Сабліним перейшла в Новоросійськ, більшість з них була затоплена за наказом Ради Народних Комісарів). Певний період Одеса перебувала під іноземною владою, що також позначилося на флоті (складу екіпажів зокрема) та морських навчальних закладах (встановлено випадок, коли половина морехідного училища належала українській владі, половина – румунській).

Отже, упродовж 1917–1918 років значна частина імперського Чорноморського флоту була захоплена іноземними інтервентами, частина розпорошена між різними арміями, частина втрачена. У процесі дослідження також встановлено, що внаслідок революційних подій 1917–1920 рр. було втрачено й зовнішні символи Російської імперії з форми моряків, а вже у 1920-х рр. капітани радянського флоту носили військові френчі; пізніше всі військові звання взагалі були скасовані, створено новий розподіл чинів за категоріями, який перейшов і на торговий флот.

У процесі дослідження з'ясовано, що саме завдяки матросам Азовської і Дніпровської флотилій та морякам-чорноморцям у січні 1918 р. радянська влада була встановлена у Феодосії, Керчі, Євпаторії, Ялті та Одесі (використання неосвічених матросів революціонерами для захоплення влади на кшталт подій у С.-Петербурзі із залученням балтійських матросів). Після кількох хвиль боротьби із «старими» офіцерами, які після Жовтневого перевороту 1917 р. залишались на кораблях імперського Чорноморського флоту, «зачисток» у Севастополі, Одесі та Миколаєві, колишній офіцерський склад було майже знищено і розпочато прийом на військово-морську службу українських морських старшин. Гетьманат створив Військову Офіцію Української Держави – новий управлінський орган системи підготовки

військових фахівців, якому була підпорядкована Головна шкільна управа. Разом вони розробляли систему військових навчальних закладів, взявши за основу кадетські корпуси та старшинські школи, визначали перелік спеціальностей, штати навчальних закладів, джерела і обсяги їх фінансування [470, с. 28]. У цей час морське відомство організаційно входило до Військового міністерства (базування в м. Київ), проте проблему організації підготовки командного складу для флоту воно повинно було розв'язувати самостійно, шляхом створення власних навчальних закладів [126].

Встановлено, що станом на 1917 р. на українських територіях залишилося училище торгового мореплавання в Одесі, морехідне училище далекого плавання в Херсоні та морехідні училища малого плавання в Керчі та Бердянську (для порівняння: на російській, значно більшій за розмірами, території також залишилося чотири училища). Всі вони продовжували надавати середню спеціальну морську освіту за визначеними раніше спеціальностями і програмами. Продовжували функціонування й відкриті раніше морехідні школи, більше того, з'ясовано, що Миколаївське середнє механіко-технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому у 1917 р. було перетворене на політехнічне училище з ремісничою школою із суднобудівним відділенням.

В історичних документах знайдено рішення про створення в Україні головного навчального закладу для підготовки офіцерів Українського Державного Флоту – Гардемаринської школи в м. Миколаєві (з трирічним терміном навчання); підготовчою ланкою мав стати Морський кадетський корпус, заснований у Севастополі. Планувалося об'єднати заклади в одну структуру, начальником якої мав стати контр-адмірал С. Фролов (уродженець Миколаєва) – колишній начальник Окремих гардемаринських класів у С.-Петербурзі. До школи планувалося приймати українців віком від 17 до 21 року, які мали середню освіту і бажання пов'язати долю із морем, зі службою в українському флоті. З'ясовано, що контингент школи мали становити молоді люди українського походження з колишніх гардемаринів

Петроградського морського училища й окремих гардемаринських класів, котрі не встигли закінчити навчання через ліквідацію навчальних закладів. Чисельність гардемаринів мала складати 200 осіб: 72 – на молодшому курсі, 66 – на середньому і 62 – на старшому [201].

До здійснення навчально-виховного процесу планувалося залучати «найбільш досвідчених та кращих офіцерів флоту, які мають глибокі технічні знання та високі командні якості»; командний та викладацький склад школи повинен був виховувати майбутніх українських офіцерів «у дусі великодержавності», прищеплювати гардемаринам не тільки любов до моря і бажання присвятити себе морській службі, а й озброювати їх «твердими науковими пізнаннями технічних елементів військового корабля», навичками вмілого використання тактико-технічних можливостей озброєння і т. і. [126].

Докладно проблему організації Гардемаринської школи розглянуто в працях А. Лубінця [264]. Базуючись на мемуарах С. Шрамченка [550] та архівних документах, автор описує проект штату Гардемаринської школи і наголошує на існуванні певної концепції школи: кожен із трьох курсів гардемаринів виокремлювався в особливу роту, залежно від рівня фахової підготовки, рота мала проходити практику на тому чи іншому кораблі (командир роти мав військове звання «капітан II-го рангу» та грошове забезпечення); у кожному сотню (роту) призначався один старший начальник відділення – «старший лейтенант» і три молодших – «лейтенанти». У школі передбачалося мати дві категорії викладачів: перша – «штатні», у кількості, яка забезпечувала би проведення двох третин навчальних занять і друга – «позаштатні» викладачі, яким доручалось проведення решти занять. Згідно зі штатним розкладом, військові або «штатні» викладачі могли мати будь-яке військове звання від молодшого офіцера до контр-адмірала чи генерал-майора включно (грошове утримання кожного складало 6000 тисяч карбованців на рік). Викладачі Гардемаринської школи організаційно входили до складу навчальної частини, яку очолював «інспектор кляс» із військовим званням «капітан I-го рангу»; інспектор класів мав помічника –

«капітана II-го рангу», передбачена була й посада «книгозбірника» (бібліотекаря). Крім навчальної частини (включала мінний клас, навчально-артилерійську батарею, штурманський і девіаційний класи, електротехнічний кабінет, хімічну лабораторію, механічну майстерню, клас машин, навчальну радіостанцію), штати Гардемаринської школи передбачали й такі підрозділи, як церковний, господарчий, санітарна частина тощо.

Зміст нової морської освіти включав: основні предмети – мінна справа, артилерія, електротехніка, девіація, радіотелеграф, астрономія, хімія; гуманітарні дисципліни – релігієзнавство, історія, філософія, без яких «введення добрих традицій в школі, на підставі власної воєнно-морської історії» вважалося неможливим [550]. Особливе значення у справі підготовки майбутніх старшин українського флоту надавалося фізичній підготовці, у тому числі гімнастиці й фехтуванню. У системі підготовки гардемаринів планувалося приділяти багато уваги морській практиці, прищепленню любові до моря, до свого корабля і до військово-морських традицій переважно під час навчальних плавань і стажувань на кораблях українського флоту (у документах навіть вказано в якості навчального судна канонерський човен «Кубанець», що базувався в Одесі) [41]. Отже, при розробці провідного морського освітнього закладу спостерігалася тенденція до збереження змісту й структури морської освіти, визначених за імперських часів. Цей факт ми пов'язуємо з особистісним фактором: фахівці, які брали участь у розробці – морські офіцери, що здобули морську освіту (високої якості) в імперських навчальних закладах, тому пропонували зробити нові за аналогією.

З приходом до влади в Україні Директорії, яка мала інші уявлення про роль флоту та його утримання (усіма союзними державами, які мали вихід до моря), було ухвалено рішення про звільнення багатьох флотських фахівців, які залишилися з імперських часів, що призвело до швидкого втрачання контролю майже над усім українським морським узбережжям, та фактичної втрати проекту Гардемаринської школи – історичний прецедент організації морської освіти в Україні реалізовано не було.

Отже, упродовж 1917–1919 рр. Україна пережила кілька змін влади, кожна з яких на свій розсуд визначала розвиток системи освіти. З'ясовано, що через чергування революційних подій і громадянської війни, морські освітні заклади переживали складні часи. Уже у 1917 р. через різке зниження (іноді повну відсутність) рівня фінансування у морських навчальних закладах було скорочено зміст освіти і встановлено диференційовану оплату за вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів.

У процесі дослідження проаналізовано доробки сучасних науковців щодо висвітлення подій періоду 1917–1920 рр. у м. Миколаєві, пов'язаних із суднобудуванням (зокрема заводами «Наваль» і «Россуд») [120; 174; 407]. Встановлено, що в планах Директорії, окрім Гардемаринських класів для старшин, було передбачено й відкриття Академії та інших навчальних закладів для підготовки офіцерів і матросів Чорноморського флоту. На жаль, ці плани також залишились нереалізованими.

Отже, упродовж 1917–1920 рр. на території України відбувалася Громадянська війна та іноземна (австрійська і німецька) інтервенція, які спричиняли кардинальні й суперечливі зміни не лише у сфері морської освіти, а й у суспільстві загалом. За вказані роки було зруйновано усталені порядки (організація) у воєнно-морському флоті, правила і традиції морської освіти, відбулася відмова від імперських форм і методів навчання і виховання учнів морських освітніх закладів, змінено тип взаємин учнів із викладачами. Розбудова нової системи морської освіти відбувалася в умовах війни та руйнації, що накладало відбиток на визначення її змісту, добір форм і методів.

Унаслідок кількарічної боротьби промисловість і флот були майже втрачені, до 1920 р. на водохідній частині українських земель – Азово-Чорноморського басейну, остаточно встановилася радянська влада. При цьому констатовано спроби створити український флот і власну систему морської освіти за новим проектом, організаційне підґрунтя якого базувалося

на основах діяльності імперських морських корпусів. Планувалося також залучення спеціалістів з імперського минулого (українців за походженням), і тому багато педагогічних ідей (зокрема щодо змісту освіти) було використано з попереднього досвіду.

У ситуації війни мова йшла не лише про складнощі з морською освітою, а про неможливість навчання взагалі. Дослідження показало, що упродовж зазначених років навчальний процес продовжувався там, де «стара система» працювала без змін (морехідні школи у Миколаєві, Голій Пристані, Бериславі, Олешках, Очакові, училища в Одесі, Херсоні, Керчі, Бердянську), оскільки мала для цього організаційно-педагогічне, фінансово-технічне (будівлі й обладнання, вихованці разом з викладачами самотужки заробляли кошти на побутові потреби) та кадрове забезпечення.

Станом на 1920 р. в Україні функціонували три воєнно-морські училища, спеціалісти з експлуатації берегових установ отримували освіту в Одеському політехнічному інституті, суднобудівників готував відкритий цього року Миколаївський політехнічний технікум.

У процесі дослідження з метою здійснення порівняльного аналізу вивчено досвід організації морської освіти на початку ХХ століття в окремих європейських країнах, сусідніх зокрема. Стисло схарактеризуємо його.

Певну паралель в історико-політичних подіях України і Болгарії можна провести з огляду на військові події за національне об'єднання країни, що відбулися впродовж 1912-1918 рр. Паралель щодо впроваджень досягнень науки і техніки у морську освіту проведено на підставі історичних фактів про створення гідроавіації та побудові першого в Болгарії підводного човна у 1916 р. Схожість констатовано й у використанні такої форми здобуття морської освіти як стажування за кордоном та запровадження іноземного досвіду, німецького зокрема.

Встановлено, що впродовж 1910–1920 рр. в Болгарії також відбувалися трансформації в діяльності морських навчальних закладів. Так, один з

найстаріших закладів – Інженерне училище флоту в Варні, засноване ще у 1881 р. як морське училище, у 1920 р. вийшло з під юрисдикції військового відомства і розпочало підготовку фахівців для цивільного флоту. Після завершення Першої світової війни відкриту раніше Штурманську школу було перетворено на риболовецьку. Як бачимо, керівництво країни швидко реагували на зміну запитів суспільства і держави щодо задоволення освітніх потреб у здобутті професії, що має попит.

З'ясовано, що на передодні Першої світової війни в Болгарії було відкрито цілу низку морських навчальних закладів системи середньої спеціальної освіти: спеціальні морські школи із трьома спеціалізаціями (мінною, електротехнічною, кочегарів і рульових), водолазна та радіотелеграфічна школи, школи машиністів та технічні школи. Термін навчання у школах складав 4 роки, на відміну від інженерного училища – 6 років. Практична частина навчання проводилася в арсеналах, на бортах кораблів, в електротехнічних класах, радіорубках, на електростанціях, в залізничних депо та майстернях. Саме всередині 1910-х років до змісту навчання у морських навчальних закладах Болгарії було введено вивчення іноземних мов (французької та німецької). Якийсь час школи знаходилися в підпорядкуванні Міністерства промисловості і праці, а пізніше – в підпорядкуванні Міністерства залізниць, комунікацій і портів. Випускники могли продовжити своє навчання у вищих навчальних технічних закладах.

Отже, спостерігається розширення мережі морських навчальних закладів і спеціалізації морської освіти при певному розпорошенні щодо галузевого підпорядкування.

Встановлено схожість й у здійсненні підвищення кваліфікації морських офіцерів через форму під назвою «Тимчасовий курс військово-морських наук» (відкрита у Софії – столиці країни), де слухачі ознайомилися з новинками у науці й техніці та морському озброєнні. По випуску вони склали кваліфікаційний іспит і отримували відповідний диплом.

У названі роки було створено Морський навчальний центр, який перший час знаходився під юрисдикцією освітніх структур, в результаті чого виникло більшість сучасних факультетів і кафедр провідного у подальшому морського навчального закладу – Військово-морської академії ім. Ніколи Вапцарова.

На підґрунті аналізу історичних документів та спогадів учасників подій, опублікованих переважно за кордоном, у цей період виділено такі тенденції. На індивідуальному рівні – знищення матеріально-технічної бази навчальних закладів та фахівців з імперським минулим, залучення до управління морською галуззю осіб без фахової освіти та належного досвіду. За ставленням до більшовицької влади виокремлено дві групи осіб: ті, хто не прийняв «червону» владу і намагався боротися за вільну Україну, емігрував за кордон або був знищений; ті, хто прийняв (навіть, якщо спочатку вагався), працював у державних або професійних структурах, намагаючись зберегти певні матеріальні та духовні цінності (приміщення закладу чи установи, його традиції). Для представників обох груп характерним є прагнення зберегти флот і побудувати систему морської освіти на кращих прикладах минулого. Друга тенденція – різке зниження наукового рівня усіх галузей через еміграцію чи фізичне знищення професорського складу (незважаючи на відкриття у 1918 р. Української академії наук та українських університетів, оскільки значна кількість людей, залучених до управління флотом та розбудови нової системи морської освіти фахової підготовки, належної освіти чи родинно-професійної нащадковості не мали). Третя тенденція – неузгодженість у діях посадових осіб різних рангів через невизначеність засад управління галуззю.

Характерною рисою названого періоду є виокремлення південно-українських територій (особливо Криму) у локацію, що мала виключно важливе геополітичне значення й відігравала значну роль у збереженні національних інтересів (військових і торгових). Було майже нівельовано

відмінність південного регіону, яка сформувалася впродовж 130 років: дуалістичність населення (корінне й іноземне), економічно-промислова перевага, більша розвиненість приватної форми власності.

До об'єктно-галузових тенденцій віднесено знищення матеріально-технічної бази морських навчальних закладів (меблі, навчальне обладнання, морські інструменти, макети і моделі, бібліотеки наповнюваністю понад 1000 книг наукового, історичного й оповідального характеру, лоції, карти, креслення, спеціалізовані журнали), руйнацію науково-професійних установ (морських бібліотек та обсерваторій), націоналізацію суднобудівної галузі та портів з інфраструктурою; ліквідацію міжнародної торгівлі водними шляхами та зниження обсягів промислу риби, що призвело до значного зменшення цивільного флоту; різке обмеження соціально-професійних суб'єктно-об'єктних відносин у системі морської освіти, що призвело до практичної втрати науково-професійного середовища.

На рівні держави – політичні коливання у визначенні складу й ролі Чорноморського флоту; зменшення розмаїття форм морської діяльності; приділення першочергової уваги боротьбі з неписьменністю населення та українізації шкіл; нерозуміння сутності економічних процесів, які становили підґрунтя функціонування міжнародної торгівлі й водогосподарської галузі, що призвело до втрати іноземних інвесторів і союзників, а потім і виробничих потужностей; відмова від значної частки надбань попередніх поколінь щодо морської науки та практики; руйнування системи моральних цінностей і норм, що визначали зміст виховання.

На локальному і глобальному рівнях спостерігалися кризові явища внаслідок як Першої світової, так і Громадянської воєн, перерозподіл територій та рейтингових місць серед держав; констатовано прагнення країн, які втратили певні активи (кораблі, території), взяти реванш, що відображалось у нарощуванні воєнно-морського потенціалу.

3.2. Уніфікація радянської системи морської освіти (від початку 1920-х рр. – до 1991 р.)

Дотримуючись визначеної нами стратегії наукового пошуку, стисло схарактеризуємо розвиток суспільно-економічної ситуації в Україні, морській та освітній галузях.

З історичних документів встановлено, що на початку 1920-х рр. більшовицька влада укріпилася на усій території України. Нова держава розпочала зміну всіх сфер життя, починаючи з уряду – Ради Народних Комісарів і керівних органів влади – галузевих Народних комісаріатів. У 1922 р. було створено союз країн – СРСР, до складу якого увійшла Україна (Крим приєднався до союзу як автономна республіка в 1921 р.). Відбулися й територіальні зміни: у 1922 р. Одеська та Миколаївська (Херсонська в минулому) губернії об'єдналися в одну, яку в 1923 р. було поділено на округи, в кожному з яких засновано окружні відділи освіти, яким підпорядковувалися навчальні заклади, з професійним нахилом зокрема. Отже, використано імперський досвід територіально-адміністративної децентралізації як механізму державно-галузевого управління.

З історичних документів встановлено, що до 1931 р. водним транспортом (морським і річковим) опікувався Народний комісаріат шляхів сполучення, пізніше – Народний комісаріат водного транспорту, розділений у 1939 р. на окремі комісаріати морського і річкового флоту [406]. Питаннями освіти займався Народний комісаріат освіти, одним із головних завдань якого була «організація професійної освіти усіх типів та розрядів», для реалізації цього було утворено Головний комітет професійно-технічної освіти (Головпрофос) [323]. Першим освітнім документом нової влади історики педагогіки називають «Декларацію про основні принципи єдиної трудової школи», яка дійсно мала характер пафосних обіцянок. Погоджуючись з О. Сухомлинською, вважаємо, що особливістю цього та інших перших нормативно-правових документів у галузі освіти виступає «просвітницький абсолютизм» [498], націленість на знищення «старої школи», відмова від

наукового підґрунтя при їх укладанні. Уже у квітні 1920 р. було затверджено Основні положення реформи вищої технічної школи, які торкнулися всієї системи вищої спеціальної освіти. Було оголошено режим пошуку нового змісту, форм і методів навчання, педагогічного експериментування, задля чого при Наркомосі освіти в 1920 р. було створено відділ дослідно-показових закладів. Методичними питаннями опікувалася Державна вчена рада (головою призначено Н. Крупську, яка в силу особистісного чинника мала доступ до оригіналів іноземних книг з педагогіки), яка запропонувала не предметну, а комплексну побудову навчальних програм [139].

Як показало дослідження, у ці роки активно апробовувався і запроваджувався західний досвід і сформувався тренд, за якого політичні діячі виступали рівноправними учасниками розвитку педагогічної теорії та практики. При цьому констатовано відмову від вітчизняної педагогічної науки, навчання і стажування за кордоном, проте було запроваджено революційну ідеологію як наукове підґрунтя виховання підростаючого покоління та моральної складової підготовки фахівців. Встановлено, що балансування між пролеткультовськими та західними ідеями щодо розбудови системи освіти тривало до 1924 р.

За статистичними даними, після подій 1917–1920 рр. військовий флот отримав лише 16 % імперського, торговий флот – 14 товаро-пасажирських, 6 вантажних пароплавів, 12 буксирів і кілька десятків маленьких суден від РТПіТ, 18 пароплавів [126] і посів останнє місце серед морських держав світу, і тому весь ввіз і вивіз вантажів у 1920–1922 рр. здійснювався під іноземними прапорами. У нової держави не було коштів ані на будівництво, ані на ремонт кораблів, навіть на їх експлуатацію, тому радянський уряд вирішив здавати судна в оренду іноземним державам. У 1922 р. Рада Праці та Оборони створила в системі Наркомату шляхів сполучення державні пароплавства, серед яких було й Чорноморсько-Азовське; загальне керівництво їх діяльністю здійснювало Центральне управління Державного торгового флоту. У цьому ж році було створено Управління річкового

транспорту Дніпра, у 1923 р. – два річкові пароплавства: Верхньодніпровське з центром у Києві і Нижньодніпровське з центром у Херсоні; у 1926 році вони були об'єднані в одне – Дніпровське. Було організовано Дніпровське управління внутрішніх водних шляхів, основним завданням якого було покращення умов плавання у Дніпровському басейні. Отже, відмовляючись на словах від наслідування досвіду минулого, по факту можна констатувати відродження історичних баз водних переміщень у Києві та Херсоні.

Інший приклад переймання традицій в організації діяльності водогосподарчої галузі бачимо у створенні у 1924 р. єдиної торгово-транспортної організації – акціонерного товариства «Радянський торговий флот», яке об'єднало транспортні судна, що належали різним наркоматам, відомствам та акціонерним товариствам, навіть з іноземним капіталом. Прагнучи до централізації та уніфікації галузей, у 1934 р. було створено Центральне управління морського флоту й організовано вісім морських пароплавств. Цим самим було започатковано централізоване управління морського транспорту як галузі народного господарства, до інфраструктури якого увійшли не лише судна, порти та судноремонтні заводи, а й окремі навчальні заклади [361]. Тобто проблема функціонування галузі, як і раніше, вирішувалася у комплексі із забезпеченням її кадрами.

Імператорський (у минулому) Чорноморський флот отримав назву Червонопрапорний і увійшов до складу Військово-морських сил (ВМФ) СРСР. За статистичними даними встановлено, що 150 кораблів пішли на Константинополь, із решти в 1920 р. було створено Морські сили Чорного і Азовського морів у складі «Робітничо-Селянського Червоного Флоту» [125]. Після завершення бойових дій розпочалося відновлення флоту, яке до 1928 року було завершено. У 1929 р. уряд СРСР розробив першу програму будівництва флоту, задля контролю виконання якої в 1931 р. було створено Народний комітет водного транспорту – орган державного управління морського і річкового флоту. У 1935 р. флоту було повернено назву Чорноморського. Таким чином, через кілька років об'єктно-галузевого хаосу,

спричиненого відмовою від минулого досвіду й залученням непрофесійних людей, вже без посилання на попередні надбання, було визнано необхідність розвитку галузі за розробленим планом, формування цілісної системи її забезпечення, відображеної навіть у зовнішніх формах.

Розуміння необхідності налагодження морської торгівлі для розвитку країни призвело до укладання міжнародних угод. Так, у 1922 р. УРСР і Туреччина – країни, що межують Чорним морем, підписали договір «Про дружбу і братерство» і в такий спосіб офіційно визнали незалежність і суверенність країн та необхідність визначити на конференції прибережних держав питання про міжнародний статус Чорного моря та річок, що в нього впадають [65]. Поступово налагоджувалася діяльність митниць, відкривалися в Одесі консульства й торгові контори, у результаті чого місто повернуло своє значення міжнародного торгового порту.

У процесі дослідження з'ясовано, що формування морської галузі (воєнно-морського і цивільного флоту) Радянського союзу та системи морської освіти тривало до кінця 1930-х рр. Саме до цього часу загострилися кризові явища, які спонукали до реформаторства. За допомогою обраної технології уніфікації, було здійснено спеціалізацію та стандартизацію транспортного і технічного флоту з максимальним скороченням числа типів суден; реконструйовано важливі судноремонтні підприємства, розпочато будівництво морських і річкових портів. Разом із цим, у процесі дослідження з'ясовано, що всі плани і проекти щодо розвитку водогосподарського комплексу в цей період втілювалися без будь-якої програми дій, що відтворювалося у незбалансованості витрат і неузгодженості дій.

Із приходом нової влади було розпочато формування нової законодавчо-нормативної бази діяльності різних галузей, морської та освітньої зокрема. У 1926 р. були прийнято «Положення про морські перевезення», постанови «Про обмеження відповідальності судновласників» та про визнання СРСР двох міжнародних конвенцій 1910 р., що стосуються морського права. У 1928 р. наказом НКПС СРСР було ухвалено Збірник

законів і розпоряджень стосовно торгового мореплавства і портів, що окреслило коло професійних обов'язків і повноважень фахівців із відповідною морською освітою. У 1929 р. було затверджено Кодекс торговельного мореплавства (КТМ) СРСР, до якого було включено й нові норми, які заповнили деякі прогалини в радянському морському законодавстві. Зауважимо, що при розробці КТМ бралися до уваги морські закони інших країн, міжнародні угоди й морські звичаї, однак у тій частині, яка відповідала інтересам і особливостям системи радянського мореплавства. Перші зміни до Кодексу були внесені вже у 1930 р., подальша зміна радянського морського права відбувалася шляхом видання нормативних актів, що діяли паралельно з Кодексом. До кінця 1930-х років більшість радянських суден, які виконували міжнародні перевезення, ходили під іноземними прапорами. Наголосимо, що лише у 1968 р. було введено в дію новий КТМ СРСР, який охопив досить широке коло відносин специфічного характеру, що виникали у сфері торгового мореплавства.

В освітній галузі також відбувалися суттєві зміни. Оскільки «стара система» професійної освіти була відкинута, утворився певний вакуум в педагогічній теорії та практиці. У 1919 р. було затверджено Декрет Ради Народних Комісарів (РНК) «Про міри щодо розповсюдження професійно-технічних знань», від ухвалення якого дослідники ведуть відлік радянської системи професійно-технічної освіти. За освітнім планом 1920 р. професійна школа виступала продовженням семирічки і визнавалася єдиною формою освіти підлітків та юнацтва, що мала базуватися на «синтезі спеціальної й загальної освіти» [124, с. 16]. У радянських професійних навчальних закладах, як і раніше в імперських, обов'язковим було визнано поєднання у змісті загальноосвітнього та спеціального компонентів. Орієнтуючись на «зразкові школи Заходу та Америки», причетні до освіти посадовці перекладали іноземну педагогічну літературу і таким чином наповнювали освіту змістом. Встановлено, що паралельно відбувався процес «політизації» освіти, результатом якого виступало обов'язкове вивчення марксизму та

революційних ідей зарубіжних революційних авторів у трактуванні освітянських управлінців.

У травні 1920 р. було ухвалено спільне рішення Народних комісаріатів освіти України та Росії «Про єдність освітньої політики», відповідно до якого в Україні інститут і технікум стали визнаватися рівноправними вищими навчальними закладами лише з тією різницею, що технікум випускав вузьких спеціалістів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків [124]. У цьому ж році на Першій і Другій загальноукраїнських нарадах з питань освіти було затверджено радянські моделі освіти, які кардинально змінили підходи до підготовки кваліфікованих робітників, морських спеціальностей зокрема. Основним типом навчальних закладів професійної освіти став технікум. У працях А. Веселов, Я. Звігальський, Н. Кузьмін, І. Лікарчук та ін. [75; 168; 240; 257] наголошували, що технікуми і галузеві інститути були покликані готувати кадри вузької спеціалізації, при цьому, відповідно до Декрету РНК України «Про вступ до вищої школи», для вступу в останні не потрібні ніякі дипломи та посвідчення, окрім посвідчення особи та віку (як за імперських часів). Тобто до технікумів приймалися особи незалежно від статі, що досягли 16-ти років. Популярності технікумам надавало й те, що при них діяли спеціальні комітети і каси допомоги, відкривалися гуртожитки, громадські та студентські їдальні тобто заклади виконували соціальну функцію. З метою спрощення доступу до здобуття освіти дітям з робітничих і селянських родин при технікумах відкривалися підготовчі курси та вечірні відділення. Технікуми водного транспорту надавали морську освіту у два етапи: після завершення перших трьох курсів надавалася кваліфікація штурмана малого плавання або механіка 3-го розряду, після закінчення п'ятого курсу – штурмана далекого плавання або механіка 2-го розряду.

У листопаді 1922 р. був ухвалений «Кодекс законів про народну освіту в УРСР», у четвертій книзі якого «Професійна і спеціально-наукова освіта» було викладено завдання, описано систему і зазначено такі типи закладів професійної освіти, як: курси, профшколи, технікуми, інститути, школи

робітничої молоді, вечірні робітничі технікуми, робітничі факультети і вказано, що «професійна освіта юнацтва і молоді до 17-ти років включно оголошується загальною, обов'язковою, безкоштовною і сумісною для обох статей» [206, с. 17]. За Кодексом технікум на законодавчому рівні було віднесено до вищої школи, яка мала готувати робітників вищої кваліфікації (інженерів-практиків) певної вузької галузі народного господарства.

З історичних документів встановлено, що у 1922 році в Харкові (на той час столиці УСРР) відбулася нарада українських наукових діячів, на якій було розглянуто питання про придбання та виробництво науково-технічних приладів, морських інструментів зокрема, про організацію нових науково-технічних установ та науково-технічного видавництва та про співпрацю в галузі професійної освіти. У результаті було прийнято документ, який забороняв купувати іноземну літературу без дозволу спеціального комітету при Наркомі освіти, що значно зменшило науково-дидактичне забезпечення [337, с. 269-273] різних навчальних закладів, морських зокрема.

У процесі дослідження встановлено, що в 1925/26 н. р. було ухвалено рішення про скасування погодинної оплати праці викладачів і введення штатної системи (повернення до системи оплати кінця ХІХ століття), коли кожний співробітник ставав членом одного педагогічного колективу, виконував усі види навчальної діяльності і ніс відповідальність за свою діяльність. Отже, всередині 1920-х років кардинальні зміни відбулися в кадровому та науково-методичному забезпеченні навчального процесу, що також свідчило про повернення до власного минулого досвіду.

У 1924 р. на базі Наукового комітету Головного управління професійної освіти Наркомосу УСРР було створено Українське головне управління наукових установ при Народному комісаріаті освіти УСРР – орган адміністративного керівництва науково-дослідних установ; у 1931 р. воно було реорганізовано в сектор науки Наркомосу УСРР. На жаль, ця установа також не була вільною від впливу ідеологів та їх поглядів на сутність навчання.

Низкою документів – «Положенням про професійно-технічні школи» (1926), Постановами «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти» (1929), «Про реорганізацію ВНЗ, технікумів і рабфаків» (1930) та «Про підготовку викладачів» (1931) було оголошено про уніфікацію середньої спеціальної та вищої освіти та про повернення лекційно-практичної системи навчання. Саме в цих документах було проголошено курс на політехнізацію освіти, що було пов'язано з індустріалізацією виробництва; з'являється поняття «професійно-технічна освіта», під якою усвідомлюється «форма професійної освіти, яка ґрунтується на поєднанні продуктивної праці з навчанням і підвищенням кваліфікації молоді та дорослих працівників» [190]. Тепер професійна школа не лише готувала професійні кадри, а й забезпечувала підготовку до вступу у вищу школу, тобто спеціалістів вищої кваліфікації мали готувати лише інститути, а середньої – технікуми за галузевим принципом.

На початку 1930-х років було ухвалено низку законодавчих актів, якими, по суті, визнавалося повернення до системного підходу в організації освіти (практика імперського періоду): функціонування закладів відповідно до статутів, за класно-урочною системою, навчальними планами і програмами з використанням предметного навчання за єдиними підручниками. З огляду на це, група сучасних науковців процеси, що відбувалися в освіті на початку 1930-х років, називає реставраційними.

У системі професійної освіти, окрім діапазону спеціалізацій, на цей час вже сформувалася освітня вертикаль і виокремилися такі основні типи навчальних закладів: робітничі школи, технікуми, політехнічні інститути, галузеві ВНЗ. До цього моменту було прийнято нову нормативно-правову базу, що регулювала діяльність цих закладів, визначено зміст і пріоритети навчання. Наголосимо, що в 1934 р. було повернуто й дореволюційну схему здобуття наукових звань і вчених ступенів, що стимулювало розвиток науки. Водночас було визначено загальний вектор досліджень – критика «старої»

буржуазної педагогічної системи, пошук переваг радянської теорії та практики.

У процесі дослідження встановлено, що підготовку кадрів для морського флоту у 1930-ті роки здійснювали навчальні заклади транспортної галузі: училища, мережа морських технікумів і шкіл, де навчалося 72 % осіб віком 16-19 років; до особливостей учнівського складу віднесено переважання службовців і так званих «інших» (діти козаків та вільних матросів) на відміну від робітників і селян, які домінували у закладах решти профілів [65, с. 116]. У 1933 р., зокрема через низьку якість навчання, статус технікумів було знижено до рівня середніх спеціальних навчальних закладів і видано вказівку на їх укомплектування на 85 % робітниками та селянами [175]. Це суттєво змінило контингент морських навчальних закладів, оскільки в них навчалися діти вільних лоцманів, козаків, рибалок (які на цей момент працювали в приватних артілях); таке рішення позбавило їх можливості здобувати морську освіту. У порівнянні з імперським періодом, термін навчання було збільшено. Зміни відбулися й у розподілі навчального часу: більшість – 75-80 % тепер відводилася фаховим предметам, решта – загальноосвітнім.

З'ясовано, що на початку 1930-х років в Україні активно розвивалося суднобудівництво: якщо в 1920-х роках на новостворених і націоналізованих заводах і верфях було побудовано декілька сотень суден цивільного флоту, то в 1930-х – близько півтисячі кораблів [65]. Проте, на відміну від високих загальних економічних показників, стан флоту був незадовільним – майже увесь вантажопотік йшов через іноземні торгові судна, зокрема через нестачу професійних кадрів. Після затвердження у 1929 році нової програми «Великий радянський флот» було створено Народний комісаріат водного транспорту СРСР – перший радянський орган управління морського та річкового (об'єднаного) флоту СРСР. Першим народним комісаром водного транспорту було обрано М. Янсона (1882–1938) – уродженця Ліфляндської губернії. Він закінчив портову школу в Кронштадті і працював металургом, а

після подій 1905 р. став революціонером, пізніше – партійним діячем. У 1931 р. він виступив ініціатором створення Центрального заочного політехнічного інституту водного транспорту, який мав власні філії у кількох містах (одну – в Одесі), де вперше планувалося введення дистанційного навчання (нової форми здобуття освіти, передбаченої здебільшого для партійних функціонерів). Роком раніше Комісаріатом шляхів сполучення було відкрито галузевий вищий навчальний заклад – Одеський інститут водного транспорту в складі трьох факультетів: гідротехнічного, механічного та експлуатаційного.

Крім названих двох вишів, підготовку спеціалістів для торгового флоту здійснювали сім морських технікумів (три – в УРСР), а для підготовки рядового складу були організовані морські школи. У 1931 р. відбулося перейменування Товариства спасіння на водах, заснованого у 1872 р. на «Товариство надання допомоги при кораблетрощах»; слідуючи традиціям товариство здійснювало активну практичну та просвітницьку діяльність, зокрема на сторінках журналу «Штурвал», що виходив до 1932 р. Отже, повернення до традицій минулого спостерігалось й в організації діяльності професійних товариств.

Під керівництвом М. Янсона упродовж 1931–1934 рр. було здійснено реорганізацію системи управління водного транспорту, створено загально-радянські об'єднання «Мортран» і «Речтран» (1933), головні басейнові управління, яким стали підпорядковуватися головні морські порти всієї країни. У ці роки було створено вісім крупних морських пароплавств – здійснено перші кроки до створення монополії в морській галузі. У 1934 р. було створено Центральне управління морського флоту. Цього ж року М. Янсона було звільнено з посади «за власним» бажанням, у 1935 р. арештовано за «антирадянську націоналістичну діяльність» і в 1938 р. розстріляно (реабілітовано у 1955 р.) [405].

Наступним народним комісаром водного транспорту було призначено М. Пахомова (1890–1938), який народився в родині портового вантажника.

Він брав активну участь у революційних подіях і став партійним діячем. За роки його керівництва Комісаріатом було розпочато докорінну зміну управління морського торгового флоту з метою зміцнення єдиноначальності управління. У 1933–1938 рр. він домогся припинення закупівлі за кордоном суден, що сприяло відновленню кораблебудування суден морського флоту на вітчизняних верфях і таким чином збільшило затребуваність спеціалістів з відповідною освітою. Розбудова морських і річкових портів (у Запоріжжі зокрема), створення морських вокзалів для перевезення пасажирів також потребувало фахівців з морською освітою. З'ясовано, що на кінець професійної діяльності М. Пахомова – 1938 р. – флот Чорноморсько-Азовського басейну вважався найсучаснішим у СРСР [373].

У 1939 р. було ухвалено рішення про розділення комісаріату на два окремих: «1. Народний комісаріат морського флоту СРСР з передачею йому в підпорядкування морського флоту, морських портів, судноремонтних і суднобудівних заводів та інших підприємств і організацій морського транспорту. 2. Народний комісаріат річкового флоту СРСР з передачею йому судноплавних річкових шляхів, річкового флоту, річкових портів і пристаней річкових застав, судноремонтних і суднобудівних заводів та інших підприємств і організацій річкового транспорту» [405]. Народний комісаріат річкового транспорту СРСР об'єднав транспортний і технічний флот, порти і пристані, судноремонтні підприємства для забезпечення річкових перевезень, утримання та експлуатацію внутрішніх водних шляхів. Отже, морський і річковий транспорти, як і суднобудівна й рибна промисловості, вперше стали повністю автономними (у цьому ж році було створено Народний комісаріат з суднобудівної промисловості і Народний комісаріат рибної промисловості СРСР; військовий флот був підпорядкований Наркомату ВМФ СРСР), що позначилося на збільшенні управлінців з фаховою морською освітою.

З цього року керівництво Морського комісаріату було доручено С. Дукельському (1892–1960), уродженцю Херсонської губернії, який до призначення на посаду працював на різних державних постах, зокрема у

НКВС. За роки його керівництва (1939–1942) відбулося зростання матеріально-технічної бази флоту, було засновано чотири проектно-дослідних бюро, один науково-дослідний інститут, два вищих навчальних заклади. До початку Другої світової війни у флоті СРСР з'явилися нові типи суден: лісовози, суховантажі, танкери, пасажирські й торгово-пасажирські; Чорноморсько-Азовський басейн посів перше місце за обсягом пасажирських перевезень. У процесі дослідження з'ясовано, що завдяки С. Дукельському у 1941 р. більшість суден Чорноморського флоту перебувала на території Німеччини (досвід якої в організації морської й освітньої галузей активно запроваджувався в СРСР), і тому у перші дні війни вони були заарештовані й втрачені назавжди [405].

Отже, практика призначення на керівні посади морської галузі людей без фахової освіти проте з революційним минулим, розпочата з приходом більшовиків до влади, була продовжена. Проте для усунення прогалин в освіті створювалися нові форми її здобуття, відкривалися навчальні заклади нового формату.

У процесі дослідження встановлено, що мореплавання в СРСР упродовж 1936–1940 рр. розвивалося – розпочалися рейси до берегів Африки й Америки, відкрилися регулярні лінії між портами Чорного моря та США, які дотримувалися доктрини «свободи морів». Головним у доктрині було визнання свободи торгівлі з будь-якою державою, навіть тією, що воює, заборону морської блокади супротивника. Слід зазначити, що США на той час не мали такої розгалуженої мережі воєнно-морських баз, як Англія; поступалися вони англійському флоту за «тоннажем» та бойовою могутністю.

Одночасно з С. Дукельським, після розділу комісаріату водного транспорту, на посаду Народного комісара річкового флоту СРСР було призначено З. Шашкова. За роки керування ним галуззю було розширено будівництво річкових суден на заводах Народного комісаріату річкового флоту, проводилося спорудження причалів для масових вантажів, і навіть для

південного басейну (Київ, Дніпро тощо). У 1940 р. було налагоджено багатоканальний високочастотний зв'язок на ділянці Київ – Херсон. Відомий З. Шашков і як автор понад 50 наукових праць, зокрема підручника для вузів «Загальний курс внутрішнього водного транспорту» та книги «Внутрішній водний транспорт СРСР» [405].

Отже, перші очільники керівної структури морського і річкового флоту не мали ані фахової освіти, ані досвіду роботи в галузі. Вони вирішували все винятково на ідеологічному підґрунті, орієнтуючись на завдання уряду та партії, робили кроки в розвитку галузі, проте винятково «схвалені зверху». Не розуміючи важливості підготовки фахівців, вони майже нічого не зробили для розвитку морської освіти.

Відміність від названих вище, складає нарком ВМФ СРСР адмірал М. Кузнецов (1904–1974), який народився в родині селянина, працював у порту, брав участь у революційних подіях, а морську освіту здобув уже за радянської влади. Оскільки попередні керівники флоту фізично знищили більшість морських офіцерів, М. Кузнецов ініціював заснування кількох військово-морських навчальних закладів (більшість на території Російської Федерації). Було прийнято рішення й про організацію середніх військово-морських спеціальних шкіл, дві з яких було започатковано в Україні: у Києві (школа № 5) та Одесі (школа № 6). У спецшколи приймалися юнаки, які закінчили 7-й, 8-й і 9-й класи відповідно на 1-й, 2-й і 3-й курси. Ці школи були відкритого типу, проте учні носили морську форму [232].

Після Другої світової війни країни об'єднувалися у світові, європейські (НАТО, Варшавський договір) та регіональні (АНЗЮС, СЕАТО, СЕНТО) військово-політичні блоки, утворювалися економічні союзи на кшталт Європейського економічного співробітництва та Європейської асоціації вільної торгівлі. Оскільки відбувся розподіл світу на два різних політичних табори, морські країни не припиняли гонку озброєнь; вантажообіг здійснювався між соціалістичними країнами (Китаєм, Польщею, Болгарією, Румунією), проте зароджувалася тенденція нарощування торгівлі морським

шляхом із капіталістичними країнами. У морській практиці з'являється поняття «конкуренція», спричинена науково-технічним прогресом і процесами монополізації морського транспорту (концентрація виробництва і централізація капіталу до 1960-х років досягла такого масштабу, що призвела до панування незначної кількості судноплавних об'єднань не лише в окремій країні, а й у міжнародному масштабі). При цьому монополістичні об'єднання в морському суднопластві отримали різні форми в різних країнах на різних етапах розвитку. З початку 1970-го року розпочався інтенсивний розпродаж суден і переведення їх під «вигідні прапори», що призвело до нового перерозподілу морських сил.

У 1946 р. розпочалася Холодна війна, яку в більшості історичних джерел визначають як «глобальну геополітичну, економічну та ідеологічну конфронтацію між Радянським Союзом з одного боку та США, країнами Західної Європи і їх союзниками – з іншого» [91]. Тривала вона з середини 1940-х до початку 1990-х років і врешті-решт призвела до розпаду СРСР. Це була незвичайна війна, що велася в нетрадиційний спосіб і здійснювалася переважно в ідеологічному, політичному, економічному і технологічному ракурсах, з використанням жорстких невійськових засобів, а також супроводжувалася гонкою озброєння, воєнно-морського зокрема. У СРСР це призвело до зміни пріоритетів зовнішньої політики, надання переваги в розвитку воєнно-промислового комплексу, проведенню низки ідеологічних кампаній (проти генетики (1948), нових напрямів у фізіології людини (1948), квантової фізики, резонансної теорії в хімії, проти «космополітів»), що спричинило заборону і перегляд цілого ряду наукових розвідок, підручників і навчальних програм.

У 1946 р. Народний комісаріат морського флоту було реорганізовано в Міністерство морського флоту СРСР, головним завданням якого було відновлення портового господарства всієї країни. У процесі дослідження встановлено, що після закінчення Другої світової війни структури Морського флоту та Воєнно-морського флоту СРСР були фактично ідентичні. У 1948 р.

було виокремлено річковий транспорт, у 1953–1954 рр. було здійснено укрупнення морських пароплавств – на Чорному морі залишилося одне паропластво, до складу якого увійшли морські порти та судноремонтні заводи. Розвиток і переформатування галузі потребувало морських спеціалістів, що опосередковано призвело до чергової зміни підходів у визначенні головної мети і завдань освіти: повернення до трудової школи. У морській освіті це відобразилося в дозволі вступати випускникам 8-річної школи на окремі спеціальності. Безумовно, це призвело до зміни навчальних планів і позначилося на якості навчання: підлітки не мали загальноосвітньої бази, необхідної для вивчення складних предметів спеціального блоку морської освіти, фізично не були готові до виконання певних професійних завдань. Із настанням «Хрущовської відлиги» в освіті відбулися контрреформаційні процеси: була скасована професіоналізація загальної освіти і вступ на основі 8-ми класів до морських навчальних закладів (за винятком окремих спеціальностей і кваліфікацій).

У контексті означеної історико-освітянської радянської хронології розглянемо становлення і розвиток провідних морських навчальних закладів міст Херсона, Одеси, Миколаєва та Києва, в яких в Україні здійснювалася підготовка спеціалістів для флоту.

Розпочнемо із закладу з найдовшою історією – Херсонського училища далекого плавання. З архівних документів встановлено, що в серпні 1920 р., відповідно до нових освітніх реформ, училище (працювало упродовж 1917-1920 рр.) було ліквідовано, а на його базі цього ж року створено Технікум водного транспорту, у 1922 р. (з ухваленням Зводу законів про освіту) технікум було перетворено на морську профшколу, у якій було лише одне відділення судноводіїв; пізніше школу було перетворено на робітничий технікум водного транспорту (встановлено робітничі квоти для абітурієнтів). Термін навчання складав три роки, навчальний рік продовжувався два семестри і включав навчальне плавання. Більшість предметів у змісті морської освіти була успадкована з імперського періоду, випускники

складали екзамени з трьох предметів: астрономії, навігації і девіації компасів, після чого влаштувалися на роботу до Державного Чорноморсько-Азовського пароплавства. З 1929–1930 н. р. технікум готував фахівців з експлуатації морського торговельного флоту, тому до навчання допускалися і жінки. Заклад перейшов на нову форму навчання: двома потоками у літній та зимовий періоди, що призвело до збільшення обсягу вихованців та зменшення вдвічі терміну навчання. Потоки по чергово знаходилися на морській практиці, після чого вдавалися до теоретичних занять. Відбулося й розширення навчального плану – додалося вивчення військової справи та заняття з авіаційно-хімічної оборони [524]. У 1944 р., після повернення з евакуації, заклад відновив роботу як морське училище закритого типу для підготовки судноводіїв, судномеханіків і технологів судноремонту.

Таблиця 3.1

Хронологія перетворень Херсонського морського коледжу

<i>рік</i>	<i>Перетворення</i>	<i>структурні підрозділи</i>
1920	Херсонське морехідне училище дальнього плавання реорганізовано в Херсонський технікум водного транспорту	-
1930	Херсонський морський технікум	вечірнє відділення
1944	Херсонське морехідне училище закритого типу	-

У 1920 р. Одеське училище торгового мореплавання, засноване наприкінці XIX століття, було перетворено на технікум водних шляхів сполучення, який у 1931 р. отримав назву «Одеський морський технікум», у складі якого працювали вечірнє та заочне відділення (до цього року було збережено кадровий склад закладу). У спадок технікуму залишилися й навчальні майстерні (механічний, ковальський, ливарний і столярний цеха), фізичний і механічний кабінети. До 1931 р. технікум було обладнано: судомеханічною лабораторією, електронавігаційним та електротехнічним кабінетами, кабінетом морської практики, радіотехнічним та фізико-хімічним кабінетами, залом для виконання креслень, навчально-виробничими майстернями; мав технікум власне навчальне судно.

У 1944 р. технікум, відповідно до наказу РНК СРСР «Про заходи щодо підготовки командних кадрів морського флоту», було реорганізовано у вище морехідне училище з набором у 150 осіб, яке готувало фахівців для воєнно-морського флоту з чотирьох спеціальностей: судноводіння, суднові силові установки і механізми, суднові електричні установки та механізми, суднові радіоустановки (спеціалізацію збережено з 1902 р.). Встановлено, що саме у цьому році в СРСР відбулося розмежування військової й торгової морської освіти, яке певним чином визначило й напрями розвитку інфраструктури міст, в яких заклади були розташовані.

Таблиця 3.2

Хронологія перетворень Одеської державної морської академії

<i>рік</i>	<i>Перетворення</i>	<i>структурні підрозділи</i>
1930	Одеське училище торгового мореплавання реорганізовано в Одеський технікум водних шляхів сполучення	-
1931	Одеський морський технікум	вечірнє й заочне відділення
1944	Одеське вище морехідне училище (ОВМУ)	організаційно-стройовий відділ факультету військового навчання, 1945
1958	Одеське вище інженерне морське училище (ОВІМУ)	заочний факультет, Ізмаїл, 1960
1968	ОВІМУ присвоєно статус вищого навчального закладу I категорії	-

У 1958 р. відбулося структурне розширення закладу, що відтворилося у збільшенні набору до 270 осіб, започаткуванні нових спеціальностей та відновленні заочного відділення. На початку 1960-х років середньорічний контингент курсантів складав 1600 осіб, з яких: плавсостав – 1390, робітники портів і пароплавств – 210 осіб.

У процесі дослідження встановлено, що у 1920 р. Миколаївський політехнічний технікум у складі суднобудівного, електротехнічного, механічного і дорожньо-будівельного відділень із середньорічним наповненням у 250 осіб готував інженерів відповідних спеціальностей (до випуску доходило біля 30 осіб, з яких кораблебудівників було лише 3-5 осіб). У 1923 р. при технікумі було відкрито робітничий факультет з денною

формою навчання, у 1925 р. заклад перейменовано на індустріальний технікум і відкрито школу працюючих підлітків). Збільшення обсягів суднобудування, відповідно до прийнятої державної програми, призвело до перетворення технікуму на Миколаївський кораблебудівний інститут (1930) і започаткування відділу аспірантури для виконання наукових досліджень.

Навчальний рік складався з трьох триместрів – по три місяці кожний і включав виробничу практику, обсяг і зміст якої визначалися навчальною спеціальністю. Матеріальна база закладу складалася з двоповерхового навчального корпусу (12 аудиторій, фізичний і науковий кабінети, бібліотека з читальною залю, механічна лабораторія, випробувальна станція для двигунів, клуб), майстерень і гуртожитку (кухня з їдальнею).

Після повернення з евакуації заклад відновив роботу і розпочав змістовно-структурне розширення, яке передбачало не лише збільшення обсягів вступу і випуску (наприкінці 1940-х років – до 200 осіб, наприкінці 1960-х років – до 400 осіб), зростання наукового рівня викладання навчальних предметів, покращення матеріально-технічного та дидактичного забезпечення, а й збільшення рівневості освіти через започаткування структури післядипломної освіти – факультету підвищення кваліфікації та середньої ланки – школи гардемаринів [301]. Корисним вважаємо досвід створення на базі закладу всередині 1950-х років факультету прискореного навчання для здобуття фахової освіти керівниками суднобудівних заводів країни (які по факту були партійними функціонерами). Показовим є досвід перетворення філії закладу в іншому місті на самостійний навчальний заклад – Севастопольський приладобудівний інститут.

Таблиця 3.3

Хронологія перетворень Миколаївського кораблебудівного інституту

<i>Рік</i>	<i>Перетворення</i>	<i>структурні підрозділи</i>
1917	Середнє механіко-технічне училище перетворено в Миколаївське політехнічне училище	вечірні технічні курси, 1917 вечірні політехнічні курси, 1918
1920	Миколаївський політехнічний технікум (ім. К. А. Тимірязєва, 1923)	робітничий факультет із денною формою навчання, 1923

Продовження таблиці 3.3

1925	Миколаївський індустріальний технікум	школа працюючих підлітків
1926	Миколаївський кораблебудівний технікум	робфак із вечірньою формою, 1927
1929	Миколаївський машинобудівний інститут	-
1930	Миколаївський кораблебудівний інститут (МКІ)	аспірантура, 1931 водно-спортивна станція, 1939
1949	МКІ присвоєно ім'я адмірала С. О. Макарова	кімната-музей С. Макарова, 1949 філія у м. Севастополь, 1952 філія у м. Херсон, 1967 факультет підвищення кваліфікації, 1968 спеціалізована рада із захисту кандидатських дисертацій, 1971 спортивний табір, 1975 оздоровча база, 1988 школа гардемаринів, 1990 філія, м. Київ, м. Керч 1991

Погоджуємося з висновками інших дослідників, що ще за радянських часів у Миколаєві почав формуватися єдиний на Україні дослідно-проектно-виробничий комплекс, здатний виконувати проектно-конструкторські розробки нової техніки для кораблів.

Слід зазначити, що об'єднуючим компонентом для усіх морських навчальних закладів стали навчальні плани, програми та кваліфікаційні характеристики спеціальностей, представлені у додатках К 1-3.

У радянські часи (на відміну від імперських) в Києві (столиці УРСР) функціонувало кілька навчальних закладів, які готували фахівців для водного транспорту (річкового і морського): Київський суднобудівний технікум, заснований у 1940 р. шляхом перетворення з колишнього імперського річкового училища (відкритого у 1902 р.), Київське Ремісниче училище № 3, створене у 1940 р., філії Одеського та Ленінградського інститутів водного транспорту, заснованій у 1930 р. (яка надавала воєнно-морську освіту). Територіально це були окремі структури, які готували судноводіїв, судномеханіків і гідротехніків за єдиними для всього СРСР навчальними

планами і програмами. Схема перетворень названого навчального закладу унаочнена у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Хронологія перетворень Київської академії водного транспорту

<i>рік</i>	<i>Перетворення</i>	<i>структурні підрозділи</i>
1920	Київське річкове училище перетворено у Фабрично-заводську школу	-
1922	Київське професійно-технічне училище заводу «Ленінська кузня»	-
1930		філія Одеського інституту водного транспорту
1940	Київський суднобудівний технікум	
1956	Київський електромеханічний технікум	-
1966	Київський суднобудівний технікум	-

У процесі дослідження встановлено, що після завершення Другої світової війни на території УРСР відкриваються нові морські навчальні заклади, виробничі структури, науково-дослідні інститути та професійні установи. Узагальнені відомості щодо структури системи морської освіти в Україні, що склалася за радянських часів, представлено у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Структура системи морської освіти в Україні за радянських часів

<i>Морські освітні заклади</i>	<i>Професійно-культурні установи</i>	<i>Управлінські та розпорядчо-наукові структури</i>
Миколаївський політехнічний технікум (1920)	бібліотека НДІ водного господарства АН УРСР (Київ, 1926)	Народний комісаріат водного транспорту СРСР, 1931
Херсонський технікум водного транспорту (1920)	школа гідроавіації ТСОАВІАХІМ (1929)	Народний комісаріат морського флоту, 1936 Народний комісаріат річкового флоту, 1936
Одеський технікум водних шляхів сполучення (1920)	Кримська астрофізична обсерваторія (Сімеїз, 1945)	Народний комісаріат суднобудівної промисловості, 1936 Народний комісаріат ВМФ, 1937
Одеський інститут інженерів водного транспорту (1930)	«Водолазна школа» при Республіканському морському спортивно-технічному клубі ДОСААФ (Київ, 1949)	Міністерство морського флоту СРСР, 1946 Міністерство морського і річкового флоту СРСР, 1953

Продовження таблиці 3.5

Керченська школа Морського учнівства (1930)	порти: Керченський морський рибний (1949), Севастопольський морський рибний (1964), Дніпро-Бузький морський торговельний (1978)	Міністерство морського флоту СРСР Міністерство річкового флоту СРСР, 1954
Херсонський морський рибпромисловий технікум (1932)		
Чорноморське вище воєнно-морське училище ім. П. С. Нахімова (Севастополь, 1937)		
Військово-морські спецшколи (Київ і Одеса, 1940)	Інститут рибного господарства та екології моря (Бердянськ, 1975)	Морський гідрофізичний інститут Севастополь, 1961
Одеський морський будівельний технікум (1944)		
Херсонський судномеханічний технікум ім. Ф. Ф. Ушакова (1946)		
Севастопольське вище воєнно-морське інженерне училище (1951)		
Одеське морехідне училище рибної промисловості (1954)		
Феодосійська філія судномеханічного технікуму Керченського державного морського технологічного університету (1955)		
Жданівський заочно-вечірній факультет Одеського інституту інженерів морського флоту (Маріуполь, 1962)		
Технічне училище Дунайського Державного пароплавства (Ізмаїл, 1966)		
Київське вище військово-морське політичне училище (1967)		
Керченська філія Калінінградського технічного інституту рибної промисловості і господарства (1984)		

*у таблиці наведено назви і дати на момент виникнення закладів

Отже, до початку 1970-х років в Україні склалася розгалужена система морської освіти, яка включала середньо-спеціальні навчальні заклади, вищі

навчальні заклади та їх філії, управлінські структури, культурно-освітні та науково-професійні установи. Шляхом порівняння з аналогічною системою морської освіти в СРСР зроблено висновок про те, що загальна кількість морських навчальних закладів в Україні майже збігається із загальною кількістю в усьому Радянському Союзі, за винятком наукових і професійних установ. Тобто центр морської науки майже повністю було сконцентровано в Москві та Ленінграді (видавництво переважної більшості підручників і спеціалізовані вчені ради із захисту наукових робіт з окремих спеціальностей).

Встановлено, що в СРСР діяла широка мережа наукових установ і організацій, фундаментальними розробками займалися наукові інститути, що входили до структури Академії наук СРСР, яка мала свої філії і бази в усіх автономних республіках. Крім цього, наукову роботу в союзних республіках очолювали академії наук союзних республік. Разом із цим, існували певні вимоги щодо напрямів і логіки наукових пошуків, стилю і змісту написання підручників (які розроблялися спеціально створеними комісіями й затверджувалися профільними міністерствами, причому республіканські погоджувалися із союзним). Саме такі кліше слугували підґрунтям нарощування процесів стагнації, певної консервації науки (педагогіки зокрема). Таким чином створювалася єдина радянська дидактика, побудована на «ленінській теорії відображення та марксистсько-ленінських законах діалектики» [139, с. 382].

Згідно із Законом СРСР «Про затвердження основ законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту» (1973) та Законом УРСР «Про народну освіту» (1974) молодь отримала можливість здобувати професійну освіту в середніх професійно-технічних училищах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах. Залежно від типу навчального закладу, випускнику присвоювали або розряд, або клас, або категорію, кваліфікацію, що визначало рівень і якість отриманої освіти. Морську освіту надавали

морехідні школи, професійно-технічні училища, середні навчальні заклади та вищі навчальні заклади Міністерства морського флоту. Морехідні школи (Євпаторійська, Жданівська, Ізмаїльська, Миколаївська, Одеська) здійснювали набір на спеціальності матрос, моторист, моторист-матрос, моторист-електрик, машиніст-турбініст-котельний машиніст, електрик, моторист 1-го класу, матрос 2-го класу, машиніст-турбініст-електрик, електрик-моторист, котельний машиніст-матрос. Професійно-технічні училища (Кілійське, Ізмаїльське, Одеське, Іллічівське, Бердянське) готували таких спеціалістів: шкіпер, моторист, судноскладальник, судноремонтник, слюсар, матрос, моторист, повар, офіціант, кондитер, каютні номерні, буфетники, докери-механізатори, матроси-мотористи, мотористи-електрики, токарі суднові, бортпровідниці, крановики портові, електромонтери портової механізації. Середні навчальні заклади (Херсонське та Одеське училища) проводили набір на базі восьмирічної та десятирічної середньої школи на спеціальності: судноводіння, експлуатація судових автоматизованих систем, радіотехнічна, механізаторська, електромеханічна, адміністративно-господарська служба. Вища морська освіта в УРСР у 1980-х рр. була представлена Одеським вищим інженерним морським училищем ім. Ленінського комсомолу, Миколаївським кораблебудівним інститутом та Одеським інститутом інженерів водного транспорту. Таким чином, мережа морських навчальних закладів була географічно й ступенево розгалуженою й дозволяла готувати фахівців різних спеціальностей для воєнного, торгового, промислового і технічного флотів.

На початку 1970-х рр. було отримано результати міжнародних досліджень, за результатами яких було встановлено основну причину аварій на морі – людський фактор. З огляду на це, було прийнято рішення визначити стандарти підготовки моряків. Міжнародна морська організація (ІМО), створена в 1948 р. Організацією Об'єднаних Націй, розробила спеціальний документ – Конвенцію ПДНВ 78, який встановлював

кваліфікаційні стандарти для капітанів, палубних офіцерів та механіків, за якими країни-підписанти конвенції повинні були готувати моряків [286]. Наголосимо, що ця Міжурядова морська консультативна організація ухвалює рішення у формі Резолюцій, до яких за необхідності можуть додаватися різні документи (кодекси, циркулярні листи, поправки до діючих документів – конвенції т. і.), обов'язковість дотримання яких визначає уряд кожної країни. Прийняття цього документу внесло зміни до програми підготовки морських спеціалістів, що було відображено у структурі і змісті навчальних планів, зокрема через уведення предметів, пов'язаних з морською безпекою.

Кризові процеси в суспільстві, що загострилися на початку 1980-х рр., призвели із черговою зміною очільника країни до нового реформування системи освіти. Знов було наголошено на необхідності підготовки фахівців «масових професій» і робітничих кадрів, що призвело до певних трансформацій в організації морської освіти: появи нових спеціальностей, експериментуванні з подвійною спеціалізацією тощо. Невдале, з точки зору більшості сучасних науковців, реформування суспільного життя, яке не виправдало сподівань суспільства, проте певними чином оновило його, спричинило радикальну зміну політичного курсу: перехід до «гласності» і «перебудови».

Встановлено, що на новому етапі педагогічна практика випереджала педагогічну науку, викладачі запроваджували не лише нові підходи й методи, а й створювали дидактичне забезпечення. Оскільки такий стан справ був характерним для наступного десятиріччя, можна говорити про сформовану тенденцію на державному рівні. Аналіз доробок науковців тих років надає підстави вести мову й про формування іншої тенденції: використання національного досвіду в педагогічній практиці. У той час як дослідники зверталися до народознавства, а загальноосвітні заклади запроваджували вивчення українознавства, у морських освітніх закладах з'являються поодинокі приклади використання козацьких технологій суднобудування.

Підсумовуючи зазначене вище, констатуємо: з кінця 1910-х до 1991 р. у радянській системі морської освіти, побудованої на запозиченому з минулого та іноземному досвіді, нових цінностях і пріоритетах, відбувалися перманентні зміни, спричинені політичними та економічними чинниками. Експериментування з формами і методами навчання впродовж 1920-х років, запровадження досвіду Німеччини у 1930-х роках, повернення до попереднього, імперського, досвіду й продукування власного в організації функціонування морських навчальних закладів після 1950-х років призвело до виникнення інноваційних педагогічних елементів (дистанційної форми навчання, вечірніх і заочних відділень, філій, багатоструктурних закладів, які з часом перетворювалися на цілісні комплекси; конструювання нових засобів навчання й розробка науково-методичних комплексів для кожного навчального предмету) у поєднанні з усталеною лекційно-семінарською системою та теоретико-практичним змістом морської освіти.

Характерною рисою радянського періоду є залежність організаційно-педагогічного підґрунтя діяльності морських навчальних закладів від державної освітньої політики та пріоритетів у розвитку виробничих комплексів, конструювання нової нормативно-правової бази усіх галузей, яка включала партійні документи, зростаюче матеріально-технічне забезпечення: власні будівлі (навчальні корпуси з обладнаними кабінетами і лабораторіями, екіпажі, майстерні, спортивні центри, басейни, обсерваторії), отримані у спадок від закладів імперського періоду або спеціально побудовані, що свідчить про значну увагу держави до розвитку водогосподарського комплексу, воєнно-морського потенціалу та суднобудівної промисловості; держава як джерело фінансування морських навчальних закладів (на відміну від імперської доби, коли кошти надходили і від місцевих органів самоврядування, професійних товариств та окремих меценатів), при цьому рівень забезпечення визначався галузевими управлінськими органами і не завжди відповідав реальним потребам закладів; унормування оплати праці

педагогічних працівників, використання матеріального заохочення (премій, подарунків, моральних винагород), що як і у попередні часи, дозволяло підвищувати якість професійної діяльності; паралельне викладання загальноосвітніх, спеціальних і професійно орієнтованих предметів, зміст яких майже не перетинався.

На індивідуальному рівні можна констатувати тенденцію зміни підходів до призначення посадових осіб, коли провідною підставою виступала не профільна освіта й досвід, а участь у революційних діях і відданість комуністичній партії. Саме це призводило до зниження якості функціонування певного об'єкту системи морської освіти, очільником якого призначалася певна людина, та значної плінності кадрів.

На рівні держави можна стверджувати про наявність таких тенденцій: хвилеподібне використання західного досвіду в педагогічній практиці, пов'язаного не лише з пошуком продуктивних ідей, а й з політичною складовою; жорсткий державний і партійний контроль, уособлений у профільному міністерстві за діяльністю суб'єктів і об'єктів системи морської освіти (не лише забезпеченням – науково-методичним і дидактичним, а й змістом – навчальних планів, програм, кваліфікаційних вимог до фахівців). Підтвердженням цього виступає укладання заідеологізованих планів навчально-виховної роботи, які створювалися на підставі програм уряду і комуністичної партії, виголошувалися на з'їздах та пленумах (ухвали яких були обов'язковими для виконання, а тексти – обов'язковими для вивчення).

З'ясовано, що як і в імперську добу, у радянські часи кожен морський освітній заклад мав статут, розроблений і затверджений відповідним міністерством, в якому визначалися організаційно-педагогічні вимоги до його функціонування (від правил прийому, до умов отримання документів про освіту). Зміст морської освіти, як і раніше, складався із загальноосвітнього блоку (який у різні роки містив різну кількість предметів, включаючи ідеологічно спрямовані), спеціалізованого блоку (наповнюваність

і зміст якого зумовлювалися рівнем науково-технічного розвитку, рівнем і спеціалізацією закладу проте фокусувався навколо усталеного фахового ядра), практичної підготовки (у майстернях і в морі), фізичної підготовки і військово-патріотичного виховання. Аналіз діяльності європейських морських освітніх закладів дозволяє констатувати тенденцію збільшення за обсягом і розширення за змістом контенту морської освіти, запровадження інноваційних форм і методів навчання з його перманентним оновленням (відмовою від «старого», пошук нового, використання досвіду минулого).

Підтверджено факт існування і за радянських часів зв'язку «війна – реформи», який трапляється на державному й континентальному рівнях, і факт існування логічної пари «зміна влади – реформування освіти» на державному рівні. З'ясування факту зростання тоннажу морського флоту майже в 19 разів і десятикратне збільшення маси товарів, що перевозилася морем упродовж другої половини ХХ століття, надали підстави для формулювання таких тенденцій на глобальному рівні: монополізація виробництва, у суднобудівній галузі та морських перевезеннях зокрема; об'єднання провідних держав у союзи та блоки з метою контролю за збереженням цілісності територій; формування інфраструктурної ролі транспорту в розвитку світової економіки, набуття значення провідного чинника в структуруванні простору Світового океану. Простеження розвитку системи морської освіти упродовж понад 200 років засвідчило й наявність глобальної тенденції уніфікації національної системи освіти (у випадку Радянського Союзу – прагнення побудувати паралельні системи загальноосвітньої та професійної освіти).

Багатоаспектна реконструкція формування радянської системи морської освіти надала можливість з'ясувати такі регіонально-індивідуальні особливості її функціонування і розвитку: розширення регіону діяльності об'єктів системи із територіальним розподілом виробничої бази, навчальних

закладів і професійно-культурних установ – на півдні, науково-методичних й управлінських структур – у столиці.

Висновки до розділу 3

Відповідно до обраних завдань дослідження в розділі схарактеризовано діяльність управлінських структур, науково-професійних установ, навчальних і культурно-освітніх закладів, що створювали систему морської освіти в період кінець 1910-х – 1991 р. (загальна хронологія виникнення представлена у додатку Б. 2). Окреслено внесок урядових посадовців, окремих науковців і практиків у розвиток морської освіти за радянських часів.

У процесі дослідження встановлено, що події кінця 1910-х – початку 1920-х рр. більшістю істориків характеризуються як спроба побудувати незалежну українську державу із власною системою освіти, морською у тому числі. З'ясовано, що внаслідок революційних подій та Громадянської війни Україна втратила більшу частину Чорноморського флоту і його командного складу. Майже всі морські навчальні заклади (морехідні школи, училища далекого і малого плавання), які працювали за імперською системою із частково збереженим викладацьким складом, функціонували в автономному режимі аж до ліквідації їх більшовиками у 1919–1920 рр. Схарактеризовано спробу української влади зберегти традиції підготовки фахівців для флоту й побудувати національну систему морської освіти на основі реалізації проекту Миколаївської гардемаринської школи та Севастопольського кадетського корпусу.

Аналіз подій періоду 1920–1991 рр. надав можливість констатувати, що через відмову від досвіду минулого, фізичну ліквідацію її носіїв (суб'єктно-об'єктних) упродовж 1920-х років здійснювався пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя морської освіти. У 1930-х рр. було закладено підвалини для переходу до уніфікованої радянської системи, яка у

подальшому включала різні рівні (середній, середне-спеціальний, вищий і післядипломний), різні типи навчальних закладів (училища й спеціалізовані школи, галузеві інститути, технікуми), різних спеціалізацій (воєнно-морські, морехідні, рибогосподарчі, технічні) і напрямів (торгові, військові, промислові), виробничо-галузеві (портові комплекси, пароплавства), позашкільні (клуби), науково-методичні (центри та інститути) та культурно-освітні (бібліотеки, музеї, обсерваторії, акваріуми) установи, управлінські структури (наркомати, міністерства). Констатовано створення єдиної для всього СРСР нової законодавчо-правової бази морської та освітньої галузей та нормативно-інструктивної бази функціонування окремих навчальних закладів; повернення до предметно-орієнтованого підходу до структури навчального плану (із збереженням спеціалізованого предметного ядра) та розмежування теорії й практики підготовки, поєднання загальноосвітньої й спеціальної складових із фізичною та військово-патріотичною підготовкою в змісті освіти. З'ясовано, що змістовне наповнення й кількісний розподіл годин у кожному блоці навчального плану змінювався з часом, визначався не лише професійною необхідністю та освітнім рівнем навчального закладу, а й політичною ситуацією в країні та у світі.

Встановлено, що всі морські навчальні заклади були забезпечені будівлями – отриманими у спадок з імперських часів (замовчувалося при цьому наслідування окремих традицій, майже відсутні були посилення на попередній досвід) або побудованими радянською владою, найбільші з них у 1970-х роках мали в розпорядженні комплекс приміщень для навчання (аудиторії, лабораторії, обсерваторії, басейни), проживання і побуту (екіпажі, їдальні, майстерні) та навчальні судна (значно меншої кількості, ніж в імперську добу). До управління навчальними закладами і викладання залучалися переважно фахівці з морською освітою (на відміну від управління галуззю), згодом і з педагогічною, які на штатній основі виконували весь обсяг навчально-виховної роботи, здійснювали науково-дослідну діяльність

та розробляли дидактичну базу (писали підручники, виготовляли макети і моделі).

З'ясовано, що у розвитку морської освіти за радянських часів пріоритетним був воєнно-морський вектор та жорстко контрольоване ідеологічне підґрунтя виховання моряків.

У процесі дослідження встановлено, що впродовж кінця 1910-х – 1991 р. сформувалися такі тенденції розвитку морської освіти:

- глобальні – чергування світових воєн за території та ринки із міжнародною торгівлею, що відтворювалося у перманентних змінах вектору розвитку морської освіти, монополізація виробництва із розширенням приватного кораблебудування, у суднобудівній галузі та морських перевезеннях зокрема, формування інфраструктурної ролі транспорту в розвитку світової економіки, набуття значення провідного чинника в структуруванні простору Світового океану, розширення міжнародного правового поля з урахуванням інтересів союзних держав, монополізація ринку послуг, що призводило до транснаціоналізації морської освіти у західноєвропейських країнах, уніфікація системи освіти, збереження змістовного ядра морської освіти із розширенням (кількості навчальних предметів) та ускладненням її змісту, диференціація морських наук;

- локальні – розвиток технологій суднобудування і безпечного мореплавання, доступність морської освіти усім соціальним прошаркам, уніфікація національної системи освіти (у випадку Радянського Союзу – прагнення побудувати паралельні системи загальноосвітньої та професійної освіти), автономність і закритість воєнно-морських навчальних закладів, ідеологічне забарвлення змісту морської освіти, урахування місцевих умов у навчальній практиці;

- державні – політичні коливання у визначенні ролі Чорноморського флоту, знищення приватної власності, нерозуміння сутності економічних процесів, які становили підґрунтя функціонування водогосподарської галузі,

що призвело до втрати іноземних інвесторів і союзників, а потім і виробничих потужностей; обмеження ступеня самостійності очільників Чорноморського флоту у вирішенні питань щодо його кадрового забезпечення; поступове нарощування рівня комерційно-торгівельних операцій та обсягів морських і річкових перевезень (товарів, пасажирів); жорсткий державно-партійний контроль, уособлений профільно-галузевим управлінням, активізація міжрегіонального обміну фахівцями паралельно з обмеженням обміну міжнародного, збереження предметної структури змісту морської освіти, постійність фінансової підтримки з боку держави, зростання об'єктів системи морської освіти та кількості осіб, що її здобувають, відкриття спеціалізованих морських навчальних закладів для навчання керівників галузевих об'єктів, розширення форм і методів навчання, поєднання власного досвіду підготовки морських фахівців з минулим та іноземним досвідом, запровадження нового ідеологічного підґрунтя й пріоритетів виховання курсантів;

- регіональні – регулювання чинників впливу на функціонування системи морської освіти, регламентована суб'єктно-об'єктна взаємодія із місцевими професійними структурами, урахування місцевих умов і можливостей у навчальній практиці;

- індивідуальні – внесок викладачів морських навчальних закладів у розвиток науки, особиста участь у створенні дидактичного забезпечення (написання підручників, посібників, конструювання засобів навчання), відданість справі й Батьківщині, яка попередньо ґрунтувалася не на фаховій освіті й підготовці, а на революційно-партійних переконаннях, що вплинуло й на подальший розвиток у вигляді штампів.

У період кінець 1910-х – 1991 р. констатовано визнання державою морської освіти сферою соціально-економічних відносин, які регулюються господарчим плануванням і підпорядковуються національним інтересам. Схарактеризовано кризові явища як наслідок Першої світової війни,

перерозподіл територій та рейтингових місць серед держав; констатовано прагнення країн, які втратили певні активи (кораблі, території), взяти реванш, що відображувалося у зростанні їх озброєння; об'єднання провідних держав у союзи та блоки з метою контролю за збереженням цілісності територій. Встановлено розширення промислового флоту, створення океанічного флоту, зростання ролі контейнерних перевезень; зміну підходів до призначення посадових осіб. Встановлено знищення фахівців з імперським минулим, що спричинило втрату багатьох знань і традицій, вплинуло не лише на розвиток водогосподарського комплексу, а й на розвиток освіти загалом. За ставленням до більшовицької влади виокремлено дві групи осіб: ті, хто не прийняв червону владу і намагався боротися за вільну Україну, емігрував за кордон або був знищений; ті, хто прийняв і працював у державних або професійних структурах, намагаючись зберегти певні матеріальні та духовні цінності (приміщення закладів чи установ, його традицій). Для представників обох груп характерним є прагнення зберегти флот і побудувати систему освіти на кращих прикладах. З'ясовано й різке зниження наукового рівня усіх галузей через еміграцію чи фізичне знищення професорського складу (незважаючи на відкриття у 1918 р. Української академії наук та українських університетів).

Рушійною силою розвитку морської освіти в Україні на означеному періоді визначено державна підтримка та апаратно-партійне управління за галузевим принципом, механізмом – реформування та ідейно вмотивована діяльність окремих суб'єктів морської освіти.

Основні положення, розкриті у третьому розділі дисертації, знайшли відображення у публікаціях автора [234; 238; 438; 445; 572].

РОЗДІЛ 4

ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991 – 2010 роки)

4.1. Оновлювально-перехідний етап у розвитку морської освіти в Україні (1991–1998 рр.)

У параграфі проаналізовано ситуацію, що склалася в морській та освітніх галузях на момент утворення незалежної України; розглянуто умови створення системи морської освіти в незалежній Україні, схарактеризовано діяльність її об'єктів на оновлювально-перехідному етапі.

Вивчення історичних документів надало можливість констатувати, що при розпаді Радянського Союзу в 1991 р. морська і річкова галузі України у спадок отримали кілька об'єктів, забезпечення діяльності яких потребувало спеціалістів з морською освітою, а саме: судноплавні компанії, що здійснюють перевезення пасажирів і вантажів; портові інфраструктури, де виконується перевалка вантажів і відбувається обслуговування пасажирів; підприємства (служби), які надають спеціалізовані послуги в межах портових акваторій, між портами та у територіальних водах з регулювання руху і лоцманської проводки суден, підтримки навігаційних глибин водних шляхів та утримання навігаційно-гідрографічних засобів, а також організації пошуку та спасіння на морі; інші об'єкти, що надають послуги суднам з агентування та буксировки, ремонту та інших видів їх забезпечення, зокрема щодо обробки вантажів на території порту.

З метою розуміння причинно-наслідкових зв'язків між потребами в забезпеченні діяльності водогосподарського комплексу та основами організації нової системи підготовки фахівців для нього, схарактеризуємо загальну ситуацію суспільно-економічного розвитку країни. Шляхом змістовно-порівняльного аналізу аналітико-статистичних джерел з'ясовано, що на початку 1990-х років економіці України було притаманно таке:

відсутність конкуренції і ринкових відносин майже в усіх галузях, водного транспорту зокрема, низький рівень самодостатності й автономності через попереднє включення до загальносоюзної системи (що стосувалося і водного транспорту, який входив до єдиної транспортної системи СРСР), деградація відносин власності і підряду, деформована структура виробництва, пріоритет мілітаризації, викривлення мотивації праці. Названі та інші фактори суттєво вплинули на дії очільників та окремих суб'єктів системи морської освіти й складні трансформаційні процеси, що відбувалися у перші десятиріччя незалежності, спричинили певні негативні наслідки.

Встановлено, що після проголошення незалежності у водохідній частині України залишилася потужна матеріально-технічна база морської і річкової галузей та суднобудування:

- сучасні морські торговельні порти, що забезпечували цілорічну навігацію і прийом суден різних типів і вантажопідйомності;
- річкові торговельні порти, що здійснювали доставку, перевалку і переробку вантажів всередині країни (сучасні судна «річка-море» доставляли вантажі з річкових портів до морських портів Чорного та Азовського морів);
- суднобудівні заводи із потужними основними фондами та сучасним обладнанням, на яких будувалися судна всіх типів;
- судноремонтні заводи із плавучими доками;
- поромні переправи «Варна – Іллічівськ» та «Крим – Кавказ» та сучасні ліхтеровізні комплекси «Дунай – Море»;
- підприємства суднового машинобудування та морського приладобудування, що поставляли обладнання й прилади;
- судноплавні компанії: Чорноморське морське пароплавство (більше 300 суден), Азовське морське пароплавство (146 судів), Радянське Дунайське пароплавство (122 – морських судна, 138 річкових суден, 116 ліхтерних барж і більше 600 барж);

- управління рибного господарства та розгалужену берегову інфраструктуру з прийому і переробки морепродуктів;
- морські та річкові пасажирські вокзали, здатні приймати як найбільші морські, так і річкові круїзні лайнери [527].

Не втратила Україна й значного наукового потенціалу – залишилось: 25 галузевих науково-дослідних інститутів і проектно-конструкторських бюро; розгалуджена система морської освіти: 4 вищих навчальних заклади (морехідні училища та інститути), 7 морських середньо-технічних навчальних закладів, мережа технічних училищ і морехідних шкіл, культурно-освітні заклади морського профілю та заклади підвищення кваліфікації моряків [65]. Усі названі об'єкти потребували фахівців.

На підставі вивчення державних документів сформовано перелік найважливіших об'єктів системи морської освіти незалежної України початку 1990-х років, до якого включено: 1) культурно-професійні організації – бібліотеки, акваріуми, музеї (зокрема створені при морських навчальних закладах), клуби юних моряків, яхт-клуби, судноплавні компанії та пароплавства, порти, заводи, що виробляли морське обладнання і приладдя; 2) навчальні заклади середньо-спеціальної, вищої та післядипломної освіти; 3) наукові установи – науково-дослідні інститути, гідрографічні служби, обсерваторії (у Криму та Миколаєві); 4) управлінські структури – законодавчі органи країни, профільні міністерства, органи місцевого самоврядування.

У процесі дослідження з'ясовано, що за період 1991–1998 роки країна значно скоротила свої морські позиції, зокрема внаслідок поділу Чорноморського флоту (у 1997 р. президенти Росії та України підписали кілька угод, які регламентували поділ флоту СРСР, у результаті чого Росія отримала 80 % суден). Показовим є такі статистичні дані: станом на 1 січня 1993 р. Україна посідала 25 місце в рейтингу найбільших морських країн світу, а її доля у світовому торговому флоті склала 0,9 %; станом на 1 січня

2010 р. рейтингове місце країни знизилося до 72 [527]. Тобто економіко-політичні прорахунки першого двадцятиріччя призвели до втрати Україною статусу морської держави.

Невідповідність сучасного стану водного транспорту, суднобудування і працездатності українських портів світовим конкурентоспроможним запитам не лише зменшило статус морської держави і створило проблеми для ефективного функціонування водогосподарського комплексу, а й призвело до значних економічних збитків. Разом із цим, національна система морської освіти все ще зберігала науковий та організаційно-педагогічний потенціал для задоволення потреб морського і річкового флоту і таким чином уможливлувала вихід України на міжнародний ринок спеціалістів морської галузі.

Встановлено, що у 1991 р. відбулися зміни в управлінських структурах, морській та освітній галузях зокрема. Так, Міністерство морського флоту СРСР було фактично скасовано, а впродовж 1991 р. – ліквідовано; у 1992 р. було створено Міністерство транспорту України, яке в період 2004-2010 роки функціонувало як Міністерство транспорту і зв'язку України, після чого було реорганізовано в Міністерство інфраструктури (тобто за перші 12 років підпорядкування морського торгового флоту змінювалося тричі). Відповідна плутанина була й з підпорядкуванням цивільних морських навчальних закладів: у 1991 р. їх передали до відомого Міністерства народної освіти України, згодом – до галузевого міністерства. Більше того, станом на 2010 р. (верхня межа дослідження) встановлено розпорошеність підпорядкування морських навчальних закладів: морських академій – Міністерству освіти, училищ рибної промисловості – Міністерству аграрної політики та продовольства України, училищ технічного флоту – Міністерству інфраструктури.

Після здобуття незалежності розпочався принципово новий період формування державної політики, законодавчої та нормативно-правової бази,

у морській та освітній галузях зокрема. Морський флот і морська освіта суверенної країни мали бути орієнтовані на сучасні європейські стандарти на тлі відродження національних традицій, що мало бути відтворено в нових документах. Одним із перших у 1991 р. було ухвалено Закон «Про освіту», який основою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, проголошував освіту. Цей закон урегулював суспільні відносини, що виникали в процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього, а також визначив компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти. Згідно з новим законом, до структури загальнонаціональної системи освіти входила й професійно-технічна освіта, яку молодь могла здобувати в училищах відповідного профілю (середніх та вищих), професійних ліцеях, центрах професійно-технічної та професійної освіти, центрах підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, а також інших типах навчальних закладів, що надають професійно-технічну освіту або здійснюють професійно-технічне навчання [386].

Із здобуттям незалежності з'являються державні документи, що визначали стратегію розвитку окремих галузей. Наприклад, затверджена «Концепція розвитку професійно-технічної освіти в Україні» (1991) визначала стратегічні напрями розвитку цієї складової національної системи освіти. У Концепції було визначено мету, принципи, завдання та пріоритетні напрями розвитку професійно-технічної (професійної) освіти, визначено систему професійно-технічної (професійної) освіти, в якій виокремлено такі компоненти: зміст освіти, процес професійного навчання і виховання, управління системи освіти, діяльність викладачів, наукове, науково-методичне та інформаційне забезпечення функціонування системи освіти та економічні засади розвитку системи цієї освіти. Концепція висвітлювала завдання щодо міжнародного співробітництва та умови її реалізації. Крім цього, Концепція визначала чинники, які впливатимуть на розвиток

професійної освіти в XXI столітті, та пріоритетні напрями її розвитку, а саме: інтелектуалізація, урахування науково-технічних досягнень і впровадження новітніх технологій; формування ринку освітніх послуг; модернізація інформаційного, науково-методичного і матеріально-технічного забезпечення; розвиток соціально-економічного партнерства, міжнародне співробітництво [211].

У 1994 р. було ухвалено галузевий Закон України «Про транспорт», в якому визначалися основи діяльності галузі. Роком пізніше було затверджено й Кодекс торговельного мореплавства (1995), де наводилися тлумачення основних понять і категорій. Так, термін «мореплавство» було визначено через його структуру (поняття «море» і «плавання») як діяльність, пов'язану із плаванням у морі» [392]. Оскільки плавання в морі здійснюють судна, то логічним є тлумачення мореплавства як використання суден у морі. Як торговельне мореплавство у кодексі визначено діяльність, пов'язану із використанням суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу та пошти, рибних та інших морських промислів, розвідки та видобування корисних копалин, виконання буксирних, криголамних і рятувальних операцій, прокладання кабелю, також для інших господарських, наукових і культурних цілей [392]. Наголосимо, що реалізація наукових, господарських та культурних завдань, пов'язаних із торговельним мореплавством, також потребувала підготовлених фахівців.

Зауважимо, що Міжнародна морська організація (ІМО), що визначає основні напрями розвитку морського судноводіння в світі, у 1995 р. визнала основними такі документи щодо підготовки моряків: Міжнародну Конвенцію з підготовки і дипломування моряків та несення вахт (прийняту ще в 1978 р.) та Міжнародний Кодекс з підготовки та дипломування моряків і несення вахт (ПДНВ). Виконання вимог цих документів дозволяє морякам держав, що їх підписали, працювати без обмежень на будь-якому кораблі світового флоту

(Україна приєдналась до ПДНВ-78 у 1996 р.) і це таким чином забезпечує країні-підписанту транс-націоналізацію підготовки фахівців.

У 1998 р. було ухвалено Закон України «Про професійно-технічну освіту», який прописував загальні підстави існування, управління та організацію професійно-технічної освіти, систему закладів та організацію навчального процесу в них, визначав зміст і суб'єкти професійно-технічної освіти, впорядковував фінансово-економічні відносини. Закон тлумачив зміст поняття «професійно-технічна освіта» як «комплекс педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на забезпечення оволодіння громадянами знаннями, уміннями і навичками в обраній ними галузі професійної діяльності, розвиток компетентності та професіоналізму, виховання загальної та професійної культури» [389], а також визначав правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи професійно-технічної освіти.

У новій системі середньої та вищої освіти України навчальні установи і навчальні заклади, що здійснювали підготовку фахівців морської галузі в 1991-1998 рр., можна класифікувати за такими ознаками: джерелом фінансування; кадровою спеціалізацією; відомчою підпорядкованістю, місцеположенням; відповідністю галузевим стандартам, прийнятим у 1994 р.; статусом; формою навчання; транспортною галуззю. Стисло схарактеризуємо названі позиції.

За джерелом фінансування заклади системи морської освіти можна розподілити на такі: державні (засновані державою, фінансовані з державного бюджету, перебувають у підпорядкуванні відповідному центральному органу виконавчої влади); комунальні (засновані місцевими органами влади, фінансовані з місцевого бюджету, підпорядковані місцевим органам влади); приватні (засновані приватними особами, фінансовані приватними особами чи фондами, підпорядковані власнику); змішаного типу. При цьому всі заклади функціонували відповідно до чинного законодавства

України і мали право на певну автономність (у межах нормативно-правового поля галузі). З'ясовано, що співвідношення між бюджетним та позабюджетним фінансуванням залежало від значної кількості суттєвих чинників, з-поміж яких основними були такі: можливості бюджетних ресурсів; наявність чи відсутність адекватної державної політики в галузі професійної освіти; темпи економічного розвитку країни, регіону, галузі; форма власності закладу; співвідношення між державним та недержавним замовленням на підготовку фахівців відповідних спеціальностей [524].

Серед кадрових ознак системи морської освіти у документах виокремлюють акредитацію закладу (рівень підготовки) і кількість спеціальностей (широту профілю) [98]. В Україні в означений період існували заклади, що здійснювали підготовку фахівців вузького профілю (наприклад, судноводії та судномеханіки); заклади, що готували фахівців широкого профілю – не тільки для транспорту, а й для інших суміжних спеціальностей (наприклад, економістів, юристів), сфера професійної діяльності яких буде пов'язана з морською галуззю. Зважаючи на глобалізаційні процеси, що розгорталися на початку 1990-х рр., заклади широкого профілю вважалися більш перспективними, тому їх відкриття можна вважати трендом 1990-х років.

Відомчу підпорядкованість морського освітнього закладу визначали за його приналежністю до відповідного міністерства. Згідно із чинним українським законодавством, навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству освіти, науки та молоді України або Міністерству транспорту та зв'язку (пізніше отримало назву Міністерство інфраструктури). За географічною ознакою (місцем розташування) розрізняють заклади центральні та регіональні. Станом на 1991-1998 рр. морські освітні заклади функціонували в Херсоні, Одесі, Миколаєві, Києві, Ізмаїлі та на території Криму (Севастополі, Феодосії, Керчі). За статусом заклади системи морської освіти розподіляють на міжнародні – ті, що відповідають міжнародним

стандартам і мають відповідне документальне підтвердження цього факту, та національні (академії, університети, центри, інститути) – ті, що мають статус національного освітнього закладу і відповідну ліцензію. При цьому відповідальність за якість освіти усвідомлюється як забезпечення закладами відповідних вимог та стандартів щодо якості та рівня освіти, які встановлюються нормативними документами, загальноприйнятими у світі.

У процесі дослідження встановлено, що морські навчальні заклади у 1991-1998 рр. надавали освіту за формами навчання, які перейшли з радянських часів: денною, вечірньою, дистанційною, заочною. Залежно від виду транспорту, виокремлено заклади з підготовки фахівців для водного транспорту (наприклад, Ізмаїльський інститут водного транспорту). Неоднаковий рівень техніко-технологічного забезпечення та науково-освітянського потенціалу морських навчальних закладів об'єктивно визначав неоднаковий рівень якості освітянських послуг. Позначалися названі позиції й на конкурсній ситуації навчальних закладів та переліку об'єктів системи морської освіти, куди направлялися випускники.

Відповідно до обраної стратегії наукового пошуку та з метою унаочнення сутності історико-педагогічних процесів, що відбувалися впродовж 1991–1998 рр., розглянемо перетворення визначених у попередньому розділі дисертації провідних морських освітніх закладів.

Так, Херсонське морехідне училище у 1996 р. було перетворено на морський коледж (тип навчального закладу, запозичений з досвіду Англії та Франції, який в Україні входив до системи вищої освіти), пізніше – на Херсонський державний морський інститут (встановлено факт повернення до радянського досвіду галузевих інститутів). З'ясовано, що новостворений інститут став об'єднанням кількох навчальних закладів, відкритих у місті ще за радянських часів: професійно-технічного училища № 3 і судномеханічного технікуму, що надало підстави для розширення переліку спеціальностей та рівнів підготовки.

Інший заклад – Миколаївський кораблебудівний інститут імені адмірала С. О. Макарова в 1994 р. рішенням Кабінету Міністрів України отримав найвищий (четвертий) рівень акредитації, статус університету і нову назву – Український державний морський технічний університет (що відображувало загальний тренд на технологізацію освіти). Одеське вище інженерне морське училище імені Ленінського комсомолу в 1991 р. було перетворено на Одеську державну морську академію – заклад найвищого рівня акредитації. Київське річкове училище з радянських часів (1985 р.) залишилося середньо-спеціальним навчальним закладом із назвою професійно-технічне училище № 32.

Отже, морські навчальні заклади з давньою історією й традиціями підготовки фахівців з морською освітою, у перше десятиріччя незалежності стали вищими навчальними закладами. Заклад з кількісно меншою історією й практико-виробничою базою залишився (через особливості географічного розташування) закладом середньо-спеціальної системи освіти. У 1998 р. керівництво Київського суднобудівного технікуму прийняло пропозицію Одеської державної академії, філія якої працювала в Києві, про створення шляхом об'єднання Київського інституту водного транспорту. Тобто обрані нами навчальні заклади продовжили діяльність у нових умовах, віднайшовши організаційні форми функціонування, які, з одного боку, продовжили їх спрямований розвиток, з іншого – відповідали сучасним вимогам.

Наголосимо, що названі морські навчальні заклади, як і решта інших, розташованих у Херсоні, Миколаєві, Одесі та інших містах материкової частини України, готували фахівців для цивільного флоту; воєнно-морські навчальні заклади з радянських часів знаходилися у Севастополі – місті базування воєнно-морського флоту.

Упродовж визначеного періоду відбулися й такі події у системі морської освіти: у 1992 р. було створено науково-методичну комісію із

судноводіння й енергетики суден; у 1993 р. на базі факультету підвищення кваліфікації створено Центр підготовки та атестації плавскладу; у 1996 р. до складу Одеської морської академії увійшов Маріупольський заочний факультет, відкритий за радянських часів. У ракурсі нашого дослідження привернули увагу й такі факти, як: створення в 1991 р. на базі Миколаївського кораблебудівного інституту ім. адмірала С. О. Макарова «Школи гардемаринів» з метою підготовки учнів 11-х класів шкіл міста до вступу у названий навчальний заклад. Аналізуючи нормативно-правову базу школи встановлено, що її назва обрана з метою продовження попередніх традицій підготовки фахівців з моською освітою (закладених ще в імперську добу при заснуванні міста); знайдено у документах численні позиції (режим, форма, оформлення навчальних кабінетів, розклад занять, шикування), що підтверджують спадковість організаційно-педагогічного підґрунтя. У 1996 р. рішенням виконкому Миколаївської міської ради школу було реорганізовано в Морський ліцей (найбільш популярний на той час тип навчального закладу середньої освіти в Україні, зразок статуту якого представлено у додатку М) при Українському державному морському технічному університеті.

У 1992 р. у Маріуполі також було засновано морський ліцей, який у 1994 р. уклав договір із Одеською національною морською академією про ступеневу освіту, тобто про пільговий вступ випускників ліцею до названого закладу (загальна практика 1990-х років).

Отже, в незалежній Україні реалізовувався тренд на розвиток структури системи морської освіти, що відтворювалося у збільшенні її функцій та змістовному ускладненні суб'єктно-об'єктної взаємодії. При цьому, всі освітянські послуги, що надавали морські навчальні заклади різного типу, повинні були максимально точно відповідати попиту та пропозиції (у часі та ситуації), забезпечувати високу якість освіти, яка мала відповідати вимогам споживачів: суспільства, ринка праці, роботодавців, самої особистості.

Аналіз нормативної бази функціонування морських освітніх закладів, яка існувала у 1990-х рр., дозволяє серед показників якості морської освіти (головного параметра її ефективності, унормованого у різних документах) виокремити такі: рівень професійних знань та їх практичного застосування; рівень здобутих навичок; рівень відповідальності; рівень психологічного налаштування; рівень культурного, етичного і морального виховання. Отже, залишається чинним традиційний підхід до визначення результату морської освіти у форматі, встановленим ще в імперську добу: «знання – уміння – навички – особистісні якості».

Вивчення наукових розвідок і документації морських навчальних закладів засвідчило, що обраний підхід до визначення змісту і форм освітньої діяльності морських навчальних закладів щодо впровадження нових педагогічних технологій (програмованого навчання, комп'ютеризації систем контролю знань тощо) у педагогічну практику передбачав активну участь усіх об'єктів системи та їх взаємодію на національному, регіональному та місцевому рівнях. Оновлення змісту потребувало підвищення державного фінансування та інвестицій судноплавних компаній, зацікавлених в якісній підготовці плавскладу. Якщо наприкінці 1990-х років така практика лише зароджувалася, пізніше вона набула статусу тренду й зумовила подальший розвиток соціального партнерства між судноплавними компаніями та морськими освітніми закладами та розвиток і реалізацію форм відкритого навчання. Спостерігалися спроби запровадження інших практик іноземних країн щодо залучення ключових партнерів до забезпечення морських навчальних закладів сучасним обладнанням, тренажерними комплексами зокрема, та підвищення рівня науково-практичної кваліфікації професорсько-викладацького складу навчальних закладів через їх залучення до розв'язання виробничих проблем судноплавної компанії.

З'ясовано, що з метою удосконалення підготовки моряків у вищих навчальних закладах та в закладах середньої професійно-технічної освіти,

забезпечення виконання вимог Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти, а також Кодексу торговельного мореплавства України, провідними морськими навчальними закладами було внесено ряд пропозицій, а саме:

- затвердити обов'язкові мінімальні вимоги для дипломування (сертифікації) моряків та мінімальні стандарти компетентності для моряків, які встановлені Кодексом з підготовки і дипломування моряків та несення вахти;

- установити, що підготовка моряків, для яких передбачено дипломування (сертифікація) відповідно до вимог Конвенції, у вищих навчальних закладах та навчальних закладах професійно-технічної освіти здійснюється за освітньо-професійними програмами, які затверджуються Міністерством освіти, науки та молоді України, перепідготовка та підвищення кваліфікації осіб командного складу морських суден здійснюється у вищих навчальних закладах за програмами перепідготовки та програмами підвищення кваліфікації, які схвалюються / затверджуються Міністерством освіти, науки та молоді України і Міністерством інфраструктури.

- оновити освітньо-професійні програми, програми перепідготовки та програми підвищення кваліфікації моряків у вищих морських навчальних закладах і навчальних закладах професійно-технічної освіти [63; 98; 165].

Аналіз наукових розвідок періоду 2000-х років надав можливість встановити коло тогочасних проблем функціонування системи морської освіти: невідповідність структури знань та умінь молодих фахівців сучасним виробничим вимогам; оцінка рівня конкурентоспроможності підготовки фахівців і виявлення чинників щодо його підвищення; невідповідність кваліфікаційної характеристики фахівця з морською освітою сучасним вимогам ринку праці; визначення кваліфікаційних вимог ринку праці до фахівців і коригування їх кваліфікаційних характеристик; неадекватність

навчальних планів і робочих програм щодо необхідних вимог (відповідно до потреб галузі та ринку праці); формування контингенту курсантів і студентів із відповідними мотиваційними настановами і рівнем професійної придатності, скоригованими відповідно до потреб галузі; розвиток системи моніторингу і контролю якості підготовки фахівців (зокрема, систем внутрішньої та зовнішньої оцінки якості підготовки фахівців); вдосконалення навчального процесу в напрямку розвитку конкурентних переваг у майбутніх фахівців [241; 269; 270; 485].

Отже, забезпечення розвитку водогосподарчої галузі висувало високі вимоги до рівня кваліфікації та компетентності кожного її працівника. Проте забезпечення належного рівня якості освіти можливо здійснити лише за наявності змістовної взаємодії між усіма компонентами системи морської освіти, науки і виробництва. Від узгодженості та цілеспрямованого і планомірного розвитку цієї взаємодії суттєво залежать технічний рівень експлуатації суден, якість управління перевезеннями, рівень прибутку судноплавної компанії, а отже, загалом розвиток української економіки.

З огляду на ситуацію у світі та геополітичне значення території Азово-Чорноморського басейну, Україна на початок 2000-х років потребувала спеціалістів, підготовлених до життєдіяльності в умовах, що постійно й інтенсивно змінюються. Професійна підготовка таких фахівців мала бути орієнтована на формування готовності (за необхідності об'єктивного чи суб'єктивного характеру) до змін свого професійного статусу, ротації в професійному середовищі, можливості й здатності успішно здійснювати нові види морської діяльності. Названі причини зумовлювали реформування системи морської освіти з метою інтегрування навчання і змісту підготовки до майбутньої професійної діяльності на основі розвитку соціо професійного досвіду. Погоджуючись із сучасними науковцями, констатуємо, що такі зміни передбачали організацію освітніх впливів на різних рівнях:

- 1) усвідомлення освітніх потреб, виявлення проблем професійної діяльності для розв'язання яких потрібне придбання нових знань;
- 2) формування сучасного освітнього простору окремого закладу, галузі, країни;
- 3) організація взаємодії учасників освітнього простору, спрямованого на рішення професійно-орієнтованих ситуацій, обмін досвідом, створення умов для конструювання нового досвіду [270; 323; 533].

У процесі дослідження встановлено, що на державному рівні було ухвалено рішення про те, що система морської освіти має стати частиною ринкової інфраструктури країни і уособлювати одну з її бюджетотвірних галузей, яка виконує й соціальні та політичні функції. Водночас система морської освіти має бути системотвірним елементом складної ринкової інфраструктури освітніх послуг, яка для забезпечення ефективності має взаємодіяти з іншими об'єктами, кількість яких упродовж 1990-х років проти радянського періоду зменшилась.

Підсумовуючи, констатуємо наступне. Ситуація, що склалася наприкінці 1990-х років у системі морської освіти України, є результатом швидкоплинних економічних та аксіологічних трансформацій, які охопили всі сфери життєдіяльності українського суспільства та наслідком впливу людського фактору на соціально-економічні процеси. Погоджуючись із сучасними науковцями, тогочасний стан системи морської освіти схарактеризовано як результат двох зустрічних процесів: реформування системи освіти згори, відповідно до європейських стандартів, та адаптивної трансформації морських навчальних закладів знизу з опертям на власні ресурси і традиції. Отже, у 1990-х роках знов став нагальним пошук оптимальної структури системи морської освіти, змісту, форм і методів та засобів навчання. Некоординований і безсистемний пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя функціонування системи морської освіти у перше десятиріччя незалежності був схожий на ті процеси, які

детально описані в другому та третьому розділах дисертації, коли із зміною соціально-політичного устрою нова влада намагалася віднайти найбільш дієві шляхи розвитку. У суспільстві на той час існувало усталене розуміння, що радянська система професійної освіти, яка перейшла у спадок, загалом не може ефективно функціонувати, якщо її основні елементи (зміст, функції і структури) розвиваються непропорційно і незбалансовано.

До числа показників такого дисбалансу, погоджуючись із висновками сучасних науковців [99; 295; 323; 341], відносимо:

- нерівномірний розвиток ринкових відносин, які активно розвивалися у сфері морської освіти (виникали приватні навчальні заклади, освітні центри дистанційного навчання і післядипломної перепідготовки);

- нерівномірне фінансування різних рівнів і галузей професійної освіти (стратегічно невизначені пріоритети морської освіти) та через це нерівноцінна державна підтримка різних морських навчальних закладів.

Підсумовуючи зазначене вище, основними трендами розвитку системи морської освіти у 1991 – 1998 рр., визначено:

- орієнтацію на освітні запити суспільства і держави, що не завжди виходили з національних інтересів та економічних розрахунків;

- моніторинг ускладнень у здійсненні професійної діяльності в умовах, що постійно змінюються, із наступним прийняттям управлінських рішень;

- підвищення рівня гнучкості й варіативності освітнього процесу (поява перших приватних навчальних закладів та центрів перепідготовки);

- реалізацію моделей змішаного навчання (очно-заочного, з отриманням подвійних спеціальностей).

Серед тенденцій розвитку системи морської освіти, які сформувалися в означений період, виокремлено такі: незбалансованість розвитку водогосподарської галузі й флоту (військового, торгового, промислового, технічного), неузгодженість дій різних суб'єктів системи морської освіти, особливо в керівній ланці; на індивідуальному рівні тенденціями виступили

неспроможність посадовців зберегти матеріально-технічну базу воєнно-морського флоту та водогосподарського комплексу, відсутність підтримки морських навчальних закладів загалом та окремих фахівців зокрема щодо запровадження в освітній процес інноваційних форм і методів навчання та виховання.

4.2. Розбудова національної системи морської освіти у 1998 – 2010 роках

У параграфі схарактеризовано зміни в системі морської освіти щодо її структури та функцій окремих компонентів, які відбулися у зв'язку з рішенням України про вступ до європейського освітнього простору та з орієнтацію на світові стандарти якості освіти, морської зокрема.

У процесі дослідження встановлено, що зміни в організаційно-педагогічному підґрунті морської освіти розпочалися із 1993 р., коли ІМО розпочала всеосяжний перегляд ПДНВ-78 і, у результаті чого в 1997 р. вступив у силу змінений та доповнений варіант Конвенції про підготовку та дипломування моряків та несення вахти 1995 (ПДНВ-95). У цьому варіанті документа суттєво були покращені стандарти підготовки моряків шляхом запровадження компетентнісно-орієнтованої морської освіти. Основним завданням стосовно підготовки моряків у ПДНВ-95 було визначено «підготовку, засновану на результаті» [555]. Вимагалось, щоб кандидати для отримання ліцензії чи сертифікату, демонстрували свою здатність до виконання завдання, на яке вони сертифікуються. Це означало, що здобувачі сертифікату повинні були продемонструвати, що вони здатні «зробити» те, для чого їх навчали чи готували. Таким чином в морській освіті було запроваджено широко популярний на той час в європейських країнах і США компетентнісний підхід.

Зміни 1995 року започаткували новий розділ в історії Міжнародної морської організації, а саме те, що вони вперше дозволили міжнародній

спільноті контролювати запровадження вимог Конвенції ПДНВ у кожній окремій країні, яка приєдналася до неї. У результаті цього в 2000 році був створений так званий «Білий Список» Міжнародної морської організації – список країн, які повністю відповідають вимогам ПДНВ. Цей список постійно оновлюється Міжнародною морською організацією і на тепер містить 127 країн. Прагнення України відповідати названим міжнародним вимогам виступало рушійною силою і механізмом розвитку морської освіти.

Оскільки розвиток є динамічним процесом, другий серйозний перегляд Конвенції та Кодексу ПДНВ відбувся у 2010 році. Так звані Манільські поправки були прийняті 25 червня 2010 року і вступили в силу 1 січня 2012 року, відповідно до затвердженої процедури. Слід зазначити, що цей перегляд відбувся з урахуванням цілого ряду основних цілей, визначених Комітетом з безпеки на морі Міжнародної морської організації, які включали в себе таке: залишити в дії структуру та цілі перегляду Конвенції 1995 року; забезпечити, щоб наявні стандарти не знизились; вжити заходів до виправлення невідповідностей, неузгодженостей та застарілих правил, а також запровадити нові правила стосовно особливих характеристик та умов каботажного плавання та офшорної індустрії.

Таким чином, було запроваджено значні зміни до кожного з розділів Конвенції та Кодексу ПДНВ. Саме Манільські поправки зробили жорсткішими вимоги та заходи щодо забезпечення якості морської освіти, запобігання шахрайства при сертифікації та дипломуванні моряків і визначенні їх рівня компетентності, так само, як і покращення системи оцінювання. Вони також передбачають нові вимоги стосовно підготовки з використанням сучасних технологій, наприклад, електронних карт, інформаційних систем та комп'ютерних моделей, тренажерів. Особливо важливими є поправки, пов'язані зі співвідношенням кількості часу для роботи та відпочинку моряків, а також нові вимоги щодо підготовки моряків із безпеки життєдіяльності на морі (що позначилося на переліку навчальних

дисциплін та кількості годин на вивчення спеціальних предметів). Ці ж поправки врегулювали використання сучасних методів підготовки, таких як дистанційне навчання та навчання за допомогою електронних платформ.

Для того, щоб підтримувати та розвивати рівень знань і навичок моряків, Єврокомісія приділяє значну увагу морській підготовці та статусу моряків у Євросоюзі. У січні 2009 року комісія представила основні стратегічні цілі європейської системи морського транспорту, які мали бути досягнені до 2018 року, а також визначила ключові сфери діяльності, в яких Євросоюз повинен посилити конкурентоспроможність галузі водного транспорту з одночасним покращенням рівня захисту довкілля. Серед цих сфер Комісія особливо виокремлює потребу в стимулюванні привабливості морської професії та скороченні нестачі європейських моряків на борту.

Для забезпечення однакового рівня компетентностей як європейських, так і неєвропейських екіпажів, комісія запровадила низку спеціальних правил стосовно підготовки та дипломування моряків, викладених у Директиві Єврокомісії 2008/106, ухваленій у грудні 2008 року, стосовно мінімального рівня підготовки моряків. Метою цієї директиви є накладення міжнародних вимог підготовки та дипломування, зазначених у Конвенції ПДНВ на закони Європейського Союзу. Ця директива застосовується до усіх моряків (європейців та неєвропейців), які працюють на борту суден під прапорами країн-членів ЄС. Категорії моряків, яких стосуються ці правила, такі: капітани, перші помічники капітанів, старші механіки та офіцери-механіки, певні категорії рядових, а також персонал, відповідальний за радіозв'язок. Тобто вимоги розповсюджуються на фахівців усіх спеціальностей, що існують у морських навчальних закладах. Для певних категорій суден, таких як танкери та пасажирські судна, у Директиві є особливі вимоги щодо підготовки екіпажу. У будь-якому разі моряки, які працюють на борту, мають бути підготовлені відповідно до вимог Конвенції ПДНВ [271].

З'ясовано, що рух у бік компетентнісно-орієнтованої освіти в світі розпочався ще в 1960-х рр. у професійно-технічних закладах США. З огляду на це, окремі сучасні науковці вважають запровадження такого підходу поверненням до персоналізованого підходу в передачі знань та навичок від майстра до учня. У деяких країнах компетентнісно-орієнтована освіта була інтегрована в національні освітні системи нормативно-правовими актами (наприклад, національна система професійних кваліфікацій в Англії тощо). На думку деяких дослідників [402], компетентнісно-орієнтована освіта більше стосується вимог до повсякденної діяльності особистості, аніж вимог до змісту освіти. На кінець XX століття існувало дві основні моделі такої освіти: 1) модель США, у якій використання компетентностей під час навчального процесу вважалось пріоритетним; 2) Британська модель, у якій стандарти компетентностей були об'єктом оцінювання саме на робочому місці. Таким чином, модель США більше стосувалася програми підготовки, а Британська модель – підготовки та оцінювання на робочому місці чи в середовищі, максимально наближеному до умов робочого місця.

В Україні компетентнісно-орієнтована освіта була законодавчо врегульована законами «Про вищу освіту» та «Про освіту», її основні положення були викладені в низці інших державних документів. До переліку нової нормативно-правової бази, яка до 2010 р. визначала зміст та організацію морської освіти, у дисертаційних дослідженнях сучасних науковців віднесено низку таких документів:

- Закони України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про транспорт», «Про морські порти»;
- Національну рамку кваліфікацій;
- Міжнародну конвенцію про підготовку і дипломування моряків та несення вахти, Кодекс з підготовки і дипломування моряків та несення вахти ПДНВ-78/95 із Манільськими поправками 2010 року;
- Кодекс торговельного мореплавства України;

- Морську доктрину України;
- Міжнародну Конвенцію з охорони людського життя на морі та міжнародний Кодекс з керування безпечною експлуатацією суден і запобігання забруднення моря;
 - державні стандарти професійно-технічної та вищої освіти для різних професій;
 - Концепцію професійно-технічної освіти України [273].

У дисертаційному дослідженні В. Чернявського (ректора одного із обраних нами провідних закладів), перелік стратегічних для морської освіти документів визначено в такий спосіб:

- Міжнародна Конвенція з охорони людського життя на морі СОЛАС-74/78;
- Міжнародний кодекс з управління безпечною експлуатацією суден і попередження забруднення МКУБ;
- Міжнародна Конвенція по запобіганню забруднення з суден МАРПОЛ 73/78 [533].

Погоджуючись з авторами, визнаємо, що морський транспорт дуже важливий для країни усього світу. Завдяки своїй історії, географії та впливу на глобалізаційні процеси він продовжуватиме виконувати основну функцію відстоювання національних інтересів країн (захисту територій та економічного розвитку) й до сьогодні. Через це значення морської освіти зростатиме з часом, що неодноразово підкреслювалося у міжнародних документах і відтворювалося у заснуванні нових професійних організацій. Так, Європейський Союз у червні 2002 р. заснував Європейську агенцію з морської безпеки (EMSA), основною метою якої визначено забезпечення технічної та наукової допомоги Європейській комісії та країнам-членам ЄС у правильному розвитку та запровадженні законодавства щодо безпеки на морі, забруднення від морського транспорту та охорони суден [533].

Отже, названі міжнародні документи містять низку вимог, що визначають перелік і зміст компетентностей фахівців морської галузі. У процесі дослідження встановлено, що суперечки стосовно можливості застосування компетентнісно-орієнтованої освіти до системи морської освіти, тривали кілька років. Наголошувалося, що нова система формування змісту освіти та визначення її результатів має поєднувати процеси навчання й застосування отриманих знань на практиці, тобто кожний випускник морського навчального закладу відповідно до рівня й спеціалізації здобутої освіти, має бути здатним продемонструвати компетентності, вказані у конвенції.

Для досягнення відповідності вимогам Конвенції морська освіта повинна включати процеси з відпрацювання навичок і отримання професійної освіти в закладі, а також обов'язкового проходження визначеного періоду плавальної практики на борту судна (наголосимо, що у вимогах навчальних закладів зазначається термін практики та тип судна). Саме на співвідношенні та взаємозаміщенні цих трьох елементів морської освіти і засновувались моделі морської освіти початку ХХІ століття.

Формальна освіта, за визначенням, повинна надавати необхідні знання та розуміння курсантам-студентам, які потрібні їм на майбутньому робочому місці. Стосовно морської освіти формальна освіта повинна надавати теоретичні знання студентам і курсантам, які б їм знадобилися на борту судна. На відміну від формальної освіти, сучасна система підготовки на базі тренажерних навчальних центрів (нових організаційних форм здобуття морської освіти) працює більш успішно в досягненні цілей, визначених ПДНВ. Зауважимо, що на кінець ХХ століття в більшості морських закладів освіти в світі склалася система, коли проходження спеціального набору короткотермінових тренажерних курсів є обов'язковою частиною для дипломування та сертифікації. Цей досвід українські очільники морської галузі та сучасні урядовці вважають найбільш продуктивним для

використання в національній системі морської освіти, а тому заснування таких центрів у базових містах (Херсоні, Миколаєві та Одесі) виступає трендом її розвитку.

Про реалізацію такого підходу йдеться і в ухваленій у 2009 р. Морській доктрині України. З урахуванням довжини морських кордонів та площі водного простору країни, мова в цьому документі йде про освоєння та використання ресурсів Світового океану, що потребує визначення і законодавчого закріплення національних інтересів у цій сфері морської діяльності та встановлення пріоритетів щодо їх реалізації. З огляду на сучасний стан розвитку морської галузі в Україні в доктрині зазначено перелік фахівців, потрібних для розв'язання професійних завдань [300].

На реалізацію основних положень доктрини було ухвалено низку загальнодержавних рішень, спрямованих на розвиток морської галузі й прийнято кілька стратегічно важливих документів, зокрема «Про міри із забезпечення розвитку України як морської держави» (2008) та Морська доктрина України на період до 2035 р. (2009), в яких морську господарчу діяльність визнано однією з основних складових економіки України, що дозволяє отримувати законну невоєнну користь від використання ресурсів Чорного і Азовського морів та інших районів Світового океану й реалізовувати морський потенціал країни – морський транспорт, галузі суднобудування і судноремонту, морський природо-господарський комплекс, наукову та експериментально-дослідну бази країни, систему морської освіти не лише в національних інтересах, а й задля розвитку світового суспільства. Крім названих, було затверджено й Комплексну програму ствердження України як транзитної держави у 2002-2010 рр., Стратегію розвитку морських портів на період до 2015 р., Комплексну програму розвитку Українського Придунав'я на 2004-2010 рр., Концепцію розвитку транспортно-дорожнього комплексу України до 2015 р. та наступний період, а також проект закону «Про морську політику України» (вперше). Було

затверджено й Концепцію державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 роки, яка була спрямована на модернізацію структурних і змістових аспектів професійно-технічної освіти як важливої складової національної системи освіти, яка найбільш суттєво інтегрована в економіку країни через підготовку кваліфікованої робочої сили та професійних спеціалістів.

З метою введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці, гармонізації норм законодавства у сфері освіти та соціально-трудових відносин, сприяння національному і міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні, та налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці в 2011 р. було затверджено Національну рамку кваліфікацій. У цьому документі опис кваліфікаційних рівнів систематизовано і структуровано за компетентностями [382]. Призначалася рамка кваліфікацій для використання органами виконавчої влади, установами та організаціями, що реалізують державну політику у сфері освіти, та навчальними закладами для розробки, ідентифікації та співвіднесення кваліфікацій.

Відповідно до визначеної державної стратегії щодо розвитку морської галузі, в Україні було створено низку управлінських і професійних структур системи морської освіти:

- державні підприємства: «Адміністрація морський портів України», «Адміністрація річкових портів», водних шляхів «Устьдунайводшлях», «Чорноморський яхт-клуб», водних шляхів «Укрводшлях»;

- контролюючі органи: «Класифікаційне товариство реєстр суднолаводства України», Інспекція з питань підготовки та дипломування моряків;

- наукові установи: «Державний проектно-пошуковий та науково-дослідний інститут морського транспорту «ЧорноморНДЦпроект», «Держгідрографія»;

- Державна судноплавна компанія «Укртанкер»;
- Чорноморське головне морське агентство «Інфлот»;
- акціонерні товариства: «Українське Дунайське пароплавство», судноплавна компанія «Сі Трайдент».

Цим новим структурам системи морської освіти також потрібні фахівці, підготовку яких мають здійснювати морські навчальні заклади. Цей факт і розвиток галузі спричиняють започаткування нових форм і спеціальностей морської освіти.

Особливу увагу слід звернути на Інспекцію з питань підготовки та дипломування моряків, створену в 2001 р. постановою Кабінету Міністрів України, оскільки її основними завданнями були визначені аналіз національного та міжнародного досвіду з метою вдосконалення національної системи підготовки, оцінки компетентності та дипломування моряків; організація та забезпечення діяльності постійно діючих державних кваліфікаційних комісій; здійснення аудиту підприємств, організацій та установ, що проводять підготовку моряків на відповідність щодо вимог конвенції ПДНВ. Тобто вперше у практиці організації морської освіти було засновано установу, яка системно вивчає. Аналізує і відбирає продуктивний організаційно-педагогічний досвід підготовки фахівців з морською освітою.

Наголосимо, що у травні 2005 року Україна була включена до переліку країн, які повністю виконують вимоги Конвенції ПДНВ і, таким чином, підтвердила своє право бути в «Білому Списку» Міжнародної морської організації. Україна успішно пройшла аудити EMSA у 2004, 2010 та 2017 роках [527].

В Україні впродовж 2006–2010 рр. вийшла низка документів, якими детермінувалися напрями та спеціальності підготовки фахівців різних галузей, морської зокрема. Так, Постановами Кабінету Міністрів України «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» (2006),

«Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста» (2007) та «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра» (2010) було висунуто завдання щодо розробки та затвердження нового (третього) покоління галузевих стандартів освіти (ГСО). Отже, формування нормативно-інструктивної бази морської освіти продовжується й на сучасному етапі, що зумовлено ускладненням змісту професійної діяльності та постійними змінами в умовах її виконання.

На виконання названих державних документів вийшли накази Міністерства освіти і науки України, зокрема «Про порядок уведення в дію переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах», яким затверджувалися складові галузевих стандартів вищої освіти (освітньо-кваліфікаційні характеристики, освітньо-професійні програми та засоби діагностики рівня освітньо-професійної підготовки випускників вищого навчального закладу) для всіх освітньо-кваліфікаційних рівнів. Зазначимо, що освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника вищого навчального закладу – це галузевий нормативний документ, в якому узагальнено зміст освіти, тобто відтворено цілі навчання та професійної підготовки, визначено місце фахівця в структурі морської галузі, вимоги до його компетентності та інших соціально важливих властивостей і якостей. Сьогодні такі документи є обов'язковою складовою пакету внутрішньої документації морського навчального закладу (разом із статутом чи положенням про діяльність, навчальним планом і програмами підготовки).

Освітньо-кваліфікаційна характеристика фахівця відображає соціальне замовлення на його підготовку з урахуванням аналізу професійної діяльності та вимог до змісту морської освіти з боку держави та окремих роботодавців. Цей документ визначає галузеві кваліфікаційні вимоги до соціально-

виробничої діяльності випускників навчального закладу з певних спеціальностей певного освітньо-кваліфікаційного рівня та державні вимоги до властивостей та якостей особи, яка здобула певний освітній рівень відповідного фахового спрямування; крім цього, ця характеристика визначає первинні посади випускників та умови їх використання.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика містить вимоги до соціально-особистісних, інструментальних, загальнонаукових і професійних компетенцій, а також перелік виробничих функцій, типових задач морської діяльності та зміст умінь і компетенцій, якими повинні володіти випускники МНЗ. Цей документ використовується для розробки освітньо-професійної програми підготовки фахівців, засобів діагностики якості вищої освіти, розробки і коригування складових галузевих стандартів освіти – варіативної частини навчальних планів і програм, навчальних дисциплін, а також для визначення змісту навчання в системі перепідготовки та підвищення кваліфікації. Ураховуючи, що компетенції формуються в навчальному процесі, види та зміст умінь обумовлюють зміст навчання (у вигляді змістових модулів освітньо-професійних програм підготовки фахівців), а також вибір тих чи інших форм, методів та засобів навчання. Усе це обумовлює розподіл навчального часу, обсяг навчальних дисциплін і форм державної атестації, що мають бути наведені у відповідних нормативних документах морського навчального закладу.

Схарактеризуємо інший нормативний документ. Освітньо-професійна програма – це галузевий нормативний документ, у якому визначається нормативний термін та зміст навчання, нормативні форми державної атестації, встановлюються вимоги до змісту, обсягу й рівня освіти та професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня певного напрямку. Вона являє собою розподіл змісту освітньо-професійної програми та навчального часу за циклами підготовки (з розподілом за змістовними модулями). При цьому перелік навчальних

дисциплін і практик має бути розподілено за трьома циклами: гуманітарної та соціально-економічної підготовки, математичної та природничо-наукової підготовки, професійної та практичної підготовки. Для кожного циклу встановлюється розподіл змісту освітньо-професійної програми підготовки, навчальний час за циклами підготовки, навчальними дисциплінами і практиками та перелік сформованих компетенцій. Отже, із запровадженням компетентнісного підходу суттєво змінилися підходи до організації. Змісту навчання та визначення результату здобуття морської освіти.

Узагальнені відомості про основні об'єкти морської освіти (за освітніми рівнями, призначенням і спеціалізацією), які функціонували в Україні упродовж 1998–2010 рр., представлені у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Структура системи морської освіти в Україні

науково-дослідні і науково-методичні заклади	підвищення кваліфікації	освітні заклади			професійні організації
		вища ланка	середня ланка	позашкільна ланка	
Науково-дослідний інститут морського транспорту «ЧОРНОМОРН ДІПРОЕКТ»	Центр післядипломної освіти та підвищення кваліфікації плавскладу при ХДМА	Азовський морський інститут Одеської національної морської академії (1996)	Миколаївський морський ліцей імені професора Александрова (1991)	Дитячо-юнацький клуб моряків і річковиків з флотилією	Навчальний центр фахівців морського транспорту (НЦФМТ) Одеса
Інститут гідромеханіки НАН України	Центр післядипломної освіти спеціалістів транспортної інфраструктури при ОНМА	Ізмаїльський інститут водного транспорту	Професійно-морський ліцей Херсонської державної морської академії	позашкільний навчальний заклад «Клуб юних моряків» Криворізької міської ради	Херсонський морський спеціалізований тренажерний центр при ХДМА

Продовження таблиці 4.1

Інститут транспортних систем і технологій НАН України	Приватний заклад «Морський інститут післядипломної освіти імені контр-адмірала Федора Федоровича Ушакова»	Київська державна академія водного транспорту ім. Конашевича-Сагайдачного (Державний університет інфраструктури та технологій)	Військово-морський ліцей в Одесі	КПНЗ «Міська флотилія юних моряків і річковиків» ДМР (Дніпро)	
Морський гідрофізичний інститут	Центр післядипломної освіти спеціалістів транспортної інфраструктури (Одесса)	Національний університет «Одеська морська академія»	Білгород-Дністровський морський рибпромисловий коледж	Харківський дитячо-юнацького клуб моряків	
Інститут біології південних морів ім.О.О.Ковалевського	Центр виживання в екстремальних умовах на морі (Одесса)	Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова	Миколаївський професійний суднобудівний ліцей імені Героя Радянського Союзу В.О.Гречишнікова		
Український науково-дослідний інститут медицини транспорту Міністерства охорони здоров'я України	Центр підготовки та атестації плавскладу (Одесса)	Херсонська державна морська академія ХДМА (2007)	Морехідне училище ім. О. І. Маринеска Одеської національної морської академії		
Національний університет «Одеська морська академія»	Учбово-тренажерний центр ГМЗЛБ (Одесса)		Морський коледж Херсонської державної морської академії		
Національний університет кораблебудування імені адмірала С. О. Макарова			Одеський морехідний коледж рибної промисловості ім. О.Соляніка		
Одеський національний морський університет			Одеський професійний ліцей морського транспорту		

Продовження таблиці 4.1

			Судномеханічний технікум Керченського державного морського технологічного університету		
			Севастопольський морський коледж КДАВТ ім. гетьмана Петра Конашевича- Сагайдачного		
			Херсонське морехідне училище рибної промисловості		
			Коледж морського і річкового флоту Київської державної академії водного транспорту		

Отже, мережа сучасної системи морської освіти є різнорівневою, досить розгалуженою географічно та предметно; при цьому кожний із навчальних закладів у своєму складі має кілька спеціальностей і спеціалізацій, окремі – заочні факультети, деякі – філії.

Наголосимо, що на початку XXI століття утилітарні сили впливу на розвиток морських навчальних закладів отримали перевагу, а отже, морська освіта почала орієнтуватись на вузькопрофесійні компетентності, яких вимагають роботодавці. Цей прагматичний підхід виявився в посиленні спрямованості освіти, особливо її науково-інженерної складової, до професійних знань і умінь, які затребувані на кораблі, без залучення філософських, відірваних від реальності міркувань. Від закладів морської освіти тепер вимагається не лише бути науковими та навчальними центрами, але й репозиторіями суспільно-значущих сучасних знань та компетентностей; при цьому не важливо, стосуються ці знання винятково точно-емпіричних чи

вузькопрофесійних дисциплін. Такий підхід проявився в існуванні навчально-тренажерних центрів, які сьогодні надають можливість післядипломної морської освіти та перепідготовки.

Таким чином, через те, що морська індустрія є однією з найбільш глобалізованих та інтернаціоналізованих, з пришвидшенням змін у світі вона пройшла через низку значних змін протягом останніх десятиліть. Вона адаптувалася до науково-технічного прогресу і запропонувала здобувачам освіти змішані стандарти з огляду на специфіку морської діяльності. Потреба у зміні підходу була спричинена й зміною сприйняття студентів і курсантів того, що саме вони хочуть від життя – досить нечасто сьогодні можна зустріти молоду людину з розвиненої країни, яка пов'язувала б усе своє життя з кар'єрою в морі. До того ж технології, які використовуються у судноплаванні та конструкції суден, стають складнішими, вимоги до безпеки екіпажу та судна – жорсткішими, умови екологічності судноплавства – обмеженішими; усе це вимагає від морської освіти застосування змішаних академічно-професійних підходів до змісту й організації освітнього процесу. У більшості країн світу морські заклади освіти не можуть видати диплом «бакалавра» чи «магістра», якщо студент або курсант не пройшов мінімального обсягу практики на судні. Інакше кажучи, моряк ніколи не зможе стати морським офіцером (а саме диплом про вищу освіту є однією з умов для цього) поки не відпрацює практично (оволодіє предметними компетентностями) на рядових посадах на судні, – що і є реалізацією змішаного професійно-академічного підходу. Саме такий змішаний підхід, який об'єднує можливість отримувати робочі морські дипломи паралельно з навчальними дипломами, відповідає соціальним і кар'єрним цілям сучасних моряків та надає їм можливість навчатися й просуватися кар'єрною драбиною впродовж усього життя разом з адаптацією до вимог галузі.

Професійно-академічна парадигма морської освіти сприяє підвищенню рівня професійної компетентності моряків ще й тому, що вона змушує

морські навчальні заклади комбінувати навчальні плани та програми таким чином, щоб підготовка та здобута освіта за ними якнайкраще відповідали запитам індустрії і роботодавців. Але водночас можна стверджувати, що чим більшу кількість дипломованих моряків ми маємо, тим більша їх кількість обирає кар'єру «на березі», що призводить до сильного дефіциту досвідчених офіцерських кадрів у морі. Отже, світове суспільство має шукати розв'язання цих проблем не в напрямку звуження спеціалізацій до суто морських, а в напрямку надання більшої привабливості морській кар'єрі.

Незважаючи на певні переваги нової парадигми морської освіти, вона висуває також певні виклики, які треба брати до уваги, визначаючи тенденції її подальшого розвитку. Серед таких викликів основним є проектування та запровадження відповідних навчальних планів з урахуванням наявності кваліфікованих науково-педагогічних кадрів та інструкторів, співвідношення часу навчання та його змісту, підходів до оцінювання набутих компетентностей і синергії між робочим та навчальним дипломами (наприклад, у Німеччині чи Польщі диплом рівня «бакалавр» дає можливість працювати на посаді капітана за умови наявності мінімального плавцензу за ПДНВ, а в Україні капітаном може бути тільки особа з дипломом рівня «спеціаліст» чи «магістр» з тим же плавцензом).

У процесі дослідження встановлено, що навчальні програми та плани досить сильно різняться в різних країнах, що зумовлено національними стандартами освіти кожної конкретної країни, а також вимогами роботодавців. Якщо брати до уваги точку зору всіх зацікавлених сторін у діяльності морських навчальних закладів стосовно визначення переліку дисциплін, їх послідовності, оцінки компетентностей, то виявиться досить різнобарвна картина, яка буде складати найоптимальнішу модель морської освіти і підготовки моряка. У морських закладах освіти різних країн є різні підходи, і це викликає необхідність пошуку консенсусу, порівняння і визначення найсприятливішого для України варіанта.

Підсумовуючи зазначимо, що уявна різниця між академічною та професійною морською освітою останнім часом поступово зникає. Вже з'являються перші ознаки морських закладів освіти, які пропонують ступеневу морську освіту «від матроса до капітана», і тільки конкретний студент може вирішувати, на якому етапі йому краще зупинитися. Також ці заклади пропонують постійні сертифікаційні курси підвищення кваліфікації. Це все в комплексі відповідає основному трендові освіти XXI століття – навчання впродовж життя. Основною проблемою, яка залишається нерозв'язаною, є можливість оптимального поєднання цілей ПДНВ, вузьконаправлених компетентностей моряка з академічними універсальними дисциплінами, які є невід'ємним атрибутом вищої освіти.

Перед формулюванням висновків зазначимо, що сьогодні Україна за кількістю моряків посідає шосте місце у світі після Філіппін, Китаю, Туреччини, Індії та Індонезії і є однією з найбільших країн-постачальників робочої сили на світовий ринок праці моряків. За останні 15 років чисельність українських моряків збільшилася у 2 рази, офіцерського складу – на 22,5 % [65, с. 172].

Таким чином, упродовж 1998–2010 рр. система морської освіти продовжувала розвиватися, але вже без значних флуктуацій. Визначені стратегія розвитку галузі та відповідна стратегія розвитку освіти з урахуванням міжнародних вимог дозволили не лише задати правильні вектори її розвитку, а й сформувати законодавчу й нормативно-правову базу функціонування морських освітніх закладів (зокрема оцінки результатів їх діяльності на компетентнісній основі), створити управлінські структури, наукові установи та контролюючі органи.

Аналіз історико-педагогічних процесів, що відбувалися на означеному етапі, дозволяє виокремити такі тенденції розвитку морської освіти упродовж 1998–2010 рр.:

- на індивідуальному рівні – створення науково-методичних комплексів викладання навчальних предметів, моральна і матеріальна підтримка держави (премії, гранти) найбільш вагомих внесків у розвиток освіти, розробка і впровадження нових методів і прийомів навчання;

- на державному рівні – зростання кількості суб'єктів системи морської освіти, демократизація освіти, вплив політичних процесів на пріоритети розвитку освіти, інтегрування власного минулого та сучасного зарубіжного досвіду в педагогічну практику, урахування місцевих особливостей у навчальних планах, впровадження нових форм навчання (дистанційна), перехід до виховання на загальнолюдських цінностях;

- на регіональному рівні – перетворення провідних морських освітніх закладів на освітні центри різнорівневої освіти, створення монополій у сфері освітніх послуг;

- на локальному рівні – участь у спільних галузево-освітніх проектах.

4.3. Тенденції розвитку морської освіти в Україні та перспективи її переформатування у XXI ст.

У параграфі на основі проведеного дослідження схарактеризовано тенденції розвитку морської освіти в індивідуальному, державному, галузево-професійному, регіональному, локальному і глобальному ракурсах. Окреслено механізми розвитку і визначено причинно-наслідкові пари.

Зазначимо, що тенденції функціонування і розвитку освіти розглядалися провідними дослідниками, зокрема С. Бутівщенком, Л. Ващенко, А. Іщенко, В. Кременем, О. Локшиною, В. Луговим, О. Ляшенко, О. Овчарук, Н. Терентьевою [60; 195; 209; 223; 269; 295; 506] та ін. У доробках названих та інших науковців висвітлювалися питання розвитку освітньої галузі взагалі, її складових (вищої, педагогічної і т. і.) зокрема, проте багато питань залишаються нерозв'язаними, щодо тенденцій розвитку морської освіти зокрема. Перш ніж сформулювати такі тенденції,

визначені в результаті нашого дослідження, стисло зупинимося на загальних тенденціях розвитку освіти у світі, сформульовані різними науковцями.

Певна група українських пошуковців основною світовою тенденцією розвитку освіти вважає «зміну концептуальних підходів щодо місця освіти у структурі національної економіки та переосмислення її ролі у забезпеченні економічного розвитку» [205], інша група виокремлює в якості тенденції «зміну змісту освіти та підходів до навчального процесу (зокрема, впровадження інноваційних підходів)» [195]. Міжнародні експерти однією з глобальних тенденцій називають кризові явища, що характерні сучасній світовій системі освіти, що викликано насамперед переходом суспільства з індустріального до постіндустріального стану [222].

У державних українських документах наголошується, що процеси глобалізації та інтернаціоналізації освіти спричиняють формування таких світових тенденцій її розвитку: активізація міжнародного обміну, взаємодії та співпраці між суб'єктами освітньої сфери, створення єдиного (зокрема, європейського) освітнього простору [195]. Зростання наукоємності освіти та інтеграція за формулою «освіта – наука – виробництво» також на сьогодні є загальноновизнаними позитивними тенденціями, що обумовлюють появу нових галузей знань, спеціальностей і дисциплін, викликають їх інтеграцію і міждисциплінарність. Актуальними тенденціями розвитку світової й національної системи освіти міжнародні дослідники також називають збільшення термінів навчання і підготовки кваліфікованих фахівців; впровадження нових моделей освіти; розширення академічних свобод, демократизацію освіти; підвищення транскордонної освітньої мобільності; зростання індивідуалізації освітніх маршрутів, внутрішньої освітньої мобільності; розширення впливу громадської думки на прийняття управлінських рішень в освітній сфері [315], тощо.

Сучасні освітяни відзначають «значне зростання освітніх бюджетів (збільшення фінансування) з боку держави та з боку приватного сектору» –

тенденцію, яка притаманна переважній більшості розвинених країн. Останніми роками виокремлюють як тенденцію «комерціалізацію освіти», яка характеризується зменшенням частини осіб, які навчаються за рахунок бюджетних коштів, зростанням кількості платних освітніх послуг [136]. У ракурсі нашого дослідження привернула увагу й виокремлена іноземними науковцями загальна тенденція розвитку й вдосконалення освітніх систем США, Німеччини, Великобританії, Франції – стандартизація змісту освіти як домінанта більшості освітніх реформ [1; 307; 353; 512].

У результаті дослідження підтверджено висновок, зроблений сучасними науковцями щодо соціально-економічного феномену «освіта»: морська освіта упродовж другої половини XVIII – на початку XXI століття виконувала три глобальні функції: національну (підготовка захисників морських кордонів), економічну (підготовка фахівців різного рівня різної спеціалізації) та соціальну (інтеріоризація і соціальний захист молоді). Вона видозмінювалася й розвивалася під впливом цілої низки чинників, серед яких були постійні (державна політика, рівень фінансування, науково-технічний розвиток) та короткочасні (революції, війни, реформи), суб'єктивні (персоналії) та об'єктивні (місцеві умови). На різних історичних етапах одні й ті самі чинники могли бути сприятливими або руйнівними.

Як було встановлено у процесі дослідження, сьогодні освіта перестає трактуватися як досягнення певного рівня знань, а розглядається з позицій «неперервності протягом життя», що повною мірою стосується й морської. У процесі дослідження встановлено ряд провідних факторів щодо розвитку національного мореплавства в Україні, які було враховано при визначенні тенденцій розвитку морської освіти. Назвемо їх:

- ефективності морської політики (посилення безпеки перевезень, започаткування ринків каботажних перевезень і т. і.);
- змін у демографії (зростання споживчого попиту населення та його диференціації за різними країнами і регіонами);

- розвитку технологій, які на тлі уповільнення темпів зростання світового виробництва і торгівлі відіграватимуть провідну роль у зростанні обсягів судноплавства;

- раціоналізації мережі та уповільнення темпів міжнародної торгівлі, розвитку нішевих ринків, зменшення прибутковості морських перевезень унаслідок низьких перевізних ставок і надлишку сукупного дедвейту світового флоту тощо.

Загальновизнаним також є факт, що у світовій економіці дедалі більше значення надається людському капіталу як основній складовій еволюційного розвитку держави загалом. Накопичуючи людський капітал, під яким розуміємо втілений у спеціалістах запас знань, вмінь, здатностей і мотивацій, окремі країни створюють стійкий фундамент свого соціально-економічного розвитку. При цьому на початок XXI століття європейська морська індустрія потерпала від зростаючої нестачі моряків-європейців, особливо офіцерського складу – ця ситуація може перетворитися на тенденцію, що становитиме загрозу нестачі досвідчених моряків у флоті всього світу. Через це морська освіта та підготовка моряків визнані нагальною потребою для країн Європи.

З'ясовано, що на початку XXI століття майже всі передові країни розробили нові освітні програми: Фінляндія – у 2004–2005 рр., Ізраїль – 2005 р., Австрія, Норвегія та Угорщина – 2005–2007 рр., Німеччина і Бразилія – 2006 р., Данія, Ірландія, Канада – 2007 р., Великобританія і Швеція – 2008 р., Франція – 2011 р., а Китай вже навіть двічі здійснив реформування – у 2002 р. та 2010 р. [307]. В Україні у 2010 р. Указом Президента «Про заходи щодо пріоритетного розвитку освіти в Україні» також визначено низку заходів, спрямованих на узгодження національної системи щодо забезпечення якості освіти із загальноєвропейськими вимогами. У цьому документі основними шляхами розвитку системи національної освіти визначено:

- постійне оновлення змісту освіти з метою більш повного забезпечення потреб суспільства, зокрема й майбутніх;
- орієнтація на забезпечення конкурентоспроможності випускників на ринку праці;
- формування у студентів професійних та соціально-особистісних якостей, які б дозволили повною мірою реалізовувати інтелектуальний потенціал;
- поглиблення автономії та забезпечення академічної незалежності закладів освіти, посилення їх зв'язків із роботодавцями, як основними замовниками фахівців;
- розширення академічної мобільності студентів, що дозволить їм повніше реалізувати освітній потенціал [314].

На наше переконання, перспективи подальшого розвитку системи морської освіти в Україні неможливо визначити без встановлення тенденцій (спрямованості, напрямів розвитку [69, с. 1072]) розвитку морської галузі як складової загальносвітових інтеграційних і глобалізаційних процесів. Ми вважаємо, що саме мореплавство відкриває шляхи до нових джерел енергії і сировини, уможливорює співпрацю у світовому масштабі, що й складає матеріальну основу добробуту. У процесі дослідження з'ясовано, що на сучасному етапі формування єдиного економічного і транзитно-інформаційного простору в транспортній системі водними шляхами відбуваються суттєві зміни, які висувають нові вимоги й до спеціалістів, що відбивається на системі їх підготовки.

Аналіз статистичних звітів щодо розвитку світової економіки за останнє двадцятиріччя надає можливість виокремити такі її тенденції, що пов'язані із змінами морської галузі: зростання обсягів морської торгівлі; зростання ролі морських ресурсів; формування великомасштабних центрів суднобудування; реєстрація суден під державними прапорами задля отримання доходу; суттєві зміни на світовому ринку морської робочої сили:

у структурі – дефіцит командного складу та надлишок рядового; зростання ролі людського капіталу – зменшення обсягів некваліфікованої праці і зростання через це потреби в постійному підвищенні кваліфікації та перепідготовці працівників; зростання ролі міжнародних транспортних коридорів; регіоналізація міжнародної економічної діяльності [527].

У 2006 р. Європейська Комісія представила «Білу книгу», в якій на основі аналізу характерних процесів у транспортній галузі, викладено план її розвитку до 2020 р. Основним завданням розвитку галузі в цьому доробку визнається оптимізація праці усіх видів транспорту з акцентом на використання інтермодальних перевезень (використання двох і більше видів різних транспортних засобів під час перевезень негабаритних вантажів в одній й тій самій вантажній одиниці – контейнері). Визначено у цьому джерелі й структуру морегосподарської діяльності у найближчі двадцять років, яка включатиме морську енергетику, суднобудування та машинобудування, морський транспорт і логістику, систему управління, харчову промисловість на основі морепродуктів, освоєння ресурсів океану із застосуванням сучасних технологій, синтез матеріалів, морських об'єктів і екосистем, морську освіту [42]. Така ситуація в розвитку галузі висуває якісно нові вимоги до технологічності транспортно-морської системи та змісту фахової освіти, що так само потребує підвищення кваліфікації старих кадрів і підготовки нових спеціалістів.

Аналіз суспільно-економічних процесів у Європі та Україні надав підстави виокремити такі об'єктно-галузеві тенденції в розвитку морської галузі:

- зростання ролі регіональних транспортних комплексів та внутрішніх водних шляхів для транзиту вантажів;
- загострення транспортної конкуренції в Чорноморсько-Азовському басейні при зростанні обсягів перевезень;

- відтік кадрів – нестача не лише висококваліфікованих спеціалістів для роботи на флоті, а й науково-педагогічних працівників;

- зростання аварійності, зокрема через зношення суден та зниження рівня підготовки фахівців [307].

Синтез потенціалу морської галузі в Україні і тенденцій її розвитку дозволив науковцям визначити такі завдання щодо реформування галузі, які також враховано у визначенні тенденцій розвитку морської освіти:

- відновлення національного судноплавства, зокрема шляхом створення міжнародного (другого) реєстру суден із метою залучення іноземних кораблів під Державний Прапор України;

- реновація вітчизняного флоту, відновлення судноплавної, судноремонтної та суднобудівної галузей;

- покращення управління морської галузі завдяки застосуванню антикризового менеджменту та підсиленню узгодженості й координації діяльності галузевих міністерств і місцевих органів виконавчої влади;

- підвищення конкурентоспроможності українських портів через створення регіональних логістичних центрів і регіональних портових кластерів в основних морських транспортних вузлах;

- побудова ефективної інфраструктури управління морської галузі [98].

У дисертаційній праці А. Ляшкевич знаходимо такі історичні тенденції розвитку морської освіти:

- посилення регіональної інтеграції морських навчальних закладів на півдні країни;

- бюджетне недофінансування діяльності державних МНЗ, що спричиняє невідповідність тренажерних баз міжнародним стандартам і застаріванню лабораторного обладнання;

- залежність від пріоритетів розвитку всієї держави та морської галузі, що відтворювалося у рівні фінансування та адміністративно-матеріальної підтримки;

- розширення структури морської освіти – збільшення кількості морських навчальних закладів різного типу та спеціалізації, приєднання до системи майстерень, морських бібліотек і обсерваторій, професійних, наукових та громадських організацій, закладів культури (музеїв);
- розширення змісту морської освіти із коливаннями обсягів загальноосвітньої та загальнотехнічної підготовки;
- формування багаторівневості морської освіти – пропедевтичного, середнього, вищого та післядипломного рівнів;
- коливання конкурсної ситуації через чергування затребуваності професії та демографічні провали, зокрема такі, що виникають внаслідок невідповідності між рівнем підготовки вступників та станом їх здоров'я;
- зростання фахового рівня і педагогічної підготовки викладацького складу морських навчальних закладів;
- удосконалення методик, технологій і засобів навчання із збереженням основних форм – лекцій та практичних занять;
- коливання соціального складу курсантів із збереженням родинно-професійної нащадковості;
- збільшення обсягів науково-дослідної діяльності не лише викладачів, а й курсантів (зокрема через залучення до наукових походів, проектних робіт);
- поступове зростання уніфікованості діяльності морських навчальних закладів з формуванням нормативно-законодавчої бази морської освіти;
- гнучке поєднання спадковості (збереження зовнішньої атрибутики, створення навчально-професійно-побутових комплексів для забезпечення самодостатності функціонування у «закритому режимі», виконання МНЗ соціальних функцій) та інноваційності окремих компонентів системи морської освіти (сучасне обладнання, багаторівневості тощо) [270].

Усвідомлення динаміки визначених тенденцій дозволило авторці сформулювати стратегічні завдання щодо розвитку системи морської освіти, а саме:

- збільшення інвестиційної привабливості морських навчальних закладів і конкурентоспроможності їх випускників;
- гарантування робочих місць при підготовці висококваліфікованого персоналу управлінського та виконавчого рівнів;
- формування обсягів підготовки морських спеціалістів з урахуванням прогнозу в розвитку національної економіки;
- забезпечення випереджального зростання витрат на морську освіту, модернізація організаційно-економічних механізмів, що використовують у системі освіти;
- запровадження інтерактивного комплексу науково-методичного забезпечення викладання дисциплін;
- проведення серед школярів активної професійної орієнтації з використанням ресурсів освітньо-культурного середовища міста;
- кардинальне переоснащення матеріально-технічної бази з метою науково-технічного забезпечення підготовки морських спеціалістів;
- посилення ролі соціально-комунікативних компетенцій випускників МНЗ як базових потреб спеціалістів [270].

Слід зазначити, що в останні роки активно обговорюються проекти створення корпоративних морських навчальних закладів – закладів, програми навчання в яких будуть практико-орієнтованими, тобто максимально наближеними до реалій діяльності певних мореплавних компаній і тому являтимуть інтелектуальну власність, що становить комерційну таємницю. До того ж, у цьому процесі передбачається участь великих судноплавних компаній, які у такий спосіб будуть підготовлювати кадри для себе. Оскільки реалізація таких планів є дуже витратною, вона й досі не реалізована. На шпальтах галузевої періодики пропонується й інший шлях розвитку системи

морської освіти – через створення мережі корпоративних навчальних закладів, які підпорядковуватимуться одному галузевому міністерству (на кшталт морського міністерства імперської доби).

Аналіз сучасного світового європейського досвіду підтверджує, що найбільш дієвим механізмом забезпечення стійкого розвитку певного сектору економіки (галузі) виступають кластери – група географічно сусідніх взаємопов’язаних компаній і пов’язаних із ними організацій (підрозділів), які діють у певній сфері й характеризуються спільною діяльністю та взаємодоповнюють одна одну (за визначенням лауреату Нобелівської премії Майкла Портера, 1990 р.). Як правило, морські кластери створюються у транспортних вузлах, які розташовуються на перехресті регіональних і глобальних шляхів, переважно на базі відповідних підрозділів транспортних структур.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, констатуємо, що тенденції розвитку морської освіти в Україні мають спільне із тенденціями розвитку загальноєвропейської і національної систем освіти, вищої освіти та освіти дорослих. Певним чином вони перетинаються із тенденціями розвитку загальної середньої освіти та професійно-технічної освіти, оскільки включають усі названі рівні. Визначені у результаті дослідження тенденції в узагальненому вигляді (у хронологічному порядку та видовій класифікації) представлено у таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Узагальнення тенденцій розвитку морської освіти в Україні

період	тенденції	
	глобальні	локальні
<i>Імперський - друга половина XVIII століття – кінець 1910-х років</i>	поступове розширення географії та мети морських підходів, що призвело до появи нового флоту (торгового, технічного, підводного) та виокремлення різних морських спеціальностей (корабельний майстер, штурман, шкіпер,	- європейські – розвиток технологій суднобудування – типів кораблів та їх оснащення, зростання безпеки мореплавання завдяки розвитку бази знань про морські науки та конструкції морських інструментів, прагнення до уніфікації системи морської освіти, розширення спеціалізації, рівневості та

	<p>лоцман, судномеханік, матрос); боротьба за території та ринки, що спричиняло нарощування потужностей (кадрових і науково-технічних) воєнно-морського флоту; зростання попиту на морську професію; формування міжнародного правового поля морської діяльності, яке відтворено у міжнародних документах; об'єднання країн у союзи для контролю і використання морських територій, що сприяло обміну фахівцями і досвідом; поширення знань і нововведень від арабів і китайців до європейських країн; прогрес науки і техніки, який спонукав до розвитку теорії та практики морської освіти; інтеграція освіти, науки і виробництва; зростання кількості рівнів морської освіти, упровадження принципів неперервної освіти</p>	<p>змісту морської освіти через науково-технічний розвиток при збереженні розподілу на загальноосвітній і спеціальний блоки, теоретичну й практичну частини;</p> <ul style="list-style-type: none"> - державні – розмежування світської та церковної освіти, поєднання особисто-монаршого контролю за діяльністю об'єктів системи морської освіти із профільно-галузевим, формування предметної структури змісту морської освіти (виокремлення загальноосвітнього та спеціального циклів), постійність фінансової підтримки з коливанням обсягів надходжень, розширення форм, засобів і методів навчання, формування власного корпусу галузево-управлінських, офіцерських і професійно-педагогічних кадрів з поступовим зменшенням кількості запрошених іноземних спеціалістів, залучення громадськості до обговорення і розв'язання освітніх проблем, ; - об'єктно-галузеві – запровадження іноземного досвіду та українсько-козачих традицій у практику суднобудування й підготовки фахівців із морською освітою, встановлення суб'єктно-об'єктних зв'язків між структурними одиницями системи морської освіти, які функціонально наповнювали освітньо-професійне середовище, розширення різновидів компонентів системи морської освіти; - регіональні – регулювання чинників впливу на функціонування системи морської освіти, матеріально-технічна підтримка місцевих професійних товариств і окремих меценатів, урахування місцевих умов у змісті навчальних планів і навчальній практиці, зростання кількості морських навчальних закладів і кількості осіб, що здобували морську освіту, поєднання суб'єктами системи морської освіти виконання державної служби із організаційно-педагогічною та науково-дослідною діяльністю, зростання ролі морських навчальних закладів у формуванні освітньо-культурного
--	--	---

		<p>середовища морської освіти, заснування друкованих органів у системі морської освіти; підтримка розвитку науки та сприяння виникненню акціонерних товариств, пов'язаних із суднобудуванням та мореплаванням;</p> <p>- індивідуальні – особиста участь суб'єктів системи морської освіти у створенні дидактичного забезпечення (написання книг, укладанні карт і лоцій, виготовлення макетів), створення авторських шкіл воєнно-морської підготовки, поповнення бази закладів власними колекціями, першість і провідна роль випускників Києво-Могилянської академії в розвитку теорії і практики морської освіти, створення морських династій із збереженням професійно-родинних традицій, внутрішньо вмотивована зацікавленість (з елементами зовнішнього заохочення) у результатах професійної діяльності</p>
<p><i>Радянський</i> - кінець 1910-х – 1999 р.</p>	<p>чергування світових воєн за території та ринки із міжнародною торгівлею, що відтворювалося у перманентних змінах вектора розвитку морської освіти, монополізація виробництва, у суднобудівній галузі та морських перевезеннях зокрема, формування інфраструктурної ролі транспорту в розвитку світової економіки, набуття значення провідного чинника в структуруванні простору Світового океану, розширення міжнародного правового поля з урахуванням інтересів союзних держав, монополізація суднобудівного виробництва та ринку послуг, що призводило до транснаціоналізації морської освіти у західноєвропейських країнах, уніфікація системи освіти, збереження змістовного ядра морської освіти із розширенням її змісту (кількості навчальних предметів) та ускладненням змісту</p>	<p>- європейські – розвиток технологій суднобудування і безпечного мореплавання, доступність морської освіти усім соціальним прошаркам, уніфікація національної системи освіти (у випадку Радянського Союзу – прагнення побудувати паралельні системи загальноосвітньої та професійної освіти), закритість воєнно-морських навчальних закладів, ідеологічне забарвлення змісту морської освіти, урахування місцевих умов у навчальній практиці;</p> <p>- державні – політичні коливання у визначенні ролі Чорноморського флоту, нерозуміння сутності економічних процесів, які становили підґрунтя функціонування водогосподарської галузі, що призвело до втрати іноземних інвесторів і союзників, а потім і виробничих потужностей, жорсткий державно-партійний контроль, уособлений профільно-галузевим управлінням, активізація міжрегіонального обміну фахівцями, збереження предметної структури змісту морської освіти, постійність фінансової підтримки з боку держави, зростання об'єктів системи морської</p>

		<p>освіти та кількості осіб, що її здобувають, розширення форм і методів навчання, поєднання власного досвіду підготовки морських фахівців з минулим та іноземним досвідом;</p> <ul style="list-style-type: none"> - регіональні – регулювання чинників впливу на функціонування системи морської освіти, взаємодія із місцевими професійними структурами, урахування місцевих умов у навчальній практиці; - індивідуальні – внесок викладачів морських навчальних закладів у розвиток науки, особиста участь у створенні дидактичного забезпечення (написання підручників, посібників, конструювання засобів навчання), відданість справі й Батьківщині, яка здебільшого ґрунтувалася не на фаховій освіті й підготовці, а на революційно-партійних переконаннях
<p><i>Незалежний</i> – 1991 – 2010</p>	<p>поширення глобалізаційних процесів та посилення їх впливу на систему освіти, транснаціоналізація освіти, формування багатоканальності, залежність рівня розвитку від загальнодержавних пріоритетів, що відтворюється у рівні фінансування, зростання попиту на професію, що призводить до збільшення кількості морських навчальних закладів різного типу та їх спеціалізацій</p>	<ul style="list-style-type: none"> - європейські – розширення структури системи морської освіти, розширення змісту морської освіти із збереженням усталеного ядра та компонентним розподілом складових, широке використання комп'ютеризованих моделей і тренажерів, перехід до виховання на загальнолюдських цінностях; - державні незбалансованість розвитку, неузгодженість дій різних суб'єктів системи морської освіти, зростання кількості суб'єктів системи морської освіти та кількості осіб, що її здобувають, демократизація і гуманітаризація освіти, вплив політичних процесів на пріоритети розвитку освіти, інтегрування власного минулого та сучасного зарубіжного досвіду, удосконалення методик і технологій навчання із збереженням основних форм і методів (лекцій і практичних занять), запровадження нових форм здобуття освіти (дистанційної), відновлення професійно-родинної нащадковості; - регіональні – урахування місцевих особливостей у навчальних планах; - індивідуальні – неспроможність посадовців зберегти матеріально-технічну базу галузі, створення науково-методичних комплексів

		викладання навчальних предметів, моральна і матеріальна підтримка держави (премії, гранти) найбільш вагомих внесків у розвиток освіти, розробка і впровадження нових методів і прийомів навчання
--	--	--

Отже, завдяки історичній ретроспекції та порівняльному співставленню досвіду провідних країн Європи та світу щодо організації функціонування водогосподарського комплексу, здійснення підготовки фахівців з морською освітою встановлено загальні риси історико-педагогічних подій, виробничо-економічних та соціально-політичних процесів й визначено глобальні та локальні (континентальні, державні, місцеві, об'єктно-галузеві, індивідуально-особові) тенденції розвитку морської освіти в Україні у період друга половина XVIII – початок XXI століття.

Аналіз історико-педагогічних процесів, що відбувалися на європейському просторі впродовж другої половини XVIII – на початку XXI століть надав підстави й для встановлення рушійних сил розвитку морської освіти в Україні в означений період – національні інтереси та вмотивована діяльність суб'єктів та механізмів розвитку: війни, революції, зміна форм влади й очільників країни, прийняття державних програм розвитку галузі, організація процесу (через управлінські структури зокрема), криза (перш за все, суспільно-політична), активність конкретних суб'єктів системи освіти.

Висновки до розділу 4

У розділі, відповідно до завдань дослідження, схарактеризовано умови створення і розвитку національної системи морської освіти України в умовах здобутої незалежності (1991 – 2010 рр.); описано підстави для визначення та наведено узагальнену за періодами класифікацію тенденцій розвитку системи морської освіти. Загальну хронологію виникнення об'єктів системи морської освіти представлено у додатку Б. 3.

Констатовано наступне. Розбудова національної системи морської освіти відбувалася на якісно новому рівні на підґрунті нової законодавчі-нормативної бази на основі синтезу продуктивного досвіду минулого та сучасних інновацій (технічних, управлінських, педагогічних). Водохідна територія України розглядалася владою як високоефективний промисловий комплекс, пов'язаний із розвитком морського та річкового транспорту, суднобудування та судноремонту. Морська освіта визнавалася сферою національних інтересів та соціально-економічних відносин, які підпорядковуються законам ринку.

У незалежній державі функціонували морські навчальні заклади, переважна більшість яких залишилися у спадок від Радянського Союзу, і такі, що засновувалися знов (комунальної власності та приватні), середньої, вищої та післядипломної ланок. Провідні морські навчальні заклади (Херсона, Києва, Миколаєва, Одеси та Севастополя) з роками набули статусу академій і перетворилися на центри морської освіти (військової, цивільної, промислової), до структури яких входили морські ліцеї і коледжі, заочні відділення та структури підвищення кваліфікації. Окрім такого змістовного розширення у вертикальній площині, спостерігалось розширення системи морської освіти в горизонтальній площині шляхом заснування філій в інших містах, які згодом ставали самостійними навчальними закладами. Система морської освіти у вказані роки поповнилася й іншими суб'єктами: професійними і науковими установами, управлінськими структурами, виробничими установами.

У зв'язку із визначеним курсом інтеграції України до світового освітньо-професійного простору, відбулася поступова переорієнтація системи морської освіти на міжнародні стандарти і вимоги морської галузі, актуалізовано упровадження в освітній процес компетентнісного підходу, що відтворилося у принциповій зміні визначення результатів діяльності морських навчальних закладів, який тепер визначався переліком

компетентностей (загальнонавчальних і спеціальних) відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики фахівця.

У перші роки незалежності (1991–1998) встановлено такі тенденції в розвитку морської освіти в Україні: фінансування за залишковим принципом; відставання від світових показників якості освіти; зниження якості кадрового потенціалу (більшість фахівців перейшли працювати на виробництво). У подальшому (1998–2010) виокремлено такі тенденції: розширення структури системи морської освіти – збільшення кількості морських навчальних закладів різного типу та їх спеціалізацій; розширення змісту морської освіти із збереженням усталеного ядра та компонентним розподілом складових; удосконалення методик, технологій і засобів навчання; поступове зростання уніфікованості системи морської освіти; збільшення кількості осіб, діяльність яких впливає на розвиток освіти.

Рушійними силами розвитку морської освіти в Україні визнано національні інтереси, індивідуальна творчість; механізмами розвитку – реформування, введення інновацій.

Аналіз теорії та практики функціонування системи морської освіти надав змогу схарактеризувати можливості, що відтворюють подальші перспективи її розвитку: участь у міжнародних союзах та блоках, науково-освітніх проектах; обмін досвідом на умовах стажування; формування позитивного міжнародного іміджу України завдяки розвитку якості і переліку послуг морської та освітньої галузей; відновлення кадетських корпусів як базових закладів воєнно-морської освіти; розробка і запровадження у систему позашкільної освіти національно-тематичного проекту з виховання громадян морської держави.

Основні положення, розкриті у четвертому розділі дисертації, знайшли відображення у публікаціях автора [235; 237; 421; 422; 424; 431; 440; 444; 446; 571; 573; 575].

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз історико-педагогічного процесу становлення і розвитку морської освіти в Україні у другій половині XVIII – на початку XXI століття актуалізував проблему використання конструктивного досвіду реалізації морської освіти в реформуванні сучасної системи підготовки фахівців для флоту і надав підстави сформулювати такі висновки.

1. З'ясування генези морської освіти засвідчило, що означена історико-педагогічна проблема цікавила вчених різних історичних періодів (імперського, радянського, сучасного українського) та галузей (військової історії та історії України, економіки, політології, правознавства та педагогіки) з моменту виникнення морської освіти в організований спосіб – XI століття. Флот урядами всіх країн (Російська імперія, Радянський Союз, незалежна Україна), до складу яких входили українські території упродовж означеного часового відрізка, визнавався одним із головних важелів економічного зростання держави, чинником захисту національних інтересів і розвитку внутрішньої й міжнародної торгівлі, дієвим засобом зв'язку із зовнішнім світом та євроінтеграції. У процесі дослідження визначено конкретно-історичні передумови виникнення морської освіти в Україні (потреби національної безпеки держави, яка має морські кордони; морські походи з різною цивільною метою – торгівля, наукові експедиції, релігійне паломництво, туризм і перевезення; збереження традицій у суднобудуванні та мореплаванні).

Джерельну базу дослідження систематизовано:

- за хронологією у три групи: 1) імперської доби, які мають виключну цінність, оскільки або написані свідками подій, або ознайомлюють із фрагментами документів, які пізніше були втрачені; 2) радянського періоду, які переважним чином заполітизовані, частково суб'єктивні, містять заангажовані оцінки, проте містять новий фактологічний матеріал; 3) наукові розвідки останніх десятиліть, які вирізняються спектром думок і висновків,

містять фрагменти документів, більшість із яких стали доступними за роки незалежності;

- за рівнем розгляду проблеми у такі групи: 1) видання про розвиток системи професійної освіти в цілому і морської як її складової; 2) джерела щодо вкладу державних посадовців, науковців, педагогів і діячів флоту у цей процес; 3) відомості про роль і місце професійних організацій і товариств, освітньо-культурних і наукових установ у системі морської освіти.

Методологічні основи дослідження базувалися на системному, історико-хронологічному, синергетичному і діяльнісному підходах, що надало можливість з'ясувати соціально-економічні чинники (адаптація системи морської освіти до політичних трансформацій, залежність змісту морської освіти від рівня розвитку науки і техніки, визначення організації навчання взаємодією з предметно-професійним середовищем, залежність рівня підтримки морської освіти від пріоритетів та особливостей економічної політики) та історико-педагогічні основи (розширення мережі морських навчальних закладів, розмежування ступенів морської освіти, виокремлення формальної і неформальної освіти) розвитку системи морської освіти.

У межах історико-педагогічного дослідження морська освіта розглядалася як:

– цілісне динамічне утворення, до складу якого входять змістовні елементи (мета, зміст, організація, забезпечення, результат), що пов'язані позитивним зворотнім зв'язком, та структурні елементи (навчальні й культурно-освітні заклади, професійні установи), що пов'язані обмінними процесами, сукупність і взаємодія яких між собою та із зовнішніми об'єктами надає змогу підготувати працівників різного фаху та кваліфікації для водогосподарського комплексу;

– підсистема загальної (академічної), професійної на спеціалізованій освіти і водночас самостійна система з усіма їй притаманними ознаками;

– процес підготовки морських фахівців шляхом навчання в різних освітніх закладах, де на неперервній організованій основі особам, які

пройшли спеціалізований відбір, забезпечується здобуття професійно орієнтованої освіти в обсязі, що надає змогу здійснювати професійну діяльність.

З'ясовано, що кожний зі структурних компонентів системи морської освіти має цільове призначення і виконує певну функцію, реалізовує конкретне освітнє завдання і змінюється відповідно до історичних (суспільно-політичних, економічних, організаційно-педагогічних) обставин. Установлено, що перші морські навчальні заклади на українських територіях виникли наприкінці XVIII століття. Їх подальше відкриття, переформатування та закриття визначалося державними пріоритетами в національній обороні, галузях торгівлі, транспорту та освіти.

2. Ретроспективний аналіз архівних документів, історико-педагогічної та спеціальної літератури надав можливість виявити певну етапність розвитку морської освіти в Україні залежно від суспільно-політичних, соціально-економічних та організаційно-педагогічних умов. Обрання критеріями періодизації політичних режимів, пріоритетів соціально-економічного розвитку та зовнішньої політики держави, ідеологічних установок та ціннісних орієнтирів, надало підстави для виокремлення спільних і відмінних рис історико-педагогічних процесів на різних історичних відрізках. З урахуванням суспільно-політичних, економічних та педагогічних детермінант запропоновано таку періодизацію розвитку морської освіти в Україні в другій половині XVIII – на початку XXI століття:

- I період (друга половина XVIII століття – кінець 1910-х) – становлення і розвиток морської освіти на українських землях в імперську добу; три етапи: розбудовно-формувальний (1760-ті – 1800-ті), системно-упорядкувальний (1800-ті – 1860-ті), реформаторсько-законодавчий (1860-ті – 1910-ті);

- II період (1910-ті – 1991) – розвиток морської освіти у межах системи професійної освіти СРСР; три етапи: українсько-національний (кінець 1910-х

– 1920-ті), уніфікаційно-воєнізований (1920-ті – 1980-ті), перебудовно-інформатичний (1980-ті – 1991);

- III період (1991 – 2010) – розбудова системи морської освіти в незалежній Україні; два етапи: оновлювально-перетворювальний (1991 – 1998), трансформаційно-компетентнісний (1998 – 2010) – перехід на європейські стандарти.

Виявлено загальні спільні риси (розширення мережі та специфікації морських навчальних закладів, детермінування змісту освіти науково-технічним прогресом і політичною ситуацією, поєднання державного підходу до виховання морських офіцерів із родинно-професійною нащадковістю) та особливості (геополітична значущість території, наявність національних традицій у будівництві та експлуатації кораблів, тісний зв'язок територіальної цілісності та економічного розвитку країни з якістю морської освіти, наявність місцевого компонента в навчальному плані морських закладів, особистісно-професійна мотивація діяльності суб'єктів морської освіти) розвитку морської освіти в Україні в означені періоди досліджуваного часового відрізка.

3. Історико-педагогічний аналіз сутності морської освіти засвідчив, що зміст, форми і засоби підготовки фахівців для військового і цивільного флоту перебували в прямій залежності від зовнішньо-економічної політики держави та науково-технологічного рівня розвитку водогосподарської галузі. З'ясовано загальні позиції організації морської освіти – законодавче підґрунтя, навчально-методичне та кадрове забезпечення, галузеве управління, диференціація навчальних закладів за рівнем підготовки, передбачення теоретичної та практичної складової навчальної діяльності. Простежено трансформацію змісту морської освіти на кожному з визначених періодів (із збереженням професійно орієнтованого ядра – комплексу морських наук та суспільної складової, наповнення якої визначається владою і залежить від панівної ідеології), встановлено тренд до ускладнення (збільшення кількості годин на спецдисципліни та практику) і розширення

(збільшення кількості навчальних предметів) змісту з розвитком науки і техніки. У процесі дослідження зафіксовано динаміку кількості та спектра методів і засобів навчання зі змінами в співвідношенні між репродуктивними та творчими на користь останніх.

Аналіз державних документів надав констатувати, що морська освіта в період другої половини XVIII – початку XXI століття виступала складовою частиною системи професійно орієнтованої чи спеціальної освіти, складним і багатогранним діалектичним процесом, що відбувався під впливом суспільно-політичних, організаційно-педагогічних, галузевих та науково-технологічних чинників об'єктивного (стабільність фінансування, рівень державної підтримки) та суб'єктивного (вплив діяльності посадових осіб різного рангу і чину) характеру. Конкретизовано зміст рушійних сил (державні потреби та індивідуальні мотиви, зростання попиту на морську професію, інтеграція до європейського та світового простору), механізмів (реформи, нормативне регулювання відносин і діяльності, рівень підтримки і фінансування, залучення громад і меценатів, зміна структури та інтеграція об'єктів морської освіти) і чинників (науково-технічний прогрес, освітні технології) розвитку морської освіти.

У процесі дослідження констатовано регіональну (Азово-Чорноморського басейну) мінливість пріоритетів внутрішньодержавної політики не лише в розвитку портів і верфей, а й у забезпеченні діяльності морських навчальних закладів для підготовки фахівців для флоту. Установлено тренд на територіальне розмежування центрів кораблебудування та експлуатації суден воєнно-морського і цивільного флотів, що позначилося на спеціалізації підготовки морських спеціалістів – відбувся перехід від військово-цивільної дуальності морських навчальних закладів до вузького розмежуванням (підготовка фахівців для торгового, риболовного і технічного флотів та берегового обслуговування) із наступним розширенням кількості спеціальностей.

4. У процесі дослідження систематизовано відомості про роль окремих об'єктів (науково-методичних і культурно-освітніх установ, професійних товариств і громад) і внесок окремих суб'єктів у цей процес (персоніфікована участь у розвитку морських наук, розробці технологій, засобів і методів навчання, відкритті та підтримці діяльності профільних установ). Встановлено вплив діяльності очільників галузевих міністерств і відомств імперського періоду щодо зростання технічного і кадрового потенціалу морської освіти (створення і поповнення загону навчальних кораблів, особисте фінансування науково-дослідної діяльності та морських походів), з'ясовано мінливість дій посадовців радянських часів у докладанні зусиль для збагачення матеріально-технічної бази системи морської освіти.

Установлено, що першість у розробці та запровадженні різних типів морських навчальних закладів і моделей підготовки фахівців для флоту у XVIII – XIX століттях належала провідним європейським країнам (Нідерландам, Франції, Англії, Німеччині), до яких на початку XX століття приєдналися Японія та США. Це спричинило формування світових і континентальних трендів розвитку мореплавання і суднобудування та їх відображення у змісті освіти.

5. Аналіз історико-педагогічних процесів, складовою яких була морська освіта в Україні на досліджуваному хронологічному відрізку, та історичних фактів щодо світового мореплавання надав підстави встановити такі провідні глобальні тенденції розвитку морської освіти: інтеграція освіти, науки і виробництва; розширення економічної і міжкультурної взаємодії; збільшення рівня фінансування; зростання обсягів обміну фахівцями в освітній та водогосподарчій галузях; формування багаторівневості – відкриття закладів пропедевтичного (профорієнтаційна робота в закладах позашкільної освіти), середньо-спеціального, вищого та післядипломного рівнів; розширення змісту і форм морської освіти; створення і збереження спільного змістовного ядра морської освіти, наявність якого уможливила транснаціональну підготовку фахівців для флоту; поширення дуальної

системи морської освіти як складової професійної; збагачення діапазону форм і методів здобуття морської освіти; зростання автономності функціонування морських навчальних закладів з поступовим перетворенням їх на навчально-методичні центри. На основі вивчення становлення і розвитку морської освіти на українських землях локальними тенденціями її розвитку визнано: поєднання зарубіжного і власного досвіду в організації та функціонуванні структур системи морської освіти; формування законодавчої та нормативно-правової бази водогосподарської та освітньої галузей на підґрунті європейського й міжнародного досвіду; переважання державного сектору у забезпеченні морського і водного транспорту (спеціалістами зокрема); надання пріоритету практичній складовій у підготовці фахівців для флоту.

До державних тенденцій розвитку морської освіти в Україні віднесено: приєднання до системи морської освіти майстерень, морських бібліотек і обсерваторій, наукових і методичних структур, професійних та громадських організацій, закладів культури (музеїв); зростання фахового рівня, наукової й педагогічної підготовки викладацького складу морських навчальних закладів; збільшення обсягів і різновидів практики та коливання обсягів загальноосвітньої і загально-технічної підготовки; удосконалення методик, технологій і засобів навчання зі збереженням основних форм і методів; підтримка родинно-професійної нащадковості; наповнення нормативно-законодавчої бази морської освіти новим змістом при кожній владі, здійснення змін характеру відносин між викладачами та курсантами. У результаті дослідження виокремлено регіональні тенденції: відмінність змісту варіативного компонента навчального плану, видів і термінів проходження практики, прагнення морських навчальних закладів до автономії; об'єктно-галузеві: розвиток технологій суднобудування і керування кораблями; та індивідуально-особові: участь у розробці науково-дидактичного і підтримка матеріально-технічного забезпечення, відданість професії.

Здійснене дослідження надало підстави для окреслення перспектив подальшого розвитку морської освіти в Україні:

– визнання морської освіти окремим видом освіти, який здобувається в морських навчальних закладах різного профілю і рівня й функціонує відповідно до законодавчої та нормативно-правової бази;

– участь у фінансуванні морської освіти територіальних громад (південних територій зокрема), мореплавних кампаній та меценатів відповідно до державних цільових програм та програм індивідуального заохочення;

– залучення громадськості і професійних товариств до підготовки і реалізації реформування системи морської освіти;

– надання провідним морським академіям статусу навчально-методичних центрів на підґрунті забезпечення їм реальної автономії;

– оптимізація управління діяльністю об'єктів системи морської освіти, зокрема через реформування їхнього підпорядкування;

– відновлення розгалуженої мережі позанавчальних закладів морського профілю (центрів, клубів) та підтримка педагогічних ініціатив у проведенні позашкільних заходів відповідного спрямування (наприклад, історико-педагогічних експедицій з вивчення національних морських традицій);

– включення до системи національно-патріотичного виховання розділу «Україна – морська держава».

Дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми і засвідчує необхідність подальшої розробки окремих питань, а саме: установлення співвідношення необхідного й достатнього у визначенні змісту сучасної морської освіти, критеріїв оцінювання результату навчання і професійної підготовки фахівців для флоту тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашкіна Н. В. Розвиток професійної освіти в Німеччині (кінець ХІХ–ХХ ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 1999. 44 с.
2. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні у 1927–1928 рр. *Радянська освіта*. 1928. № 10. С. 15–21.
3. Авсеєнко В. Г. Малороссія в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. По неизданным источникам. Киев : Университетская типография, 1864. 152 с.
4. Агоскин Н. П. Русские водные пути и судовое дело в до-Петровской России. Историко-географическое исследование. Казань : Изд-во управления внутренних путей и шоссейных дорог, 1910. 464 с.
5. Адаменко О. В. Вибірковий метод в історико-педагогічному дослідженні. *Рідна школа*. 2009. № 5/6. С. 8–11.
6. Адаменко О. В. Методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки. *Рідна школа*. 2013. № 1/2. С. 8–14.
7. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950–2000 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2006. 613 с.
8. Адмирал О. Грейг. *Записки ученого комитета Морского министерства*. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1860. Ч. 27. С. 578–588.
9. Адмирал О. Грейг: из воспоминаний моряка. *Морской сборник*. Санкт-Петербург, 1861. № 12. С. 130–136.
10. Азовская губернская канцелярия. *РГАДА (Российский государственный архив древних актов)*. Ф. 402. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 32-34.
11. Азовская губернская канцелярия. *РГАДА*. Ф. 402. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 12-16.
12. Александров В. А., Краснобаев Б. И. Очерки русской культуры XVIII века. Москва : Изд-во МГУ, 1988. Т. 3. 317 с.

13. Алексин В. Г., Козырь Л. А., Короткий Т. Р. Международные и национальные стандарты безопасности мореплавания : пособие для высш. учеб. заведений. Одесса : Латстар, 2002. 257 с.
14. Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа : из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России. Москва, 1958. 152 с.
15. Андрущенко В. П. Проблеми і перспективи розвитку вищої освіти в Україні на зламі століть. *Директор школи*. 2000. № 43. С. 8–9.
16. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. Москва : Идея Пресс, 2003. 360 с.
17. Антонович Д. Спогади про українське Морське міністерство. *Військо України. Часопис збройних сил України*. Київ, 1993. 5-те число. С. 73–74.
18. Аренс Е. И. История русского флота в царствование императора Александра I. Санкт-Петербург, 1899. 91 с.
19. Аренс Е. И. История русского флота: Екатерининский период. Санкт-Петербург ; Николаев, 1897. 460 с.
20. Аркас З. А. Начало учреждения русского флота на Черном море и действия его в 1778–1798 гг. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1860. Т. 4. С. 264.
21. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. Москва : Прогресс, 1992. 608 с.
22. Асланбегов А. Адмирал Алексей Самуилович Грейг : биографический очерк. Санкт-Петербург : Типография Морского министерства, 1873. 149 с.
23. Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота. *Русский архив*. Москва : Университетская типография на Страстном бульваре, 1902. Ч. 1 : 1768–1816. С. 255–259.
24. Афанасьев-Чужбинський О. С. Нариси Дністра. Львів : Априорі, 2016. 524 с.
25. Бабишена М. І. Формування професійно значущих якостей майбутніх суднових офіцерів у процесі вивчення суспільно-гуманітарних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль. 2015. 20 с.

26. Багалий Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры : исторический этюд. Киев, 1889. 114 с.
27. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетьманства. Изд. 4-е. Киев ; Санкт-Петербург ; Харьков : Южно-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. 609 с.
28. Барадачев А. Г., Цыбулькин В. В., Рожен Л. Н. Кадетские корпуса XIX – нач. XX вв.: украинское измерение (система обучения и воспитания). Київ : Преса України, 2012. 272 с.
29. Барбашев Н. И. К истории мореходного образования в России. Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1959. 215 с.
30. Барбашев Н. И. Очерки по истории технического образования на водном и железнодорожном транспорте в России : в 2-х ч. Москва, 1946. 215 с.
31. Батечко Н. Г. Підготовка викладачів вищої школи в умовах магістратури: теоретико-методологічні засади : монографія / за ред. Я. В. Цехмістера ; Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ : Едельвейс, 2014. 708 с.
32. Белавенец П. И. Нужен ли нам флот и его значение в истории России. Санкт-Петербург : Тов-во Г. Голике и А. Вильборг, 1910. 282 с.
33. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія. Київ, 1996. С. 194–250.
34. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2009. 505 с.
35. Березовский Н. Ю., Доценко В. Д., Тюрин Б. П. Российский императорский флот, 1696–1917. Москва : Русский мир, 1996. 272 с.
36. Берладь. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 238–239.
37. Берх В. Н. Жизнеописание адмирала Семёна Ивановича Мордвинова. Санкт-Петербург : Типография Н. реча, 1831. 47 с.
38. Бескровний Л. Г. Армия и флот России в начале XX в. : очерки военно-экономического потенциала. Москва : Наука, 1986. 238 с.

39. Бескровний Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке : военно-экономический потенциал России. Москва : Воениздат, 1973. 616 с.
40. Бескровний Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке : очерки. Москва : Воениздат, 1958. 645 с.
41. Бесѣда с атаманомъ г. Николаева. *Трудовая газета*. 1918. 19 августа, № 2673. С. 2.
42. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексеєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл та ін. ; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Інформ. системи, 2010. 342 с.
43. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва : Наука, 1973. 270 с.
44. Блинов И. А. Губернаторы. Санкт-Петербург : Типолитография К. Л. Пентковского, 1905. 360 с.
45. Бобрышов С. В. Методология историко-педагогического исследования развития педагогического знания : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Северо-Кавказский социальный институт. Ставрополь, 2006. 477 с.
46. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 37–40.
47. Бойко В. Вице-адмирал Чухнин. Севастополь : Горизонт, 2004. 35 с.
48. Бойко О. Геополітичні проблеми України в контексті мирних переговорів Української держави із РФСР (Аналітична записка Д. Донцова «О границях Української держави під виглядом політичним»). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія*. Київ, 2014. Вип. 19. С. 78–88.
49. Бойко С. М. Иностранные специалисты в русской армии и флоте (XVIII век) : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва. 1999. 227 с.
50. Боплан Г. В. Описание Украины. Москва, 2004. 575 с.
51. Бордученко Ю. Л. Мореходное образование в России, 1867–1919 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ин-т рос. истории. Санкт-Петербург, 1998. 28 с.
52. Бордученко Ю. Л., Зуев А. В. Мореходные учебные заведения в годы первой мировой войны (1914–1918 гг.). *Исторические, философские,*

политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов, 2015. № 9, ч. 2. С. 28–31.

53. Борисов А. В. Учебные заведения Министерства морского флота СССР. Москва, 1957.

54. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2006. 15 с.

55. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность. *Философия и методология истории* / под ред. И. С. Кона. Москва : РИО БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. С. 115–142.

56. Брокмейер Й., Харе Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопросы философии.* 2000. № 3. С. 29– 42.

57. Бубнов А. Д. Краткий очерк эволюции русской морской проблемы в XVIII и XIX столетии. *Зарубежный морской сборник.* Пльзен, 1929. № 6.

58. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны, 1731–1740. *Сборник Русского исторического общества.* Юрьев, 1898–1900. Т. 104.

59. Буркинський Б. В., Котлубай О. М., Степанов В. М. Формування Морської доктрини України. *Вісник Національної академії наук України.* Київ, 2008. № 9. С. 6–11.

60. Бутівщенко С. Професійна освіта в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: тенденції, особливості, використання набутого досвіду. *Школа і підготовка учнівської молоді до життя та діяльності в умовах ринку* : наук.-метод. зб. Харків, 1996. 296 с.

61. Вальдемар Х. М. О морском коммерческом образовании в России. *Морской сборник.* СПб., 1863. № 3. С. 33–46.

62. Вальдемар Х. М. О предстоящем преобразовании нашей системы школ торгового мореплавания. *Морской сборник.* СПб., 1866. Т. 85, № 7.

63. Варварецька Г. А. Формування професійної спрямованості майбутніх фахівців морського та річкового транспорту у процесі математичної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія

та методика професійної освіти» / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2014. 21 с.

64. Василевський П. Чорноморський флот під українськими національними прапорами в 1917–1918 роках. *Дзвін*. 1990. № 11. С. 81–82.

65. Василенко С.Д., Чечітко Ю.Т. Історія України: контекст світової морської політики ХХ століття : навчальний посібник. Одеса: Сімекс-принт, 2014. 204 с.

66. Ваховський Л. Ц. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7–11.

67. Ваховський Л. Ц. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз. *Шлях освіти*. 2007. № 1. С. 42–45.

68. Великий енциклопедичний словник / за ред. О. О. Прохорова. Київ : Генеза, 1991. 495 с.

69. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 слів і словосполучень / авт. проекту та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

70. Верменич Я. В. Миколаїв. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 7. С. 640–648.

71. Верховский П. О мерах развития русского торгового флота. *Русское судоходство* : ежемесечный журнал Императорского общества судоходства. Санкт-Петербург, 1904. № 3 (263), март.

72. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. Санкт-Петербург, 1893. Т. 1. 462 с.

73. Веселаго Ф. Очерк русской морской истории. Санкт-Петербург : Типография Демакова, 1875 г. Ч. 1. 652 с.

74. Веселов А. Низшее профессионально-техническое образование в РСФСР : очерки по истории профтехобразования. Москва : Трудрезервиздат, 1955. 328 с.

75. Веселов А. Профессионально-техническое образование в СССР : очерки по истории среднего и низшего профтехобразования. Москва : Профтехиздат, 1961. 457 с.

76. Вессель Н. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России / сост. В. Струминский. Москва : Учпедгиз РСФСР, 1959. 318 с.
77. Виноградов В. Современное положение мореходного образования в Империи. Санкт-Петербург : Тип-ия М. А. Александрова, 1908. 73 с.
78. Виноградов В. В. Торгово-мореходное образование в России. Санкт-Петербург : Тип-ия В. Ф. Киришбаума, 1912. 166 с.
79. Висковатов А. В. Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства их вообще до исхода XVII столетия. Санкт-Петербург : Типография Морского ученого комитета, 1864. 170 с.
80. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / пер. с нем. А. В. Брауде ; под ред. Ю. Д. Филиппова. Санкт-Петербург : Издание Д. А. Казицына и Ю. Д. Филиппова, 1909. 362 с.
81. Вице-адмиралъ Андрей Георгіевичъ Покровскій. *Морской журналъ*. 1935. № 90 (6), іюнь, С. 5–6.
82. Відділ транспортної статистики. *ЦДАВО*. Ф. 318. Оп. 1. Спр.1. Арк. 213.
83. Вільчинська Н. Ю. Освітня політика Європейського Союзу: особливості формування та реалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 20 с.
84. Власть труда. *Извѣстія Николаевскаго Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ*. 1918 г. 3 марта, № 237. С.2.
85. Водотика С. Г., Сінкевич Є. Г. Історія Херсонщини : навчальний посібник. Херсон : Айлант, 2003. 202 с.
86. Военно-морское образование России / Еремин В. и др. Санкт-Петербург : Наука, 2000. 639 с.
87. Возрожденіе Николаева. Колыбель украинского флота. Бесѣда съ адмираломъ А. Г. Покровскимъ. *Южное слово* : Ежедневная политическая, экономическая и общественно-литературная газета. 1918. 20 октября, № 1. С. 1–2.
88. Возстановленіе заводовъ (Бесѣда съ г. Кульманомъ) / *Южное слово*. Воскресенье, 20 октября 1918 года. № 1. С. 2.

89. Волков С. В. Русский офицерский корпус. Москва : Воениздат, 1993. 367 с.
90. Волошинов С. А. Алгоритмічна підготовка майбутніх судноводіїв з системою візуальної підтримки в умовах інформаційно-комунікаційного педагогічного середовища : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2012. 245 с.
91. Всемирная история : в 24 т. Минск : Литература, 1996. Т. 12 : Начало колониальных империй. 592 с.
92. Всеподданнейший доклад по Морскому министерству за 1910 год. Санкт-Петербург : Типография Морского министерства, 1911. 302 с.
93. Всѣмь судамъ флота и учреждениямъ морского вѣдомства въ г. Николаевѣ. *Власть труда* : Извѣстія Николаевского Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ. 1918. 5 марта, № 238. С. 4.
94. Гай-Нижник П. Чорноморський флот і українське державотворення 1917–1918 років (до історії створення Військово-Морських Сил України. *Військовий музей* : науково-методичний збірник. Київ : ЦМЗСУ, 2006. Вип. 7. С. 37–46.
95. Галузевий стандарт вищої освіти підготовки молодшого спеціаліста (освітньо-кваліфікаційна характеристика) за напрямом 1003 «Судноводіння і енергетика суден», спеціальність 5.100301 «Судноводіння» (2001 р.). Херсон, 2005. 79 с.
96. Галузевий стандарт вищої освіти України : Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра у галузі знань 0701 «Транспорт і транспортна інфраструктура» напряму підготовки 6.070104 «Морський та річковий транспорт». Київ, 2012. 24 с.
97. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев : Русская типо-литография, 1890. 122 с.
98. Герганов Л. Д. Проблеми фахової підготовки плавскладу України за умов інтеграції з Європейським освітнім простором. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. Тернопіль, 2014. № 3. С. 154–159.
99. Герганов Л. Д. Профессиональная подготовка, переподготовка и повышение квалификации работников морского профиля на производстве:

стратегические цели и задания для морской отрасли. *Концепт*. 2014. № 8, (август). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-podgotovka-perepodgotovka-i-povyshenie-kvalifikatsii-rabotnikov-morskogo-profilya-na-proizvodstve-strategicheskie> (дата звернення: 7.02.2018).

100. Герганов Л. Д. Тренажерно-практична підготовка студентів та фахівців плавскладу в морських навчальних закладах України як інструмент безпеки судноплавства. *Водний транспорт*. 2013. Вип. 1. С. 114–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vodt_2013_1_22 (дата звернення: 16.03.2018).

101. Герганов Л. Д. Формування професійної компетентності рядового плавскладу морських суден: проблеми та перспективи. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"*. Серія: Педагогіка. Миколаїв, 2014. Т. 246, вип. 234. С. 31–36.

102. Герлянд Т. М. Загальноосвітня підготовка у професійно-технічних навчальних закладах: історичний аспект дослідження. Електронний ресурс. URL: <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/pedagogy-psychology-and-sociology-213/theory-and-methods-of-studying-education-and-training-213/18026-213-416> (дата звернення: 2.02.2018).

103. Гершунский Б. Философия образования : учебное пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. Москва : Московский психолого-социальный институт, 1998. 432 с.

104. Глосарій основних термінів професійної освіти / упоряд. Т. М. Десятов ; за заг. ред. Н. Г. Ничкало. Київ : АртЕк, 2009. 192 с.

105. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.

106. Головачев В. И. История Севастополя как русского порта. Санкт-Петербург: Тип-ия Департамента уделов, 1872. 260 с.

107. Головне управління професійної освіти 1919 р. *ЦДАВО*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36-37.

108. Головченко А.П. Організація професійних навчальних закладів. Т.1.: шкільний підручник / А.П. Головченко. – Х.: Держвидав України, 1925. – 156 с.

109. Гольденберг Л., Постников А. Петровские геодезисты. Москва : Недра, 1990. 160 с.

110. Гольдмерштейн Л. М. Морское право России, Германии, Франции, Англии и Швеции. Санкт-Петербург : Изд-во Я. А. Канторович, 1903.
111. Гончар М. В. Нижча професійна освіта на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : методичні рекомендації. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2015. 86 с.
112. Гончаренко С. Фундаменталізація професійної освіти. *Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia*. 2006. № 7. С. 165–175.
113. Гончаренко С. У. Методологічні характеристики педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія*. 1993. № 1. С. 11–23.
114. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
115. Гончарук Т. Г. О. Ф. Ланжерон та Одеса: до питання про вплив на історію міста визначного градоначальника та генерал-губернатора. *Південний захід. Одесика*. Одеса, 2013. Вип. 15.
116. Горбань А. В. Становлення та розвиток системи освіти в Україні у 1920–1930-х роках. *Гілея*. 2012. Вип. 5 (№ 3). 247 с.
117. Государственная Адмиралтейств-коллегия. *РГАВМФ (Российский государственный архив Военно-Морского Флота)*. Ф. 212. Оп. 1. Спр. 4. Арк 4-8.
118. Гранков Л. М. Русское судоходство. История и современность : в 3 т. Москва : Морской флот, 2004. Т. 1 : Коммерческий флот России. Страницы истории. 471 с.
119. Гранков Л. М. Русское судоходство. История и современность : в 3 т. Москва : Марин-Пресс, 2010. Т. 2 : Морской флот России во внешней торговле и международном судоходстве. 240 с.
120. Гранков Л. М., Вересоцкий Э. С. Русское судоходство. История и современность : в 3 т. Москва : Марин-Пресс, 2013. Т. 3 : Создатели отечественного торгового судоходства и кораблестроения (XVIII–XX вв.) : исторические очерки. 416 с.
121. Грахов Я. О походной типографіи князя Потемкина-Таврическаго. *Записки Одесскаго Общества истории и древностей*. Одесса, 1858. Т. 4. С. 470.

122. Греченко В. А. Етапи державотворення незалежної України (1991–2011). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2 (53), Спеціальний випуск: Незалежній Україні 20 років. URL: http://visnyk.univd.edu.ua/?action=publications&pub_name=visnik&pub_id=276589&mid=8&year=2011&pub_article=283188 (дата звернення: 26.11.2018).
123. Гречко П. К. Концептуальные модели истории : пособие для студентов. Москва : Логос, 1995. 144 с.
124. Гринько Г. Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Харьков : Наркомпрос, 1920. 87 с.
125. Гриценко І. Становлення українського військового флоту. Як це було... *Чорноморська безпека*. 2010. № 4 (18). URL: http://unknownwar.info/media/d0a5c84d/the_Ukrainian_Navy_Formation%20I.pdf (дата звернення: 7.04.2018).
126. Гриценко І. Український Державний Флот в 1917–1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. Київ : Видавець Олег Філюк, 2015. 232 с.
127. Гришин Ю. А. История мореплавания. Москва : Транспорт, 1972. 159 с.
128. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2001. 496 с.
129. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. Київ : Наукова думка, 1968. 190 с.
130. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Москва, 1991. 574 с.
131. Данилова О. І. Розвиток професійно-технічної освіти на Півдні України (1958–1998 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон, 2015. 274 с.
132. Декрети РНК УРСР 1918-1925. *ДАКО*. Ф. Р-142. Оп. 1. Спр. 3. Акр. 7-8, Спр. 21. Арк. 21-24.
133. Дела Адмиралтейской канцелярии при Адмирал-тейств-коллегии. *РГАВМФ*. Ф. 176. Оп. 1. Спр. 54.
134. Делор Ж. Образование: необходимая утопия. *Педагогика*. 1998. № 5. С. 3–16.

135. Демков М. И. Русская педагогика в главнейших ее представителях. Опыт педагогической хрестоматии. М., 1898. XI, 480с.
136. Державна Національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). Київ : Рад. шк., 1994. 61 с.
137. Державна цільова програма розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 роки : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 495. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2011-%D0%BF> (дата звернення: 11.02.2019).
138. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика : монографія / С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. Хмельницький : 2002. 334 с.
139. Джурицкий А. Н. История педагогики : учебное пособие для студ. педвузов. Москва : ВЛАДОС, 2000. 432 с.
140. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.). Киев : Наукова думка, 1987. 129 с.
141. Для памяти. Срочные дела морского ведомства. *ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України)*. Ф. 2333. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 74–75.
142. Днепров Э. Д. Российское образование в XIX – начале XX века : в 2-х т. Москва : Мариос 2011. Т. 1 : Политическая история российского образования. 648 с.
143. Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. Київ : Вища школа, 1986. 239 с.
144. Документ № 70. Мирний договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою. 27 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада* : документи і матеріали : у 2-х т. / НАН України, Інститут історії України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. С. 137–142.
145. Документ № 71. Текст додаткового договору між УНР і країнами Четверного Союзу. 27 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада* : документи і матеріали : у 2-х т. / НАН України, Інститут історії України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. С. 143–150.

146. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. Москва : Изд. Академии наук СССР, 1959. 280 с.

147. Дулин В. Н. Развитие профессионального опыта морских специалистов в учебно-тренажерных центрах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Балтийская гос. академия рыбопромыслового флота. Калининград, 2006. 110 с.

148. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

149. Журавський В. С., Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи впровадження в європейський простір вищої освіти. Київ : Політехніка, 2003. 200 с.

150. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России : очерки. Москва : Педагогика, 1978. 160 с.

151. Журнал Финансової Комісії при Департаменті Державної Скарбниці, засідання 2, 5, 6 і 7 листопада 1918 року. *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 11–17зв.

152. Загвязинский В. И. Теория обучения: Современная интерпретация : учеб. пособ. для студ. вузов. Москва : Академия, 2001. 192 с.

153. Закон «Про вставку Гардемаринської школи, затвердженні її штата і про відпуск Морському Міністерству грошових коштів на збудування й ставлення зазначеної школи»; «Штат Гардемаринської школи»; «Изложенія дѣла и соображенія», 30 ноября 1918 г. *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 1-а. Арк. 11–17 зв.

154. Закон про заснування Гардемаринської школи, про її штати та асигнування 46380 карбованців на витрати цієї школи. *Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки*. 1919. 18 лютого, вип. 8, ч. 107.

155. Закон про поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки. *Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки*. 1919. 18 лютого, вип. 8, ч. 101.

156. Закон про ухвалу та переведення в життя тимчасового закону про Військовий Флот Української Народної Республіки; Тимчасовий закон про

військовий флот Української Народної Республіки. *Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки*. 1919. 8 лютого, вип. 5, ч. 79.

157. Закревский Н. Воспоминания об адмирале А. С. Грейге. *Морской сборник*. 1864. № 2. С. 189–203.

158. Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне : биографический энциклопедический словарь. Москва : Астрель, 2003. 896 с.

159. Записки Одесского Общества истории и древностей. Одеса, 1848. Т. 2, відділення 1. С. 384.

160. Записки ученого комитета Главного Морского Штаба Его Императорского Величества. Санкт-Петербург, 1831. Ч. 7. С. 312–316.

161. Записки, издаваемые Государственным адмиралтейским департаментом. 1827. Ч. 8. 173 с.

162. Записки командующего Черноморской школы флотских кадет о введении новых правил. *РДА ВМФ*. Ф. 74. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 28-33.

163. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952) : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛІГД, 2004. 456 с.

164. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. Симферополь : Антиква, 2008. 728 с.

165. Захарченко В. М. Проблеми професійної підготовки фахівців морського флоту. *Сучасне судноплавство і морська освіта* : матеріали міжнародної науково-технічної конференції. Одеса, 2004. С. 22–24.

166. Збірник нормативних документів Міністерства освіти і науки України. URL : www.kdtu.kr.ua (дата звернення 26.04.2018).

167. Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории. *Одиссей: Человек в истории*. Москва : Наука, 1996. URL: http://yakov.works/libr_min/15_o/di/ssey_1996b.htm#2 (дата звернення: 17.02.2019).

168. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. Олександрія, 1927. 410 с.

169. Звіт про діяльність Миколаївського політехнічного училища з нижчою ремісничою школою 1906-1907 рр. *ДАМО*. Ф. 135. Оп. 2 Спр.19. Арк. 23-26.

170. Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України. Київ : НТУУ «КПІ», 2006. 544 с.
171. Зелінська О.Ю. Педагогічна лексика української мови XVI-XVIII ст.: Дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2002. - 208 с.
172. Золотарев В. А., Козлов И. А. Флотоводцы России. Москва : Терра. 1998. 464 с.
173. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1963. 192 с.
174. Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. Калининград : Книжное изд-во, 1990. 383 с.
175. Зуев А. В. Капитаны морских торговых судов Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.): подготовка, статус, повседневность : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Российский гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. Санкт-Петербург, 2010. 25 с.
176. Зуев А. В. Классификация прав и обязанностей капитана морского судна по законам Российской империи. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. СПб., 2006. Т. 4, № 22. С. 47–50.
177. Зуев А. В. Некоторые особенности найма судовых экипажей морских торговых судов Российской империи (вторая половина XIX – начало XX веков). *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. СПб., 2013. № 156. С. 7–13.
178. Зуев А. В. Подготовка моряков торгового флота в Санкт-Петербурге в дореформенный период. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение : вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2013. № 4, ч. 2.
179. Зуев А. В. Проблемы подготовки кадров морского торгового флота во второй половине XIX века. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. СПб., 2012. № 149. С. 7–15.

180. Зябловський Є. Статистическое описание Российской империи в теперишнем её состоянии с общим обозрением Европы в статистическом виде. Санкт-Петербург, 1815. 395 с.

181. Иванов В. Л. Мореходное образование в России и Мореходные классы Санкт-Петербургского речного яхт-клуба. Санкт-Петербург, 1897. № 184. С. 9.

182. Інструкція українськимъ комендантамъ портовъ и опредѣленіе ихъ взаимоотношеній съ української сухопутной и австро-германської властью въ портахъ. *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 7–8 зв.

183. Историко-статистический очерк общего и специального образования в России / под ред. А. Г. Небольсина. Санкт-Петербург : Типография В. Киршбаума, 1883. 258 с.

184. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития Русского торгового мореходства. Санкт-Петербург : Типография В. Киршбаума, 1895. С. 14.

185. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. / под. ред. А. Т. Мельникова. Киев : Институт Истории Академии Наук УССР, 1983. Т. 26 : Херсонская область. 668 с.

186. История Одессы / Станко В. Н., Першина З. В., Гриневецкий С.Р. и др. Одесса : Печать, 2002. 558 с.

187. История отечественного судостроения IX–XIX вв. : в 5 т. / В. Д. Доценко, И. В. Богатырев, Г. А. Вахарловский и др. Санкт-Петербург : Судостроение, 1994. Т. 1 : Парусное и деревянное судостроение. 472 с.

188. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX века : учебное пособие для пед. уч. Заведений / под ред. А. И. Пискунова Москва : Сфера, 2009. 512 с.

189. История русской армии и флота. Москва : Образование, 1913. Т. 13. 141 с.

190. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. Житомир : Житомирський державний педагогічний університет, 1999. 336 с.

191. Історія стародавнього мореплавства : навчальний посібник / А. О. Молчанов, В. Ф. Ходаковський, Л. Б. Кулікова та ін. Херсон : ХДМА, 2014. 292 с.

192. Історія України в особах, IX–XVIII ст. / під ред. В. Заминського та ін. Київ : Україна, 1993. 396 с.
193. Історія українського війська / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. ; упорядник Б. З. Якимович. Львів : Світ, 1992. 702 с.
194. Історія української педагогіки / Любар О. О. та ін. ; за ред. М. Г. Стельмаховича. Київ : ІЗМН, 2000. 360 с.
195. Іщенко А. Ю. Глобальні тенденції і проблеми розвитку освіти: наслідки для України : аналітична записка. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/1537/> (дата звернення 14.03.2019).
196. Кабинет Петра I и его продолжение. *РГАДА (Российский государственный архив древних актов)*. Ф. 9. Отд. 1. Тетради записные № 14 (1721 г.).
197. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века, 1719–1858 гг. Москва : Наука, 1976. 307 с.
198. Каплун А. В. Розвиток професійних шкіл на Тернопільщині у 1900–1939 роках. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2002. № 5. С. 288–295.
199. Києво-Могилянська академія в іменах (XVII–XVIII) : енциклопед. видання / упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького. Київ : Академія, 2001. 733 с.
200. Кладо И. Л. Введение в курс истории военно-морского искусства. Санкт-Петербург, 1910. 603 с.
201. Клепко С. Ф. Наукова робота і управління знаннями : навчальний посібник. Полтава : ПОІППО, 2005. 201 с.
202. Клімова Г. П. Освіта і цивілізація : монографія. Харків : Право, 1996. 127 с.
203. Князьков С. А., Сербов Н. И. Очерк по истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II. Москва : Польза, 1910. 210 с.
204. Ковалевский Н. Ф. История государства Российского. Жизнеописания знаменитых военных деятелей XVIII – начала XX века. Москва : книжная палата, 1997. 416 с.

205. Ковальчук Р.Л. Законодавче регулювання якості вищої освіти в Україні: стан та перспективи розвитку / Р.Л.Ковальчук // *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича*: зб. наук. пр. Чернівці: Рута, ЧНУ, 2010. Вип. 550. С. 10-14.
206. Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВЦИК 2 ноября 1922 г. на основании постановления 3-й сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. Харьков : Наркомпрос, 1922. 75 с.
207. Кокизов Д. Надежды Николаева. *Южное слово*. 1918. 18 ноября, № 25. С. 2.
208. Колыбель флота. К 250-летию основания Школы математических и навигацких наук (1701–1951). Париж : Издание Всезарубежного объединения морских организаций, 1951. 328 с.
209. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : бібліотека з освітньої політики / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина та ін. ; за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. 112 с.
210. Концепція Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 роки. URL : <http://osvita.ua/legislation/proftech/8836> (дата звернення: 6.07.2018).
211. Концепція розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні. *Професійно-технічна освіта*. 2004. № 3. С. 5–7.
212. Копии документов к сборникам «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», «Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. (октябрь 1917 г. февраль 1919 г.)». Т. 1. *Науково-довідкова бібліотека Державного архіву Миколаївської області*. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 189.
213. Коржуев А. В., Попков В. А. Традиции и инновации в высшем профессиональном образовании. Москва : ИНТРА, 2003. 411 с.
214. Корнешук В. В. Професійна надійність діяльності сучасного спеціаліста : навчальний посібник Одеса : Видавець СВД М. П. Черкасов, 2008. 132 с.
215. Короткова Л. І., Лук'яненко Т. Г., Лук'янова Л. Б. Інститут професійно-технічної освіти. Професійні стандарти: теорія і практика розроблення. Київ : Нац. акад. пед. наук України, 2011. 310 с.

216. Корякин С. Советский морской транспортный флот в мировом судоходстве. Москва, 1967. 440 с.
217. Костенко В. П. Эволюция мирового коммерческого флота. Ленинград : Судопроект, 1930. 128 с.
218. Котляр М., Кульчицкий С. Шляхами віків : довідник з історії України. Київ : Україна, 1993. 384 с.
219. Кравець В. Історія української школи і педагогіки : курс лекцій. Тернопіль, 1994. 357 с.
220. Кравцевич В. Украинский державный флот. Киев : Край, 1992. 171 с.
221. Краевский В. В. Методология педагогического исследования. Самара : Изд-во СамГПИ, 1994. 165 с.
222. Красняков Є. Міжнародні нормативно-правові акти про освіту та їхній вплив на формування державної політики в галузі освіти України. *Віче*. 2012. № 14. URL : <http://www.viche.info/journal/3215> (дата звернення: 26.02.2019).
223. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати. Київ : Грамота, 2005. 448 с.
224. Кривошеков В. Украинские моряки и качество их подготовки: с чего начать? *Вечерняя Одесса*. 2005. № 78/79. URL: <http://vo.od.ua/rubrics/raznoe/1787.php> (дата звернення: 14.07.2018).
225. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII ст. : літографований курс. Львів, 1923.
226. Кротков А. Повседневная запись замечательных событий в русском флоте. Санкт-Петербург, 1894. 529 с.
227. Крылов А. Н. Мои воспоминания. Москва : Рипол Классик, 1979. 478 с.
228. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг. Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2008. 480 с.
229. Крючков Ю. С. Бострем Иван Федорович. *Николаевцы, 1789–1999* : энциклопедический словарь. Николаев : Возможности Киммерии, 1999. С. 70–71.
230. Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней. Николаев : Возможности Киммерии, 1996. 286 с.

231. Крючков Ю. С. Языков Николай Львович. *Николаевцы, 1789–1999* : энциклопедический словарь. Николаев : Возможности Киммерии, 1999. С. 369.
232. Кузин В., Никольский В. Военно-морской флот 1945-1991. Историческое морское общество. 1996. 614 с.
233. Кузнецов Н. Н., Розов М. А. Научный текст как источник в историко-научном исследовании. *Методологические проблемы историко-научных исследований*. Москва : Наука, 1982. С. 310–319.
234. Кузьменко В. В., Рябуха И. М. Подготовка специалистов морской отрасли как составляющая системы профессионального образования в Украине (аналитико-историографическое обозрение). *Доклады Казахской академии образования*. № 4. Астана, 2017. С. 14-20.
235. Кузьменко В. В., Рябуха И. М. Роль тренажерного оборудования при интегральном оценивании компетенций курсантов морского ВУЗа в XXI столетии. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: материалы международной научно-практической конференции (Астана, 13 декабря 2017 г.) / под ред. А. К. Кусаинова. Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2017. С. 45-47.
236. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Внесок гідрографічних служб і видатних гідрографів у розвиток теорії та практики морської освіти (початок ХІХ – початок ХХ століття). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія «Педагогічні науки»*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2108. Вип. 3. С. 84-92.
237. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Особливості використання навчально-тренажерного комплексу при підготовці майбутніх моряків у ХХІ столітті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Зб. наук. пр. Випуск 50. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. С. 306-310.
238. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Складові оцінювання компетентностей моряків: зміна парадигми на межі ХХ-ХХІ століть. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 4(63), грудень 2018. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 206-210.

239. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект. *Історичний журнал*. 2004 № 5. 378 с.
240. Кузьмин Н. Низшее и среднее образование в дореволюционной России. Челябинск : Южно-Уральское кн. изд-во, 1971. 160 с.
241. Кулакова М. В. Формування готовності до професійної діяльності в майбутніх фахівців у вищих морських навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2006. 225 с.
242. Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли. Санкт-Петербург : Атеней, 1923. 326 с.
243. Кулябко Е. С. М. В. Ломоносов и учебная деятельность Петербургской Академии наук. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 216 с.
244. Кун Т. Структура научных революций. Москва : АСТ, 2003. 605 с.
245. Курило В. С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ столітті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Луганськ, 2000. 507 с.
246. Къ открытію заводовъ (Бесѣда съ г. Кульманомъ и г. Юренивымъ). *Путь Соціал-Демократа. Рабочая газета*. 1918. 8 септєбря, № 77. С. 2.
247. Кыверялг А. А. Условия эффективности и достоверности научного исследования. *Советская педагогика*. 1988. № 5. С. 35.
248. Лагутина Е. И. Журнал «Морской сборник» как источник по истории русского Военно-морского флота, 1848–1905 : дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1982. 193 с.
249. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Государственная публичная историческая библиотека России / пер. с французского А. Серебряковой ; под ред. и со вступительной статьей Ю. И. Семенова. 2-е изд. Москва, 2004. 305 с.
250. Ланцева В. Ю. Правовое регулирование торгового мореплавания в Российской империи XIX – начала XX вв. : дис. ... канд. юр. наук / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Москва, 2017. 188 с.

251. Лебедев А. А. У истоков Черноморского флота России. Азовская флотилия в борьбе за Крым и в создании Черноморского флота (1768–1783 гг.). Санкт-Петербург : Гангут. 2011. 882 с.
252. Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. Москва, 1886.
253. Леднев В. Научное образование: развитие способностей к научному творчеству. Изд. 2-е, исправленное. Москва : МГАУ, 2002. 120 с.
254. Лист Міністра закордонних справ Д. І. Дорошенка до М. Л. Максиміва від 15 липня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 63–63зв.
255. Лист Б. О. Юренєва від 15 червня 1918 р. Лист М. К. Кульмана від 29 червня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 35–38.
256. Листування з РНК УРСР і Наркомосом УРСР. *ЦДАВО*. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.
257. Лікарчук І. Проблеми підготовки робітничих кадрів в Україні (1920–1929 рр). Київ : Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1996. 147 с.
258. Лікарчук І. Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888–1998 роки) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 1999. 475 с.
259. Літопис Руський / переклав з давньоруського Л. Махновець. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
260. Ловягин А. М. Григорий Александрович Потемкин. *Русский Биографический Словарь*. Санкт-Петербург, 1905. Т. 14.
261. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. Т. 6. 697 с.
262. Лопатин В. С. Светлейший князь Потемкин. Санкт-Петербург : ОЛМА медиа-груп, 2004. 550 с.
263. Лубенець А. В. Боротьба навколо Чорноморського флоту навесні 1918 р. *Збірник наукових праць ВГІ НАОУ*. Київ, 2001. № 5 (24). С. 18–27.
264. Лубенець А. В. Творення українського військового флоту в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд.

іст. наук : 20.02.22 / Військовий гуманітарний ін-т Національної академії оборони України. Київ, 2002. 20 с.

265. Лубянка. Советская элита на сталинской голгофе. 1937–1938. Москва : МФД, 2011. 528 с.

266. Лупач В. С. Русский флот колыбель величайших открытий и изобретений. Тушино : Изд-во ДОСААФ, 1952. 191 с.

267. Лурье В. М. Адмиралы и генералы Военно-Морского флота СССР 1946–1960. Москва : Кучково поле, 2007. 670 с.

268. Луценко Е. М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX столетия : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Київ, 1991. 196с.

269. Ляшенко О. І. Педагогічні умови підготовки майбутніх суднових механіків у процесі вивчення професійно-орієнтованих дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2016. 23 с.

270. Ляшкевич А. Теорія і практика морської освіти Півдня України (30-ті роки XIX – початок XXI століття) : дис... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Теорія та методика професійної освіти» / Комунальний вищий навч. заклад "Академія неперервної освіти" Херсонської обл. ради ; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Херсон ; Тернопіль, 2019. 616 с.

271. Ляшкевич А. І. Компетентнісний підхід в системі вищої морської освіти (кінець XX початок XXI століття). *Педагогічний альманах* : збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Вип. 32. С. 279–284.

272. Ляшкевич А. І. Організація морської освіти на півдні України в XIX початку XXI століттях : монографія. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 478 с.

273. Ляшкевич А. І. Становлення і розвиток морської освіти на Херсонщині : навчальний посібник. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 180 с.

274. Мавродин В. В. Начало мореходства на Руси. Ленинград : Изд-во Ленинградского гос. университета, 1949. С. 10.

275. Мавродин В. В. Русское мореходство по южным морям (Черном, Азовском и Каспийском с древнейших времен и до XVI века включительно). Симферополь : Крымиздат, 1955. 180 с.

276. Макареев М., Рыженок Г. Черноморский флот в биографиях командующих, 1783–2004. Севастополь : Мир, 2004. Т. 1. С. 97–99.
277. Максин И. Очерки развития промышленного образования в России за 1888–1908 гг. Санкт-Петербург, 1909. 221 с.
278. Мамчак М. Німецька політика стосовно Криму і флоту. Формування Державного флоту Української Держави у Севастополі в умовах інтернування Чорноморського флоту німецькими військами (травень–грудень 1918 року). *Чорноморський флот. Курсом до України*. Севастополь : Просвіта, 2013. С. 148–202.
279. Мамчак М. Чорноморський флот. Курсом до України. Севастополь : Просвіта, 2013. 608 с.
280. Манн К. Обзор деятельности Морского управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича, 1855–1880 / сост. на основании офиц. сведений под руководством члена адмиралтейств-совета тайного советника К. А. Манна. Санкт-Петербург : Печатано в типографии Морского министерства, 1880. Ч. 1. [2], XXIII, 592 с.
281. Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Санкт-Петербург : Типография Министерства путей сообщения, 1898. Т. 15. 836 с.
282. Мартынов И. И. Биография графа П. В. Завадовского. Санкт-Петербург, 1831. 54 с.
283. Материалы для истории русского флота : в 17 ч. Санкт-Петербург : Тип-ия Морского министерства, 1890. Ч. 13 : Документы, относящиеся к царствованию Императрицы Екатерины II 1762–1796 гг. 739 с.
284. Материалы для истории русского флота. Санкт-Петербург : Тип-ия Морского министерства, 1893. Ч. 14. 633 с.
285. Материалы для истории Русского флота. Санкт-Петербург : Тип-ия Морского министерства, 1895. Ч. 15. 596 с.
286. Международная конвенция о подготовке и дипломировании моряков и несении вахты 1978 года (ПДНВ-78) с поправками (консолидированный текст) = International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers, 1978 (STCW 1978), as amended (consolidated text). Санкт-Петербург : ЦНИИМФ, 2010. 806 с.

287. Международный кодекс по управлению безопасностью МКУБ (рез. А.741 (18) с поправками) и Руководство по внедрению МКУБ Администрациями (рез. А.1088(26)). Санкт-Петербург : ЦНИИМФ, 2010. 94 с.
288. Мельник И. К. История древнейшего кораблестроения и мореплавания : опыт реконструкции. Кишинев ; Одесса : Фенікс, 2003. 230 с.
289. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. Київ : Вид-во Київського університету, 1972. 239 с.
290. Мета, завдання і принципи професійної освіти. URL : http://pidruchniki.com/1281041955047/pedagogika/meta_zavdannya_printsipi_profesiynoi_osviti (дата звернення: 24.09.2018).
291. Методологічні засади педагогічного дослідження : монографія / авт. кол.: Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило та ін. ; за заг. ред. В. С. Курила, Є. М. Хрикова. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 248 с.
292. Миропольский С. Школа и государство / С. Миропольский. – Санкт-Петербург: Тип. А. М. Котомина, 1876. – 227 с.; Миропольский С. Школа и общество / С. Миропольский. – Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – 106 с.
293. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 4.05.2018).
294. Мітковська Т. С. Розвиток гідрографії в Північному Причорномор'ї у ХІХ на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії) : 07.00.01 / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2018. 225 с.
295. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку : монографія / ред.: В. П. Андрущенко, В. І. Луговий, М. Ф. Степко. Київ : Ін-т вищ. освіти АПН України, 2009. 504 с.
296. Морской энциклопедический словарь : в 3 т. Санкт-Петербург : Судостроение, 1994. Т. 3 : Р–Я. 487 с.
297. Морской энциклопедический справочник : в 2 т. / под ред. Н. Н. Исанина. Ленинград : Судостроение, 1987. Т. 1. 512 с.
298. Морской энциклопедический справочник : в 2 т. / под ред. Н. Н. Исанина. Ленинград : Судостроение, 1987. Т. 2. 520 с.

299. Морська доктрина в Україні до 2035 року : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України [від 18 грудня 2018 р. № 1108](#)). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-%D0%BF> (дата звернення: 11.09.2018).

300. Морська справа // *Энциклопедический словарь* / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского ; изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб. : Семеновская Типо-Литография И. А. Ефрона, 1890–1907. Т. 20, С. 900-902.

301. Мурзакевич Н. Начало книгопечатания в Новороссийском крае. *Записки Одесского Общества истории и древностей*. 1848. Т. 2. С. 217.

302. Мязговский Е. А. История Черноморского флота 1696–1912. Санкт-Петербург : Тип-ия товарищества А. С. Суворина, 1912. 113 с.

303. Навчальний план підготовки молодших спеціалістів для спеціальності 5.100301 «Судноводіння», напрям 1003 «Судноводіння і енергетика суден» / Херсонський морський коледж. Херсон, 2001. 8 с.

304. Навчальний план підготовки молодших спеціалістів для спеціальності 5.100302 «Експлуатація суднових енергетичних установок», напрям 1003 «Судноводіння і енергетика суден» / Херсонський морський коледж. Херсон, 2001. 8 с.

305. Нагрибельний Я. Основні чинники розвитку морської освіти в причорноморському регіоні Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття / Я. А. Нагрибельний // *Молодий вчений*. 2017. № 2. С. 47-50.

306. Назаров М. С. Речной транспорт за 50 лет Советской власти. Москва : Транспорт. 1967. 336 с.

307. Найкращий клас у світі: як створити освітню систему 21-го століття / За ред. Андреас Шлейхер. / Переклад з англ. Ганна Лелів. Львів: Літопис, 2018. 296 с.

308. Наказ по народному морському відомству, 15 березня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 3в. Арк. 3.

309. Накази по Морському Відомству Української Держави. № 102. 10-го червня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 3б. Арк. 37зв.–38.

310. Накази по Морському Відомству Української Держави. Ч. 95. 7-го червня 1918 року. *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 32.
311. Нас єднає історія: від портової ремісничої школи до університету / авт. кол.: Клименко Л. П., Мещанінов О. П., Тригуб О. П. та ін. Миколаїв : Вид-во МДГУ, 2002. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/index.php?m=32> (дата звернення: 3.02.2019).
312. Настольная книга по народному образованию / под ред. Г. А. Фальборка, В. Чарнолуцкого. Санкт-Петербург, 1899–1904. Т. 1–3.
313. Научные работы : методика подготовки и оформления / авт-сост. И. Н. Кузнецов. 2-е изд., Минск : Амалфея, 2000. 544 с.
314. Національна доктрина розвитку освіти : Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> (дата звернення: 19.02.2018).
315. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Знання, 2016. 448 с.
316. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. URL : <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf> (дата звернення: 19.02.2018).
317. Національний освітній глосарій: вища освіта / авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш та ін. ; за ред. Д. В. Табачника, В. Г. Кременя. Київ : Плеяди, 2011. 100 с.
318. Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова: гортаючи сторінки історії. Миколаїв, 2016. 63 с.
319. Нечаев Ю. И. Основы научных исследований. Киев ; Одесса : Вища школа, 1983. 160 с.
320. Нецадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : монографія. Київ : Видавн.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2003. 852 с.
321. Никитин В. В. Богдан Александрович фон Глазенап. Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2010. 56 с.
322. Ничкало Н. Перспективи модернізації професійної освіти України. *Професійнотехнічна освіта*. 2016. № 3. С. 2–4.
323. Ничкало Н. Г. Трансформація професійно-технічної освіти України. Київ : Педагогічна думка, 2008. 322 с.

324. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 83.

325. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконт, 2005. Т. 2. 926 с.

326. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология. Москва : Синтег, 2007. 668 с.

327. Новый полный словарь иностранных слов, вошедших в русский язык. С указанием происхождения их, ударений, отраслей знания и с расширенной энциклопедической частью / составил по русским и иностранным источникам Е. Ефремов ; под ред. И. А. Бодуэн-де-Куртенэ. Изд. 2-е. Москва : Т-во скоропечатни А. А. Левенсон 1912. 605 с.

328. Нормативний список навчальних посібників із спеціальних предметів для морехідних учбових закладів. *ДАМО*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 58-61.

329. О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения, при современном экономическом положении России : исслед. д. чл. Н. А. Шаврова. Кн. 1-2. Москва : Об-во для содействия Рус. торг. мореходству, 1895–1896.

330. О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение : рекомендация МОТ № 195. URL : http://wfrada.gov.ua/pls/zweb2/webros_12pf3511=53221 (дата звернення: 24.01.2019).

331. Обіжник Держвидав УРСР про видавництво підручників для портових і професійних шкіл. *ЦДА ВО України*. Ф. 496. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 46.

332. Общий морской список. Санкт-Петербург : Тип. Морского м-ва, 1897. Ч. 9. 670 с.

333. Овчинников В. Д. Адмирал Ф. Ф. Ушаков: влияние деятельности на строительство отечественного флота и развитие военно-морского искусства (вторая половина XVIII – начало XIX в.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Военная академия Генерального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации. Москва, 2014. 346 с.

334. Огієнко І. І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
335. Огнев'юк В. О. Освітологія як відображення міждисциплінарного підходу у наукових дослідженнях феномену сучасної освіти. *Розвиток сучасної освіти: освітологічні наголоси* : за матеріалами першої Всеукр. наук.-практ. конференції «Освітологія науковий напрям інтегрованого пізнання освіти» / авт. кол.: В. Г. Кремень, О. В. Сухомлинська, І. Д. Бехта ін. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. С. 53–62.
336. Огородников С. Ф. Исторический обзор развития и деятельности Морского министерства за сто лет его существования (1802–1902 гг.) / сост. по поручению М-ва отстав. подполк. Корп. флот. штурманов С. Ф. Огородниковым. Санкт-Петербург : Тип-ия Морского Министерства, 1902. 263 с.
337. Онопрієнко В. І. Історія української науки ХІХ–ХХ ст. : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 304 с.
338. Орбели Р. А. Исследования и изыскания (материалы к истории подводного труда с древнейших времен до наших дней). Москва ; - Ленинград : Редиздат, 1947. 284 с.
339. Орлова З. С. Колекція фотокопій документів з історії Херсонщини: огляд фонду № 324 ДАХО. Херсон, 2007. 72 с.
340. Освіта Миколаєва: стан і перспективи розвитку : економічна доповідь. Миколаїв, 2011. 68 с.
341. Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Вища школа, 2001. 160 с.
342. Освіта України: інформаційно-аналітичний огляд / під заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Нічлава, 2001. 224 с.
343. Островский Б. Степан Осипович Макаров, 1848–1904 гг. Ленинград : Молодая гвардия, 1951. 429 с.
344. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1896 г. Киев, 1897. 129 с.
345. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 г. Киев, 1913. С. 135–176.

346. Отъ комиссара по морскимъ дѣламъ гор. Николаева. *Власть труда* : Извѣстія Николаевского Совѣта Рабочихъ и Военныхъ Депутатовъ. 1918. 6 марта, № 239. С. 4.
347. Очерк развития промышленного образования в России за 1888–1898 годы. Санкт-Петербург, 1900. 148 с.
348. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / под ред. С. Я. Батышева. Москва : Педагогика, 1981. 352 с.
349. Павлов-Сильванский И. Зотов Конон Никитич. *Энциклопедический словарь* / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского ; изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб. : Семеновская Типо-Литография И. А. Ефрона, 1890–1907. Т. 5. 468 с.
350. Парсонс Т. О социальных системах / пер. с англ. В. Ф. Чесноковой, С. А. Белановского. Москва : Академ. проект, 2002. 832 с.
351. Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи : збірник наукових праць / за ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. Київ, 2003. 680 с.
352. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823 / Соч. одес. жителя А. Скальковского. Одесса : Гор. тип., 1837. VIII, 296 с.
353. Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. Москва : Наука, 1982. 208 с.
354. Петерсен А. В., Йепсен М. Подход и опыт разработки профессиональных стандартов в Германии : доклад. Флесенбург, 2015. 48 с. URL : <https://www.centrattek.ru/media/documents/> (дата звернення: 20.02.2019).
355. Петров Н. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Киев : Типография И. И. Чоколова, 1908. Т. 5 : 1721–1795. 637 с.
356. Писаревский Н. П. Археология моря. Города. Корабли. Поиск. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1995. 119 с.
357. Пискорский В. К. История Испании и Португалии. Санкт-Петербург, 1909. 278 с.
358. Письмо адмирала А. Г. Покровскаго. *Южное слово*. 1918. 22 ноября, № 31. С. 3.
359. Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева ; под ред. В. И. Адриановой-Перетц. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург : Наука, 1996. 667 с.

360. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. СПб. : Издание Императорской Археографической Комиссии, 1910. XVI, 274, 24 с.
361. Погодин А. Л. Из истории славянских передвижений. Санкт-Петербург, 1901. 180 с.
362. Под флагом России: история зарождения и развития морского торгового флота / Пузырёв В. П., Басов А. В., Березовский Н. Ю. и др. Москва : Согласие, 1995. 564 с.
363. Познер М. В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства. Санкт-Петербург, 1895. 173 с.
364. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3 : С 1 марта 1881 года по 1913 год. Санкт-Петербург, 1912. Т. 29 : 1909 г. Отделение 1. 1006 с.
365. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 : С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург, 1830. Т. 20 : 1775–1780 гг. № 14392.
366. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2 : 1834. Санкт-Петербург. Т. 9. С. 271.
367. Полное собрание Законов Российской Империи. Собрание 3 : С 1 марта 1881 года по 1913 год. Санкт-Петербург, 1899. Т. 16 : 1896 г.. С. 281–289.
368. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3 : С 1 марта 1881 года по 1913 год. Санкт-Петербург, 1908. Т. 25 : 1905 г. Отделение 1. От № 25605-27172. № 26420. С. 508–511.
369. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3 : С 1 марта 1881 года по 1913 год. Санкт-Петербург, 1904. Т. 22 : 1902 г. Отделение 1. 1030 с.
370. Положення про ступеневу професійно-технічну освіту. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/956-99-%D0%BF> (дата звернення 15.04.2019).
371. Попова О. П. Особливості професійної діяльності майбутніх судоводіїв і сутність їх професійної компетентності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. праць / редкол.: Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя, 2011. Вип. 17. С. 353–359.

372. Посошков И. Книга о скудости и богатстве. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2010. 596 с.
373. Постанова про організацію науково-дослідного інституту водного господарства України. *ЦДАОВ*. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 18.
374. Почтарев А. Репрессированный флот 1920 - 1930-х гг. Трагедия Военно-морских сил СССР. Вече. 2017. 352 с.
375. Предварительные правила народного просвещения, составленные П. В. Завадовским (1803). *Медынский Е. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции*. Москва : Учпедгиз, 1938. 511 с.
376. Предмет, метод и задачи археографии (о новом учебном пособии) / Варшавчик М. А., Яковлев С. А., Моисеев О. В., Черноморский М. Н. *Советские архивы*. 1975. № 4.
377. Приказ Военского морского флота. *РГАВМФ*. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 25-37.
378. Приказ начальника бригады траления Черного моря от 6-го июля 1918 г. *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58–59.
379. Приходько В. Чорноморський флот в період діяльності Центральної ради, Гетьманату та Директорії URL : http://ukrlife.org/main/uacrim/ch_f_17.htm (дата звернення: 26.11.2018).
380. Про введення в дію Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) та про нормативне і навчально-методичне забезпечення підготовки фахівців з вищою освітою : наказ Міністерства освіти України № 86 від 04.03.98 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1998. № 10.
381. Про вдосконалення державного нагляду за станом підготовки та дипломуванням моряків : постанова КМУ від 31.01.2001. № 83. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/83-2001-%D0%BF> (дата звернення: 23.06.2016).
382. Про вищу освіту : Закон України. Київ : СДМ-Студіо, 2014. 323 с.
383. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій : постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011. № 1341. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF> (дата звернення: 2.09.2016).

384. Про затвердження Положення про звання осіб командного складу морських суден : постанова Ради Міністрів СРСР від 20.12.1968 № 1010. URL: <https://ipravo.info/sssrl/laws82/940.htm> (дата звернення: 7.06.2017).

385. Про затвердження Положення про Інспекцію з питань підготовки та дипломування моряків : наказ Міністерства транспорту України від 17.10.2001. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0928-01/ed20011017> (дата звернення: 23.06.2016).

386. Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) : постанова КМУ від 20 січня 1998. № 65. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/65-98-%D0%BF> (дата звернення: 4.09.2016).

387. Про освіту : Закон України. Київ : Генеза, 1996. 36 с.

388. Про порядок розробки складових нормативного та навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців з вищою освітою. Електронний ресурс : наказ Міністерства освіти України № 285 від 31.07.98р. URL: <http://www.uazakon.com/big/text684/pg1.htm> (дата звернення: 6.09.2016).

389. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року : Закон України від 01.11.96 № 464/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.09.2017) .

390. Про професійну (професійно-технічну освіту) Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 24.03.2018).

391. Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні : Закон України від 3 грудня 1999 р. № 1273-XIV/ Відомості Верховної Ради України. 1999. № 51. Ст. 459.

392. Про розроблення державних стандартів вищої освіти : постанова КМУ від 07.08.1998 № 1247. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1247-98-%D0%BF> (дата звернення: 11.09.2016).

393. Про транспорт : Закон України. URL : <https://законодавство.com/ukrajiny-zakony/zakon-ukrajini-pro-transport-vidomosti.html> (дата звернення: 20.03.2018).

394. Проблемы методологии педагогики и методики исследований / Данилов М. А. и др. ; под ред. М. А. Данилова, Н. И. Болдырева ; Акад. пед. наук СССР, Науч.-исслед. ин-т общ. педагогики. Москва : Педагогика, 1971. 349 с.
395. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX початок – XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008. 488 с.
396. Прокопович Ф. Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего, державнейшего государя Петра Первого, императора и самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского духовного чина и Правительствующего Сената в царствующем Санктпетербурге в лето от рождества Христова 1721, сочиненный. Издание 2-е. Москва : в Синодальной типографии, 1861. 198 с.
397. Прокопович Ф. Сочинения / под редакцией И. П. Еремина. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1961. 506 с.
398. Протоколи засідань шкільної ради про організацію учбового та виховного процесів (1922). ДАХО. Ф. 3-473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3-24.
399. Професійна освіта : словник : навчальний посібник / уклад. С. У. Гончаренко та ін. ; за ред. Н. Г. Ничкало. Київ : Вища школа. 2000. 380 с.
400. Профтехосвіта України: XX століття : енциклопед. вид. / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти ; упоряд.: Н. Ничкало, І. Лікарчук, Н. Падун та ін. ; наук. рада: В. Кремень (голова), А. Гуржій, С. Дорогунцов та ін. Київ : АртЕк, 2004. 872 с.
401. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской РСР. Київ : Вища школа, 1980. 232 с.
402. Пученков А. С. Крым в конце 1917 начале 1919 г. Установление Советской власти в Крыму и новороссийская трагедия Черноморского флота. *Украина и Крым в 1918 начале 1919 года* : очерки политической истории. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2013. 340 с.
403. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. Москва : Когито центр, 2002. 396 с.

404. Райнов Т. И. О роли русского флота в развитии естествознания в XVIII веке. *Труды ИИЕиТ*. Москва, 1947. Т. 1. С. 169–219.
405. Раскин Д. И. Классификация историко-педагогических источников. *Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики*. Москва, 1989. С. 85–98.
406. Расулев Ш. А., Конталев В. А. Руководители морского и речного флота. Москва : Морские вести, 2015. 97 с.
407. Речной транспорт СССР. 40 лет (1917–1957) : сборник статей. Москва : Речной транспорт, 1957. 476 с.
408. Рижева Н. О. Суднобудування в Україні: етапи й особливості розвитку (від давнини – до початку ХХ ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 506 с.
409. Річний звіт про роботу морських юнкерських класів (1872-1873). *РДА ВМФ*. Ф. 215. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 7-34.
410. Рождественский С. В. Из истории учебных реформ императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург, 1909. 404 с.
411. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902 гг. Санкт-Петербург, 1902. 814 с.
412. Рождественский С. В. Эпоха преобразований Петра Великого и русская школа нового времени. Санкт-Петербург, 1903. 80 с.
413. Рождественський С. В. Матеріали для історії навчальних реформ в Росії в XVIII–XIX вв. Санкт-Петербург : Общественная польза. 1910. 206 с.
414. Российские адмиралы : биографический словарь / авт.-сост. С. В. Чертопруд. Москва : Астрель : АСТ, 2004. 746 с.
415. Российский императорский флот. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1913. 256 с.
416. Рудольф М. К вопросу об организации среднего и низшего технического образования. *Техническое и коммерческое образование*. 1903. № 2. С. 1–20.
417. Рукописи Петра Великого. *РГАВМФ*. Ф. 223. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 13-18.

418. Русская библиография морского дѣла за 1701–1882 годъ включительно. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и К^о, 1885. 267 с.

419. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва : Наука, 1982. 560 с.

420. Рябуха І. М. Морська освіта в Україні другої половини XVIII – початку XXI століття: монографія. Херсон: ТОВ «Борисфен-про», 2019. 396 с.

421. Рябуха І. М. Развитие использования тренажеров в образовательном процессе морских учебных заведений. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: материалы международной научно-практической конференции (7 декабря 2018 года, г. Астана.) / под общей редакцией А. К. Кусаинова. Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2018. С. 199-201.

422. Рябуха І. М. Тенденции подготовки моряков в учебных заведениях и на рабочем месте на рубеже XX-XXI веков. *Доклады Казахской академии образования*. № 4. Астана, 2018. С. 15-24.

423. Рябуха І. М. Бібліотеки Півдня України у розвитку морської освіти (початок XIX ст. – початок XX ст.). *Обрії*. № 2 (47). Івано-Франківськ, 2018. С. 23-28.

424. Рябуха І. М. Відновлення морських кадетських корпусів – відродження традицій підготовки морських офіцерів. *Нова українська школа – діалог з В. О. Сухомлинським*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2018 р., м. Херсон) / за заг. ред. А. М. Зубка, В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 174-178.

425. Рябуха І. М. Внесок К. Кнорре в розвиток морської освіти та підготовки фахівців. *Педагогічний альманах*. №40. Херсон, 2018. С. 273-278.

426. Рябуха І. М. Династії морських офіцерів як основа розвитку морської справи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 4 (59), грудень 2017. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 465-471.

427. Рябуха І. М. Діяльність генерал-губернаторів Півдня України із створення освітньо-культурного простору (кінець XVIII століття).

Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. № 8 (82). Суми, 2018. С. 107-118.

428. Рябуха І. М. Діяльність генерал-губернаторів Півдня України із створення освітньо-культурного простору (перша половина ХІХ століття). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць.* № 60. Т. 1. Запоріжжя: КПУ, 2018. С. 45-51.

429. Рябуха І. М. Закладення науково-методичних та загальнопедагогічних основ морської освіти (початок ХVІІІ століття). *Педагогічні науки.* № 80. Херсон, 2017. С. 37-41.

430. Рябуха І. М. Закладення науково-методичного та загальнопедагогічного базису морської освіти (друга половина ХVІІІ століття). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* № 10(74). Суми, 2017. С. 34-44.

431. Рябуха І. М. Зміна парадигми морської освіти на зламі століть (глобальні виклики). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 1 (60), лютий 2018. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 291-296.

432. Рябуха І. М. Ідеї Я. А. Коменського у вихованні моральних якостей майбутнього моряка. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження): матеріали ІІ всеукраїнських педагогічних читань (24 березня 2017 р., Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 237-240.

433. Рябуха І. М. Морська освіта у діяльності адміралів Чорноморського флоту, військових губернаторів і морських міністрів (в імперську добу). Херсон: Айлант, 2018. 180 с.

434. Рябуха І. М. Морські міністри Російської Імперії – для розвитку морської справи на південноукраїнських територіях (1802-1917). *Наукова скарбниця Донеччини.* № 3. Слов'янськ, 2017. С. 16-27.

435. Рябуха І. М. Навчальні новації та виховні ідеї адміралів Чорноморського флоту (ХVІІІ-ХІХ ст.). *Наукова скарбниця освіти Донеччини.* № 1. Слов'янськ, 2018. С. 17-22.

436. Рябуха І. М. Особливості навчання та підготовки лоцманів (історико-ретроспективний аналіз) *Педагогічний альманах*. № 37. Херсон, 2018. С. 288-295.

437. Рябуха І. М. Парусні навчальні судна імперського торгового флоту як засіб підготовки морських фахівців. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. № 2. Слов'янськ, 2018. С. 98-105

438. Рябуха І. М. Перші очільники морської галузі СРСР: внесок у розвиток морської справи та системи підготовки кадрів для флоту (довоєнні та повоєнні роки). *Педагогічний альманах*. № 39. Херсон, 2018. С. 297-304.

439. Рябуха І. М. Питання структури поняття «морська освіта». *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017 р., м. Херсон) / за ред. Кузьменка В. В, Слюсаренко Н. В. Ч. 1. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 328-331.*

440. Рябуха І. М. Поняття сталого розвитку в морській освіті та підготовці початку XXI століття. *Педагогічний альманах*. №41. Херсон, 2019. С. 124-129.

441. Рябуха І. М. Розвиток моральної компетентності майбутнього моряка (вплив ідей Януша Корчака). *Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я. Корчака: матеріали обласних педагогічних читань (21 березня 2018 р., м. Херсон) / за ред. Т. В. Комінарець, Т. І. Туркот, І. М. Раєвська. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 172-174.*

442. Рябуха І. М. Роль випускників київської академії у розвитку морської освіти в Україні (XVIII – XIX століття). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. № 10 (84). Суми, 2018. С. 324-334.

443. Рябуха І. М. Роль Г. Потьомкіна у розбудові південноукраїнських міст та розвитку освіти. *Педагогічний альманах*. № 38. Херсон, 2018. С. 262-268.

444. Рябуха І. М. Соціальна компетентність як ключова для майбутнього моряка. *Впровадження компетентнісного підходу в умовах комунікативного навчання: досягнення та виклики: збірник матеріалів*

Міжкафедральної науково-методичної конференції (Херсон, 20 травня 2015 р.). Херсон: Херсонська державна морська академія, 2015. С. 78-88.

445. Рябуха І. М. Співвідношення академічного та професійного підходів у вищій освіті на зламі століть (на прикладі морської освіти). *Social Work and Education*. Vol. 5. № 1. Ternopil-Aberdeen, 2018. С. 121-130.

446. Рябуха І. М. Сучасні тенденції розвитку системи професійної освіти в Україні. *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка*: збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14-15 вересня 2017 р.) / Упор. М. В. Гончар. Каховка-Херсон: Гілея, 2017. С. 155-157.

447. Рябуха І. М. Удосконалення системи підготовки й перепідготовки фахівців морського профілю. *Таврійський вісник освіти*. № 3 (59). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 133-140.

448. Ряппо Я. П. Воспоминания «Борьба сил в Октябрьскую революцию в Николаеве» / *ЦДАВО України*. Ф. 4805. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 25–26.

449. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. Харків, 1928. 126 с.

450. Ряппо Я. П. Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве. Харьков : Госиздат Украины, 1926. 52 с.

451. Сабуров А. И., Шубаков И. В. История училища : научно-исследовательский очерк. Одесса : ОМА, 2018. 244 с.

452. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Москва : Наука, 1974. 279 с.

453. Самойлов К. И. Морской словарь. Москва ; Ленинград : Государственное Военно-морское издательство НКВМФ Союза ССР, 1941. 1298 с.

454. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. Санкт-Петербург, 1895. Вып. 1. 234 с.

455. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. Санкт-Петербург, 1895. Вып. 2. 268 с.

456. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. Санкт-Петербург, 1895. Вып. 3/4. 256 с.

457. Сборник узаконений и распоряжений правительства, издаваемый при Правительствующем Сенате. 1902 г. Отдел первый. Санкт-Петербург, 1902. С. 1649–1652.
458. Свиридов О. А. Теория и методология функционирования образовательных систем : дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.01 / О.А. Свиридов. Йошкар-Ола, 2006. 363 с.
459. Свод Учреждений и Уставов торговых 1833 г. *Свод законов Российской империи*. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. Т. 11, Ч. 2. С. 219–825.
460. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
461. Семенников В. Дополнительные материалы для истории провинциальных типографий XVIII и начала XIX века. *Русский Библиофил*. 1913. Кн. 7. С. 60–64.
462. Сергеев Ю. В. О новых международно-правовых стандартах в сфере труда моряков. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Одеса, 2013. Вип. 6-1 (2). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1%282%29_61 (дата звернення: 11.06.2017).
463. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. Київ : Українська Видавнича Спілка, 1999. 412 с.
464. Сиденко В. М., Грушко И. М. Основы научных исследований. Харьков : Вища шк, 1977, 240 с.
465. Сизенко А. Возникновение Черномосркого флота, 1778–1802 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Ростов-на-Дону, 2002. 222 с.
466. Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. Москва, 1847. 156 с.
467. Сисоєва С. Методологічні концепти освітології. *Розвиток сучасної освіти: освітологічні наголоси* : за матеріалами Першої Всеукр. наук.-практ. конф. «Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти» / авт. кол.: В. Г. Кремень та ін. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 152 с.
468. Сисоєва С. О. Освіта як об'єкт дослідження. *Шлях освіти:*

науково-методичний журнал. Київ, 2011. № 2. С. 5–11.

469. Сисоєва С. О., Соколова І. В. Проблеми неперервної професійної освіти: тезаурус наукового дослідження. Київ : ЕКМО, 2010. 362 с.

470. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. 174 с.

471. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730-1823, Т. 1-2, Одесса, 1836-1838.

472. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Сочинение. Одесса, 1850. Ч. 1. 291 с.

473. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. Санкт-Петербург, 1887. 554 с.

474. Скороходько Е. Ф. Термін у науковому тексті (до створення терміноцентричної теорії наукового дискурсу). Київ : Логос, 2006. 99 с.

475. Скрицкий Н. Первые черноморские Морские училища. *Морской флот*. 2003. № 5. С. 32–33.

476. Слабченко Михаил: нонконформист в науке и общественной жизни. *Черноморская волна Украинской революции: руководители национального движения в Одессе в 1917–1920 гг.*: монография / Винцовский Т. С., Музычко Е., Хмарский В. М. и др. Одесса : ТЭС, 2011. 586 с.

477. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. Київ : ДВУ, 1927. Т. 2. 278 с.

478. Слєпкань З. І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі : навч. посібник. Київ : Вища шк., 2005. 239 с.

479. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / под ред. Чудинова А. Н. Санкт-Петербург : В. И. Губинский, 1910. 676 с.

480. Словарь-справочник по педагогике / авт.-сост. В. А. Мижериков ; под общ. ред. П. И. Пидкасистого. Москва : Сфера, 2004. 448 с.

481. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція УРЕ, 1985. 968 с.

482. Слюсаренко Н. В., Матросова И. Г. Формирование у будущих полиграфистов технологической компетенции : учебное пособие. Симферополь : Доля, 2008. 176 с.

483. Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при правительствующем Сенате. 1897 г. Первое полугодие. Санкт-Петербург, 1897. С. 1615-1621.

484. Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при правительствующем Сенате. 1904 г. Первое полугодие. Санкт-Петербург, 1904. С. 1969–1983.

485. Сокол І. В. Формування професійної компетентності майбутніх судноводіїв у процесі вивчення фахових дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Херсонський державний університет. Херсон, 2011. 20 с.

486. Соколов В. Жанрово-типологічний та тематичний склад видань з природничих наук та техніки в Україні у XVIII ст. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2013. № 10. С. 30–36.

487. Сокульський А. Л. Морські походи запорожців. Дніпропетровськ : Січ, 1995. 218 с.

488. Солодовник А. О. Розвиток фізико-математичної підготовки у морських навчальних закладах України (1944–2012 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон, 2018. 341 с.

489. Соціологія : підручник / за заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. Харків ; Київ, 1998. 696 с.

490. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. Київ : ЕкОб, 2004. 304 с.

491. Старостин Б. А. Параметры развития науки. Москва : Наука, 1980. 280 с.

492. Статистичне управління УРСР при Центральному статистичному управлінні Ради Міністрів СРСР. *ЦДА ВО України*. Ф. 318. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 13-18.

493. Страннолюбский А. Н. Предположения об организации высшего морского образования в России : ответ на Циркуляр Ком. морских учеб. заведений от 31 янв. 1878 г.. Санкт-Петербург : Тип. Морского министерства, 1878. 218 с.

494. Стрельський Г. В. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Київ : Рад. школа, 1958. 480 с.

495. Субтельний, Орест. Україна: Історія: учебное пособие / О. Субтельний. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 720 с.

496. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон, 2005. Вип. 40. С. 8–14.
497. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : АПН, 2003. 68 с.
498. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 31–45.
499. Сытник В. Ф. Основы научных исследований. Київ : Вища школа, 1978. 184 с.
500. Таизова О. С. Компетенции (основные смысловые напряжения). URL : http://gcon.pstu.ac.ru/pedsovet/program/-section=13_8.html (дата звернення 15.02.2017).
501. Тайлер Волк, Джефф Блум. Использование метапаттернов для исследования сложных систем преподавания, обучения и обучения. Часть 1. Метапаттерны в природе и культуре. *Соучастие*. 2007. № 4. С. 25–43.
502. Тарасов А. С. Реформы системы управления Военно-морским флотом России во второй половине XIX века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2003. 193 с.
503. Татищев В. Н. Духовная моему сыну. Русская классная библиотека под ред. Чудинова. Санкт-Петербург, 1896. 88 с.
504. Татищев В. Н. Разговор двух приятелей о пользе наук и училищ / с предисл. и указ. Нила Попова / Москва : в Унив. тип., 1887. XXVI, 171 с.
505. Терентьева Н. О. Тенденції розвитку університетської освіти в Україні: стан дослідженості (початок XXI століття) // *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2012. № 18. С. 320-326.
506. Терещук Г. В. Основы педагогических исследований. Ольштин : WSiE TWP, 2010. 326 с.
507. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья. Киев : Наук. думка, 1984. 217 с.
508. Тимчасові штати центральних установ Морського міністерства, ухвалені постановою Ради Міністрів (підписані М. Л. Максимовим). *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8–29.

509. Ткачук А. П. Вишкіл і виховання в кадетських корпусах на території України (1840–1920) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 2010. 212 с.
510. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л., СОКОЛ Є. І., КЛИМЕНКО Б. В. Болонський процес: цикли, ступені, кредити : монографія. Харків : НГУ «ХПП», 2004. 144 с.
511. Тойнби А. Дж. Исследование истории : в 3 т. / пер. с англ., вступ. статья и комментарии К. Я. Кожурина. Санкт-Петербург г: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та : Издательство Олега Абышко, 2006. 1333 с.
512. Топчий Н. Н., Демидов С., Дергай Н., Шкляр С. Сравнительная характеристика систем образования Украины и США // *Проблемы и перспективы развития образования: материалы Междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2011 г.)*. Т. II. Пермь: Меркурий, 2011. С. 203-205.
513. Тушин Ю. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII век). Москва : Наука, 1978. 173 с.
514. Уёмов А. Н. Системный подход и общая теория систем. Москва, 1978. 272 с.
515. Указы Адмиралтейств-коллегий // *РДА ДА*. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 120-123.
516. Усенко П. Г. Гамалія (Гамалея) Платон Якович. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2002. Т. 2. С. 47.
517. Устав купеческого водохозяйства от 25 июня 1781 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии 1830. Т. 21. № 15176. С. 157–186; № 15285. С. 312–336.
518. Устав морской. О всем, что касается к доброму управлению в бытности флота на море (1720). СПб : При Императорской Академии наук, 1780. 306 с. URL : http://militera.lib.ru/regulations/russr/1720_ustav-morskoi/index.html (дата звернення: 15.02.2019).
519. Фальброк Г. Всеобщее образование в России. Москва : Нип-ия тов-ва И. Д. Сытина, 1908. 212 с.
520. Философский энциклопедический словарь / редкол.: Л. Ф. Ильичев и др.. Москва : Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.

521. Філіпенко А. С. Основи наукових досліджень : конспект лекцій. Київ : Академвидав, 2004. 208 с.
522. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посібник. 2-е изд., випр., доп. Київ : Академвидав, 2005. 560 с.
523. Херсону 200 лет, 1778–1978: сборник документов и материалов / сост. В. П. Завгородний. Киев : Наукова думка, 1978. 403 с.
524. Ходаковський В. Ф. Морський літопис (1834-2011): від училища торговельного мореплавання до Херсонської державної морської академії : нариси з історії. Херсон : ВНЗ «ХДМІ», 2011. 255 с.
525. Хотеев В. Ф., Чернета В. Г. Первый министр народного просвещения Российской империи П. В. Завадовский. Москва : Моск. центр вальдорф. педагогики, 1998. 466 с.
526. Хуторской А. В. Ключевые компетентности как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 15–19.
527. Царенко О. М., Захарчук А. С. Економіка України і світу : курс лекцій : навч. посібник. Суми : Університетська книга, 2000. 310 с.
528. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. посібник. Київ : Слово, 2004. 240 с.
529. Циркуляри Міністерства народної освіти УНР 1919-1924. *ДАКО*. Ф. Р-142. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 12.
530. Чекуров М. В. Так гласил морской закон : очерки истории морской службы в эпоху парусного флота. Москва : Транспорт, 1998. 166 с.
531. Черненко Н. І. Педагогічні умови реалізації андрагогічного підходу у професійній підготовці робітників морського транспорту : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Херсонський державний університет. Херсон, 2016. 23 с.
532. Чернишов А. Российский парусный флот : справочник. Москва : Воениздат, 1997. Т. 1. 312 с.
533. Чернявський В. В. Теоретичні і методичні засади навчання фізики майбутніх фахівців морського та річкового транспорту : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.02 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 41 с.

534. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва : Польза, 1912. 224 с.
535. Чорна К. Д. З історії становлення морехідної освіти в Херсоні. *Морська держава*. 2005. № 5. С. 52–54.
536. Чорний О. В. Підготовка спеціалістів для морського флоту в 449 Україні в останній чверті XVIII на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2007. 206 с.
537. Чубинский В. Историческое обозрение устройства управления Морским ведомством в России. Санкт-Петербург : Морское Министерство. 1869. 313 с.
538. Шаповалов Г. И. О памятниках судоходства на Нижнем Днепре в скифское время. *Древности Северного Причерноморья и Крыма*. Запорожье, 1990. Вып. 1. С. 151–153.
539. Шаповалов Г. І. Судноплавство у духовності давньої України. Київ ; Запоріжжя : Дике поле, 2001. 264 с.
540. Шатне Мадлен дю. Жан Батист де Траверсе, министр флота Российского. Москва : Наука, 2003. 292 с.
541. Шацилло К. Ф. Русский империализм и развитие флота накануне I мировой войны (1906–1914). Москва : Наука, 1968. 358 с.
542. Шевченко В. Б. Стан української освіти в Україні. URL : <http://ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=626> (дата звернення 12.08.2017).
543. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності : курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. 480 с.
544. Шершов А. П. История военного кораблестроения. Москва ; Ленинград : Воениздат, 1940. 360 с.
545. Шестаков И. А. Полвека обыкновенной жизни: воспоминания (1838–1881 гг.). Санкт-Петербург : Судостроение, 2006. 784 с.
546. Шицгал А. Г. Русский гражданский шрифт, 1708–1958. Москва : Искусство, 1959. 277 с.
547. Шишков Александр Семёнович. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. / под ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1969.
548. Шмалей С. В. Педагогічні умови професійного становлення майбутніх фахівців з туризму / С. В. Шмалей, Т. І. Щербина // *Вісник*

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2013. № 18(3). С. 109-118.

549. Шрамченко С. Українська воєнно-морська політика в Криму 1917–1918 рр. Київ : Альманах «Хроніка», 2000. 384 с.

550. Шрамченко С. Українські Воєнно-Морські Школи (1918–1920 рр.). *Табора*. 1935. № 15. С. 76–80.

551. Шрамченко С. Український Головний Морський штаб у 1917–1921 рр. *Табора*. 1934. № 21. С. 47–49.

552. Штати Міністерства Справ Морських Української Народньої Республіки. *ЦДАВО України*. Ф. 2203. Оп. 1. Спр. 3в. Арк. 48зв.– 49зв.

553. Штик Т. Українська фльота 1917–1919 рр. URL : http://ukrlife.org/main/uacrim/u_flota.html (дата звернення: 29.04.2018).

554. Шушара Т. В. Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX - початок XX століття) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Шушара Тетяна Вікторівна ; АПН України, Ін-т вищ. освіти. Київ, 2006. 20 с.

555. Щипцов А. Імплементация Конвенции ПДНВ и госсистема управления безопасностью судоходства. *ZN.UA*. 2013. Вып. 19. URL : <https://zn.ua/LAW/implementaciya-konvencii-pdnh-i-gossistema-upravleniya-bezopasnostyu-sudohodstva-2-.html> (дата звернення 11.08.2017).

556. Эйдельман Н. Я. Письма Екатерины II Г. А. Потемкину. *Вопросы истории*. 1989. № 7-9.

557. Энциклопедия профессионального образования : в 3 т. / под ред. С. Я. Батышева. Москва : АПО, 1999. Т. 2. 440 с.

558. Энциклопедия Таганрога / гл. ред. В. И. Тимошенко. Таганрог : Антон, 1998. 623 с.

559. Яковлев А. А., Яковлев В. А. Основы морской технической терминологии : учебное пособие. Москва : Морфлот, 1978. 132 с.

560. Ярова Л. В. Російська морська термінологія судноводіння (лінгвістичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 2000. 21 с.

561. Ясперс К. Смысл и назначение истории : пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.

562. Basic Guidelines for the Reform of Education / Ministry of Education. Tokio : [s. n.], 1992. 130 p.

563. Bertalanffy L. von. General System Theory. Foundations, Development, Applications. London, 1971. 296 p.
564. Coiffait L. Higher Education Policy Blog: the five big trends shaping higher education. 2012. URL : <http://thepearsonthinktank.com/2012/the-five-big-trends-shaping-higher-education> (дата звернення: 27.06.2018).
565. Episodes in ESP / J. Swales (ed.). Oxford Pergamon Institute of English, 1985. XIII, 217 p.
566. European Maritime Safety Agency. Documents. Legislative Texts. URL : <http://www.emsa.europa.eu/emsa-documents/legislative-texts.html> (дата звернення 6.11.2017).
567. International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers, 1978, amended (Consolidated text). Санкт-Петербург :ЦНИИМФ, 2010. 806 p.
568. Kuhn U. Der Grundgedanke der Politik Bismarcks. Dettelbach., 2001. 250 p.
569. Manuel M. E. Maritime risk and organizational learning. London : Ashgate, 2011.
570. On the minimum level of training of seafarers: Directive 2008/106/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008. URL : <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:323:0033:0061:EN:PDF> (дата звернення: 14.10.2017).
571. Ryabukha I. M. Competence based learning as the process of professional competence development of a seafarer. *Новітні тенденції навчання іноземної мови за професійним спрямуванням: матеріали IV Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної конференції (Херсон, 21-22 вересня 2017 р.)*. Херсон: Херсонська державна морська академія, 2017. С. 232-236.
572. Ryabukha I. M. Principle of historicism in investigation of maritime education development in Ukraine (pre-revolutionary period). *Педагогічний альманах*. Вип. 36. Херсон, 2017. С. 290-297.
573. Ryabukha I. M. Professional competence development of a seafarer. *Conduct of modern science: materials of the XII International scientific and practical conference (Sheffield, Nov.30-Dec.07, 2016)*. Vol. 7. Pedagogical sciences. Sheffield: Science and education LTD. P. 69-72.

574. Ryabukha I. M. Professional maritime educational institutions of the 19th century as basis for maritime education development in Ukraine (historical and retrospective review). *Доклады Казахской академии образования*. № 1. Астана, 2018. С. 33-41.

575. Ryabukha I. M. Teacher aspect of competence based learning in the process of professional competence development of a seafarer at the beginning of the XXIst century. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції (13-14 листопада 2018 року, м. Херсон) / за ред. Кузьменка В. В, Слюсаренко Н. В. Ч. 2. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 71-76.*

576. Ryabukha I. M. Ukrainian admirals of the Russian empire: contribution into the development of marine science and seamanship (historical and retrospective review of the period of 1873-1917). *Доклады Казахской академии образования*. № 3. Астана, 2018. С. 37-45.

577. Sampson H. Romantic Rhetoric, Revisionist Reality: the effectiveness of regulation in maritime education and training. *Journal of Vocational Education and Training*. 2004. N 56 (2). P. 245–267.

578. Scott P. The idea of the university in the 21st century: a British perspective. *British Journal of Educational Studies*/ 1993. N 41 (1). P. 4–25.

579. Standards of Training, Certification and Watchkeeping of Seafarers. URL: <https://navlib.net/wp-content/uploads/2018/06/STCW-2017.pdf> (дата звернення: 11.11.2017).

580. Steiner E. *Educology of the Free*. New York : Philosophical library, 1981. 69 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Рябуха І. М. Морська освіта в Україні другої половини XVIII – початку XXI століття: монографія. Херсон: ТОВ «Борисфен-про», 2019. 396 с.
2. Рябуха І. М. Морська освіта у діяльності адміралів Чорноморського флоту, військових губернаторів і морських міністрів (в імперську добу). Херсон: Айлант, 2018. 180 с.
3. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Подготовка специалистов морской отрасли как составляющая системы профессионального образования в Украине (аналитико-историографическое обозрение). *Доклады Казахской академии образования*. № 4. Астана, 2017. С. 14-20.
4. Рябуха І. М. Закладення науково-методичного та загальнопедагогічного базису морської освіти (друга половина XVIII століття). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. № 10(74). Суми, 2017. С. 34-44.
5. Рябуха І. М. Закладення науково-методичних та загальнопедагогічних основ морської освіти (початок XVIII століття). *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Випуск LXXX. Херсон: Херсонський державний університет, 2017. С. 37-41.
6. Рябуха І. М. Морські міністри Російської Імперії – для розвитку морської справи на південноукраїнських територіях (1802-1917). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. № 3. Слов'янськ, 2017. С. 16-27.
7. Рябуха І. М. Династії морських офіцерів як основа розвитку морської справи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 4 (59), грудень 2017. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 465-471.
8. Ryabukha I. M. Principle of historicism in investigation of maritime education development in Ukraine (pre-revolutionary period). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 36. С. 290-297.

Продовження дод. А

9. Ryabukha I. M. Professional maritime educational institutions of the 19th century as basis for maritime education development in Ukraine (historical and retrospective review). *Доклады Казахской академии образования*. № 1. Астана, 2018. С. 33-41.

10. Ryabukha I. M. Ukrainian admirals of the Russian empire: contribution into the development of marine science and seamanship (historical and retrospective review of the period of 1873-1917). *Доклады Казахской академии образования*. № 3. Астана, 2018. С. 37-45.

11. Рябуха І. М. Особливості навчання та підготовки лоцманів (історико-ретроспективний аналіз). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»*, 2018. Випуск 37. С. 288-295.

12. Рябуха І. М. Роль Г. Потьомкіна у розбудові південноукраїнських міст та розвитку освіти. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»*, 2018. Випуск 38. С. 262-268.

13. Рябуха І. М. Перші очільники морської галузі СРСР: внесок у розвиток морської справи та системи підготовки кадрів для флоту (довоєнні та повоєнні роки). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»*, 2018. Випуск 39. С. 297-304.

14. Рябуха І. М. Зміна парадигми морської освіти на зламі століть (глобальні виклики). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 1 (60), лютий 2018. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 291-296.

15. Рябуха І. М. Співвідношення академічного та професійного підходів у вищій освіті на зламі століть (на прикладі морської освіти). *Social Work and Education*. Vol. 5. № 1. Ternopil-Aberdeen, 2018. С. 121-130.

16. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Особливості використання навчально-тренажерного комплексу при підготовці майбутніх моряків у ХХІ столітті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*: зб. наук. пр. Випуск 50. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. С. 306-310.

17. Рябуха І. М. Тенденции подготовки моряков в учебных заведениях и на рабочем месте на рубеже XX-XXI веков. *Доклады Казахской академии образования*. № 4. Астана, 2018. С. 15-24.

Продовження дод. А

18. Рябуха І. М. Внесок К. Кнорре в розвиток морської освіти та підготовки фахівців. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 40. С. 273-278.*

19. Рябуха І. М. Діяльність генерал-губернаторів Півдня України із створення освітньо-культурного простору (кінець XVIII століття). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. № 8 (82). Суми, 2018. С. 107-118.*

20. Рябуха І. М. Бібліотеки Півдня України у розвитку морської освіти (початок XIX ст. – початок XX ст.). *Обрії. № 2 (47). Івано-Франківськ, 2018. С. 23-28.*

21. Рябуха І. М. Діяльність генерал-губернаторів Півдня України із створення освітньо-культурного простору (перша половина XIX століття). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць. № 60. Т. 1. Запоріжжя: КПУ, 2018. С. 45-51.*

22. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Складові оцінювання компетентностей моряків: зміна парадигми на межі XX-XXI століть. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 4(63), грудень 2018. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 206-210.*

23. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Внесок гідрографічних служб і видатних гідрографів у розвиток теорії та практики морської освіти (початок XIX – початок XX століття). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія «Педагогічні науки». Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2108. Вип. 3. С. 84-92.*

24. Рябуха І. М. Навчальні новації та виховні ідеї адміралів Чорноморського флоту (XVIII-XIX ст.). *Наукова скарбниця освіти Донеччини. № 1. Слов'янськ, 2018. С. 17-22.*

25. Рябуха І. М. Роль випускників київської академії у розвитку морської освіти в Україні (XVIII – XIX століття). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. № 10 (84). Суми, 2018. С. 324-334.*

26. Рябуха І. М. Поняття сталого розвитку в морській освіті та підготовці початку XXI століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Випуск 41. 2019. С. 124-129.*

Продовження дод. А

27. Рябуха І. М. Парусні навчальні судна імперського торгового флоту як засіб підготовки морських фахівців. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. № 2. Слов'янськ, 2018. С. 19-23.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Рябуха І. М. Соціальна компетентність як ключова для майбутнього моряка. *Впровадження компетентнісного підходу в умовах комунікативного навчання: досягнення та виклики*: збірник матеріалів Міжкафедральної науково-методичної конференції (Херсон, 20 травня 2015 р.). Херсон: Херсонська державна морська академія, 2015. С. 78-88.

29. Ryabukha I. M. Professional competence development of a seafarer. *Conduct of modern science: materials of the XII International scientific and practical conference* (Sheffield, Nov.30-Dec.07, 2016). Vol. 7. Pedagogical sciences. Sheffield: Science and education LTD. P. 69-72.

30. Кузьменко В. В., Рябуха І. М. Роль тренажерного обладнання при інтегральному оціненні компетентностей курсантів морського ВУЗа в ХХІ столітті. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Астана, 13 грудня 2017 г.) / под ред. А. К. Кусаїнова. Астана: Евразійський гуманітарний інститут, 2017. С. 45-47.

31. Рябуха І. М. Сучасні тенденції розвитку системи професійної освіти в Україні. *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка*: збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14-15 вересня 2017 р.) / упор. М. В. Гончар. Каховка-Херсон: Гілея, 2017. С. 155-157.

32. Ryabukha I. M. Competence based learning as the process of professional competence development of a seafarer. *Новітні тенденції навчання іноземної мови за професійним спрямуванням*: матеріали ІV Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної конференції (Херсон, 21-22 вересня 2017 р.). Херсон: Херсонська державна морська академія, 2017. С. 232-236.

33. Рябуха І. М. Удосконалення системи підготовки й перепідготовки фахівців морського профілю. *Таврійський вісник освіти*. № 3 (59). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 133-140.

Продовження дод. А

34. Рябуха І. М. Ідеї Я. А. Коменського у вихованні моральних якостей майбутнього моряка. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)*: матеріали II всеукраїнських педагогічних читань (24 березня 2017 р., Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 237-240.

35. Рябуха І. М. Питання структури поняття «морська освіта». *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017 р., м. Херсон) / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В. Ч. 1. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 328-331.

36. Рябуха І. М. Розвиток моральної компетентності майбутнього моряка (вплив ідей Януша Корчака). *Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я. Корчака*: матеріали обласних педагогічних читань (21 березня 2018 р., м. Херсон) / за ред. Т. В. Комінарець, Т. І. Туркот, І. М. Раєвська. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 172-174.

37. Рябуха І. М. Відновлення морських кадетських корпусів – відродження традицій підготовки морських офіцерів. *Нова українська школа – діалог з В. О. Сухомлинським*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2018 р., м. Херсон) / за заг. ред. А. М. Зубка, В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 174-178.

38. Ryabukha I. M. Teacher aspect of competence based learning in the process of professional competence development of a seafarer at the beginning of the XXIst century. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності*: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції (13-14 листопада 2018 року, м. Херсон) / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В. Ч. 2. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 71-76.

39. Рябуха І. М. Развитие использования тренажеров в образовательном процессе морских учебных заведений. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: материалы международной научно-практической конференции (7 декабря 2018 года, г. Астана.) / под общей редакцией А. К. Кусаинова. Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2018. С. 199-201.

Апробація результатів дисертації

Основні положення роботи викладено та обговорено на науково-практичних конференціях різного рівня:

1. Науково-методична конференція «Впровадження компетентнісного підходу в умовах комунікативного навчання: досягнення та виклики» (Херсон, 20 травня 2015 р., форма участі – усна доповідь і тези);

2. XII International Scientific and Practical Conference «Conduct of Modern Science – 2016» (Sheffield Nov.30-Dec.07, 2016, форма участі – тези);

3. Науково-практична конференція «Концепція змішаного навчання (Blended Learning) іноземних мов з використанням онлайн платформи «Lingva Skills» для фахівців з мовної підготовки» (Київ, 18 листопада 2016 р., форма участі – усна доповідь);

4. II Всеукраїнські педагогічні читання «Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (Херсон, 24 березня 2017 р., форма участі – тези);

5. Міжнародна конференція «Сучасні питання освіти іноземних студентів в Україні у 2017-18 навчальному році» (Київ, 24-25 квітня 2017 р., форма участі – усна доповідь).

6. II Всеукраїнська науково-практична краєзнавча конференція «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (Нова Каховка, 14-15 вересня 2017 р., форма участі – тези);

7. IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Новітні тенденції навчання іноземної мови за професійним спрямуванням» (м. Херсон, 21-22 вересня 2017 року, форма участі – усна доповідь і тези);

8. III Всеукраїнська (з міжнародною участю) науково-методична конференція «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 5 грудня 2017 р., форма участі – тези);

9. Международная научно-практическая конференция «Современные проблемы гуманитарных и социальных наук» (Казахстан, г. Астана, 13 декабря 2017 г., форма участі – тези);

10. Обласні педагогічні читання «Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я. Корчака» (Херсон, 21 березня 2018 р., форма участі – тези);

11. Всеукраїнська науково-практична конференція «Нова українська школа – діалог з В. О. Сухомлинським» (Херсон, 25 квітня 2018 р., форма участі – тези);

Продовження дод. А

12. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Київ-Вінниця, 15-17 травня 2018 р., форма участі – усна доповідь і тези).

13. IV Всеукраїнська науково-методична конференція «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності» (Херсон, 13-14 листопада 2018 року, форма участі – тези).

14. Международная научно-практическая конференция «Современные проблемы гуманитарных и социальных наук» (Казахстан, г. Астана, 7 декабря 2018 г., форма участі – тези).

Довідки про впровадження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНФРАСТРУКТУРИ
ТА ТЕХНОЛОГІЙ

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE
STATE UNIVERSITY
OF INFRASTRUCTURE
AND TECHNOLOGIES

вул. Кирилівська, 9, м. Київ, 04071, Україна
тел./факс: (044) 463-74-70, 482-51-26
E-mail: duit@duit.edu.ua
код ЄДРПОУ 41330257

9, Kyrylivska St., Kyiv, Ukraine, 04071
tel./fax: (+38044) 463-7470, 482-51-26
E-mail: duit@duit.edu.ua

Від «22» 03 2019 р. № О/Н-30/6
На № _____ від « » _____ 20 р.

Д О В І Д К А про впровадження

результатів дисертаційного дослідження

Рябухи Івана Михайловича «*Тенденції розвитку морської освіти в Україні (друга половина XVIII – початок XXI століття)*»,

на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У процесі роботи над дисертаційним дослідженням з теми «Тенденції розвитку морської освіти в Україні (друга половина XVIII – початок XXI століття)», що здійснювалася з 2016 по 2019 роки, Іваном Михайловичем Рябухою було представлено результати дослідження, які знайшли своє відображення шляхом апробації циклу лекцій для викладацького складу вказаного вищого навчального закладу. У їх змістовній частині було визначено і обґрунтовано: чинники, локальні та глобальні тенденції розвитку морської освіти в Україні у період другої половини XVIII – початку XXI століття; періоди у розвитку морської освіти в Україні на досліджуваному історичному проміжку; внесок державних посадовців, громадських діячів і науковців у становлення і розвиток морської освіти в Україні.

Представлені методичні розробки дали змогу збагатити процес професійної підготовки судномеханіків, електромеханіків і судноводіїв в частині поглиблення знань з історії розвитку морської освіти на півдні України. Апробація результатів дослідження засвідчила доцільність, дієвість і ефективність зібраних і систематизованих матеріалів з досліджуваної проблеми у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

Директор Київського інституту водного транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного Державного університету інфраструктури та технологій, д.т.н., професор кафедри судноводіння та керування судном

О.М.Тимошук

000033

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА МОРСЬКА АКАДЕМІЯ»

вул. Дідріхсона, 8, м. Одеса, 65029, тел.: (+38 048) 793-1672, факс: (+38 048) 793-2440
www.onma.edu.ua e-mail: info@onma.edu.ua Код ЄДРПОУ 01127799

Від _____ № _____
 На № _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
 Національного університету
 "Одеська морська академія"
 професор _____ О.М.Шемякін
 _____ 2019 року

Довідка про впровадження
 результатів дисертаційного дослідження
 Рябухи Івана Михайловича «*Тенденції розвитку морської освіти в Україні*
(друга половина XVIII – початок XXI століття)»,
 на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження І. М. Рябухи протягом 2016-2019 рр. пройшли апробацію в процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі різних спеціальностей, що засвідчило їх актуальність та доцільність, а саме: проаналізовано генезис морської освіти в Україні у теорії та практиці другої половини XVIII – початку XXI століття; здійснено ретроспективний аналіз внеску державних посадовців, громадських діячів і науковців у становлення і розвиток морської освіти в Україні у визначених хронологічних межах.

Навчальний посібник з матеріалами дослідження надав змогу збагатити процес підготовки майбутніх судномеханіків, електромеханіків і судноводіїв, зробивши акцент на формуванні в них знань з історії розвитку морської освіти.

Матеріали дисертаційного дослідження І. М. Рябухи було впроваджено на заняттях з історії, під час самостійної підготовки майбутніх моряків, а також у виховній роботі.

Апробація результатів дослідження засвідчила дієвість та ефективність зібраних і систематизованих матеріалів з тенденцій розвитку морської освіти в процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

Начальник навчального відділу

М.М. Пархоменко

Декан судноводійного факультету
д.т.н., професор

М.М. Цимбал

Декан факультету
морських перевезень та технологій
к.т.н., доцент

І.І. Ворохобін

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

вул. Покришева, 41, м. Херсон, 73034, тел. (0552) 37-02-00, 41-08-10, 41-08-11, факс 37-05-92
Web: <http://academy.ks.ua> E-mail: info@academy.ks.ua

28.03 2019 № 01-23/228 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Рябухи Івана Михайловича

**«Тенденції розвитку морської освіти в Україні
(друга половина XVIII – початок XXI століття)»**

на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Основні результати дисертаційного дослідження РЯБУХИ Івана Михайловича апробувалися протягом 2016-2019 рр. та виконувалися відповідно до науково-дослідницької проблематики Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» № 0115U002891. У процесі апробації матеріалів дослідження з'ясовано ключові тенденції розвитку морської освіти в Україні. Схарактеризовано зміст діяльності науково-професійних та державних установ системи морської освіти, що функціонували в Україні упродовж другої половини XVIII – початку XXI століття.

Матеріали навчального посібника «Морська освіта у діяльності адміралів Чорноморського флоту, військових губернаторів і морських міністрів (в імперську добу)» дали змогу переконатися в необхідності й значущості зібраного матеріалу для організації навчального процесу з професійної підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

Апробація результатів дослідження Рябухи І. М. свідчить про його високий теоретико-методологічний рівень та доцільність їх подальшого впровадження у теорію і практику підготовки фахівців у морських закладах освіти.

Перший проректор,
доктор педагогічних наук, доцент

І. Я. Жорова

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКА ДЕРЖАВНА МОРСЬКА АКАДЕМІЯ

просп. Ушакова, 20, м. Херсон, Україна, 73000. тел./факс: (0552) 49-59-02, e-mail: ksma@ksma.ks.ua

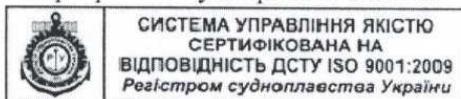
29.03.19 № 02.1-05/692
 На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Рябухи Івана Михайловича «Тенденції розвитку морської освіти в Україні
 (друга половина XVIII – початок XXI століття)»,
 на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження РЯБУХИ Івана Михайловича пройшли апробацію у процесі освіти та підготовки фахівців галузі знань 27 «Транспорт», спеціальності 271 «Річковий та морський транспорт» протягом 2016–2019 рр. шляхом запровадження у освітній процес комплексу педагогічних та організаційно-управлінських заходів. Матеріали дослідження було впроваджено під час організації та проведення занять з історії, при проведенні заходів виховного характеру (профорієнтаційні заходи, кураторські години, дні відкритих дверей, зустрічі з досвідченими моряками, екскурсії до музею Херсонської державної морської академії тощо), а також у процесі самостійної фахової підготовки майбутніх моряків.

Впровадження матеріалів навчального посібника «Морська освіта у діяльності адміралів Чорноморського флоту, військових губернаторів і морських міністрів (в імперську добу)» сприяло покращення процесу професійної підготовки майбутніх судномеханіків, електромеханіків і судноводіїв, збагативши процес формування та поглиблення в них знань з історії розвитку морської освіти.

Продовження дод. А

У результаті апробації зроблено висновок, що результати дослідження І. М. Рябухи доцільно впроваджувати в практику освітнього процесу морських закладів освіти. Ефективність використання зібраних і систематизованих матеріалів стосовно тенденцій розвитку морської освіти у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі була підтверджена.

Ректор ХДМА

В. В. Чернявський

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Рябухи Івана Михайловича
*«Тенденції розвитку морської освіти в Україні (друга половина XVIII –
 початок XXI століття)»*,
 на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертаційне дослідження І. М. Рябухи ґрунтується на основі історико-ретроспективного аналізу тенденцій розвитку морської освіти в Україні у глобальному та локальному вимірах.

Теоретичні та практичні аспекти досліджуваної теми висвітлені у публікаціях і доповідях на наукових конференціях, а також пройшли апробацію у процесі організації різних видів пошукової роботи студентів та курсантів плавальних спеціальностей. Матеріали дисертаційного дослідження Рябухи Івана Михайловича було впроваджено під час організації та проведення занять з історії, у процесі самостійної фахової підготовки майбутніх моряків та у виховній роботі.

Матеріали навчального посібника «Морська освіта у діяльності адміралів Чорноморського флоту, військових губернаторів і морських міністрів (в імперську добу)» дали змогу переконатися в значущості зібраного матеріалу для організації навчального процесу з професійної підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

У результаті апробації ефективність використання зібраних і систематизованих Рябухою І. М. матеріалів стосовно тенденцій розвитку морської освіти у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі була підтверджена.

Проректор
 док. юр. наук

Е.Б. Хачатуров

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
МОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

MINISTRY OF EDUCATION
AND SCIENCE OF UKRAINE
ODESSA NATIONAL MARITIME
UNIVERSITY

Навчально-науковий Інститут морського
флоту

65029, Одеса, вул. Мечникова, 34
Тел.: 7283127

Maritime institute

65029, Odesa, st. Mechnikov, 34
Tel.: 7283127

02.04.2019 № 9518

ДОВІДКА

про впровадження

результатів дисертаційного дослідження **Рябухи Івана Михайловича «Тенденції розвитку морської освіти в Україні (друга половина XVIII – початок XXI століття)»**,

на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертаційне дослідження І. М. Рябухи ґрунтується на основі історико-ретроспективного аналізу тенденцій розвитку морської освіти в Україні у глобальному та локальному вимірах.

У процесі апробації матеріалів дослідження з'ясовано ключові тенденції розвитку морської освіти в Україні. Схарактеризовано зміст діяльності науково-професійних та державних установ системи морської освіти, що функціонували в Україні упродовж другої половини XVIII – початку XXI століття.

Теоретичні та практичні аспекти досліджуваної теми висвітлені у публікаціях і доповідях на наукових конференціях, а також пройшли апробацію у процесі організації різних видів пошукової роботи студентів та курсантів плавальних спеціальностей. Матеріали дисертаційного дослідження Рябухи Івана Михайловича було впроваджено під час організації та проведення занять з історії, у процесі самостійної фахової підготовки майбутніх моряків та у виховній роботі.

Директор навчально-наукового інституту
морського флоту Одеського національного
морського університету к.т.н., доцент

Шумило О.М.

Підпис засвідчую

Надальник відділу
кадрів О.М. РЯБУХА
О.М. РЯБУХА

ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ОСВІТИ

ННВК МОРКОМ

42798816

м. МИКОЛАЇВ

28.03.19 № 01/12-2019

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
**Рябухи Івана Михайловича «Тенденції розвитку морської освіти в
 Україні (друга половина XVIII – початок XXI століття)»**,
 на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження І. М. Рябухи протягом 2016–2019 рр. пройшли апробацію у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі, що засвідчило їх актуальність та доцільність.

Представлені навчально-методичні розробки дали змогу збагатити процес професійної підготовки майбутніх моряків, зробивши акцент на формуванні в них знань з історії розвитку морської освіти, а також тенденцій, які впливали на цей розвиток.

Матеріали дисертаційного дослідження Івана Рябухи впроваджено під час підготовки навчальних програм, опорних конспектів лекцій з історії морської освіти та проведення занять і організації поза аудиторної виховної роботи, а також для процесу самостійної фахової підготовки студентів, за використанням дуального та дистанційного методів навчання.

Апробація результатів дослідження засвідчила доцільність, дієвість і ефективність зібраних і систематизованих матеріалів з ключових тенденцій розвитку морської освіти у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

Ректор Приватного закладу освіти
 «Навчально-науково-виробничий
 кластер морегосподарського комплексу»

І. В. Підпала

Додаток Б.1

Хронологія розвитку морської освіти в Україні

Об'єктно-Суб'єктна лінія (друга половина XVIII століття - 1910-ті роки)
імперський період

Роки	Подія
1682 – 1725 – правління Петра I Великого	
1701	відкрито перший навчальний заклад морського профілю – Школу навігацьких і математичних наук, Київський колегіум отримав статус духовної академії
1720	видано «Морской устав» (автори Ф. Прокопович і Петро I)
1722	прийнято звід морських адміністративних законів: «Регламент о управлени адмиралтейств и верфи; и о должностях коллегии адмиралтейской и прочих всех чинов при адмиралтействе обретающихся»
1722	затверджено «Табель про ранги»
1723	видано «Регламент шкіперам»
1724	прийнято «Морський торговий регламент»
1725 – 1727 – правління Катерини I	
	-
1727 – 1730 – правління Петра II	
	-
1730 – 1740 – правління Анни Іонанівни	
	-
1741 – 1761 – правління Єлизавети Петрівни	
1752	відкрито Морський шляхетний кадетський корпус
1762 – 1796 – правління Катерини II	
1768	створено «Комиссию об училищах, презрения требующих»
1769	відтворено флот на Азовському морі (за указом Катерини II)
1771	у школах Російської імперії запроваджено класно-урочну систему
1774	у результаті війни з турками Росія отримала значну частину Причорномор'я разом із територією між Дніпром і Південним Бугом і вільний вихід до Чорного моря (за допомогою К. Разумовського)
1776	<i>Відкрито штурманську школу у Таганрозі (узбережжя Азовського моря)</i>
1781	видано Статут купецького водоплавства
1782	створено «Комиссию по учреждению народных училищ»
1783	оголошено про заснування Чорноморського флоту
1783	підписано Указ про переведення із Санкт-Петербургу до Херсону училища для дітей єдиновірців з метою заснування на його базі морського кадетського корпусу
1783	<i>засновано у Херсоні Морський кадетський корпус (за ініціативою Г. Потьомкіна)</i>
1783	створено Чорноморське адміралтейське правління
1783	видано підручник «О должностях человека и гражданина» (автор Катерина II)
1784	відкрито в Олешках 4-х класне училище, у Катеринославі та Сімферополі – головні народні училища
1785	реформовано Новоросійську губернію
1786	видано «Устав народным училищам Российской империи»
1789	розпочато формування лоцманського товариства у Новоросійському краї (за ініціативи М. Воронцова)
1793	<i>засновано у Херсоні Морське артилерійське училище</i>

1795	переведено морський кадетський корпус і морське артилерійське училище із Херсона до Миколаєва
1796 – 1801 – правління Павла I	
1797	видано імператорський указ про розподіл торгового мореплавання з портів Чорного моря на «большое» - по Архіпелагу та Середземному морю та «малое» - по Чорному та Мармуровому морях
1797	видано «Устав военного флота»
1797	у Миколаєві та Севастополі відкрито класи для капітанів, флагманів і морських офіцерів (за ініціативою імператора)
1797	Проведено у Севастополі конференцію з морської тактики
1798	створено при Адміралтейств-колегії «Особенный комитет»
1798	створено Департамент водних комунікацій
1798	засновано у Миколаєві училище корабельної архітектури
1798	засновано у Херсоні Чорноморське итурманське училище
1799	створено «Комітет для розповсюдження морських наук і удосконалення художньої частини морського мистецтва»
1800	заборонено ввезення іноземних книжок і відправка юнаків за кордон з метою отримання освіти
1801 – 1825 – правління Олександра I	
1802	створено Морське міністерство, Міністерство народної освіти
1802	створено Комітет з розгляду нових статутів навчальних закладів
1803	створено Комітет з розгляду вже виданих книг і підготовці нових
1803	створено Головне правління училищ
1803	видано «Положення про побудову навчальних закладів» (автор М. Сперанський)
1803	засновано у Миколаєві Чорноморське гідрографічне депо
1804	затверджено «Устав университетов Российской империи» та «Устав учебных заведений, подведомственных университетам»
1804	засновано у Миколаєві Училище флотських юнг (за ініціативою маркіза де Траверсе)
1805	створено Адміралтейський департамент, Кораблебудівний департамент, Гідрографічний департамент
1805	створено Раду з воєнно-навчальних закладів
1805	створено «Непременный совет по военным учебным заведениям»
1807	засновано у Вознесенську Училище для дітей козаків (за ініціативою отамана Козачого війська Кантакузена)
1807	засновано у Миколаєві Флотське училище
1809	створено Головне управління водних і сухопутних сполучень
1809	засновано Товариство річкових лоцманів
1810	створено Державну раду та Державну канцелярію
1811	відкрито в Одесі грецьке училище, в якому навчалися майбутні мореплавці
1817	відкрито бібліотеку при Рішельєвському ліцеї
1820	засновано у Миколаєві Благородне (Морське) зібрання (за ініціативою О. Грейга)
1822	відкрито у Севастополі Морську бібліотеку (за ініціативою О. Грейга)
1825	створено «Комитет образования флота»
1825 – 1855 – правління Миколи I	
1826	створено Комітет облаштування навчальних закладів
1826	створено Вчений комітет при міністерстві освіти
1826	створено Штаб Чорноморського флоту

1826	<i>засновано у Севастополі Флотське училище (за ініціативою О. Грейга)</i>
1827	створено особливий Комітет для сприяння купецькому кораблебудуванню і мореплавству при Міністерстві фінансів
1827	створено Управління генерал-гідрографа
1827	відкрито у Миколаєві Морську астрономічну обсерваторію (за ініціативою О. Грейга)
1827	<i>відкрито у Миколаєві училище для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту (з ініціативи О. Грейга)</i>
1827	засновано морське сполучення між Херсоном та Одесою (за сприяння М. Воронцова)
1828	створено Головний морський штаб
1829	<i>засновано у Миколаєві та Севастополі Офіцерські класи (з ініціативи О. Грейга)</i>
1832	створено Одеський учбовий округ
1834	<i>засновано у Херсоні Училище торгового мореплавства</i>
1834	створено Товариство (цех) вільних матросів (за сприяння М. Воронцова)
1837	створено Гідрографічний департамент
1837	<i>засновано у Миколаєві Другий навчальний морський екіпаж</i>
1845	засновано Російське географічне товариство, яке стало основою картографічної служби
1847	створено Морський учений комітет
1848	затверджено «Наставление для образования воспитанников военно-учебных заведений»
1848	засновано щомісячний журнал з військово-морської тематики «Морський збірник»
1851	<i>засновано у Миколаєві Школу флотських юнкерів</i>
1855 – 1881 – правління Олександра II	
1855	<i>засновано у Миколаєві Гардемарінську роту</i>
1856	створено «Комітет для розвитку торгового флоту»
1856	засновано Російське товариство пароплавства і торгівлі
1860	Кораблебудівним департаментом оголошено про прийом учнів до Миколаївського Адміралтейства
1862	<i>відкрито у Миколаєві Портову ремісничу школу (з ініціативи Б. Глазенапа)</i>
1863	створено Головне управління військово-навчальних закладів
1864	затверджено «Правила для испытанія на звание шкипера и штурмана»
1864	затверджено Статут середніх шкіл
1864	створено Педагогічний музей військово-навчальних закладів
1864	відкрито Педагогічний музей військово-навчальних закладів
1865	відкрито Новоросійський (Одеський) університет
1867	затверджено «Положение о мореходных классах», «Правила о порядке признания шкиперов и штурманов в сих званиях» та «Правила для производства испытаній на звание шкипера и штурмана»
1868	засновано відділення Імператорського Російського технічного товариства (Миколаїв)
1871	<i>засновано у Миколаєві Морський клас для підготовки шкиперів каботажного плавання, штурманів далекого плавання та корабельних майстрів</i>
1871	створено першу науково-дослідну морську станцію у Севастополі (з ініціативи М. Миклухо-Маклая)
1872	<i>засновано у Херсоні Морехідні класи II-го розряду</i>
1872	<i>засновано у Миколаєві Юнкерські класи</i>

1873	<i>засновано у Миколаєві Морехідні класи</i>
1873	засновано Товариство сприяння російському торговому мореплавству
1874	<i>відкрито Морехідні класи у Голій Пристані</i>
1874	<i>відкрито Морехідні класи у Бериславі</i>
1874	<i>відкрито Морехідні класи у Нікополі</i>
1874	<i>відкрито Морехідні класи у Феодосії</i>
1874	<i>відкрито Морехідні класи у Керчі</i>
1874	<i>відкрито Морехідні класи у Севастополі</i>
1875	відкрито в Одесі Чорноморський яхт-клуб
1875	<i>створено в Миколаєві матроські школи</i>
1876	<i>відкрито Морехідні класи у Бердянську</i>
1878	засновано товариство «Доброфлот»
1882	відкрито у Миколаєві безкоштовну читальню
1884	<i>відкрито Морехідні класи в Олешках</i>
1881 – 1894 – правління Олександра III	
1885	створено Головне гідрографічне управління
1885	створено Морський учений комітет і Морський технічний комітет
1889	засновано Яхт-клуб у Миколаєві
1894 – 1917 – правління Миколи II	
1894	прийнято рішення про здійснення реформи в морській освіті
1894	відкрито в Одесі Єкатерининській яхт-клуб
1896	відкрито суднобудівний завод «Наваль» (Миколаїв)
1898	створено «Товариство судноплавства»
1898	<i>відкрито «Класи торговельного мореплавання» при Одеському комерційному училищі</i>
1898	<i>відкрито Класи торговельного мореплавання в Одесі</i>
1901	<i>засновано у Херсоні Училище торгового мореплавання</i>
1901	<i>відкрито у Миколаєві середнє механіко-технічне училище</i>
1901	введено нову форму для учнів морських навчальних закладів
1902	затверджено «Положение о мореходных учебных заведениях Министерства финансов»
1902	<i>відкрито у Миколаєві Середнє механіко-технічне училище</i>
1902	прийнято Закон «О судоводителях на мореходных судах торгового флота»
1902	затверджено указ «Об изменении действующих правил о судоводителях на мореходных судах торгового флота»
1902	затверджено «Положение о мореходных учебных заведениях»
1903	прийнято Закон «О механиках на мореходных судах торгового флота»
1904	створено Навчальний комітет
1904	прийнято «Положение о мореходных учебных заведениях Министерства финансов»
1905	затверджено «Положение о механических учебных заведениях»
1908	засновано у Херсоні яхт-клуб
1909	створено Головне управління торгового мореплавання і портів
1911	створено Російське суднобудівне акціонерне товариство
1912	<i>відкрито у Києві Річкове училище</i>
1916	затверджено «Положення про школу прапорщиків флоту»
1916	<i>засновано у Севастополі Морський кадетський корпус</i>

Додаток Б.2

Об'єктно-Суб'єктна лінія (1910-ті – 1991 р.)

Радянський період

Роки	Подія
1917	створено «Українську Чорноморську Громаду»
1918	ліквідовано гардемаринські й штурманські класи та кадетські корпуси
1918	створено Центральний комітет Чорноморського флоту (Центрофлот)
1919	затверджено декрет Ради Народних Комісарів «О мерах к распространению профессионально-технических знаний»
1919	<i>на базі середнього механіко-технічного училища Миколаєва відкрито політехнічне училище</i>
1920	<i>училище реорганізовано у технікум</i>
1920	затверджено Основні положення реформи вищої технічної школи
1920	<i>засновано Миколаївський індустріальний технікум</i>
1922	створено у системі Наркомату шляхів сполучення державні пароплавства, серед яких Чорноморсько-Азовське
1923	ліквідовано Олешківську та Голопристанську морехідні школи
1923	<i>відкрито у Херсоні школу учнівства на водному транспорті</i>
1924	створено акціонерне товариство «Советский торговый флот»
1922	ухвалено «Кодекс законів про народну освіту в УРСР»
1926	затверджено «Положення про професійно-технічні школи»
1926	прийнято Положення про морські перевезення і Постанову про обмеження відповідальності судновласників
1929	розроблено програму будівництва флоту
1929	<i>засновано на базі технікуму Миколаївський кораблебудівний інститут</i>
1930	<i>відкрито в Одесі інститут інженерів морського флоту</i>
1930	<i>відкрито Херсонський морський технікум</i>
1931	створено Народний комісаріат водного транспорту
1934	створено Центральне управління морського флоту
1936	створено Народний комісаріат морського флоту, Народний комісаріат річкового флоту, Народний комісаріат суднобудівної промисловості
1937	створено Народний комісаріат ВМФ
1937	<i>засновано Чорноморське вище військово-морське ордена Червоної Зірки училище імені Нахімова засновано</i>
1939	Народний комісаріат водного транспорту розділено на Народний комісаріат морського флоту та Народний комісаріат річкового флоту
1940	<i>відкрито у Севастополі фабрично-заводську школу Морського заводу</i>
1940	<i>відкрито у Севастополі філію Морського інституту комунального будівництва</i>
1944	прийнято Постанову «Про заходи з підготовки командних кадрів морського флоту»
1944	<i>відкрито у Херсоні школу юнг</i>
1946	<i>засновано у Херсоні судномеханічний технікум</i>
1946	проведено першу Чорноморську регату
1946	створено Міністерство морського флоту СРСР
1946	створено Міністерство річкового флоту СРСР
1952	прийнято рішення про початок будівництва ракетно-ядерного флоту

1951	<i>створено у Севастополі вище військово-морське інженерне училище (у будівлі морського кадетського корпусу)</i>
1954	створено Міністерство морського та річкового флоту СРСР
1959	відкрито в Маріуполі яхт-клуб
1962	Засновано управління «АзЧеррыба»
1967	<i>створено Київське вище військово-морське політичне училище</i>
1967	створено яхт-клуб у Києві
1972	прийнято постанову «Про подальше удосконалення системи професійно-технічної освіти»
1974	прийнято постанову «Про заходи з подальшого удосконалення керівництва середніми спеціальними навчальними закладами та про покращення якості підготовки спеціалістів з середньою спеціальною освітою»
1974	прийнято Закон УРСР «Про народну освіту»
1978	відкрито музей суднобудування і флоту (Миколаїв)
1980	відкрито в Феодосії яхт-клуб
1984	створено яхт-клуб у Севастополі

Додаток Б.3
Об'єктно-Суб'єктна лінія (1991 – 2010 рр.)

Незалежний період

Роки	Подія
1991	ухвалено Закон «Про освіту»
1991	ухвалено Закон «Про наукову та науково-технічну діяльність»
1991	Затверджено «Концепцію професійно-технічної освіти України»
1992	створено Міністерство транспорту України
1992	<i>на базі училища створено Севастопольський військово-морський ордена Червоної Зірки інститут імені Нахімова</i>
1992	створено Міністерство транспорту України
1994	ухвалено Закон України «Про транспорт»
1995	затверджено Кодекс торговельного мореплавства
1995	затверджено Кодекс торговельного мореплавства
1998	ухвалено Закон України «Про професійно-технічну освіту»
1998	створено Київську державну академію водного транспорту на базі Київського річкового училища, Інституту водного транспорту та Суднобудівного технікуму
2003	<i>засновано в Одесі військово-морський лицей ім. віце-адмірала В. Безкорованого</i>
2009	<i>засновано на базі військово-морського інституту академію воєнно-морських сил ім. П. Нахімова</i>

узагальнено та систематизовано автором на основі джерел [20; 24; 35; 40; 85; 97; 106; 127; 164; 184; 186; 230; 280; 229; 361; 474; 513]

Додаток В**ПРИКАЗЪ
ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЫСОЧЕСТВА ГЕНЕРАЛЬ-АДМИРАЛА.
Въ С.-Петербургѣ, Ноября 4 дня 1872 года, № 138.**

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ, 30-го минувшаго Октября, Высочайше повелѣть соизволилъ:

Установить для лицъ всѣхъ сословій, выпускаемыхъ на службу въ Морское вѣдомство изъ морскихъ учебныхъ заведеній для нижнихъ чиновъ, нынѣ существующихъ и могущихъ впредь быть учрежденными, обязательный шестилѣтній срокъ службы за полученное воспитаніе, рассчитывая этотъ срокъ со дня выпуска изъ заведеній, но не ранѣе какъ съ 17-ти лѣтняго возраста, съ подчиненіемъ означенному сроку и тѣхъ изъ воспитанниковъ, находящихся нынѣ въ этихъ заведеніяхъ и школахъ, которые въ теченіи шести мѣсяцевъ по объявленіи сего Высочайшаго повелѣнія не будутъ взяты родственниками изъ заведеній.

О таковой Монаршей волѣ объявляю по Морскому вѣдомству къ руководству и исполненію.

Подписаль: Генераль-Адмираль КОНСТАНТИНЪ.
По Инспекторскому Департаменту.

Додаток Г
Положення про портово-ремісничу школу

ПОЛОЖЕНІЕ
О РЕМЕСЛЕННОЙ ШКОЛѢ ВЪ НИКОЛАЕВСКОМЪ ПОРТѢ.

§ 1.

Въ Николаевскомъ портѣ учреждается Ремесленная Школа для приходящихъ, преимущественно дѣтей нижнихъ чиновъ Морскаго вѣдомства и рабочихъ.

§ 2.

Главный Командиръ Николаевского порта есть Попечитель Ремесленной Школы; управленіе же Школою возлагается на Директора, избираемаго Главнымъ Командиромъ и утверждаемаго въ должности приказомъ Высшаго Морскаго Начальства.

§ 3.

Ремесленная Школа разделяѣтся на три отдѣленія: малолѣтнее, среднее и старшее. Число учениковъ въ каждомъ отдѣленіи не ограничивается, но зависитъ отъ помѣщенія и денежныхъ средствъ. Въ случаѣ, если бы число учениковъ было слишкомъ велико, то отдѣленіе раздѣляется на параллельные классы.

§ 4.

Въ малолѣтнемъ отдѣленіи обучаются молитвамъ, чтенію, письму, первымъ двумя правилами ариѳметики и считать на счетахъ.

§ 5.

Въ среднемъ и старшемъ отдѣленіяхъ преподаются слѣдующіе предметы: Въ среднемъ отдѣленіи: Законъ Божій, Русскій языкъ, ариѳметика и черченіе.

Въ старшемъ отдѣленіи: Законъ Божій, Русскій языкъ, главнѣйшія основанія геометріи, физики и механики въ примѣненіи къ адмиралтейскимъ мастерствамъ и черченіе.

Кромѣ сего воспитанникамъ могутъ быть даны общія понятія о главнѣйшихъ событіяхъ исторіи и сообщены важнѣйшія географическія свѣдѣнія, въ видѣ доступныхъ для ихъ пониманія разсказовъ. Знаніе этихъ предметовъ необязательно для учениковъ, которые не подлежатъ въ оныхъ и экзамену.

§ 6.

Ученики средняго и старшаго отдѣленій обучаются вмѣстѣ съ тѣмъ мастерствамъ, необходимымъ для различныхъ отраслей морскаго дѣла, первые въ учебной мастерской при школѣ, а вторые въ казенныхъ мастерскихъ Николаевского порта и упостройки судовъ.

§ 7.

Директоръ имѣетъ надзоръ не только за воспитаніемъ въ Ремесленной Школѣ, но и за практическими занятіями учениковъ, какъ въ учебной мастерской, такъ и въ адмиралтейскихъ мастерскихъ и при работахъ Николаевского порта.

§ 8.

Класныя занятія продолжаются ежедневно по два часа, практическія занятія не болѣе четырехъ часовъ.

§ 9.

Учебная мастерская, устроенная при среднемъ отдѣленіи Ремесленной Школы, принимаетъ казенные и частные заказы. Деньги за сдѣланныя вещи распределяются между учениками соотвѣтственно цѣнѣ вещей, за исключеніемъ 25%, которые употребляются на покрытіе расходовъ по содержанию мастерской. Ученики старшаго отдѣленія получаютъ задѣльную плату.

§ 10.

Учебною мастерскою завѣдуетъ мастеръ, утверждаемый въ этой должности Попечителемъ Школы и дѣйствующій на основаніи особой инструкціи. Въ помощь ему опредѣляется нѣсколько подмастерьевъ.

Продовження дод. Г

§ 11.

Способнѣйшіе и благодѣтельные ученики средняго отдѣленія назначаются Директоромъ поочередно указателями въ малолѣтнее отдѣленіе, а ученики старшаго отдѣленія въ среднее. При назначеніи учениковъ указателями, Директоръ долженъ имѣть въ виду, чтобы эти ихъ обязанности не вредили дальнѣйшему преуспѣванію самихъ указателей. За труды свои указатели получаютъ денежное вознагражденіе.

§ 12.

Нѣкоторое число учениковъ старшаго отдѣленія, по усмотрѣнію Главнаго Командира, посылаются на три лѣтніе мѣсяца въ кампанію на разныхъ судахъ Флота.

§ 13.

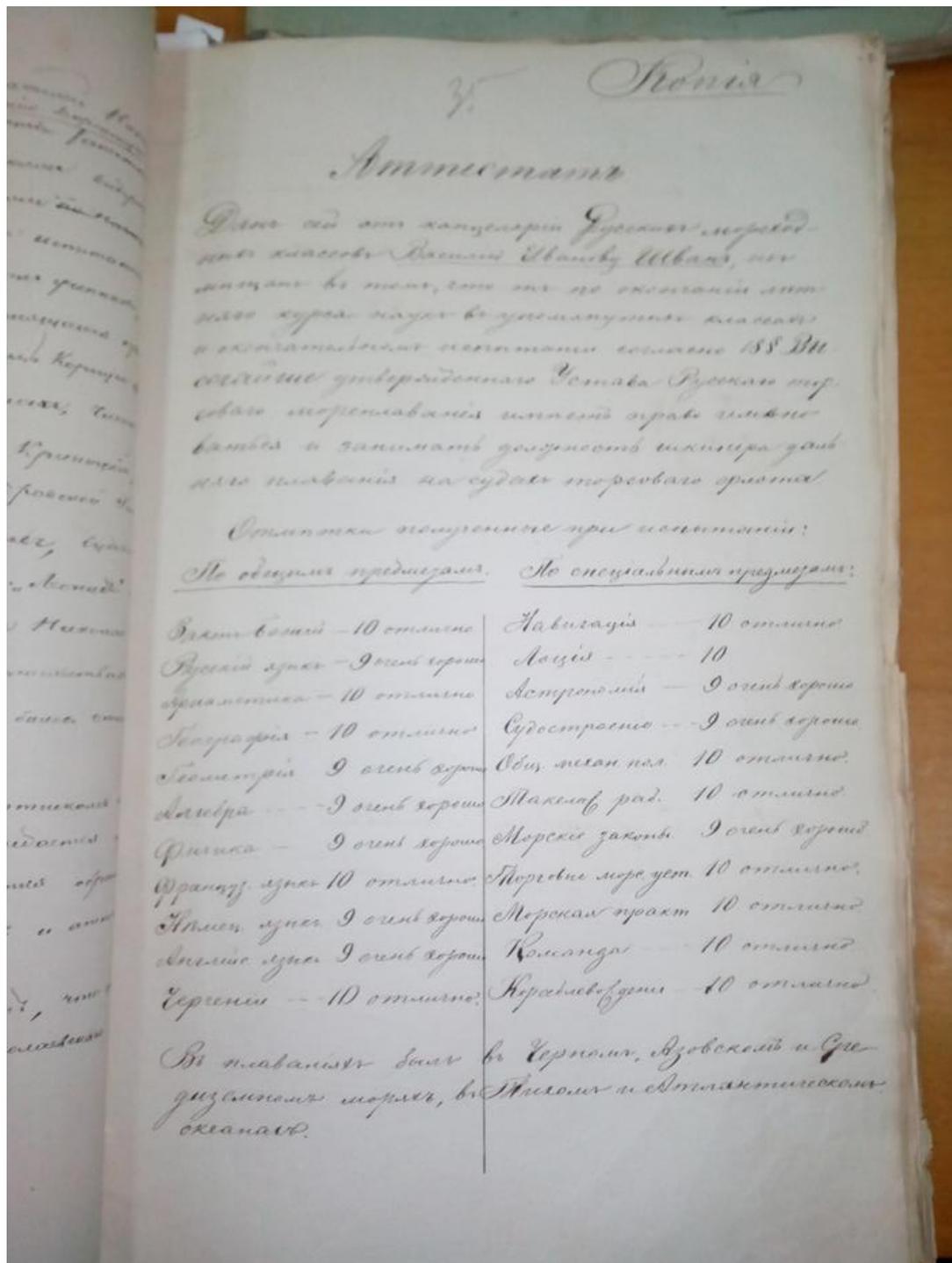
Положеніе это приводится въ исполненіе въ видѣ опыта на три года. Всѣ подробности устройства Ремесленной Школы, на вышеизложенныхъ основаніяхъ, предоставляется установить Главному Командиру, съ тѣмъ, чтобы онъ, къ окончанію трехлѣтняго срока, представилъ въ Морское Министерство проектъ окончательнаго устава Школы.

Подписали:

Директоръ, Свиты ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА Контръ-Адмиралъ Князь Голицынъ и
Дѣлопроизводитель Чубинскій.

Додаток Д

Зразки документів про освіту

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Предъявитель сего ученикъ Николаевскаго мореходнаго класса
Иванъ Александровъ, имѣющій отъ роду 16 лѣтъ,
 увольняется для практическаго плаванія на коммерческихъ су-
 дахъ, срокомъ отъ нижесписаннаго числа по *первое* Сен-
 тября. Такъ какъ отъ ученика требуются свидѣнїя о его пла-
 ванїи, то поэтому прошу Гг. Командировъ и Шхиперовъ тѣхъ
 судовъ, на которыхъ будетъ служить уволенный ученикъ, по ис-
 теченїи срока службы его на суднѣ, выдать ему отдѣльное, за
 подписью и приложенїемъ судовой печати, свидѣтельство, въ ко-
 торомъ обозначить: 1-е) съ какого и по какое время служилъ
 ученикъ *Иванъ Александровъ*; 2-е) какого былъ поведенія;
 3-е) какую на суднѣ исполнялъ обязанность; 4-е) былъ-ли испол-
 нителемъ по службѣ и 5-е) если получалъ жалованье, то сколько
 въ мѣсяцъ. Г. Николаевъ, *Апрѣля 14* дня 1883 года.

Завѣдующій классомъ Стожковникъ Кручининъ

Додаток Е
Внесок морських міністрів і адміралів Чорноморського флоту у розвиток морської освіти

Прізвище, ім'я по- батькові	Роки керування ЧФ	Вклад по видах діяльності			
		<i>Адміністративно- управлінська</i>	<i>Господарча, облаштування флоту</i>	<i>Навчально- організаційна</i>	<i>Організаційно-наукова</i>
Клокачов Федот Олексійович (1739-1783)	1783		у Херсоні створив контору над портом		
Сухотін Яків Пилипович (1725-1790)	1783 - 1785				здійснив ретельний промір і зробив докладний опис Азовського моря до Бердянської коси; апробував «нововинайдені» кораблі з малою осадкою для мілководдя
Мордвинов Микола Семенович (1754-1845)	1785 – 1789 і 1792 - 1799	організував діяльність Чорноморського адміралтейського правління, заснував «Типографію Чорноморського адміралтейства», розпочав будівництво цивільної верфі у Кічкасі	сприяв побудові наплавного Інгульського мосту, висадженню парку у Миколаєві, керував висадкою у Ялті садів, виноградників, горіхових плантацій; підготував проект «Трудопоощрительного банка для развития промышленных сил страны и обеспечения производительного труда»		використав запорозькі традиції для оснащення російського флоту, вперше в історії російського флоту при проведенні водолазних робіт використав повітряний дзвін, сприяв здійсненню навколосвітньої подорожі Ф. Крузенштерна та Ю. Лисянського
Войнович Марко Іванович (1750-1807)	1789 – 1790			за роки директування Чорноморським штурманським	

				<p>училищем облаштував типографію, заснував бібліотеку, значно поповнив кількість фізичних та астрономічних інструментів, увів так звані Золоту і Чорну пам'ятні книжки, заснував драматичний театр, побудував макет корабля для проведення практичних занять</p>	
<p>Ушаков Федір Федорович (1745-1817)</p>	1790 - 1792	<p>започаткував розподіл офіцерів та нижчих чинів на кораблі відповідно до рівня підготовки і знань, упорядкував періодичність і методику проведення навчань, порядок і систему контролю за ними з боку посадових осіб, заснував карантин і зупинив поширення чуми у Херсоні</p>	<p>організував будівництво Севастопольського порту, казарм, шпиталів, доріг, ринків, облаштування колодязів; ввів уніфікацію бойової та повсякденної організації флоту</p>		<p>створив власну «морську тактичну школу»</p>
<p>Фондезін (фон Дезін)</p>	1799 – 1802	<p>брав участь в укладанні морських регламентів,</p>			<p>у співавторстві підготував і видав «Атлас Архипеллага...»</p>

Вілім Петрович (1740-1826)		статутів і штатних положень для флоту та його управлінь у складі «Комітету для облаштування флоту»			
Траверсе Жан Батист Прево де Сансак, маркіз де Траверсе (1754-1831) Галл Роман Романович (1761-1844)	1802 –1811 1811	заснував Депо карт, при якому було створено бібліотеку, організував при ньому Кабінет старожитностей для історичних знахідок, друкарню і літографію, побудував компасну майстерню	заклав у Миколаєві ботанічний сад; підготував проект «підняття Севастополя на ступінь першокласної фортеці»	відкрив Училище флотських юнг, заснував сирітський притулок	брав участь у дослідженні північної частини Тихого океану, вивчав Охотське і Берингове моря
Язиков Микола Львович (1754-1824)	1811 - 1816	командував Чорноморською штурманською ротою, був директором Чорноморського штурманського училища			брав участь в описі Дніпра від Херсона до Кременчука
Грейг Олексій Самуїлович (1775-1845)	1816 - 1833	створив при Чорноморському адміралтейському департаменті розпорядчу частину, розширив Депо карт, перевіз архів Чорноморського флоту до Миколаєва, побудував у Миколаєві морську астрономічну	увів посади начальників відділень, удосконалив канцелярську справу, створив штаб флоту для організації підготовки та розробки планів дій у військовий час, увів в експлуатацію два Інкерманських маяки, прокладено перші телеграфні лінії між Миколаєвом і Севастополем;	підготував інструкцію для освіти юнацтва, у Миколаєві та Севастополі заснував морські класи для офіцерів, ввів порядок, за яким з кожної дисципліни	замінив будівництво кораблів за французькими кресленнями на англійські зразки, запропонував використовувати «параболічний» метод проектування, зробив численні удосконалення, які сприяли збільшенню терміну служби кораблів; підготував наукові праці

		<p>обсерваторію, створив морську бібліотеку, ініціював відкриття першого в Миколаєві кредитного банку, побудував першу комерційну пристань на Лимані, ввів службу часу, розрахунок стандартної вантажопідйомності суден, що спростило визначення їх вартості, ввів кілька правил, поміж яких визначення чисельності команди на військових і транспортних суднах, відкрив комерційну пасажирську лінію «Одеса – Ялта» із заходом у Севастополь, ввів на судах громовідвіди</p>	<p>вперше ввів посаду міського архітектора, сприяв створенню Морського бульвару у Миколаєві, освітленню міста, прокладанню тротуарів, відкрив богадільню та лікарню, побудував притулок, в Миколаєві впровадив ефективні заходи протидії чумі, що дозволило запобігти епідемії</p>	<p>екзаменував окремих фахівців, особисто екзаменував випускників морських училищ, організував заняття в Миколаївській астрономічній обсерваторії, в училищах увів ланкастерську систему навчання, здатних офіцерів відправляв за кордон на стажування, в Миколаєві відкрив училище для доньок нижчих чинів та повітове училище для хлопчиків, у Севастополі – флотське училище</p>	<p>«Дослідження про складання креслень корабля за параболічною метою» і «Визначення показників вантажної ватерлінії», за його розпорядженням були проведені перші розкопки Херсонеса, відкрито три храми, під його керівництвом спроектовано морську парову землечерпальну машину</p>
<p>Лазарев Михайло Петрович (1788-1851)</p>	<p>1834 - 1851</p>	<p>взяв участь у роботі комітету «образовання флота» щодо створення нового положення про управління Чорноморського флоту, відкрив регулярні</p>	<p>запровадив єдиний розпорядок повсякденного життя і діяльності екіпажів кораблів; побудував у Севастополі Будинок зборів, будівлі адміралтейства в Миколаєві, Одесі, Новоросійську,</p>	<p>створив систему бойової підготовки офіцерів флоту, запропонував змагання на гребних суднах як форму підготовки</p>	<p>виступив ініціатором будівництва парових кораблів із залізним корпусом, введення пароходофрегатів; організував дворічну експедицію з метою опису Чорного моря, результатом</p>

		пароходні рейси «Миколаїв – Одеса» та «Миколаїв – Херсон», за його участі у Севастополі відкрито школу для матроських дітей	розпочав будівництво адміралтейства в Севастополі, вперше поділив місто Миколаїв на райони і дав назву міським вулицям		якої було видання першої лоції Чорного моря, завершив роботу зі складання та видання «Атласу Чорного та Азовського морів»
Берг (Берх) Моріц (Маврикій) Борисович (1776-1860)	1851 - 1855	керував складанням лоції Чорного моря, очолював Севастопольське флотське училище			
Панфілов Олександр Іванович (1808-1874)	1856		влаштував госпіталь з місцевого канатного заводу, чим значно зменшив рівень захворюваності та смертності		
Бутаков Григорій Іванович (1820-1882)	1856 – 1860	заснував першу лабораторію мінних дослідів, організував заняття, які згодом перетворилися на Мінний офіцерський клас і Мінну школу для нижніх чинів			підготував праці «Нові підстави пароплавної тактики», «Правила маневру парового корабля», у співавторстві склав першу систематизовану лоцію Чорного моря; вперше застосував стрільбу по невидимій мішені для тренування моряків
Готліб Фрідріх фон Глазенап (Богдан Олександрович) (1811-1892)	1860 - 1871	у Миколаєві відкрив кілька іноземних консульств, заснував портову ремісничу школу для дітей нижчих чинів; звільнив	заснував «Городское собрание», Міський комітет, Статистичний комітет, міський суспільний банк, під його керівництвом було відкрито Південно-Слов'янський пансіон для		був головним редактором журналу «Морской сборник», директором Морського кадетського корпусу, головою Гідрографічного департаменту Морського міністерства, був ініціатором виходу першої

		чорноморських поселян, приписаних до адміралтейства, від кріпацтва	вихідців з Балкан, перший дитячий садочок, Миколаївський ракетний завод, засновано товариство миколаївських лоцманів		газети «Николаевский вестник» з додатком
Аркас Микола Андрійович (1816-1881)	1871 - 1881	займався складанням нових сигнальних книг для флоту і переглядом Зводу морських законів, брав участь у роботах з удосконалення морського кримінального законодавства, виступив одним із засновників акціонерної компанії «Русское общество пароходства и торговли», під його керівництвом добудовано залізну дорогу від Харкова до Севастополя	склав проект і за власними кресленнями побудував 14 плавбатарей, вперше використав кольорове маскування кораблів	відновив діяльність раніше закритого морського юнkersького класу	писав статті для журналу «Морской сборник», під його керівництвом на Чорному та Азовському морях проводилися картографічні і гідрографічні дослідження
Манганарі Михайло Павлович (1804-1887)	1881 - 1882	був керівником Чорноморської штурманської роти	у Миколаєві заснував суспільну бібліотеку, відкрив рятувальну станцію з притулком, заснував Товариство піклування про бідних		описав Чорне, Азовське і Мармурове моря, проводив зйомку узбережжя Криму та Абхазії, писав статті для журналу «Морской сборник»
Пешуров Олексій Олексійович	1882 - 1890				освоїв будівництво сучасних кораблів на Чорному морі

(1834 – 1891)					
Копитов Микола Васильович (1833-1901)	1891 –1898	розпочав будівництво двох суднобудівних заводів: «Анонимного общества корабельных верфей» («Наваль») та «Общества механического производства в Южной России»	під його керівництвом засновано особливий комітет з опікунства про народну тверезість, їдальню, в якій було розташовано чайну з безкоштовною читальнею і ставилися спектаклі, проводилися лекції, запустив перший громадський транспорт - кінсько-залізну дорогу	відкрив Технічне залізнодорожне училище	писав статті для журналу «Морской сборник», зокрема «По поводу чтений военно- морской истории в морском училище»
Тиртов Павло Петрович (1836-1903)	1898-1903				брав участь у навколосвітньому плаванні, поході на Тихий океан
Крігер Олександр Христофорович (1848-1917)	1905 <i>тимчасово</i>			був начальником Морської академії та директором Морського кадетського корпусу	
Чухнін Григорій Павлович (1848-1906)	1904 - 1906	був начальником Миколаївської морської академії та директором Морського кадетського корпусу		підготував реформу военно- морської освіти, проект положення, статуту та штату Морського корпусу, нові навчальні програми	
Цивінський Генріх Фадєєвич (1855-1938)	1907 <i>тимчасово</i>				написав книгу «Адмирал Г. Цывинский. 50 лет в Императорском Флоте»

Вірен Роберт Миколайович (1857-1917)	1907 - 1908	був старшим діловодом Головного морського штабу		був помічником викладача у мінному офіцерському класі, вчителем в школі мінних машиністів	
Бострем Іван Федорович (1857-1934)	1908 - 1909			був засновником російського скаутського руху, першим Головою товариства «Русский скаут»	
Ебергард Андрій Августович (1856-1919)	1911 – 1916			був командиром загону кораблів далекого плавання, на якому проходили практику корабельні гардемарини	
Колчак Олександр Васильович (1874-1920)	1916 – 1917	Організував воєнно- морський гурток, з учасниками якого підготував суднобудівну програму		викладав в офіцерських класах та на курсах воєнно- морського відділу Миколаївської морської академії	написав «Наблюдения над поверхностными температурами и удельными весами морской воды...», «Лёд Карского и Сибирского морей», «О боевых порядках флота», переклав праці М. Кнудсена «Таблицы точек замерзания морской воды», підготував до друку три карти, брав участь у кількох наукових експедиціях
Немітц	1917			був викладачем у	підготував праці

Олександр Васильович (1879-1967)				школі комендорів і гальванерів, викладав у Миколаївській морській академії	«Стратегическое исследование русско-японской войны на море»
----------------------------------	--	--	--	--	---

Прізвище, ім'я по-батькові	Роки керування міністерством	Вклад по видах діяльності				
		Адміністративно-управлінська	Господарча, облаштування флоту	Навчально-організаційна	Літературна	Організаційно-наукова
Мордвинов Микола Семенович (1754-1845)	8 вересня – 28 грудня 1802	створив військову по флоту канцелярію, департамент міністра морських сил та комітет для облаштування флоту	висунув кілька пропозицій щодо налагодження державного рибного промислу у заливах Каспійського моря			
Чичагов Павло Васильович (1767-1849)	31 грудня 1802 – 28 листопада 1811	запровадив на кораблі посаду ревізора, започаткував новий порядок управління містом-портом, заборонив тілесні покарання, увів нову форму (кортик), оптимізував документообіг, Севастополь зробив військовим портом-базою, запропонував створити фонд морського департаменту	сприяв будівництву елінгів, удосконалював морську практику, вносив пропозиції до покращення кораблебудування (обшивка корпусів міддю), розмістив медиків з аптеками там, де жили моряки, налагодив виробництво навігаційних інструментів	організував проходження практики і стажування штурманами і суднобудівниками (випускників училищ) за кордоном, добився дозволу на друк перекладів навчальних книг за казенний кошт	написав «Записки адмирала Чичагова, заключающие то, что он видел и что, по его мнению, знал»	
Траверсе Іван Іванович (Жан Батист)	28 листопада 1811 -		організував перетворення у Миколаївському			сприяв створенню Вищих

<p>Прево де Сансак, маркіз де Траверсе) (1754-1831)</p>	<p>24 березня 1828</p>		<p>адміралтействі, облаштував Спаське та Ізмаїльське адміралтейства, допомагав будівництву Морської астрономічної обсерваторії в Миколаєві</p>			<p>офіцерських курсів у Миколаєві та загально-російської гідрографічної служби, сприяв здійсненню походів з метою географічних відкриттів і дослідження нових земель, підтримував наукові розробки, зокрема із створення всесвітнього морського атласу</p>
<p>фон-Моллер Отто Берет (Антон Васильович) (1764-1848) Меншиков Олександр Сергійович (1787-1869)</p>	<p>24 березня 1828 – 5 лютого 1836 5 лютого 1836 – 23 лютого 1855</p>	<p>не заподіяв зниженню боєздатності флоту, забезпечив найвищий рівень централізації управління міністерством</p>	<p>здійснив передачу корабельних лісів до морського міністерства</p>	<p>реорганізував морський кадетський корпус, заснував офіцерські класи, корпус флотських штурманів, навчальний морський робочий екіпаж</p>		<p>дозволив друк періодичного видання «Записки Гидрографического департамента</p>

						Морского министерства
Врангель Фердинанд Петрович (1796-1870)	18 травня 1855 – 27 липня 1857	сприяв створенню російського товариства пароходства і торгівлі, налагодив регулярні рейси між Чорним і Середземним морями, створив емеритальну пенсійну касу, започаткував створення акціонерного товариства корабельного страхування	організував технічний комітет, який згодом перетворив в адміралтейство-раду, розпочав призначення морських офіцерів (осіб з фаховою освітою і відповідною практикою) на посади начальників портів на Чорному та Азовському морях		написав «Днев. зап. о плаванні военного транспорта „Кроткого“ в 1825-27 гг.», «Очерк пути из Ситки в С.- Петербург», «Историческо е обозрение путешествий по Ледовитому океану»	був одним із засновників російського географічного товариства
Метлін Микола Федорович (1804-1884)	27 липня 1857 – 18 вересня 1860	активізував суднобудування, провів майже всі підготовчі роботи для перетворення Морського відомства - змінював судовий склад, переучував екіпажі, розробляв нові документи				
Краббе Микола Карлович (1814-1876)	19 вересня 1860 – 3 січня 1876		сприяв перетворенню парового флоту в броненосний – брав участь у створенні та реалізації програми переозброєння флоту; керував обладнанням	реформував морські навчальні заклади - заснував мінну школу з офіцерським		
Лесовський Степан	12 січня 1876 –	не протистояв занепаду				

Степанович (1817-1884)	23 червня 1880	Чорноморського флоту	Обухівського заводу	класом, сформував практичну ескадру і мінний загін		
Пещуров Олексій Олексійович (1834-1891)	23 червня 1880 - 11 грудня 1882	керував розробкою першої суднобудівної програми для Чорноморського флоту				
Шестаков Іван Олексійович (1820-1888)	11 січня 1882 - 21 листопада 1888	організовував і управляв суднобудуванням, виступаючи з критикою кораблебудівних програм, особливо «дешевих» броненосців берегової оборони, активно сприяв відновленню Чорноморського флоту, зміцненню Сибірської флотилії, розвитку броненосного флоту; за його ініціативи було відмінено отримання чину після закінчення навчального закладу цілим випуском, запропоновано підготовку лише тих офіцерів, на які у штаті флоту були вакансії, за основу перебудови особового складу було взято «Положення про морський ценз», для			переклав на російську мову книгу В. Джеймса «Військово- морська історія Великобритан ії», написав книгу спогадів «Півстоліття звичайного життя»	склав «Лоцію Чорного моря», надрукував чималу кількість статей у «Морському збірнику»

		кожного чину було введено граничний вік, при досягненні якого треба звільнитися зі служби				
Чихачов Микола Матвійович (1830-1917)	28 листопада 1888 - 13 липня 1896	сприяв військово-морському зближенню Росії та Франції	продовжував будівництво броненосних кораблів, вдосконалив організацію служби особового складу, організував будівництво доків у Севастополі	розширив навчальну програму Морської академії		склав опис затоки Де-Кастрі, брав участь у складанні опису узбережжя Сахаліну, пошуках покладів вугілля і відкритті протоки Невельського, здійснював картографування затоки Ольги і затоки Володимира
Тиртов Павло Петрович (1836-1903)	13 липня 1896 - 4 березня 1903	замінив дерев'яні меблі на суднах на металеві, розпочав роботи з облаштування радіозв'язку кораблів Чорного моря; добився затвердження штату морського міністерства і портових управлінь; створення навчально-артилерійського і навчально-мінного загонів		організував підготовку радіоспеціалістів		
Авелан Федір Карлович (1839-1916))	10 березня 1903 - 29 червня 1905					

		Балтійського флоту, надання особливих переваг державній службі у віддалених місцевостях імперії, створення навчального загону Чорноморського флоту, створення у Порт-Артурі Квантунського флотського екіпажу, створення «Строительной комиссии подводных лодок», яка розробила проект 1-го вітчизняного боездатного підводного човна				
Бірільов Олексій Олексійович (1844-1915)	29 червня 1905 - 11 грудня 1907	зробив спробу омолодження командного складу флоту, збільшив тривалість плавання, створив постійну службу та життя на судах флоту впродовж року, відновив звання корабельних гардемаринів з дозволом закордонних плавань, скоротив термін служби до 5-ти років, сприяв підписанню наказу про заснування підводного флоту		створив «Спеціальную комиссию для пересмотра всех учебных программ по подготовке офицеров флота», наказав увести до змісту навчання морську тактику та морську стратегію, сокільську гімнастику, «репетиционную систему»		

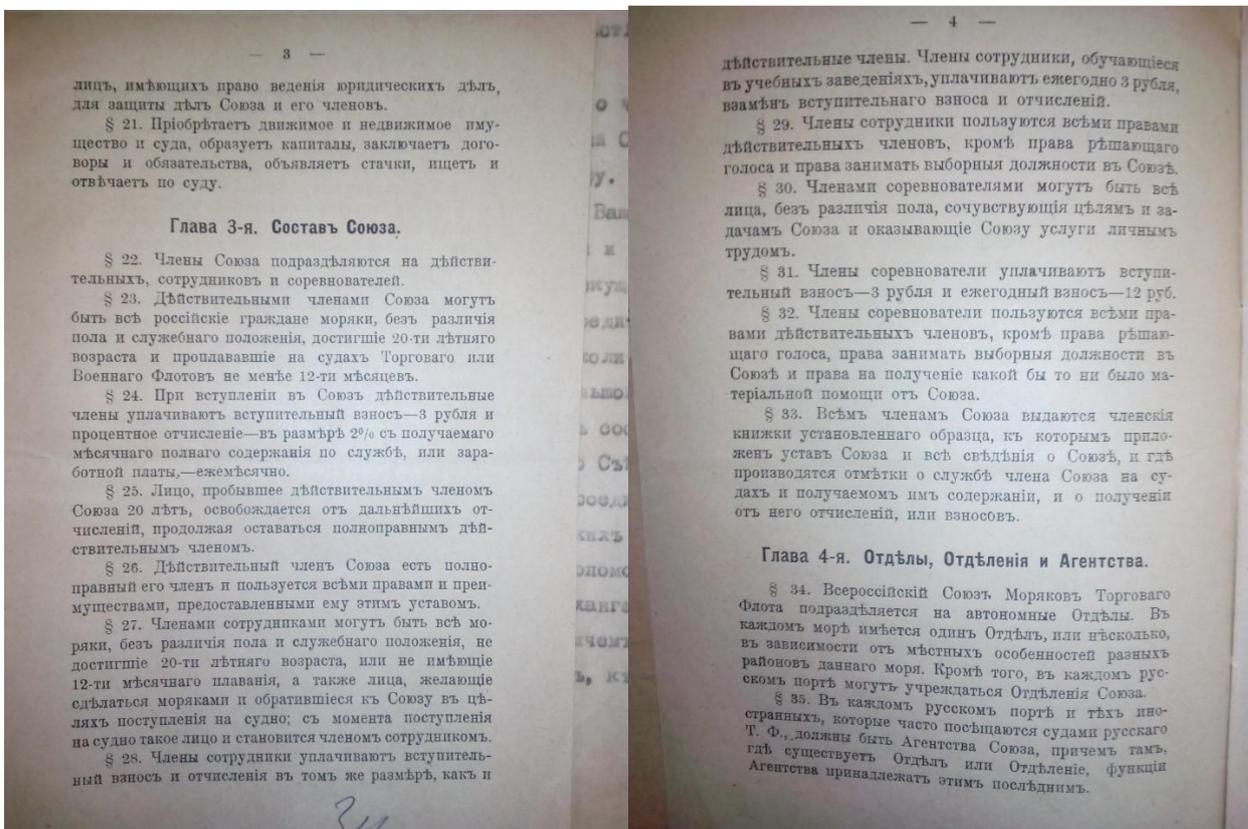
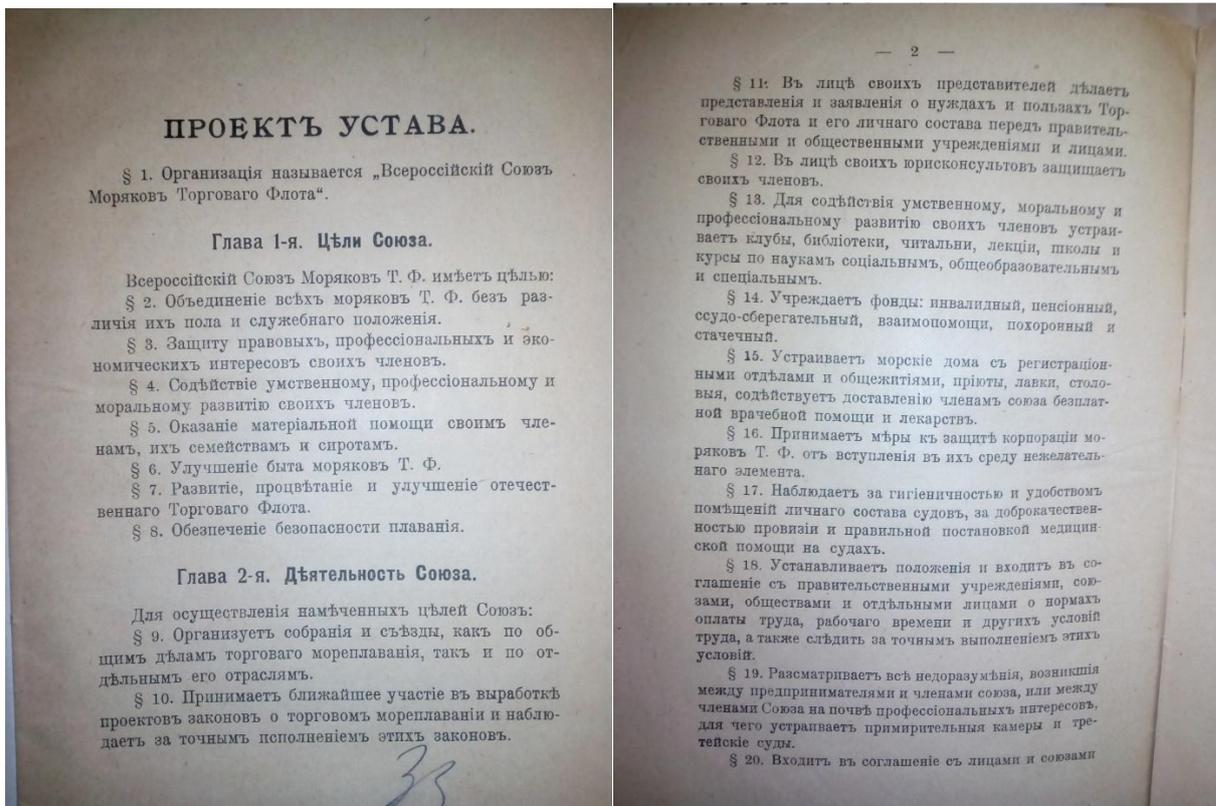
				навчання гардемаринів		
Диков Іван Михайлович (1833-1914)	11 січня 1907 – 8 січня 1909	сприяв розвитку міноносного флоту та мінно-торпедної зброї, затвердив тимчасові положення про судна збройного резерву, правила про атестаційні комісії в портах, положення про проходження служби офіцерами флоту, які розділені на стройовий і береговий склади, ввів класифікацію кораблів військового флоту з поділом його на «діючий», 1-й і 2-й резерви, запровадив присвоєння офіцерських чинів для корабельних інженерів; відновив чин капітан-лейтенанта, видав положення про начальників морських сил і наказ про управління морськими командами; встановив терміни служби суден в чинному флоті, затвердив положення про управління заводами морського відомства, відмінив обмеження при вступі до				брав участь у проведенні магнітних спостережень, друкував статті у «Морському збірнику»

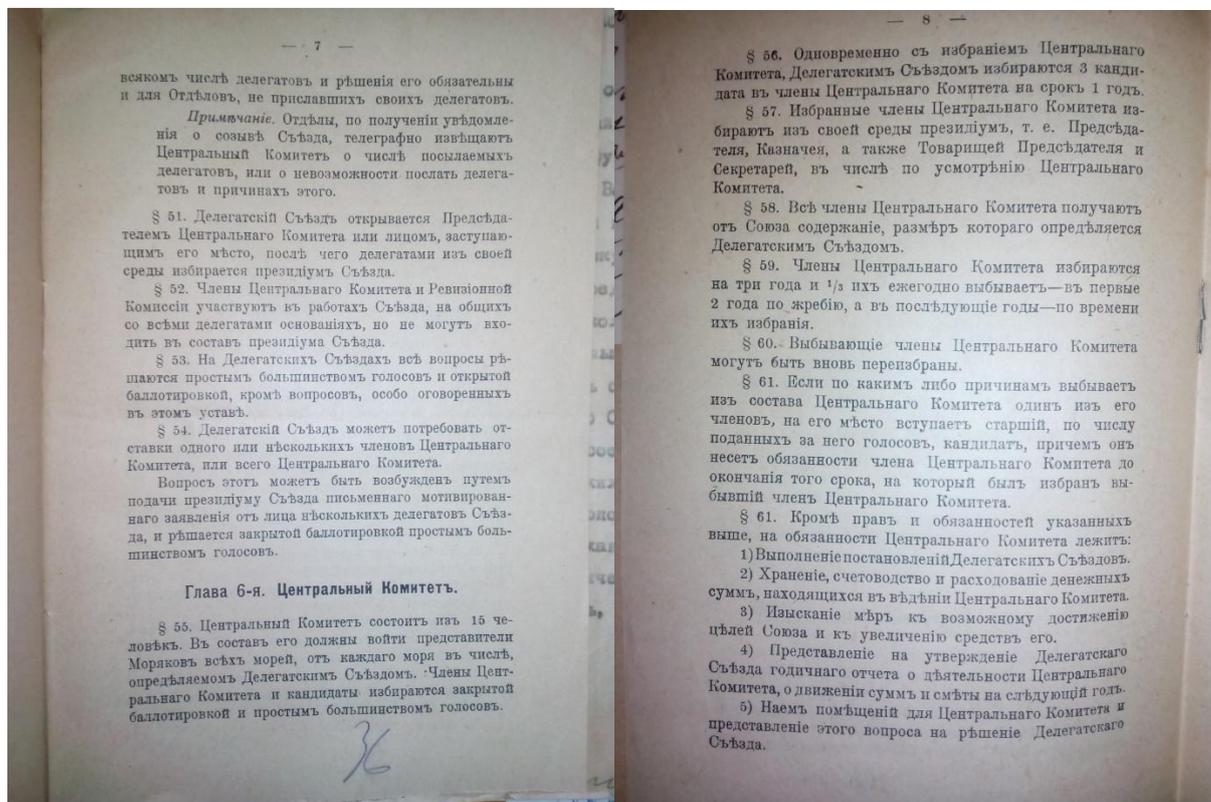
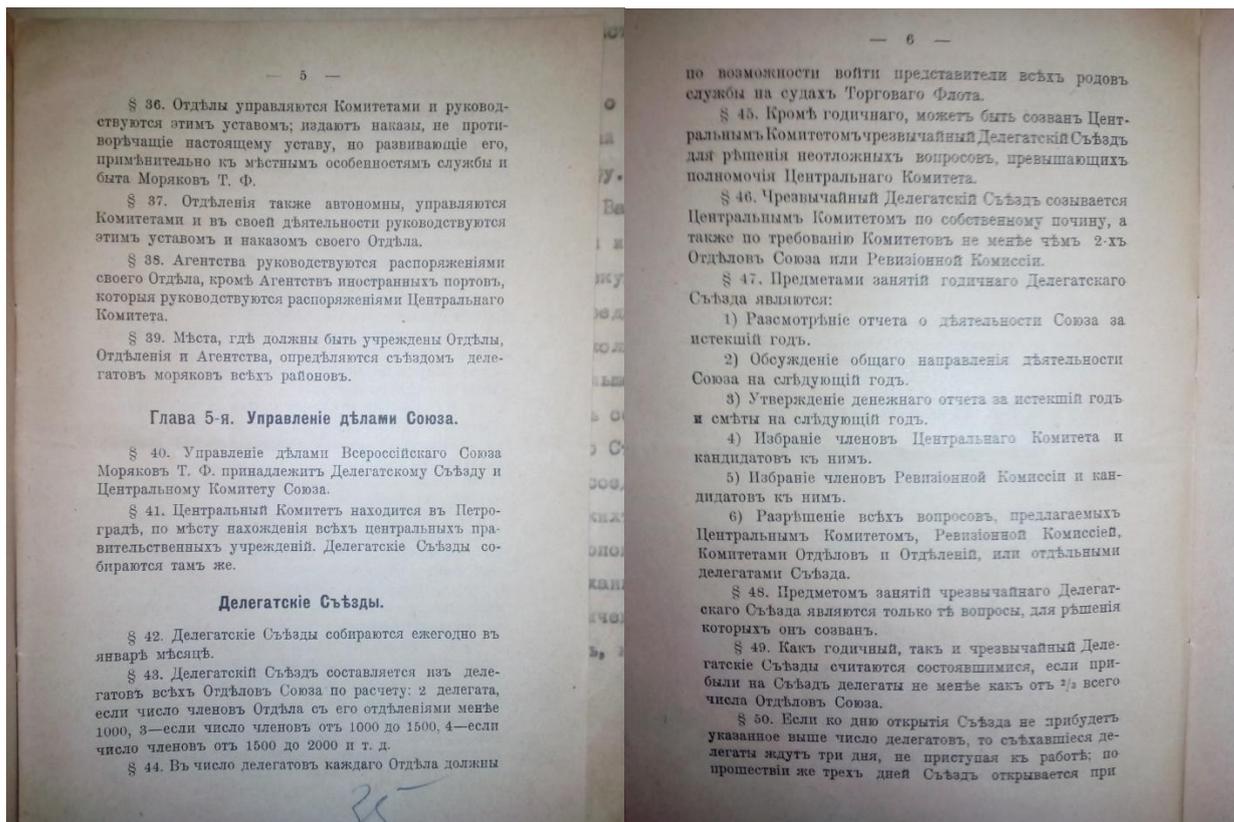
		морського корпусу				
Воеводський Степан Аркадійович (1859-1937)	8 січня 1909 – 18 березня 1911	відмовився від реформ флоту, відмінив останні нововведення: повноважні начальники знову перетворювалися в колишніх флагманів з обмеженими повноваженнями; розширив навчальні загони; створив комісію для розробки «Устава делопроизводства»				
Григорович Іван Костянтинович (1853-1930)	19 березня 1911 – 28 лютого 1917	керував розробкою і реалізацією програм з відновлення флоту, здійснив ряд суднобудівних проєктів; реорганізував Морське відомство, заснував раду із суднобудування, підпорядкував Фінляндське лоцманське відомство Морському міністерству, сформував флотилію Північного Льодовитого океану		заснував Морський корпус у Севастополі, вдосконалив механізм підготовки морських офіцерів	написав «Воспоминаня бывшего морского министра»	сприяв дослідженню Північного морського шляху, модернізації «Опытного бассейну»

узагальнено та систематизовано автором на основі джерел [8; 9; 18; 19; 22; 37; 44; 47; 49; 89; 157; 200; 228; 229; 231; 276; 321; 333; 343; 403; 414]

Додаток Ж.1

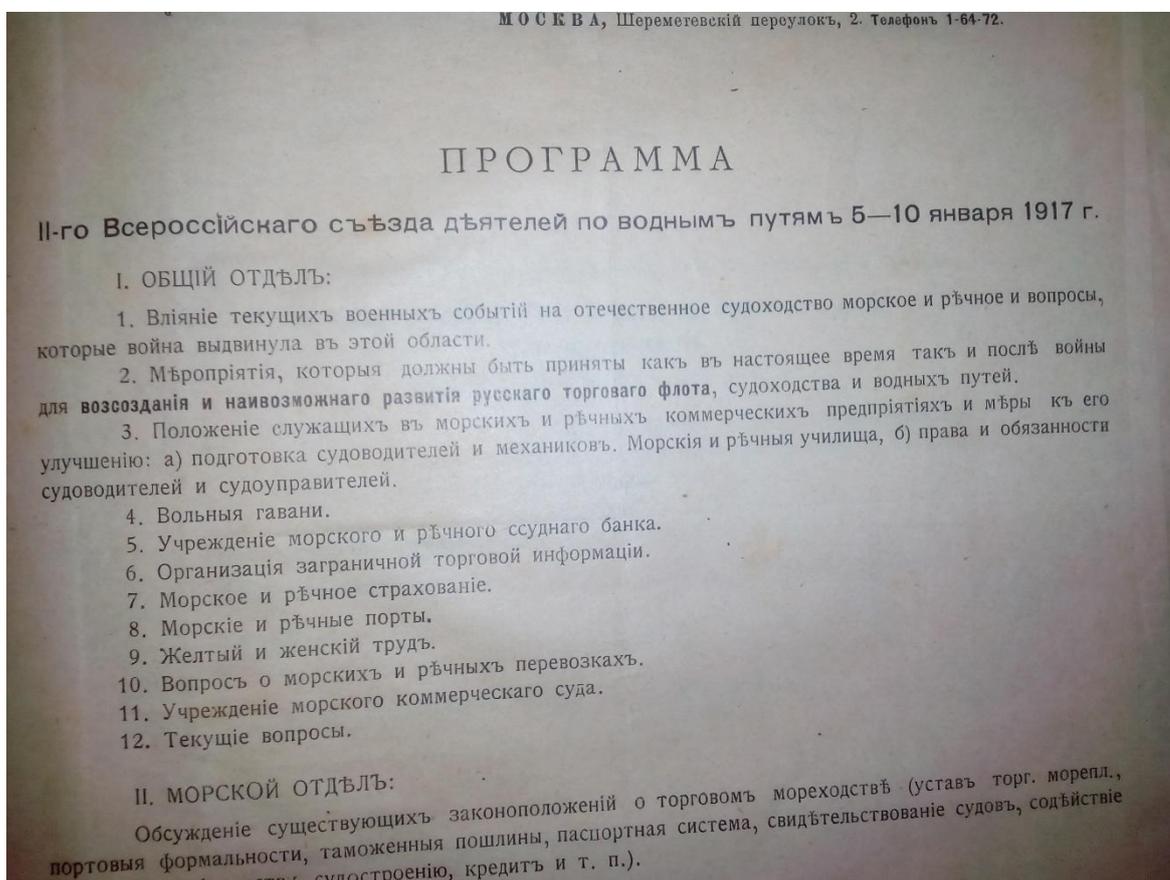
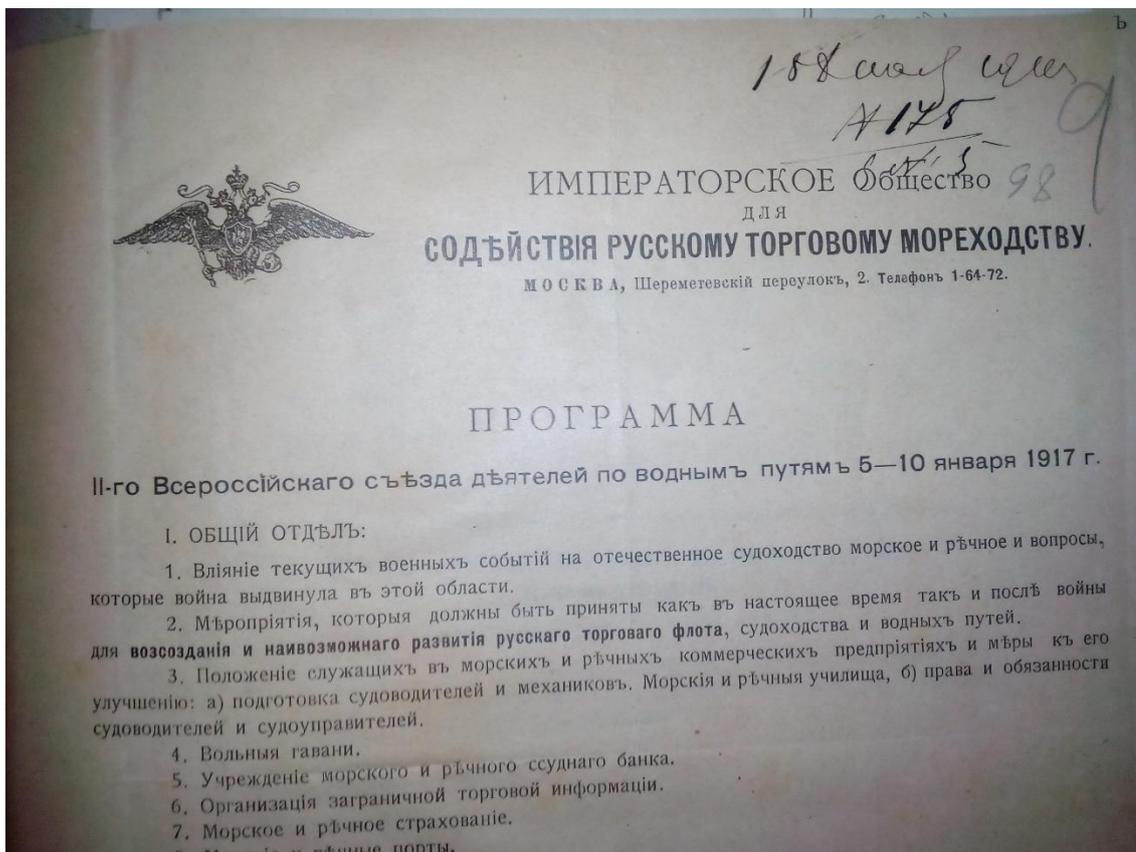
Проект устaву «Всеросійського союзу моряків торгового флоту»

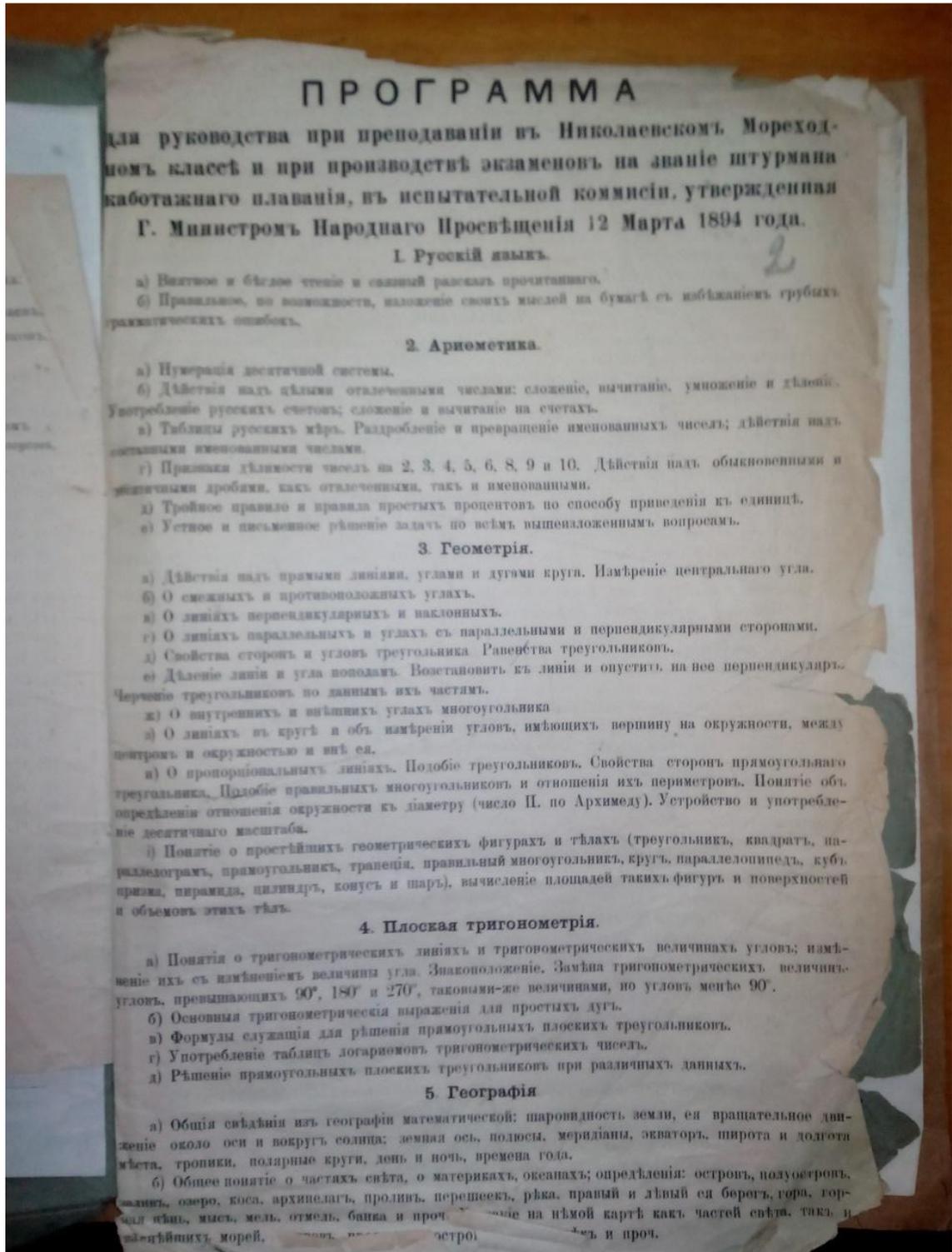
Додаток Ж.2

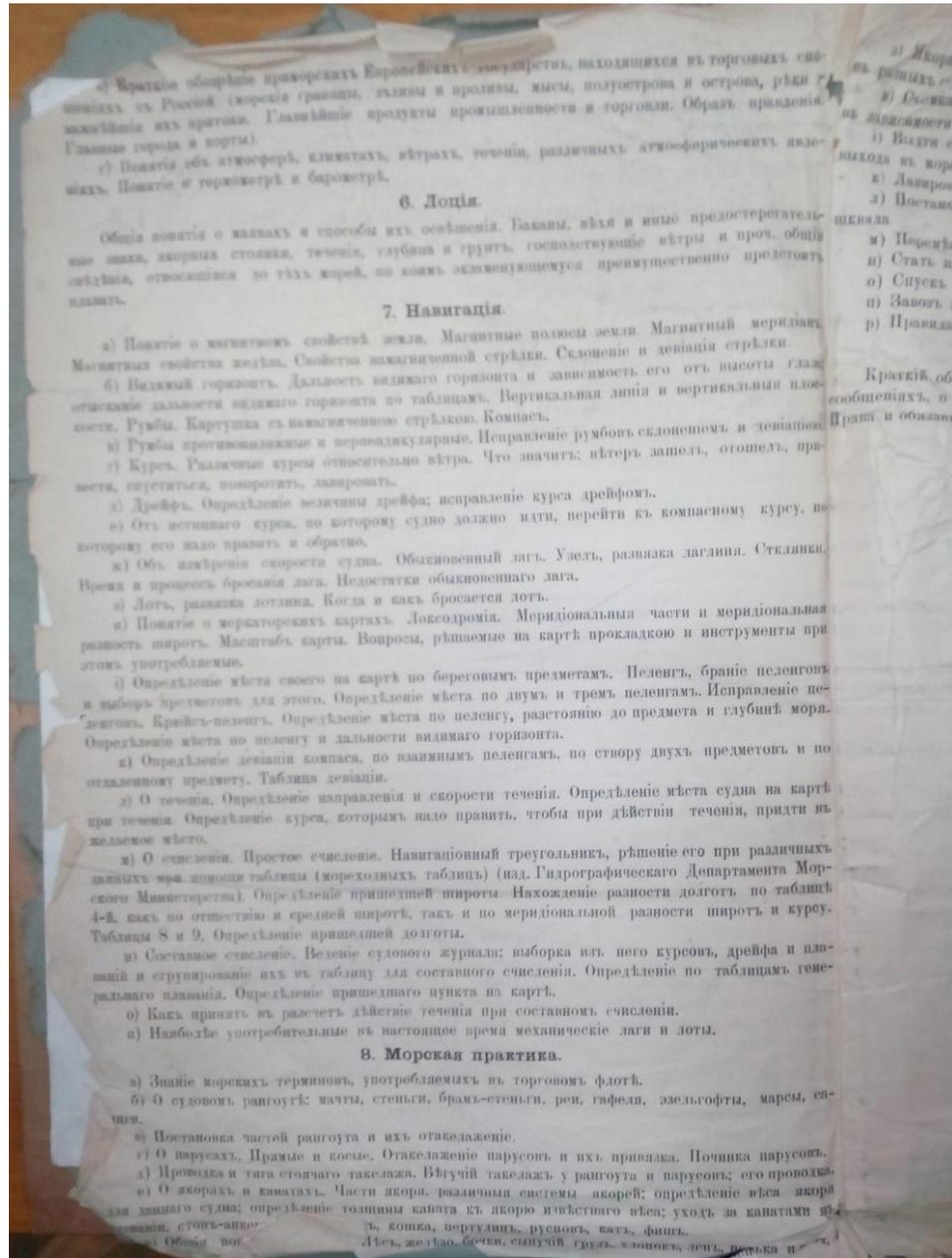
Зразок документації професійного товариства

Додаток И

Програма для керівництва у викладанні у Миколаївських морехідних класах

Додаток К.2

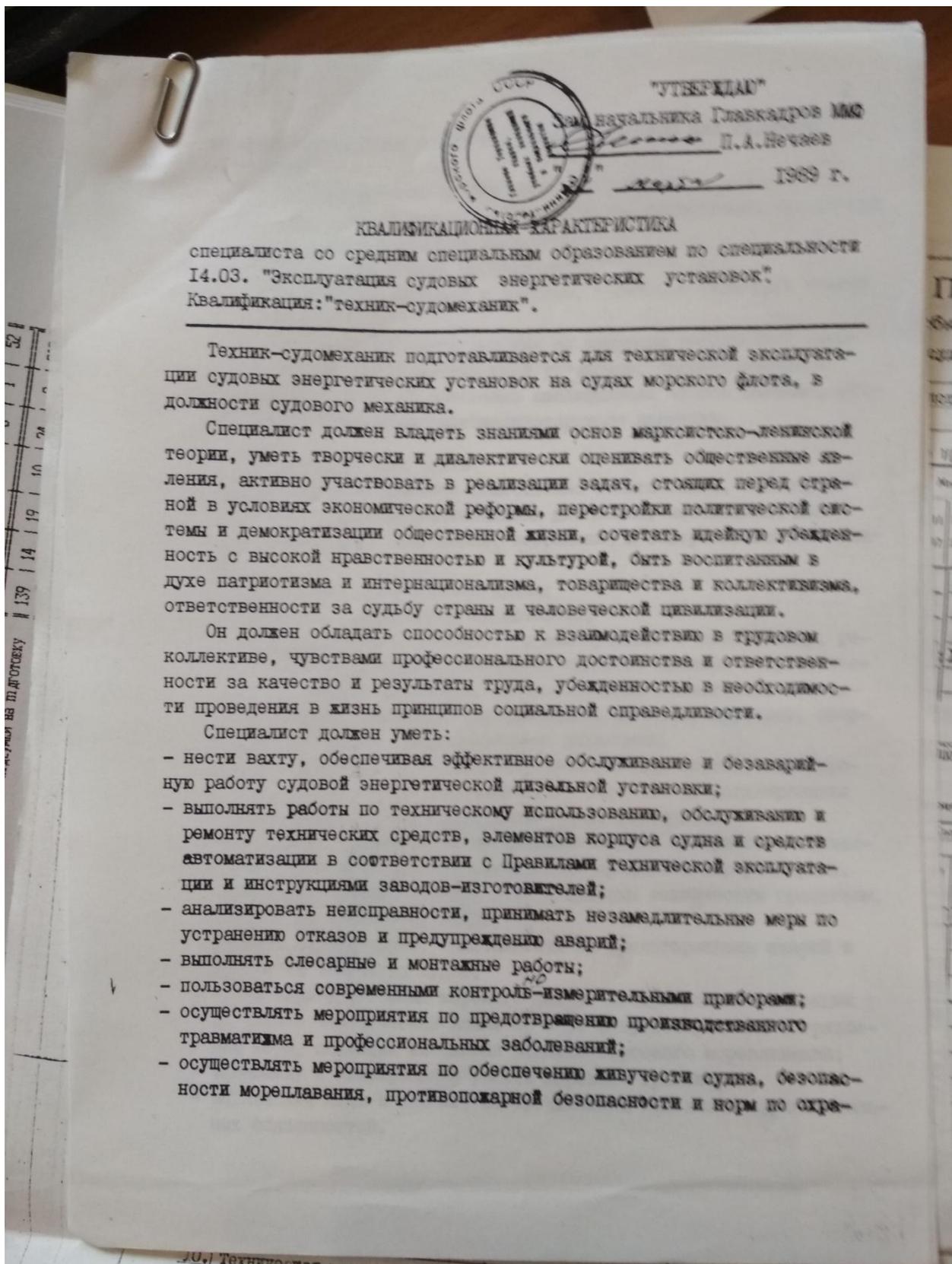
Перелік навчальних дисциплін, які відтворювали зміст морської освіти

НАВЧАЛЬНІ ДИСЦИПЛІНИ			
напряму 1003 "Судноводіння і енергетика суден"		напряму 0922 "Електромеханіка"	
Спеціальність 5.100301 "Судноводіння"		Спеціальність 5.092219 "Експлуатація електрообладнання і автоматика суден"	
№ п.п.	Назва дисципліни	№ п.п.	Назва дисципліни
Нормативні дисципліни		Нормативні дисципліни	
1	Цикл гуманітарних та соціально-економічних дисциплін	1	Цикл гуманітарних та соціально-економічних дисциплін
1.1	Історія України	1.1	Історія України
1.2	Ділова українська мова	1.2	Ділова українська мова
1.3	Українська та зарубіжна культура	1.3	Українська та зарубіжна культура
1.4	Філософія	1.4	Філософія
1.5	Основи психології та педагогіки	1.5	Основи психології та педагогіки
1.6	Релігізнавство	1.6	Релігізнавство
1.7	Основи економічних теорій	1.7	Основи економічних теорій
1.8	Політологія	1.8	Політологія
1.9	Основи права	1.9	Основи права
1.10	Соціологія	1.10	Соціологія
1.11	Основи Конституційного права України	1.11	Основи Конституційного права України
1.12	Англійська мова	1.12	Англійська мова
1.13	Фізичне виховання	1.13	Фізичне виховання
2	Цикл фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін	2	Цикл фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін
2.1	Математика	2.1	Математика
2.2	Фізика	2.2	Фізика
2.3	Хімія	2.3	Хімія
2.4	Теоретична механіка	2.4	Теоретична механіка
2.5	Інформатика	2.5	Інформатика
2.6	Інженерна та комп'ютерна графіка	2.6	Інженерна та комп'ютерна графіка
2.7	Електротехніка	2.7	Електротехніка
2.8	Безпека життєдіяльності	2.8	Безпека життєдіяльності
2.9	Економіка виробництва	2.9	Економіка виробництва
2.10	Теорія машин, механізмів і деталей машин	2.10	Теорія машин, механізмів і деталей машин
2.11	Опір матеріалів	2.11	Опір матеріалів
2.12	Технологія матеріалів	2.12	Технологія матеріалів
2.13	Основи екології	2.13	Основи екології
2.14	Суднова енергетика	2.14	Суднова енергетика
2.15	Основи теорії, устрою судна та рушія	2.15	Основи теорії, устрою судна та рушія
2.16	Теорія автоматичного управління	2.16	Теорія автоматичного управління
2.17	Основи судноводіння	2.17	Основи судноводіння
2.18	Основи управління судном	2.18	Основи управління судном
2.19	Основи медичних знань і суднової гігієни	2.19	Основи медичних знань і суднової гігієни
2.20	Радіо- і електронавігаційне обладнання судна	2.20	Радіо- і електронавігаційне обладнання судна
2.21	Морське право	2.21	Морське право
2.22	Термодинаміка та гідромеханіка	2.22	Термодинаміка та гідромеханіка
2.23	Електроніка	2.23	Електроніка
		2.24	Виховання в екстремальних умовах

3.	Цикл спеціальних дисциплін	3.	Цикл спеціальних дисциплін	3.	Цикл спеціальних дисциплін	3.	Цикл спеціальних дисциплін
3.1.	Історія мореплавання	3.1.	Суднові допоміжні механізми і системи та їх експлуатація	3.1.	Суднові вимірвальні прилади та системи	3.1.	Основи морської справи
3.2.	Навігація	3.2.	Суднові парові котли, ядерні реактори та їх експлуатація	3.2.	Суднові електричні машини	3.2.	Радіообладнання морських судів
3.3.	Морська осяця	3.3.	Суднові турбінні установки та їх експлуатація	3.3.	Суднові електроенергетичні системи	3.3.	Радіонавігаційні прилади
3.4.	Морська астрономія	3.4.	Суднові двигуни внутрішнього згоряння та їх експлуатація	3.4.	Суднові автоматизовані електроприводи	3.4.	Електронавігаційні прилади
3.5.	Астронавігація	3.5.	Електрообладнання суден			3.5.	Глобальна морська система зв'язку під час лиха та для забезпечення безпеки
3.6.	Радіонавігаційні прилади та системи	3.6.	Технологія використання палива, води та мастил			3.6.	Технічна експлуатація радіоелектронного устаткування суден
3.7.	Радіонавігація						
3.8.	Електронавігаційні прилади та магнітні компаси						
3.9.	Технологія паравантажних вантажів						
3.10.	Комерційна експлуатація суден						
3.11.	Радіотелефонний зв'язок на морі						
3.12.	Управління судном						
3.13.	Управління роботою флоту						
3.14.	Технічна експлуатація палубного обладнання						
3.15.	Метеорологія та океанографія						
Вибіркові дисципліни		Вибіркові дисципліни		Вибіркові дисципліни		4. Вибіркові дисципліни	
4.	Цикл дисциплін самостійного вибору ВНЗ	4.	Цикл дисциплін самостійного вибору ВНЗ	4.	Цикл дисциплін самостійного вибору ВНЗ	Цикл дисциплін самостійного вибору навчального закладу	
4.1.	Засоби автоматичної радіолокаційної прокладки	4.1.	Технологія судноремонту	4.1.	Основи охорони праці	4.1.	Телевізійні пристрої
4.2.	Радіонавігаційний тренажер	4.2.	АСУ допоміжних механізмів	4.2.	Теорія електроприводу	4.2.	Охорона праці
4.3.	Спеціальна термінологія на англійській мові	4.3.	АСУ суднових двигунів і ГТУ	4.3.	Силова перетворювальна техніка	4.3.	Підсилювальні пристрої
4.4.	Охорона праці	4.4.	Підйомно-транспортні механізми	4.4.	Елементи та функціональні устрої суднової автоматики	4.4.	Радіоавтоматика
4.5.	Цивільна оборона	4.5.	Охорона праці	4.5.	Системи управління енергетичними та загально-судновими устроями	4.5.	Історія морського судноплавства
4.6.	Основи несення штурманської вахти	4.6.	Суднові холодильні установки та СКП	4.6.	Основи технічної експлуатації електрообладнання та електроавтоматики	4.6.	Ділова англійська мова
4.7.	Пошук та рятування на морі			4.7.	Мікропроцесорні управлінські системи	4.7.	Електронні та квантові прилади НВЧ
4.8.	Теорія та будова судна			4.8.	Автоматизовані гребні електричні установки		
4.9.	Ремонт та експлуатація технічних засобів судноводіння			4.9.	Електротехнічні матеріали		
4.10.	Автоматизація судноводіння			4.10.	Теоретичні основи, експлуатація парових котлів		
				4.11.	Експлуатація суднових допоміжних механізмів, устроїв та систем		
				4.12.	Теоретичні основи, експлуатація парових та газових турбін		
				4.13.	Підйомно-транспортні механізми		
				4.14.	Технологія використання палива, води та мастил		
				5.	Цикл дисциплін вільного вибору курсантом		
				5.1.	ВМП ЕЦС		
				5.2.	Безпека морського судноплавства		
				5.3.	Основи управління судновим екіпажем		

Додаток К.3

Перелік кваліфікаційних характеристик, що унаочнювали результат морської освіти

Додаток Л
Зразки ділової документації

Довольствія за 61 день по 37 $\frac{1}{2}$ металл 22 р. 87 $\frac{1}{2}$ к.
Металлч. 52 р. 87 $\frac{1}{2}$ к.

3) Въ плаваніи въ Тихомъ Океані:

- 7 - 42 44

Денежныя средства классовъ:

ПРИХОДЪ.

Отъ г. Херсона	1605 р.
Отъ правительства	2000 р.
Отъ Херсонскаго земства съ 1881 г.	1000 р.
Всего	4605 р.

Кромѣ постоянныхъ взносовъ выдано было г. Херсономъ для найма помещенія для классовъ и вспомоствованія недостаточнымъ ученикамъ. 400 р.

Итого за исключеніемъ 109 р. 50 к. передержанныхъ въ 1880 году на уплату жалованья учителямъ французскаго языка и такелажныхъ работъ было въ приходѣ 4895 р. 50 к.

РАСХОДЪ.

Пяти преподавателямъ	3335 р.
Служителю въ классахъ	180 р.
Вспомоществованіе недостаточнымъ окончившимъ курсъ и учащимся	96 р.
Мебель и другія классныя принадлежности	232 р. 85 к.
Книги 163 экземпляра	282 р. 90 к.
Отопленіе зданія	196 р.
Застраховка зданія	31 р. 25 к.
Содержаніе классовъ, комитета заведующаго классами и матеріалы для такелажныхъ работъ	175 р. 95 к.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
 ВАХО МОРЕПЛАВАНІЯ И ПОРТОВА.
 Отдѣлъ
 сной мореходной школы.
 Г. Начальнику Николаевской двухкласс-
 ТОВАГО МОРЕПЛАВАНІЯ.
 Учебное Отдѣленіе
 Столб. /
 № 14

Отдѣль Торговаго Мореплаванія увѣдомляетъ Васъ, Милостивый Государь, что въ Ваше распоряженіе переведены на содержаніе вѣрениой Вамъ школы въ 1906 году на Николаевское Казначейство 4.070 руб., которые должны быть расходованы слѣдующимъ образомъ:

На содержаніе начальника.....	1.000 р.
" " преподавателя.....	600 "
Законоучителя.....	100 "
Преподавателя поданія первой помощи.....	120 "
На практическія занятія.....	120 "
" " учебныя пособія и библіотеку.....	200 "
" " канцелярскіе расходы.....	1.000 "
" " канцелярскіе расходы.....	150 "
" " наемъ прислуги.....	180 "
" " наемъ и ремонтъ помѣщенія.....	600 "
И т о г о.....	4.070 р.

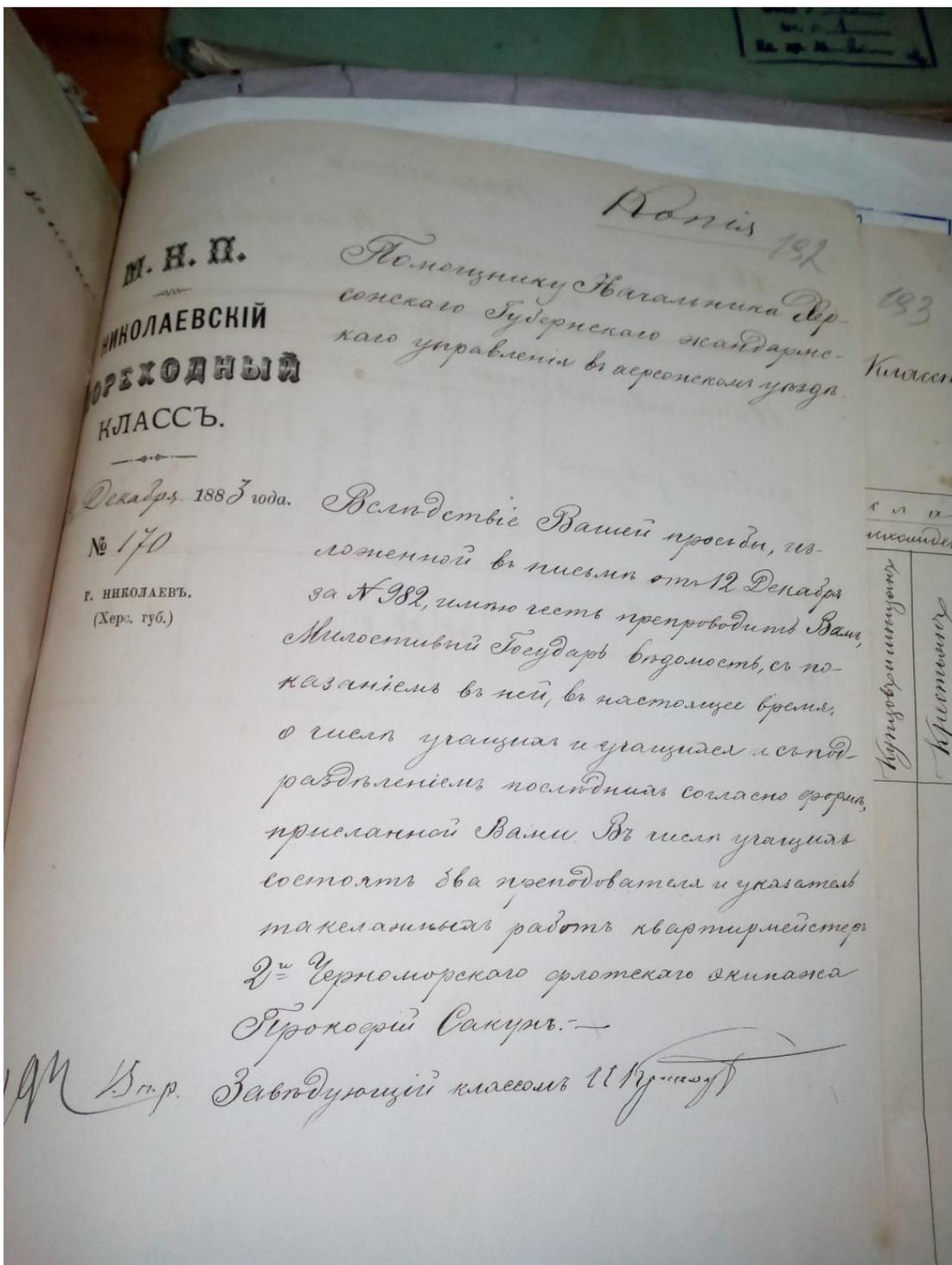
Вместѣ съ симъ Отдѣль увѣдомляетъ, что

1917 г. Июль
 № 33
 Циркулярно. 76

МИНИСТЕРСТВО
 ТОРГОВЛИ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ. Г. г. Начальникамъ мореходныхъ
 ----- учебныхъ заведеній.
 Отдѣль
 Торговаго Мореплаванія.

 Учебное Отдѣленіе.

9 " І ю н я 1917 года. Въ виду возникшихъ предположеній
 № 33 | М. созвать при Министерствѣ Торговли и Промышленности въ срединѣ іюля с.г. Съѣздъ
 начальниковъ и штатныхъ преподавателей мореходныхъ учебныхъ заведеній, Отдѣль
 Торговаго Мореплаванія проситъ Васъ. Ми-

М. Н. П.
НИКОЛАЕВСКИЙ
ПЕРЕХОДНЫЙ
КЛАССЪ.

Розписи 192

*Полковнику Александру Вер-
сонского Губернского жандарме-
ского управления в херсонском уезде.*

193
Классъ

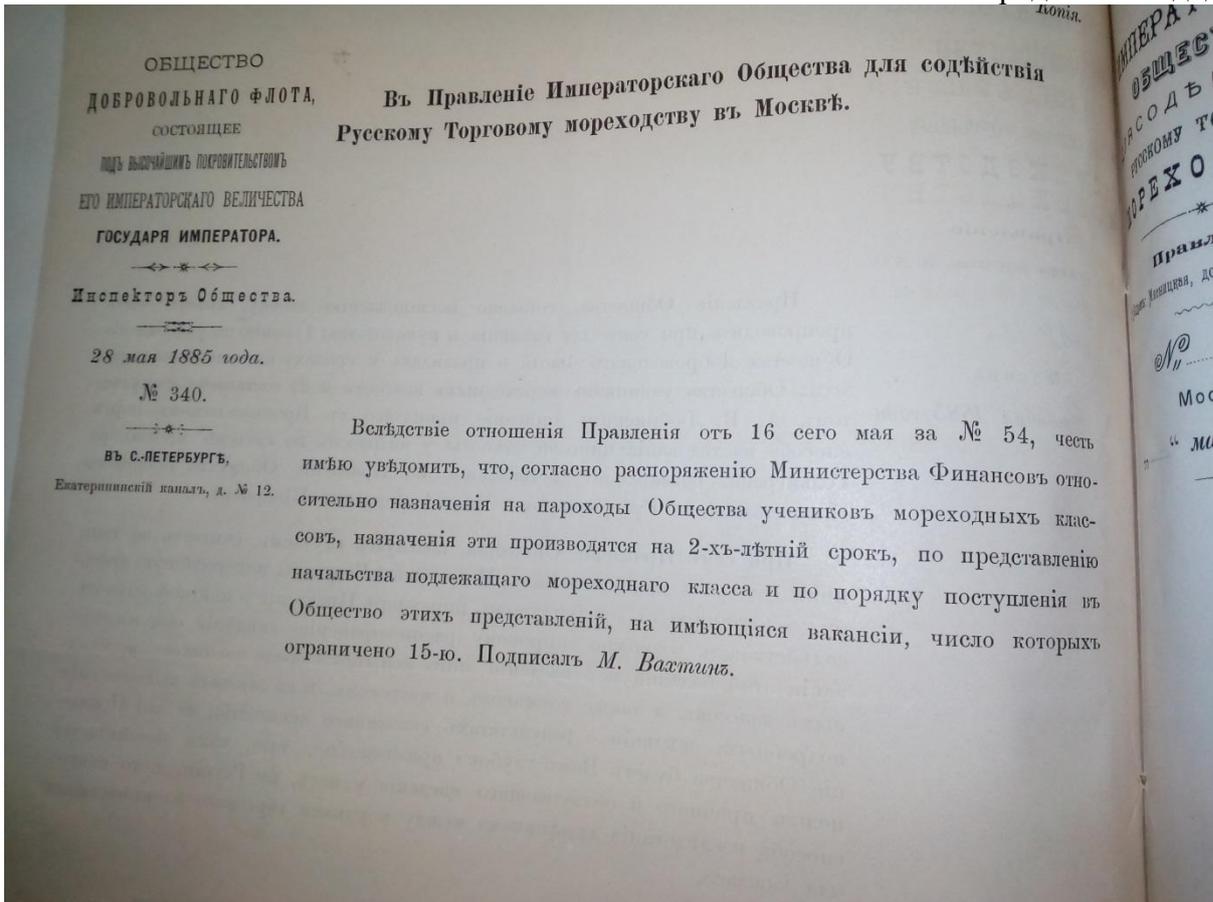
Декабрь 1883 года.
№ 170

Г. НИКОЛАЕВЪ.
(Херс. губ.)

*Вследствие Вашей просьбы, на-
ложенной в письме от 12 Декабря
за № 982, мною геть препроводить Вам,
Милостивый Государь вьдолость, съ по-
казаніемъ въ ней, въ настоящее время,
о селъ уграцнах и уграцнах и селъ
раздѣленіемъ послѣдний согласно формы,
присланной Вами. Въ селъ уграцнах
состоитъ два преподавателя и указатель
такеламинная работъ квартирмейстеръ
2^м Черноморскаго орлотскаго экипажа
Грокоорій Сакунъ.—*

Классъ
Классъ
Классъ

В. г. р. Завѣдующій классомъ 11 Кур...

въ учениковъ, которые окончили курсъ наукъ въ Николаевскомъ Мореходномъ Классѣ и на основании по-прежнему соотвѣствующаго профиля ихъ экзаменовъ, не имѣющихъ квалификаціи на вакансіи, оладимъ въ ученики, учетки по 12 балламъ, считая сдѣлать 26 мая 1885 г.

Имена и баллы	Ариадина	Белослѣдъ	Михайловъ Муромцевъ	Навигация	Лавис	Морская Краткая	Всеступа Корсаръ	Максимова Работы	Восная Александр	Сина Голубъ	Федимъ Голубъ	
№ 1 Саницкий	12	12	12	11	10	12	12	12	10	103	114	+
№ 2 Новомилинъ	12	12	12	11	10	12	12	12	10	103	114	+
№ 3 Кисловский	12	11	12	10	10	12	12	11	10	100	121	+
№ 3 Войсачанъ	8	7	10	9	9	10	10	10	10	83	92	+

Продовж. дод. Л

накази Міністерства освіти України № 12/2 дати 11 лютого 1994 р.

	Армения	Бразилия	Французская Республика	Индонезия	Латвия	Молдавия	Украина	Вьетнам	Куба	Мексика	Россия	Украина	США	Средняя Европа
Мицкiewicz	12	12	12	11	10	12	12	12	12	10	103	114		
Кантинский	12	12	12	11	10	12	12	12	12	10	103	114		
Мицкiewicz	12	11	12	10	10	12	12	11	10	100	114			
Кави	8	7	10	9	9	10	10	10	10	10	83	92		
Ковач	12	11	12	11	10	11	12	11	10	100	114			
Кави	8	9	9	9	8	10	9	10	10	10	82	92		
Косович	9	10	10	10	10	10	10	10	10	10	87	92		
Курков	9	9	9	11	10	10	11	10	10	10	89	92		
Кави	9	9	10	10	9	10	10	10	10	10	87	92		
Ковский	8	8	7	7	6	9	6	9	10	10	70			
Кави	8	7	6	7	6	9	7	9	10	10	69			
Ковский		Беларусь												

Додаток М
ПОЛОЖЕННЯ
 про військовий (військово-морський) ліцей

Загальні питання

1. Військовий (військово-морський) ліцей (далі – ліцей) є закладом спеціалізованої освіти II-III або III ступенів військового профілю для дітей з 13 років.

2. Основними завданнями ліцею є:

забезпечення реалізації права громадян на здобуття повної загальної середньої освіти, формування і розвиток соціально зрілої, творчої особистості з усвідомленою громадянською позицією, почуттям національної самосвідомості, а також створення умов для оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру тощо;

створення умов для здобуття вихованцями ліцею (далі – ліцеїсти) освіти в межах обсягу, визначеного державним стандартом загальної середньої освіти;

забезпечення поглибленої допрофесійної підготовки військового спрямування, можливості здобуття ліцеїстами первинних військових знань та навичок, необхідних для подальшого їх вступу і навчання у вищих військових навчальних закладах та вищих навчальних закладах, що мають військові навчальні підрозділи;

виховання ліцеїстів у дусі відданого служіння Українському народові, любові до військової служби та свідомого прагнення до оволодіння професією офіцера;

підготовка ліцеїстів морально і фізично здоровими, загартованими, спроможними долати можливі труднощі військової служби.

3. Ліцей у своїй діяльності керується Конституцією України, Законами України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, цим Положенням, наказами МОН, Міноборони та власним статутом.

4. Ліцей створюється, реорганізується та ліквідується Міноборони у встановленому порядку.

5. Для забезпечення навчального-виховного процесу та допрофесійної підготовки ліцеїстів у ліцеї згідно з його штатом, що затверджується відповідними органами військового управління, проходять військову службу офіцери, прапорщики та військовослужбовці строкової служби Збройних Сил.

Штатний розпис ліцею передбачає посади педагогічних та інших працівників ліцею і затверджується в установленому порядку його начальником.

6. Ліцей є юридичною особою, має печатку із своїм найменуванням, штамп, прапор, іншу символіку, рахунки в установах банків України, самостійний баланс і діє на підставі статуту, який затверджується Міноборони.

Організація навчально-виховного процесу

7. Навчально-виховний процес у ліцеї здійснюється відповідно до робочих навчальних планів, складених на основі типових навчальних планів, що затверджуються МОН. Під час складання робочих навчальних планів враховується спрямованість підготовки ліцеїстів на подальшу військову службу в Збройних Силах. Робочі навчальні плани ліцею затверджуються керівником відповідного структурного підрозділу Міноборони.

8. Ліцей працює за навчальними програмами, підручниками, посібниками, що мають відповідний гриф МОН, та реалізує покладені на нього завдання відповідно до вікових особливостей та здібностей ліцеїстів.

9. Індивідуалізація і диференціація навчання в ліцеї забезпечуються реалізацією інваріантної та варіативної складових змісту Державного стандарту загальної середньої освіти. Варіативна частина формується Міноборони з урахуванням спеціалізації та профілю навчання ліцеїстів.

Загальноосвітня підготовка ліцеїстів досягається шляхом впровадження профільного навчання, вивчення спеціальних курсів, факультативів, відвідування занять у гуртках тощо.

Навчально-виховний процес у ліцеї організовується у формі уроків, лекцій, лабораторно-практичних, семінарських занять, диспутів, навчально-виробничих екскурсій тощо і поєднується з науково-методичною, науково-дослідною та експериментальною роботою педагогічних працівників. Поряд з традиційними формами і методами можуть використовуватися також інноваційні технології навчання. Під час навчально-виховного процесу у ліцеї проводяться факультативні та гурткові заняття загальноосвітнього і військово-прикладного характеру, спортивні змагання, екскурсії до військових частин, військових навчальних закладів, музеїв, на підприємства.

Військово-патріотичне виховання ліцеїстів здійснюється під час навчальних занять, позакласної роботи, ознайомлення ліцеїстів з бойовими традиціями Українського народу, життям та бойовим навчанням Збройних Сил, а також під час набуття ліцеїстами теоретичних знань та практичних навичок з допризовної та загальноосвітньої підготовки.

Час для проведення факультативних та гурткових занять визначається режимом роботи ліцею, що затверджується наказом начальника ліцею.

Ліцей відповідно до законодавства може надавати на договірній основі платні послуги.

10. Ліцеїсти відповідно до статуту ліцею, а також правил внутрішнього розпорядку ліцею та розпорядку дня, що затверджується наказом начальника ліцею, можуть залучатися до самообслуговування, різних видів іншої суспільно корисної праці з урахуванням віку і фізичних можливостей за умови дотримання норм і правил особистої гігієни та охорони здоров'я.

11. На час проведення допризовної підготовки та з метою забезпечення допрофесійної підготовки, виховання готовності до військової служби і вироблення навичок статутних відносин між ліцеїстами – майбутніми військовослужбовцями:

особам, які зараховуються на навчання до ліцею, наказом начальника ліцею присвоюється навчальне звання “ліцеїст” і видається посвідчення за зразком згідно з додатком;

класи у ліцеї іменуються навчальними взводами, які об'єднуються у навчальні роти і поділяються на навчальні відділення;

найбільш підготовлені і дисципліновані ліцеїсти призначаються на посади командирів навчальних відділень та заступників командирів навчальних взводів. Наказом начальника ліцею цим ліцеїстам присвоюються такі навчальні звання:

командиру навчального відділення – молодший віце-сержант, віце-сержант;

заступнику командира навчального взводу – віце-сержант, старший віце-сержант.

Навчальні звання, посади, найменування “навчальні роти”, “навчальні взводи” згідно із статутом ліцею можуть використовуватися також під час вивчення всіх предметів протягом навчально-виховного процесу у ліцеї, а залучення ліцеїстів до самообслуговування за аналогією із порядком, установленим у Збройних Силах, може називатися добовим нарядом.

12. Термін навчання у ліцеї становить 2 роки (3 роки з часу, визначеного законодавством про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання).

Навчальний рік у ліцеї починається 1 вересня і закінчується не пізніше ніж 1 липня наступного року з урахуванням перебування ліцеїстів у літньому польовому навчальному таборі (навчальної практики).

Тривалість навчального року обумовлюється виконанням навчальних програм з усіх предметів, але не може бути менш як 190 робочих днів (без урахування часу на складання випускних іспитів).

Структура навчального року (чверті, півріччя, семестри, триместри) визначається режимом роботи ліцею у межах часу, передбаченого робочим навчальним планом, за погодженням з Міноборони. Тривалість канікул для ліцеїстів протягом навчального року становить не менш як 30 календарних днів.

Розклад уроків складається відповідно до робочого навчального плану з дотриманням педагогічних та санітарно-гігієнічних вимог і затверджується наказом начальника ліцею.

Тривалість уроку становить 45 хвилин. Тривалість перерв між уроками визначається статутом ліцею.

13. Навчання ліцеїстів здійснюється державною мовою.

14. Рівень знань ліцеїстів визначається за критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти.

Ліцеїсти, які мають за підсумками річного оцінювання початковий рівень навчальних досягнень (1, 2, 3 бали) хоча б з одного предмета, а також систематично або грубо порушували дисципліну (перелік порушень визначається правилами внутрішнього розпорядку ліцею), за рішенням педагогічної ради та відповідним наказом начальника ліцею відраховуються з ліцею і направляються на навчання до загальноосвітніх навчальних закладів за місцем проживання батьків або осіб, які їх замінюють, з попереднім повідомленням про це відповідного органу управління освітою.

Питання щодо відрахування ліцеїста за систематичні або грубе порушення дисципліни розглядається педагогічною радою у присутності хоча б одного з його батьків або особи, яка їх замінює.

15. Переведення ліцеїстів на їх прохання до іншого військового ліцею або ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою чи навпаки проводиться у виняткових випадках з дозволу Міноборони, як правило, після завершення навчального року.

16. У ліцеї запроваджуються такі військові ритуали: урочисті шикування (мітинги) з нагоди посвяти дітей, які вступили до ліцею, в ліцеїсти; початку навчального року; останнього дзвоника для випускників ліцею; відкриття та закриття літнього польового навчального табору; випуску ліцеїстів. Ліцеїсти можуть залучатися до участі у парадах військ, військово-патріотичних заходах згідно з наказами і директивами Міноборони та начальника Генерального штабу Збройних Сил.

У ліцеї урочисто відзначаються державні свята і День ліцею.

17. Для підвищення ефективності навчально-виховної роботи ліцей підтримує постійний зв'язок з випускниками, які навчаються у вищих військових навчальних закладах та вищих навчальних закладах, що мають військові навчальні підрозділи, та цими навчальними закладами.

18. Навчання у ліцеї завершується проведенням державної підсумкової атестації ліцеїстів у порядку, що визначається і затверджується МОН для системи загальної середньої освіти.

Державну підсумкову атестацію проводить державна атестаційна комісія. Склад комісії затверджується Міноборони. За результатами навчання та державної підсумкової атестації ліцеїсти отримують атестат про повну загальну середню освіту установаженого зразка, а також нагрудний знак, зразок якого затверджується Міноборони.

За відмінні успіхи в навчанні ліцеїсти нагороджуються похвальним листом, а випускники ліцею – похвальною грамотою “За особливі успіхи у вивченні окремих предметів”, медалями – золотою “За особливі успіхи у навчанні”, срібною “За успіхи у навчанні”.

19. Випускники ліцею відповідно до їх заяв направляються до вищих військових навчальних закладів та вищих навчальних закладів, що мають військові навчальні підрозділи, для участі у вступних випробуваннях. Випускники ліцею можуть прибувати до зазначених навчальних закладів у формі одягу ліцеїстів.

20. Особові справи ліцеїстів, які не вступають на навчання до вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів, зберігаються у ліцеї відповідно до законодавства.

Учасники навчально-виховного процесу

21. Учасниками навчально-виховного процесу у ліцеї є ліцеїсти, керівники, педагогічні працівники, офіцери, психологи, бібліотекарі, інші спеціалісти ліцею, батьки або особи, які їх замінюють.

22. Зарахування вступників до ліцею здійснюється до початку навчального року наказом його начальника за результатами конкурсу, проведеного згідно з правилами прийому до ліцею, що затверджуються МОН за поданням Міноборони.

З числа осіб, які не зараховані до ліцею за результатами конкурсу, формується відповідно до їх рейтингу резерв вступників до ліцею у кількості 10 відсотків чисельності набору. Зазначені особи мають переважне право на зарахування до ліцею протягом навчального року за наявності вільних для навчання місць. У цьому разі зарахування до ліцею протягом навчального року здійснюється у виняткових випадках тільки з дозволу Міноборони.

Зарахування осіб до випускних класів ліцею забороняється.

23. Ліцеїсти під час навчання проживають в спеціально обладнаних приміщеннях ліцею та забезпечуються за рахунок держави речовим майном у порядку та за нормами, що передбачені законодавством.

Харчування ліцеїстів здійснюється за нормами, передбаченими законодавством.

Подання ліцеїстам медичної допомоги провадиться у порядку, передбаченому для військовослужбовців, Головним військовим клінічним госпіталем та іншими медичними закладами Збройних Сил.

24. Ліцеїсти мають право на:

- доступність та безоплатність повної загальної середньої освіти;
- вибір профілю, предметів варіативної частини навчального плану, спеціальних курсів, факультативів, позакласних занять;
- переатестацію з навчальних предметів;
- користування навчальною, науковою, матеріально-технічною, культурно-спортивною, лікувально-оздоровчою базою ліцею;
- безпечні і нешкідливі умови навчання, самообслуговування та суспільно корисної праці, до якої вони залучаються;
- участь в органах громадського самоврядування ліцею;
- вільне висловлювання поглядів, переконань;
- участь у різних видах навчальної, науково-практичної діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах тощо, які проводяться як у ліцеї, так і за його межами;
- участь у добровільних самодіяльних об'єднаннях, творчих студіях, клубах, гуртках, групах за інтересами тощо;

захист від будь-яких форм експлуатації, психічного і фізичного насилля, від дій педагогічних працівників, офіцерів, психологів та інших працівників, що порушують їх права, принижують честь, гідність.

25. Ліцеїсти мають право на пільговий проїзд міським та приміським пасажирським транспортом у порядку, передбаченому законодавством.

Оплата проїзду ліцеїстів під час зимових та літніх канікул у межах території України (один раз на рік до місця проживання батьків або осіб, які їх замінюють та назад), у разі хвороби або за сімейними обставинами (смерть чи тяжкий стан здоров'я близьких родичів), у польовий (стаціонарний) навчальний табір у літній період навчання для занять з допризовної підготовки здійснюється у межах коштів, передбачених на утримання ліцею.

26. Ліцеїстам з числа дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, виплачується грошове забезпечення за рахунок коштів, що виділяються на утримання ліцею, у розмірі, передбаченому постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 2000 р. № 829 "Про грошове забезпечення військовослужбовців" (Офіційний вісник України, 2000 р., № 21, ст. 863).

27. Ліцеїсти зобов'язані:

систематично і глибоко оволодівати знаннями в обсязі не меншому, ніж це визначено Державним стандартом загальної середньої освіти, щоб стати всебічно розвиненою, освіченою, культурною людиною, бути готовим до відданого служіння Українському народові;

вивчати військову справу і готувати себе до військової служби;

активно працювати на заняттях, самостійно виконувати навчальні завдання;

бути дисциплінованими, не допускати негідних вчинків самим та утримувати від цього товаришів;

брати посильну участь у різних видах суспільно корисної праці;

бережно ставитися до майна, яким вони користуються;

дотримуватися правових та моральних норм;

дотримуватися вимог статуту ліцею, правил внутрішнього розпорядку ліцею та розпорядку дня;

дотримуватися правил особистої гігієни.

28. Права та обов'язки керівників ліцею, якими є начальник ліцею та його заступники, визначаються статутом ліцею.

29. Педагогічні працівники ліцею мають права, передбачені законодавством для педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів. Крім того вони мають право:

брати участь у роботі методичних об'єднань, нарадах та у заходах, пов'язаних з організацією навчально-виховного процесу в ліцеї;

проводити в установленому порядку науково-методичну, науково-дослідну та експериментальну роботу.

30. Педагогічні працівники ліцею мають обов'язки педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів, передбачені законодавством. Крім того, вони зобов'язані:

забезпечувати належний рівень викладання предметів відповідно до навчальних програм та вимог Державного стандарту загальної середньої освіти;

систематично, науково аргументовано і послідовно викладати предмет, давати ліцеїстам глибокі знання та прищеплювати трудові навички, виховувати у них високі моральні якості, всіляко розвивати самостійність та ініціативу;

пояснювати значення предмета, що вивчається, для військової справи і майбутньої професії офіцера, виховувати у ліцеїстів почуття громадянського і військового обов'язку та дисциплінованість;

вміло використовувати навчальні заняття і позакласні заходи з метою прищеплення ліцеїстам трудових навичок, виховання у них поваги до праці;

уважно вивчати індивідуальні особливості ліцеїстів під час навчально-виховного процесу;

брати за погодженням з командирами рот – старшими офіцерами-вихователями і командирами взводів – офіцерами-вихователями участь у позакласній виховній роботі, проводити бесіди з політичних та етичних тем, тематичні вечори, екскурсії тощо;

брати участь у роботі педагогічної ради ліцею.

31. Обсяг педагогічного навантаження, порядок його розподілу та перерозподілу визначається законодавством.

Атестація педагогічних працівників ліцею здійснюється у порядку, встановленому законодавством.

32. Відповідальними за проведення поглибленої допризовної та посиленої фізичної підготовки ліцеїстів, їх допрофесійної підготовки, проведення виховної роботи, облік, зберігання, технічний стан та видачу озброєння, боєприпасів і військового майна, дотримання встановлених правил і запобіжних заходів під час проведення занять, а також дотримання статуту ліцею, правил внутрішнього розпорядку ліцею, режиму роботи ліцею та розпорядку дня є офіцери – військовослужбовці Збройних Сил, які входять до штату ліцею.

33. Офіцери призначаються на посади командирів навчальних взводів – офіцерів-вихователів та командирів навчальних рот – старших офіцерів-вихователів. Офіцери можуть також призначатися на посади викладачів фізичної підготовки, інші посади.

Права та обов'язки офіцерів, що перебувають на посадах командирів навчальних рот – старших офіцерів-вихователів, командирів навчальних взводів – офіцерів-вихователів та на інших посадах, визначаються цим Положенням та статутом ліцею.

34. Права та обов'язки психологів, бібліотекарів, батьків та осіб, які їх замінюють, як учасників навчально-виховного процесу визначаються законодавством та статутом ліцею.

Управління ліцеєм

35. Безпосереднє керівництво ліцеєм здійснюється його начальником, який крім повноважень з керівництва офіцерським складом та іншими військовослужбовцями ліцею має повноваження і обов'язки, передбачені законодавством для директора загальноосвітнього навчального закладу.

Начальник ліцею призначається на посаду з числа старших офіцерів, які мають вищу педагогічну освіту, та мають вислугу військової служби на посадах офіцерів не менш як 10 років і педагогічної роботи не менш як 3 роки.

Начальник ліцею несе відповідальність за реалізацію державної освітньої політики, організацію, зміст і результати навчально-виховного процесу у ліцеї.

36. Для забезпечення управління навчально-виховним процесом та організації повсякденної діяльності ліцею у його штаті передбачаються посади заступника начальника ліцею з навчальної роботи – начальника навчальної частини, заступника начальника ліцею з виховної роботи – начальника відділення та заступника начальника ліцею з матеріально-технічного забезпечення – начальника відділу, на які призначаються офіцери.

37. Командир навчальної роти – старший офіцер-виховatelj безпосередньо підпорядковується начальнику ліцею і призначається на посаду з числа офіцерів, які мають вищу освіту, здібності до роботи з молоддю та вислугу військової служби на посадах офіцерів не менш як 8 років.

Командир навчальної роти – старший офіцер-вихователь керує навчально-виховним процесом у роті і відповідає за проведення поглибленої допризовної та посиленої фізичної підготовки ліцеїстів, збереження їх здоров'я, дотримання статуту ліцею, правил внутрішнього розпорядку ліцею, режиму роботи ліцею та розпорядку дня ліцею, раціональне використання майна роти та ведення ротного господарства.

38. Командир навчального взводу – офіцер-вихователь безпосередньо підпорядковується командирі роти – старшому офіцеру-вихователю і призначається на посаду з числа офіцерів, які мають вищу освіту, здібності до роботи з молоддю та вислугу військової служби на посадах офіцерів не менш як 4 роки.

Командир навчального взводу – офіцер-вихователь відповідає за проведення поглибленої допризовної, посиленої фізичної та допрофесійної підготовки, виховної роботи, дисципліну і моральний стан ліцеїстів, їх здоров'я і фізичний розвиток, збереження майна взводу.

39. Для розгляду найбільш важливих питань навчання та виховання ліцеїстів у ліцеї утворюється постійно діючий колегіальний орган – педагогічна рада.

До складу педагогічної ради входять начальник ліцею, його заступники, педагогічні працівники, командири рот – старші офіцери-вихователі та командири взводів – офіцери-вихователі, психологи, бібліотекарі.

Головою педагогічної ради ліцею є його начальник.

Робота педагогічної ради планується і проводиться відповідно до потреб навчально-виховного процесу у ліцеї. Кількість засідань педагогічної ради визначається їх доцільністю, але вони повинні проводитися не менш ніж чотири рази на рік. Рішення приймаються простою більшістю голосів членів педагогічної ради, оформляються протоколами і набувають чинності після затвердження їх наказом начальника ліцею.

40. Педагогічна рада навчальної роти утворюється для розгляду питань навчання та виховання ліцеїстів роти. До її складу входять командир роти – старший офіцер-вихователь, педагогічні працівники та командири взводів – офіцери-вихователі.

Кількість засідань педагогічної ради навчальної роти визначається потребами навчально-виховного процесу. Засідання педагогічної ради навчальної роти оформляються протоколами.

41. Питання, що розглядаються педагогічними радами ліцею і роти, визначаються статутом ліцею.

42. Органом громадського самоврядування ліцею є загальні збори (конференція) членів його колективу, які перебувають у трудових відносинах з ліцеєм. У роботі загальних зборів (конференції) можуть брати участь офіцери ліцею. Порядок, періодичність скликання і повноваження загальних зборів (конференції) членів колективу ліцею визначаються статутом ліцею і колективним договором.

Загальні збори (конференція) членів колективу ліцею заслуховують звіт начальника ліцею про роботу із здійснення керівництва навчальним закладом, розглядають питання навчально-виховної, методичної і фінансово-господарської діяльності ліцею.

43. У період між загальними зборами (конференціями) членів колективу ліцею діє рада ліцею, до складу якої обираються пропорційно представники від педагогічних працівників ліцею, ліцеїстів, батьків, інших учасників навчально-виховного процесу.

Рада ліцею організовує виконання рішень загальних зборів (конференцій) членів колективу ліцею, затверджує режим роботи ліцею, розглядає ініціативи щодо удосконалення навчально-виховного процесу, науково-методичної, науково-дослідної та експериментальної роботи педагогів, зміцнення матеріально-технічної бази та використання коштів, що виділяються на утримання ліцею і вносить начальнику ліцею відповідні пропозиції, у тому числі щодо морального і матеріального заохочення учасників навчально-виховного процесу.

44. У ліцеї за рішенням загальних зборів (конференції) членів колективу ліцею або ради ліцею можуть утворюватися піклувальна рада, батьківський комітет та інші органи громадського самоврядування.

Діяльність піклувальної ради, батьківського комітету та інших органів громадського самоврядування регулюється законодавством та статутом ліцею.

Матеріальне та фінансове забезпечення і фінансово-господарська діяльність

45. Ліцей має будівлі, споруди, у яких розташовані навчальні, житлові, адміністративно-господарські приміщення, та інше військове майно, що закріплюється Міноборони за ліцеєм на праві оперативного управління і використовується для забезпечення розміщення ліцеїстів та організації навчально-виховного процесу.

Правовий статус військового майна ліцею визначається Законом України “Про правовий режим майна у Збройних Силах України”.

Матеріально-технічне та фінансове забезпечення ліцею здійснюється Міноборони.

46. Джерелами формування коштів ліцею є кошти державного бюджету, кошти, отримані за надання в установленому порядку платних послуг, благодійні пожертвування юридичних та фізичних осіб.

Фінансово-господарська діяльність ліцею провадиться згідно із законодавством відповідно до його кошторису.

Міжнародне співробітництво

47. Ліцей за рахунок власних коштів має право проводити міжнародний учнівський та педагогічний обмін у рамках освітніх програм та проектів, встановлювати відповідно до законодавства прями зв'язки з іноземними організаціями та освітніми асоціаціями згідно з планами міжнародного співробітництва Міноборони.

Контроль за діяльністю ліцею

48. Контроль за діяльністю ліцею з метою забезпечення реалізації державної політики у сфері загальної середньої освіти здійснюється МОН та Міноборони.

Основною формою контролю за діяльністю ліцею є державна атестація навчального закладу, яка проводиться не рідше ніж один раз на десять років у порядку, встановленому МОН.

У період між атестацією проводяться перевірки (інспектування) ліцею з питань організації навчально-виховного процесу. Зміст, види і періодичність цих перевірок (інспектування) визначається МОН та Міноборони залежно від стану організації навчально-виховного процесу, але не частіше ніж один – два рази на рік.

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 17 липня 2003 р. № 1087